

Б4Ук7

У70

ОЛЕСЬ

Д

ОСВІТНІЙ

ОЛЕСЬ ДОВІТНІЙ

ОЛЕСЬ ДОСВІТНІЙ

**ТВОРИ
У ДВОХ
ТОМАХ**

**ОЛЕСЬ
ОСВІТНІЙ**

**ТВОРИ
У ДВОХ
ТОМАХ**

ТОМ 1
РОМАНИ

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1991

Олесь Досвітній (Олександр Федорович Скрипаль, 1891—1934) — один з українських радянських письменників, представників «розстріляного відродження».

До першого тому його творів увійшли романи «Американці», «Хто» та «Нас було троє», на яких виразно позначилася біографія автора: він був учасником першої світової війни, засуджений до розстрілу, але врятувався й емігрував, побував у країнах Азії, Далекого Сходу, в Америці, пізніше — в Західній Європі. Багаті життєві враження, досвід революційної боротьби та журналістської діяльності знайшли своє відображення в його творчості.

Олесь Досвітний (Александр Федорович Скрипаль, 1891—1934) — один из украинских советских писателей, представителей «расстрелянного возрождения».

В первый том его произведений вошли романы «Американцы», «Кто» и «Нас было трое», в которых отразилась биография автора: он был участником первой мировой войны, приговорен к расстрелу, но остался в живых и эмигрировал, побывал в странах Азии, Дальнего Востока, в Америке, позже — в Западной Европе. Богатые жизненные впечатления, опыт революционной борьбы и журналистской деятельности нашли свое воплощение и в его творчестве.

Упорядкування В. О. Косенко

Передмова П. М. Федченка

1 229987

ПЕРЕОБЛІК

А 4702640201—080 80.91
М205(04)—91

ISBN 5-308-01012-9 (т. 1)
ISBN 5-308-01014-5

© Упорядкування.
В. О. Косенко, 1991
© Передмова.
П. М. Федченко, 1991
© Художнє оформлення.
Ю. В. Мітченко, 1991

Переоблік 10

Олесь Досвітній — по-своєму унікальна постать в українській літературі. Постать надзвичайно складна й трагічна. Складна за характером своєї діяльності й творчості і трагічна за своєю людською, громадянською та письменницькою долею.

Один з піонерів української радянської літератури не з честолюбних міркувань узяв собі такий гучний псевдонім — Д о с в і т н і й. Цей псевдонім уже був вистражданий і заслужений людиною, що була серед тих, хто провіщував і запалював «досвітні вогні», коли ще тільки заходилося на Жовтневу зорю соціалістичної революції.

Розквіт його громадсько-політичної та літературної діяльності теж припав на перші, ще досвітні ранки молодії Радянської країни і нової культури. У тих ранків було всього — і окриленої романтики революційного піднесення, і суворих, невимовно важких буднів громадянської війни та воєнного комунізму, і повоєнних випробувань матеріальними нестатками відбудовчого періоду та моральними — непу...

Все це по-своєму визначало й складні процеси в народжуваній у муках новій культурі — від романтично-імпульсивних шукань і поривів до омріяно-чарівного, але невідомого майбутнього, запальних дискусій, які нерідко переростали в тривалі й непримиренні ідейно-політичні та естетичні баталії. А в наслідку — і яскраві спалахи культурного відродження, що дарували талановиті новаторські твори, і гіркі ідейно-естетичні поразки та розчарування на шляхах або оманливих і безперспективних, або ідеологічно несанкціонованих пошуків...

Гучна слава визначних перших радянських майстрів і своє розуміння письменницького покликання й громадського обов'язку спонукали слухняно (й натхненно!) оспівувати не лише справжні подвиги героїчного й саможертвовного народу, а й лихі діяння сталінського лихоліття, що сприймалися тоді як об'єктивно неминучі й тимчасові «труднощі зростання»...

Нещадно жорстока кара випадала митцям, у яких не виявлялось казенного натхнення та ще й проривались ноти сумнівів і зневір'я,— всім, хто накликав на себе політичні підозри й оголошувався не лише нездарним чи розтлінним творцем, а й ворогом народу...

Оце різноманіття шляхів і доль було характерне для літературного процесу 20—30-х років усієї країни, коли з незбагненною закономірністю сепарувалися численні літературні групи й організації та окремі творці — то в єдину монолітну Спілку радянських письменників, то в диявольськи відрегульовану систему концтаборів, каторги і в'язниць, звідки здебільшого не було вороття.

З такою закономірністю — і на жаль, за її гіршим, сумним варіантом — склалася й громадянська та письменницька доля Олеся Досвітнього...

Олександр Федорович Скрипаль-Мищенко народився 8 листопада 1891 року в містечку Вовчанську на Харківщині. Його батько, дрібний крамар Федір Мищенко, після одруження додав до свого прізвища ще й прізвище дружини.

Багатодітна сім'я — малий Олександр був у ній сьомим — разом з готовністю до постійних матеріальних нестатків рано привчає до самостійності й працьовитості. Здібний підліток за два роки закінчив земську чотирирічну школу і став працювати писарчуком земської управи.

Захоплений революційним піднесенням 1905 року та засмучений післяреволюційною політичною реакцією, Олександр прагне й особисто брати участь в суспільних подіях, виступаючи з кореспонденціями у місцевій пресі, а також у київській газеті «Рада». Певне, їхній зміст і спрямування не відповідали статусу навіть дрібного чиновника, а тому й не дивно, що його було звільнено з посади. Довелося шукати іншого заробітку і водночас наполегливо займатися самоосвітою, щоб здобути атестат зрілості.

Склавши екстерном іспити, він успішно подолав ще один серйозний життєвський екзамєн: вступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету.

Але вже сформованому протестанту вчитися довелося недовго — вир політичної боротьби все глибше втягував передове студентство, в тому числі й Олександра Скрипала. За участь у революційних гуртках та поширення нелегальної літератури його виключають з університету. Довелося знову повертатися додому і влаштуватися на роботу в цукроварні.

Початок першої світової війни вносить нову зміну в життя юнака — він одягає шинелю солдата і два роки служить писарем у штабі Кавказького корпусу.

Певно, не лише не зникла, а з новою силою виявилась давно здобута революційна «закваска», бо за підбурювання солдатів військово-польовий суд ухвалює найвище покарання «небезпечному злочинцеві» — розстріл.

Двадцятичотирирічний солдат приречено чекав у сільському сараї свого останнього ранку. Але на щастя, тому

ранку не судилося стати останнім у житті Досвітнього — цьому зарадили його вірні друзі.

Врятувавшись від смерті, Олександр змушений був надовго зникнути з очей військової та цивільної влади, яка оголосила всеімперський розшук зухвалого втікача.

Перевдягнений солдат пішки долає далеку відстань од Вітебська до Єлисаветграда, де переховується у своєї сестри і добуває фальшивий паспорт банкового службовця. Вже ця обставина наочно засвідчила і стала революційну репутацію Олександра Скрипаль-Мищенко, і його міцні зв'язки з революційним підпіллям. Згодом друзі допомогли йому перебраться до Харкова, де порівняно легше можна було забезпечити собі тривале нелегальне становище.

Відчуття постійної небезпеки примусило Олександра, за порадою однодумців, якомога швидше емігрувати за кордон.

Маршрут чергової втечі Олександра пролягав до Киргизії та Китаю, звідки він перебрався аж до Сполучених Штатів Америки. Обставини цієї довгої подорожі та свої пригоди Досвітній згодом відтворив у повісті «Алай».

Опинившись у Сан-Франціско, Олександр Скрипаль скоро налагодив зв'язок з прогресивними колами вітчизняної еміграції, зокрема з працівниками тамтешньої української соціал-демократичної преси, працює в газеті «Нова рада».

Особливий спалах політичної активності серед емігрантів викликали події 1917 року — повалення російського самодержавства та розпад Австро-Угорської імперії.

«Неможливо жити вдалі від батьківщини, якщо на її землі лється кров за свободу,— писав тоді майбутній письменник.— З приходом революції в Росії мій настрій можна було висловити одним словом «додому!» Про таке ж прагнення своїх товаришів по еміграції — «хоча якоюсь частиною своєї істоти допомогти відродженню краю, а коли ні, то хоча б побачити свою землю вільною»,— розповідав Досвітній і в одній із своїх статей («В Америці») влітку 1917 року.

Великий Жовтень відкрив перед Олесем Досвітнім можливість повернення на батьківщину, але в ім'я цього довелося перейти ще через багато політичних фронтів та кордонів.

Шлях додому — через океан, Японію, Корею, Китай, Маньчжурію був довгим, складним і важким, багатим на цікаві зустрічі і сумні пригоди.

Хоч Скрипаль-Мищенко значився американським журналістом, у японських властей знайшлися підстави для його ув'язнення за «більшовизм». Після звільнення, чекаючи на візу до Росії, емігрант продовжував надсилати до американської «Нової ради» кореспондентські «Листи з Японії».

Матеріали цих листів, а також спостереження за політичним життям країн, через які пролягав його шлях на

батьківщину, згодом стали документальною основою ряду наступних публіцистичних і художніх творів Досвітнього.

Подолавши численні політичні кордони, О. Досвітній на початку 1918 року нарешті прибуває на Україну і опиняється у самому центрі складних і заплутаних політичних подій.

За дорученням Харківського ревкому, з яким одразу встановлює зв'язок уже досвідчений підпільник, Олександр проводив агітаційну роботу серед німецьких, денікінських і гетьманських військ, підтвердивши перед новими товаришами свою відданість революційним ідеалам.

Вступивши в січні 1919 року до лав Комуністичної партії, Досвітній виконує цілий ряд відповідальних доручень партії та Українського Радянського уряду. Серед них чи не найважливіше й найнебезпечніше — робота в Тимчасовому комітеті Компартії Східної Галичини й Буковини — спочатку в Києві, а потім у глибокому революційному підпіллі на території Галичини, захопленої Польщею.

У Києві О. Досвітній протягом кількох місяців очолював партійне прес-бюро і друкований орган Тимчасового комітету — газету «Галицький комуніст».

Основним завданням комуністичної організації, а отже, і її газети було спростування безпідставних імперіалістичних зазіхань панської Польщі на західноукраїнські землі, розвінчання буржуазно-поміщицького галицько-буковинського уряду, піднесення класової й національної свідомості трудящих, активізація їхньої боротьби за возз'єднання з Радянською Україною.

Зміст і характер тодішньої публіцистично-пропагандистської діяльності Досвітнього ілюструють його численні матеріали в очолюваній ним газеті — заклічні передові статті, інформативні кореспонденції та політичні огляди, в яких розкривалося політичне становище краю, розповідалося про події громадянської війни та початок соціалістичного будівництва на Україні, роз'яснювалися соціальні завдання західноукраїнських трудящих.

Цій же меті служили і популярні брошури, що виходили в 1919 році на базі згаданого прес-бюро, перетвореного на справжнє видавництво, — «Сучасний момент і завдання галицького та буковинського селянства і робітництва», «Трудящий народ і комунізм» та ін.

З наступом на Київ військ Денікіна, а згодом Петлюри О. Досвітньому, як і всьому партійному комітетові та видавництву, довелося перейти на підпільне становище.

Відповідно до політичних обставин змінювались і характер, методи й тактика партійної діяльності — Досвітній разом із своєю дружиною Марією Курською-Досвітньою в числі інших професійних пропагандистів і організаторів були направлені в Галичину, де діяло західноукраїнське і по-

льське революційне підпілля. Проте як слід розгорнути запрограмовану роботу не вдалося. Свою чорну справу зробив нищий провокатор, і група Досвітнього опинилася в руках польської дефензиви, кинута у в'язниці спочатку міста Любліна, а згодом — Варшави.

Обставини, пов'язані зі здійсненням підпільного рейду з Києва до Галичини, арешту, перебування в тюрмі та несподіваного визволення, були згодом відтворені письменником в його романі «Нас було троє». А поки що у в'язничній камері в січні 1920 року О. Досвітній зробив першу спробу художнього письма — написав оповідання «Розкавання», в основі сюжету якого — історія вбивства в Києві есером Богровим царського міністра Столипіна.

Тягнувся вже сьомий місяць ув'язнення, і невідомо, коли і як воно могло б закінчитися. Але в березні 1920 року щасливий випадок (рішення польських властей визволити кількох своїх вельмож шляхом обміну на політичних арештантів) відчинив ворота тюрми і після чергових небезпечних пригод на територіях, де вирували битви громадянської війни, подружжя Досвітніх дісталася Києва. Але не надовго, бо слідом за ними котилася навала білопольських військ, які незабаром захопили Київ. О. Досвітньому довелося знову повернутися до рідного Харкова.

Нове урядове й партійне доручення було також пов'язане зі звичною для нього організаційно-пропагандистською роботою і з такими ж знайомими смертельними небезпеками. Він був призначений політкомісаром агітпоїзда «Большовик», який діяв у складі Південно-Західного фронту, і редактором газет, брошур, листівок, прокламацій, що оперативно випускалися на базі цього пересувного своєрідного видавництва.

Під час напружених рейдів у районі Олександрівське (Запоріжжя) — Синельникове — Лозова та інших тодішніх прифронтових центрів, Досвітньому доводилося тримати в руках не лише кермо революційних бойових газет «Хліб і залізо», «Большевик в пути», бюлетеня «Радіо «Большовика», а й кулемет і рушницю. Про це письменник сам розповідав згодом у спогадах, промовисто названих «З кулеметом і книжкою».

Народжувана в бойових умовах друкована продукція відзначалася високою оперативністю і «злобою дня», призначалася для негайного розповсюдження серед найширших мас фронтових і прифронтових читачів, а тому здебільшого й не зберігалася для майбутніх часів. Досі, крім згаданих газет, знайдено лише дві брошури, які дають достатнє уявлення про зміст, пафос і мету всіх інших, — заклично-мобілізаційна «Да здравствует II Конгресс III Коммунистического

Интернационала!» та роз'яснювально-просвітительська «Що треба знати біднякові і незаможному».

З 23 на 24 грудня 1920 року агітпоїзд «Більшовик» рукою стрілочника-диверсанта був спрямований на підірваний міст і зазнав жахливої катастрофи. Доля й цього разу виявилася прихильною і милостивою до відважного подружжя Досвітніх: разом з частиною своїх колег вони дивом залишились живими. І знов напружена робота, бо й по закінченню громадянської війни перед ними простягалися нові фронти мирної і немирної громадської діяльності. Здебільшого це були фронти журналістські, які поступово й органічно переходили у творчо-літературні.

Не пориваючи з пересувним видавництвом «Більшовик», О. Досвітній з кінця 1920 року редагував газету «Советская власть», що виходила від політсекції Олександрівського району, очолюваної В. П. Затонським. Журналістська робота впродовж кількох наступних років (до 1924-го) стає основною для Досвітнього — він організовує й налагоджує газетно-видавничу справу на Полтавщині, Катеринославщині, виступаючи й редактором партійно-радянських газет «Незаможний селянин» (орган Полтавського губкому КП(б)У), «Селянська правда» і «Зірка» (органи Катеринославського губвиконкому), завідує катеринославським філіалом Держлітвидаву України.

Ця робота О. Досвітнього тісно перепліталася з його власною творчою діяльністю — редакторові часто належало навіть в одному номері газети кілька матеріалів різних жанрів — від безіменних передових та оглядових до різноманітних статей і кореспонденцій, підписаних іменем Олександр, прізвищем Скрипаль, Скрипа-лев або характерними псевдонімами Комнезамож, А. Безземельний, Я. Село, а можливо, й іншими, аж до найбільш сталого та в останні роки постійного — Ол. (Олесь) Досвітній.

1924 рік став своєрідним рубежем у життєвій біографії Досвітнього — він позначив початок переходу від партійно-громадської та журналістської роботи до творчо-літературної.

Відкликаний у 1924 році ЦК КП(б)У з Катеринослава до Харкова, Досвітній очолив Українське товариство драматургів і композиторів. Певною мірою це теж була ще здебільшого організаторська посада для людини, творчі інтереси якої визначалися в дещо іншій сфері.

Ще 1920 року вийшла його перша художня книжечка, що складалася з двох оповідань — вже згаданого «Розкаяння» та «Чия віра краща» (інша назва — «Місіонери»), нав'яна спогадами з китайського життя. А потім письменник, здається, склав собі фундаментальний план — відтворити в різножанрових художніх творах бодай основні суспільні події,

свідком яких був сам у себе на батьківщині, в Америці, Японії, Китаї, Середній Азії, Галичині й Польщі, майже детективно багату й карколомну власну житейську біографію, словнену багатьох випробувань, небезпек і непоказного героїзму.

Так на сторінках харківського журналу «Новий шлях» з'являються «Герої світанку» — фрагмент роману «Американці», що вийшов окремим виданням у 1925 році.

У 1924 році вийшла збірка оповідань «Тюнгуї» (пізніша назва — «Чжунгожень»), яка одразу здобула широку популярність — лише за життя автора мала чотири видання та була перекладена російською мовою.

Так О. Досвітній закономірно увійшов у когорту зачинателів молоді української літератури, а тому й входив до близьких йому письменницьких організацій — спочатку спілки пролетарських письменників «Гарт», потім — ВАПАІТЕ, ВУСППу, а з 1932 року — після відомої постанови ЦК ВКП(б) 23 квітня «Про перебудову літературно-художніх організацій» — став членом Спілки радянських письменників.

Упродовж усіх 20-х років Олесь Досвітній незмінно перебував у центрі бурхливого літературного життя. Він був серед тих, хто демонстративно виходив з «Гарту» (1925) і засновував ВАПАІТЕ, виключався й з нової організації (1927), активно діяв у позагрупових «Літературному ярмарку» й «Універсальному журналі» — «УЖ» (1929) — та ВУСППі.

Трагічні події 30-х років передчасно обірвали не тільки творчість, а й життя письменника, — він був серед перших українських інтелігентів, що зазнали сталінських репресій: у 1934 році був заарештований і 9 червня того ж року страчений, а його ім'я надовго вилучене з історії літературного процесу. Лише після реабілітації в кінці 50-х років йому було повернено чесне ім'я, а народові — його твори.

Отже, перш ніж стати професійним літератором, О. Досвітній вже мав чималий журналістський досвід і публіцистичний доробок, розсіяний по багатьох періодичних виданнях України й Америки, ряд пропагандистських і популярних брошур. За журналістське перо письменник нерідко брався і згодом, зокрема нотуючи свої враження та створюючи портретні нариси своїх сучасників.

Ступаючи на літературний шлях, що проходив через ряд художніх угруповань та організацій, Олесь Досвітній мав великий досвід політичної боротьби, багатий запас різноманітних життєвих вражень і відточене в політичних та творчих баталіях перо.

Втім, журналістський досвід іноді служив письменникові

й не найкращу послугу, коли художнє письмо в деяких творах перебивалося прямолінійною публіцистикою, хронікерською скоромовкою чи статистичними й статичними описами. Але здебільшого то була вада не лише індивідуального стилю О. Досвітнього, але й певною мірою типова історична особливість стилю літератури динамічної доби 20-х років...

Наслідком інтенсивного творчого життя письменника стали, крім уже названих, романи і повісті «Хто», «Алай», «Гюлле», «Нас було троє» та «Кварцит», оповідання і новели «На чужині» («Він і вони»), «Там, де живе тунгуй», «Жебрачка», «На плавнях», «Фріц і Йоганн», «Сірко», «Піймав», «На той бік», низка публіцистичних нарисів та статей, частина з яких склали збірки «Нотатки мандрівника» й «Постаї», а частина так і залишилася на шпальтах різних газет.

Більшість із названих творів ще за життя письменника виходила кількома виданнями, деякі перекладалися російською мовою. У 1930—1931 роках вийшло зібрання творів у п'яти томах (без пізніше написаних роману «Кварцит» та деяких нових оповідань і новел, які могли б скласти ще один-два томи). Не опублікованими залишилися драма «Магма» і лібретто опери «Партизани».

За життя письменника про його творчість писали відомі критики і літературознавці О. Білецький, Ф. Якубовський, М. Хвильовий, М. Доленго, В. Коряк, Гр. Майфет, Я. Савченко, Л. Підгайний та інші.

Новий спалах інтересу до творчості одного з талановитих піонерів української радянської літератури спостерігався з кінця 50-х років. Проте не можна сказати, що й за останні понад три десятки років віддано належне популярному колись, сумлінному літописцеві суворих і героїчних подій революції, громадянської війни та соціалістичного будівництва, активному учасникові історичних культурних процесів — лише тричі вийшли його однотомні збірки (один раз — російською мовою) та стільки ж — його окремі твори.

Між тим нові зустрічі творів О. Досвітнього з читачами переконливо засвідчили, що все найкраще з написаного ним успішно й гідно витримало випробування часом і не лише донесло до нових поколінь живе дихання минулого, а й у ряді випадків чутливо озвалось до актуальних проблем, подій, турбот нашого сьогодення. Про це йшлося і в критичних відгуках на них чи в супровідних передмовах Ю. Смолича, Л. Новиченка, В. Шевчука, О. Килимника, К. Сторчака, І. Власенка, Б. Буркатова, В. Костюченка, М. Пархоменка.

Власне, своєрідною відповіддю на зростаючий читацький інтерес до творчості письменників двадцятих років — періоду, справедливо названого «десятиліттям розстріляного від-

родження»,— є з-поміж інших і це видання творів Олеся Досвітнього, яке включає найкращу частину його творчої спадщини.

Літературний дебют О. Досвітнього — невеличка збірочка ще художньо слабких оповідань — «Розкаяння» і «Чия віра краща» — справедливо повинен згадуватись в контексті своєрідної експозиції молодого української літератури поряд з першими книжечками А. Заливчого, М. Івченка, В. Підмогильного, Г. Михайличенка, Г. Косинки, поряд з журнально-газетними новелами, ліричними мініатюрами, образками і шкiцями (характерні жанри тих часів!) В. Блакитного, В. Чумака, Г. Коцюби, С. Пилипенка, А. Панова та інших.

Характеризуючи малу прозу перших пореволюційних років, Л. Новиченко слушно відзначав її ліричну фрагментарність, своєрідну жанрову «ембріональність», якій притаманна не стільки фабульна розповідь, скільки лірично-емоційний вибух, пов'язаний з певною вражаючою подією бурхливого життя. У цьому найбезпосереднішим чином виявлялася реакція на звитяжну боротьбу проти явищ старого світу, народження в суворих випробуваннях паростків нового, а іноді й спонтанно неглибокі, але органічно злободенні рефлексії, роздуми над не до кінця збагнутими швидкоплинними процесами.

Такими є і перші твори Досвітнього. В «Розкаянні» зроблена спроба не стільки художньо, скільки публіцистично дослідити соціально-політичні й морально-психологічні збудники терористичного акту, вчиненого народником Богровим проти Столипіна. Публіцистичний характер має й есе з китайського життя «Чия віра краща» («Місіонери»).

Перший широкоформатний твір Досвітнього — роман «Американці» (1922, опубліковано 1925), названий автором соціальним романом, був одночасно й одним із перших (поряд з «Останнім Ейджевудом» молодого Ю. Смолича та «За плугом» вже досвідченої В. Чередниченко) зразків української «романної» прози.

Основний ідейний задум твору — показати якщо не зримий вплив, то принаймні відчутний відгомін у різних частинах світу революційних подій в Росії. Житейські-автобіографічна сюжетна основа твору, пов'язана з наміром групи російських емігрантів, що повертається з Америки на батьківщину, розбудити і активізувати революційні рухи в країнах Америки й Азії, визначила жанрову своєрідність цього експериментального «мандрівницько»-хронікального роману. Проблемно-тематичне розмаїття зумовило й майже кінематографічну монтажність фабули, сюжетну строкатість, де окремі частини набувають характеру локально замкнених і самостійних нарисових або новелістичних вставок. Не ви-

падково деякі з них («Містечко повій») публікувалися як окремі твори. Динамічна зміна ситуацій забезпечувала майже детективно напружену інтригу.

Авторові не просто ніколи, здавалося, це взагалі творчо його не обходить — епічно послідовно розгортати сюжетні ходи з їх логічною вмотивованістю та психологічним заглибленням. Все, про що розповідається в творі, — було з ним, автором, та його друзями, і свідомість цього ніби звільняє письменника від необхідності все це мистецьки аранжувати, щоб зробити твір художньо переконливим для читача. Цієї ж природи та походження пунктирна конспективність окремих епізодів та кінцеве епілогічне прискорення фабульного розвитку.

Стиль роману поєднує репортажну інформативність, публіцистичну прямоту оцінок того, що відбувається. Порожнини між локальними фабульними вузлами здебільшого й заповнюються теоретичними дискусіями героїв роману та авторськими розмірковуваннями про певні проблеми й суспільні події. Відзначені жанрово-стильові особливості «Американців», звичайно, пояснювались передовсім письменницькою недосвідченістю автора, що відразу взявся за велику романну форму, якої ще не існувало в тодішній українській радянській літературі. До творчого експерименту змушувала й майже екзотична новизна матеріалу, який авторові хотілося не просто художньо підкорити, а й максимально актуалізувати. Навіть про віддалені в просторі й часі події він прагне розповідати не в стільки мемуарному, скільки в кореспондентському плані, що посилює пафос злободенності твору і основних його проблем.

Як уже говорилося, твір має автобіографічну основу, щоправда — лише основу, бо не менш виразним є й свідоме прагнення автора відбирати з пережитого лише те, що відповідає задуму, що «грає» на його творче завдання, а також максимально повно (хоч подекуди й упереджено штучно) змалювати типову картину складу й дій політичної еміграції, розташування її сил з усіма ідейно-політичними відтінками.

У складі групи, що здійснює місію забезпечити підтримку революції в багатонаціональній Росії, а водночас і паралізувати дії імперіалістичних держав світу, перешкодити їхньому втручання у визвольні змагання уярмлених народів, бачимо і більшовиків Северина, Льова, й Міро, і меншовичку Емму, і есера-анархіста Стюпу.

Северин — українець, який від захоплення національно-революційними ідеями прийшов до більшовизму. Цій еволюції відповідають і етапи його біографії: підпільна робота, арешт і заслання в Сибір, втеча й еміграція до Америки. Його партійний товариш, єврейський хлопець Льова втік до

Америку від осоружної солдатчини. А сина загиблого французького комунара Міро доля ще змолоду закинула за океан. Кожен з них по-своєму оволодівав соціалістичними ідеями і ставав під прапори Революції: у кожного з них і свої ідейні спонуки, і свої завдання, з якими вони прямують на рідну землю.

Не лише за революційну агітацію, а й за терористичну діяльність есерка Емма пройшла шлях від сибірської каторги до американської еміграції, де вона у відповідному середовищі змінила свою орієнтацію на меншовицьку, а згодом все більше симпатизує більшовикам.

Одним із діяльних учасників більшовицької групи стає російський більшовик, нині американський робітник Шергель, який допомагає встановлювати зв'язки з американськими, японськими, китайськими, корейськими та індійськими однодумцями.

Сюжет роману складають численні запальні дебати, що ведуться на пароплаві під час подорожі через океан, зустрічі з підпільниками, революційні події в згаданих країнах Азії, а зрештою і спільні дії, що допомогли зірвати японську інтервенцію в Сибір, сприяли розгрому Колчака.

Звичайно, з погляду сучасних політичних реалій та нових ідеологічних доктрин в дискусіях та діях героїв роману Досвітнього чимало ідейно застарілого й наївного, політично прямолінійного, але все воно є майже документально точним відбитком свого часу, сумлінним і правдивим свідченням учасника давніх доленосних складних і суперечливих революційних подій в нашій країні і навколо неї — те, що знаменитий естетик І. Тен назвав би документом часу. Були певні підстави у тодішніх літературних критиків твердити, що розказане О. Досвітнім так і залишилось документальним матеріалом, не ставши повноцінним художнім твором...

Поява роману була неоднозначно зустрінута критикою. Твердження про відчутні художні недосконалості твору доводилось певним чином узгоджувати з безперечним великим читацьким інтересом до нього, що перевищував навіть інтерес до художньо досконалих творів Хвильового (за визнанням самого М. Хвильового, який віддавав належне Досвітньому — «оригінальному і воістину масовому (в найкращому сенсі цього слова) художнику»!).

Не все можна було пояснювати лише мистецькою неспокушеністю нового масового робітничо-селянського читача. Справа полягає в тому, що при всіх вадах роман Досвітнього привертав до себе увагу як цікаве відтворення напруженої атмосфери в світі в час появи першої соціалістичної країни, захоплював розповіддю про ті сили, які з прикладом великого Жовтня на всіх континентах піднялися на

боротьбу проти соціального визиску, за визволення людини. Справедливо твердив Л. Новиченко, що «послання описово-пізнавальних, «мандрівницьких» мотивів з елементами соціального детективу являє собою досить тривку рису прози Досвітнього, яка згодом проявить себе і в більш зрілих за художньою манерою повістях «Алай» (1926), «Гюлле» (1927), «Нас було троє» (1928). При певній приблизності, а то й схематичності зображення характерів, твори Досвітнього вводили в українську літературу багато свіжого матеріалу, сприяли розширенню її інтернаціональних обріїв»¹.

До роману «Американці» тематично примикають повість у новелах «Чжунгожень», оповідання «Місіонери», «Він і вони» і «Там, де живе тьонгуї» (останнє увійшло згодом в «Чжунгожень» під назвою «Його край»).

Як зазначив сам автор, ці новели — «лише крапки з життя бідаків Китаю... тіневі силуети участі бідаків-китайців у класовій боротьбі під час пролетарської революції і громадянської війни на терені бувшої імперської Росії. Це не вигадки, а відбитки з натури животіння тьонгуя» (так називають себе китайці).

«Чжунгожень» — історія китайського злидаря Цзі, який не витримує нелюдської експлуатації й знущань і стає ватажком народних месників, своєрідним національним Робін Гудом, що карає мандаринів і повертає трудящим плоди їхньої праці й незаконно награване добро. Поступово під впливом втікача з Сибіру, політемігранта, українського революціонера Хоми Цзі із своїми товаришами опановує марксистську науку організованої визвольної боротьби. Так за прикладом Жовтня здійснюється «червоний вихор» і в далекому Китаї, де тепер «вартує червоний тьонгуї».

Ідейно-політична заданість автора надала й цьому твору характеру розгорнутого політичного нарису про події китайської революції 1912 року з усіма її перипетіями, пов'язаними з діяльністю гоміньдану, очолюваного Сун Ят-сеном, виступами народних повстанців-хунхузів.

Величезна кількість історичного матеріалу та живих спостережень ледве вміщувалась на пересичених фактами сторінках, а тому в белетризованій розповіді майже не знаходилося місця не лише для психологічного мотивування поведінки і внутрішньої еволюції героя, а й для відтворення географічно-етнографічного оточення, національного колориту. Увага автора звернена не стільки до життя й побуту народів, скільки до складних і часом дуже заплутаних подробиць діяльності революціонерів, до ідейних змагань і суперечок.

¹ Історія української літератури: У 8 т.— К., 1970.— Т. 6.— С. 268—269.

Певною мірою це властиво й оповіданням «Місіонери» та «Він і вони», але загалом їхні сюжети міцно збудовані, органічно поєднані з рядом побутових деталей, пейзажних замальовок, а внутрішнє життя героїв Фі Туана, Гумо Дзи бодай поверхово психологічно пояснюється. Саме в цілеспрямовано вибудуваному сюжеті «Місіонерів», що відображав реальні життєві колізії, простежується процес прозріння героя у його пошуках «чия віра краща» — конфуціанська чи християнська. Прикметними деталями обростає характерна для Китаю історія поневоленої жінки, позбавленої права на природні людські почуття, безправної й покірної істоти, якою торгують, мов худобою.

Більш-менш переконливо простежується й історія своєрідного політичного прозріння людини, її звільнення від національних передсудів в оповіданні «Він і вони». Вихованний змалку з переконанням про свою зверхність над азіатами, герой у життєвих стосунках доходить висновку, що людей роз'єднує не колір шкіри, а соціальне становище і політичні барикади.

Ніби компенсуючи певну відірваність названих «китайських» новел від реально відчутного національного ґрунту, О. Досвітній у додаток до них написав лірично-етнографічне есе «Там, де живе тунгуй» («Його край»). Цей твір пройнятий глибокою непідробною симпатією до великого й мудрого китайського народу і його славетної історії, щирим співчуттям до його звияжної боротьби проти власних мандаринів і чужоземних завойовників.

Безперечно, ці твори набувають особливої актуальності й привабливості в наш час, час відновлення традиційно близьких і тісних взаємин з народами великого східного сусіда.

Досить популярними вони стали і свого часу, забезпечивши автору почесне місце в тодішньому письменстві.

З-поміж відгуків на окремі твори Досвітнього та перших спроб загальної характеристики його творчої манери вирізнялися, зокрема, захоплені розмірковування одного з найавторитетніших українських митців — М. Хвильового.

Заперечуючи тенденційно-упереджену критику, претензійні закиди на адресу О. Досвітнього, Хвильовий сказав вдячне слово письменникові, який «дав нам відчутти запах сучасних Сходу й Заходу», «дав нам цілу галерею революціонерів-мандрівників, кинув прекрасні мазки з таємних глибин невідомого нам океану», подарував «виключно цікаву книгу з життя китайської бідноти», «тунгуя, що помирає за революцію на чужині». Хвильовий закликав «звернути увагу на те майстерство, з яким Досвітній орудує т(ак) з(ваного) екзотикою», «подивитись... на прекрасні малюнки «теплої

корейської-осені»¹ та інші мистецькі знахідки літературного побратима, популярності якого він навіть щиро позаздрив.

Передовсім тематичну новизну творів О. Досвітнього, які розширювали світ проблематики молоді української літератури, відзначив О. Білецький, вдавшись до пророчих слів Гоголя з «Страшної помсти», героєві якої «раптом стало видно далеко на всі краї світу». Вчений віддав належне піонерсько-новаторській ролі «незвичайної постаті О. Досвітнього», за почином якого й інші українські митці стали «виходити за межі специфічно українських тем».

«З погляду старих уяв про українську літературу яким дивним видався б цей виступ письменника з екзотичними китайськими темами! — дещо навмисне патетично констатує О. Білецький, твердячи: — Революція утворила чудо, яке відчував ще Гоголь... В Азію, Європу, в Америку й Китай виявилось можливим глянути з меж літератури, яка, здавалося б, волею долі засуджена на те, щоб жити, вивісивши, що «тільки й світу, що в вікні...»²

Не лише для того, щоб переконатися, що «не тільки й світу, що в вікні», а й для того, щоб пізнати ширший світ, а потім і відобразити його у своїх творах, у 1925 році була здійснена одна з перших поїздок українських письменників за кордон, організована «Гартом» та Народним комісаріатом освіти УРСР.

Цілком природно, що до такої групи поряд з П. Тичиною і В. Поліщуком було включено й професійно зацікавленого О. Досвітнього. Разом із своїми товаришами він мав ознайомитися з літературним життям Німеччини, Чехословаччини, Латвії та зав'язати стосунки з лівими творчими організаціями, групами і їх виданнями (типу французького «Clarte», чехословацького «Dev'etsil» та ін.), провідними митцями — Анрі Барбюсом, Йоганнесом Бехером, Зденеком Неєдлим та ін.

Наслідком цієї поїздки стала збірка нарисів О. Досвітнього «Нотатки мандрівника», яка посіла помітне місце не лише в творчості письменника, а й у тодішній українській літературі, оскільки подарувала ще не звичним до цього читачам багато оригінальних і цікавих спостережень з того, «чужого» боку політичної завіси і збагатила наше молоде письменство новим жанром.

Робило честь Досвітньому те, що він навіть у ті часи гострих політичних протистоянь та ідеологічних поєдинок зумів уникнути пропагандистських філіппік на адресу «за-

¹ Хвильовий М. «Соціологічний еквівалент» трьох критичних оглядів // ВАПЛІТЕ.—1927.—№ 1.—С. 95.

² Білецький О. Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року // Червоний шлях.—1926.—№ 3.—С. 161.

гніваючого» Заходу та «розкладеної» української буржуазної еміграції.

Порівнюючи «Нотатки» Досвітнього з «справозданнями деякого з інших співучасників подорожі», Гр. Майфет твердив, що «вони виграють як стилем... так і діапазоном спостережень», хоч і тут багатство фактичного матеріалу місцями породжувало певну ескізність, поверховість і емоційну сухість. Проте й за цих умов Хвильовий беззастережно вважав, що «Досвітній є перша й єдина індивідуальність в нашій літературі, яка зуміла оволодіти т. з. мандрівницьким жанром»¹.

Йшлося не лише про майстерні «Нотатки мандрівника», які Хвильовий ставив «на одно з почесних місць у нашій сучасній белетристиці», а й про вже згадані художні твори з елементами хроніки та репортажу. Доречно нагадати, що й у цитованій праці О. Білецького ці особливості кваліфікувалися не лише в плані художньої невірності, а швидше — прикметної особливості певних творів. «Хіба «Огонь» Барбюса не репортаж? Хіба «Дитинство» Толстого, «Жан Крістоф» Роллана — не мемуарна література?» — писав О. Білецький, хоч, звісна річ, розумів мистецьку неспівмірність названих творів².

Узагальнена характеристика Хвильового творчих зацікавлень та почерку Досвітнього стосувалася кількох наступних творів письменника, частина яких народилася у прямому зв'язку з його закордонною мандрівкою, — роману «Хто», повістей «Алай», «Гюлле». Показово, що «Гюлле», як і «Нотатки мандрівника», частинами друкувалася в читабельному літературному додатку до «Вістей» — «Культура і побут».

Відразу по виході в 1927 році повісті «Алай» і «Гюлле», в яких О. Досвітній знову звернувся до східної, «азіатської» теми, — стали чи не найпопулярнішими творами, а тому протягом кількох років витримали по кілька видань.

Обидві повісті теж акумулювали в собі враження і досвід, винесені з часів роботи в революційному підпіллі, перебування у в'язницях та еміграції. Позитивно позначився на цих творах і здобутий автором літературний досвід.

Послідовно і місцями психологічно тонко та правдиво простежує Досвітній процес «линяння» нетривких революційних переконань героя повісті «Алай» Шешеля, який від поверхового захоплення революцією, марксизмом насамкінець приходять не лише до розчарування, а й зради.

Заарештований Шешель спочатку ще керується революційними рефлексіями, силкується піти на самопожертву за-

¹ ВАПАЛТЕ.— 1927.— № 1.— С. 96.

² Червоний шлях.— 1926.— № 3.— С. 162.

ради ідеї — адже так чинили, гинучи в ім'я кращого майбутнього, його улюблені герої: Спартак, паризькі комунари, декабристи. Але ці хвилини рефлексії лише яскравіше й чіткіше відтіняють дрібне міщанське нутро самозакоханої і полохливої людини, що удавано, а тому й безуспішно, грається в героя із закономірною подальшою еволюцією ренегата.

Втікаючи з в'язниці, Шешель дістається до Киргизії — однієї з найглухіших царських колоній з її жорстокою, розпусною, самодурною адміністрацією.

Опинившись серед темних і забитих, чесних і відданих трударів-киргизів, Шешель пробує продовжувати лицемірну гру в благородство — вирішує залишитися тут, щоб ціною самозречення прилучати їх до культури і вести до соціального визволення.

Чергову метаморфозу — зраду людей, власних ідеалів і планів — він виправдовує прагненням до постійного руху, до подальших житейських авантур. Цей «рух» в усіх його варіантах і видозмінах фактично є рухом до самого себе, виявом поведінки егоїста і ренегата, який над усе любить власне животіння і високопарними словами та мареннями щоразу втішає свою не вельми цюотливу совість. «Досить. Треба жити для себе. Годі страждати за рабів», — розмірковує він, виявляючи своє справжнє нутро обивателя.

Логічним був і кінець театральної революційності Шешеля, коли втішати себе вже було нічим, а оточення — від пробуджених «тубільців» і революціонерів до їхніх гнобителів — уже не хотіло в ньому обманюватись. Псевдопатетична трагікомедія завершувалась фарсом із заслуженим смертельним фіналом.

Відповідно до метаморфоз героя варіюються і стильові засоби повісті — від удаваної пафосності до іронії, а зрештою і до в'їдливої пародійної тональності.

Але в зовсім іншому змістово-стильовому плані розгортається ще одна наскрізна тема повісті — життя глухого закутка Російської імперії. Перед читачем проходять картини дикого свавілля царської деспотії, поневірянь душевно красивого, довірливого й терплячого народу, у якого поступово пробуджується людська гідність і соціальний протест. Все це вимережується на фоні екзотичної природи, віковичних звичаїв і побуту, які ще виразніше відтіняють те жахливе, що тяжіло над киргизами в часи «єдиної неділимої Росії».

Досвітній справедливо зауважує, що подібна тема досі зовсім не зачіпалася ні в російській, ні в українській літературі, а він взявся за неї свідомо і, як бачимо, зі знанням

справи, здійснивши й «спеціальний добір типуажу повісті, взятого не з пальця, а з реального часу життя»¹.

Ще один крок до більш досконалого художнього освоєння своїх реальних життєвих спостережень зробив Досвітній у повісті «Гюлле», позначеній інтригуючим сюжетом і проникненням у найпотаємніші порухи людської душі.

В основі повісті — історія романтичного кохання революціонера Ремо і безправної азіатки Гюлле, яка прагне вивратися з тісної клітки, визначеної жінці мусульманськими традиціями, щоб разом з ненависною паранджею скинути з себе рабську покору і стати духовно вільною людиною.

Не можна сказати, що сюжетна схема, основний конфлікт і ряд його вузлових епізодів, та й відповідна стилістика позначені художньою оригінальністю. Вже тодішня критика звертала увагу на використання Досвітнім звичних для романтичної літератури багатьох народів традиційних схем з притаманними їм зображувальними засобами з арсеналу ефектної та орнаменталізованої екзотики.

Втікач з Росії український юнак Ремо через непорозуміння потрапив до в'язниці Ахмет-мурзи, і саме це подарувало йому невимовне щастя: поряд була схована від чужого ока і надійно замкнена прекрасна сестра господаря Гюлле.

Від одного обміну поглядами між героями спалахує шалене кохання, для якого не існує ніяких перепон. Любов Гюлле до лицаря-чужинця пробуджує в ній людську гідність та усвідомлення свого права на вільне життя і щастя.

Під впливом непереможно сильного почуття більшої соціальної виразності та активності набувають досі розпливчасті життєві ідеали та прагнення ще вчора аморфного й бездіяльного революціонера Ремо. Заради Гюлле він ладен на все — вивчити чужу мову й звичаї, перебороти всі небезпеки, аби разом з коханою жінкою «якнайшвидше вибратися з цих нетрів, добутися туди, де є культура, туди, де є люди однієї з ним мети, звідки він може і свою енергію спрямувати на боротьбу за визволення мільйонів людей від гноблення».

Цій дещо високопарно проголошеній меті ладна служити й сильна, енергійна й смілива Гюлле, що без вагань пориває зі своїм оточенням — консервативним і ненависним.

Вирушаючи в невідому, незвідану дорогу, вона почувала себе «як струмочок, що виприснув із затіснених холодних стін скелі, як пташка, звільнена з клітки», відчула «гомін внутрішньої сили, що не знає, куди себе подіти від щастя».

І от, коли всі перешкоди й небезпеки позаду, — «над бескидами звився орел...— Він поважно плив у повітрі вище

¹ Досвітній Олесь. Декілька зауважень про критику // Критика.— 1930.— № 6.— С. 117.

і вище... Починався день». Орел — як символ волі і ранок як символ надії і нового життя. Так алегорично закінчується повість, названа іменем волелюбної і відважної жінки, що символізує пробудження віками забитої та поневоленої Азії.

Даремно деякі тодішні літературні критики дорікали авторові цих двох повістей за брак соціальних проблем і самодостатнє захоплення екзотикою. Соціальне тут виступає не в публіцистично оголеному вигляді, як в «Американцях» чи «Чжунгожені», а виявляється й у виборі об'єктів зображення, а головне — в художньому дослідженні суспільних конфліктів і типів. Інша річ, що в цьому О. Досвітнього теж не завжди чекали мистецькі перемоги — місцями відчувалась і певна заданість (а не органічна мотивованість) сюжетних ходів та персонажів, і недостатня психологічна глибина окремих героїв, і певні стильові погрішності — від статичних описів до непомірної патетики. Дещо полегшений (у стилі «хеппі енду» — щасливого кінця) й фінал непростого конфлікту.

А щодо екзотики, то, власне, це одна з особливостей творчості письменника. Переважна більшість його творів побудована на екзотичному для української літератури матеріалі — здебільшого східному. Навіть для «європейських» творів письменник навмисне виявляє потяг до пригод та романтичних любовних колізій, і до незвичайних імен (Жабі), і до відповідних жанрів та закручених орнаментального стилю.

Оглядаючи в 1925 році здобутки української художньої прози, О. Білецький висловлював думку, що нагромаджений досвід відкриває можливість синтезу «і ставить на чергу дня створення «нового революційного роману»¹, тобто від епізодичного і фрагментарного зображення дійсності до відтворення цілісної картини — сучасного епосу.

Серед тих, хто зробив перші кроки на цьому шляху, був і Олесь Досвітній, який започаткував тип історико-революційного роману.

Серед перших «європейських» творів Досвітнього, що з'явилися слідом за «Нотатками мандрівника», значною мірою зв'язаних з ними життєвим матеріалом, — роман «Хто» (1927). Новий соціальний роман відтворює характерні політичні процеси в середовищі революційної інтелігенції США і Франції напередодні першої світової війни.

В основі сюжету — складні й важкі пошуки героями (Лео, Лісю, Неро) правильної революційної теорії і ефектив-

¹ Білецький О. І. Зібрання праць: У 5 т.— К., 1966.— Т. 3.— С. 11.

них шляхів та засобів боротьби за соціалізм. На відповідний політичний вибір орієнтує вже сама назва твору — хто з представників різношерстих політичних угруповань — есерів, анархістів, синдикалістів, соціал-демократів, «фермерських» і «християнських» соціалістів, комуністів і т. д. — стоїть найближче до соціальних інтересів трудящих.

Об'єктивні складності політичного вибору відбилися і на суб'єктивних композиційних особливостях твору, де традиційні романи компоненти (аж до романтичного любовного трикутника) поєднуються з елементами детективно-пригодницькими та панорамністю. Названий, як і «Американці», соціальним, роман «Хто» відрізняється від попереднього не так зменшенням публіцистичного матеріалу (викладу теоретичних платформ різних партій), скільки більш вправним, органічніше вибудованим сюжетом.

Вже в перших критичних відгуках на роман зверталась увага на певну образно-композиційну запрограмованість твору: кожен персонаж — Неро, Лео, Лія, Апорт, Ойдс — репрезентує певну соціальну групу чи явище, а взаємини між героями символізують взаємини між цими групами. Висловлювалась навіть думка про те, що окремі персонажі — це більшою чи меншою мірою замасковані реальні історичні постаті: Ніев — Ленін, Режос — Жорес, Нехтлеб — Лібкнехт. Особливо прозорими є асоціації з Леніним: романтичний Ніев (а в творі відлік історичних екскурсів ведеться від російської революції 1905 року) бореться з групою емігрантів, що намислила «науково вишукати бога», написав книгу «Критика емпіризму», а згодом виступив з розвінчанням імперіалістичної суті світової війни та псевдопатріотичних позицій деяких політичних партій.

Характеризуючи загальний стан молоді української радянської прози і перші великі твори О. Досвітнього, М. Хвильовий не без підстав твердив: «Наші часи, мабуть, і справді не є часи великих епічних і композиційно досконалих полотен».

Широка географія і надзвичайна політична строкатість подій, відтворених у романі, поставили перед автором нелегкі композиційні і стильові проблеми, які він вирішує своєрідно, поєднуючи об'єктивну авторську розповідь (іноді сухо протокольну) з мемуарно-щоденниковими і епістолярними вкрапленнями.

Містифікуючи читача, автор у передмові до роману ніби повністю зрікається своєї творчої участі і заявляє: «Перечитавши надіслане мені (листи до нього від Ліі, Лео і Неро. — П. Ф.), передаю його цілком на суд читачеві без жодних коментарів...»

Але без коментарів, звичайно, обійтись у романі не можна. Вони не лише в прямих авторських характеристиках

персонажів, а й у всьому комплексі композиційних художніх засобів.

З-поміж численних персонажів роману центральними, що рухають сюжет і розкривають авторську концепцію твору, є, безперечно, Лія, Лео й Неро.

Неро — молодий грек, що пройшов через важкі життєвські випробування і в сутичках з представниками різних політичних уподобань еволюціонував від анархізму до комунізму, перетворившись зрештою в твердого і розважливого, переконаного і незламного борця, який заради ідеї ладен на все — аж до власноручного скарання на смерть вчорашнього однодумця, що зрадив спільну справу.

Під впливом Неро рішуче змінюється Лія — ще недавно бездумне й нерозважливе дівча, а тепер запальна і прямодушна, енергійна і безкомпромісна партійка, теж здатна жертвувати всім — навіть своїм інтимним почуттям і природним жіночим призначенням. Вона вся до останку віддалася боротьбі. «Я захоплена нею, як п'яниця віскі, я живу нею, як наркотик гашином чи опіумом. Я не маю більшої насолоди, як ця боротьба, що в ній або загину, або доб'юся перших щаблів нашої перемоги», — так сповідується Лія в листі до Неро.

Емоційно-почуттєвий фанатизм Лії ніби доповнює розумово-інтелектуальну ідеологічну твердість Неро як своєрідна частка єдиного цілого — типу закономірно сформованого в процесі напруженої боротьби, політичних поєдинків і внутрішньої ідейної еволюції послідовного й глибоко переконаного революціонера.

По суті їм обом протистоїть слабкий, нерішучий від природи, нестійкий і несамостійний у думках і вчинках Лео, якого може захопити якась ідея, але якої він зі своїми постійними сумнівами може легко скинутись. У своїх мінливих симпатіях і пошуках Лео блукає між різномасними «соціалізмами» — від християнського до фермерського, а насамкінець архіреволюційного, — але майже скрізь його чекає розчарування. За образним висловом Неро, ситуація з пошуками Лео скидається на марні спроби цигана міняти на базарі коней, щоб вибрати найкращого, але на базарі всі коні браковані, і кожен виводить свого коня, щоб обдурити інших.

Власне, в пошуках відповіді на поставлене запитання, — х то, певною мірою розчарованими залишились всі названі герої. Читач застає їх на черговому роздоріжжі.

У своєму листі до автора роману вони ніби розмірковують вголос: чи в остаточних пошуках відповіді повертатися до своїх близьких — в Америку або Францію, чи, може, залишитися в Росії, яка «сміливо вийшла на шлях до соціалізму». Проте і в Росії багато соціалістів зрадили ідеї соціалізму».

лізму, лише послідовний Нієв залишається вірним, але невідомо, хто переможе...

Якби не подібний кінець роману, що був властивий і іншим тодішнім творам, — не досить умотивований багатозначний і загадковий (життя не давало остаточних відповідей на поставлені запитання), то роман О. Досвітнього можна було б назвати певною мірою пророчим...

Проблемі політичного вибору й вірності високим революційним ідеалам присвячено також одне з найкращих оповідань О. Досвітнього «Фріц і Йоганн» (1929), в якому легко вгадуються зокрема факти біографії одного з друзів письменника — знаменитого німецького поета Йоганнеса Бехера. Сюжетним матеріалом для оповідання були живі спостереження автора під час його зарубіжних мандрів. А пафос твору визначився ще й прагненням відгукнутися на трагічні події в тодішній Німеччині — розстріл поліцією першотравневих робітничих демонстрацій.

Ідейно-політична заданість не могла не позначитися на окремих моментах колізії, де проблеми розв'язуються дещо прямолінійно, і на стилі твору, не вільному від агітаційного пафосу, приправленого політичною лірикою Бехера.

Життєвістю проблематики й змісту відзначається роман «Нас було троє» — один з художньо найдосконаліших творів, у якому теж знаходимо чимало автобіографічних моментів. Більше того — він подається як сповідь революціонера Досвітнього перед нащадками (тут назване й ім'я його малолітньої доньки Волі) про те, в яких випробуваннях завойовувалось майбутнє. Водночас це і заповіт та життєва настанова «майбутнім дорослим».

Основа гострого сюжету, місцями вибудованого в захоплюючому пригодницькому ключі, складає історія поїздки більшовицьких емісарів у Галичину для встановлення зв'язків з українським — у Львові — та польським підпіллям.

Різні житейські шляхи й ідейні спонуки привели в революцію вчорашнього політехніка Леся (Леоніда Віоліна), безжурну, романтичну дівчину Мар'яну, прозвану Жабі, та колишнього студента філософії мовчуна і дивака Гриця, що вмів лише дивитися на світ замріяними бездумно-наївними очима, а згодом навчився й мистецтву відважної революційної дії, розважливої одержимості.

Революційний вихор захоплює навіть епізодичного Лесового товариша Миколу. Син багатія, він порвав зі своїм оточенням, здобув консерваторську освіту, а тому ревно оберігав своє музичне натхнення від нервової житейської дисгармонії заради «елегічних дніпрових шумувань». Але не вберіг — навіть у його життя владно вриваються буремні мелодії часу...

Ці ж «мелодії» і усвідомлення громадянського обов'язку

покликали від спокійного життя і Жабі: вона пішла в червоний кулеметний загін підносити воду та рятувати поранених. У вирі боротьби Жабі й Лесь поєднують свої особисті долі.

Мріючи про світову революцію, вони тепер їдуть на Захід, щоб розбудити буржуазну Європу, свідомо ідуть назустріч небезпекам.

Власне, спочатку у ту подорож їх вирушило п'ятеро: крім Лесь, Жабі й Гриця, ще й статечний Михайло та юнак Тринник. Голова губревкому з Галичини Михайло змушений був залишити рідні місця і власну родину, а тепер нелегально повертався додому. Сімнадцятилітній гімназист Тринник теж вертався до батьків, звідки він свого часу тікав од воєнних небезпек разом з російською армією.

З такою ж місією — добутися до західного підпілля — вирушає ще одна група, в складі якої була чарівна товаришка Валентина. Образ вродливої поміщицької доньки, її шлях від екзальтованої мрійниці до свідомої більшовички виписаний з особливою психологічною переконливістю. Це — вистражданий шлях, сповнений трагічних випробувань, а не хвилиний, внутрішньо не осмислений і не вмотивований каприз пересиченої житейськими благами вередливої панночки. Щоправда, для цього авторові довелося вкотре вдатися до чергової вставної новели, яка дещо гальмує дію і порушує композицію роману, але дає зрозуміти, якою неймовірно жорстокою ціною (зображеною автором з надмірною натуралістичністю) здобула Валентина нову віру, а потім заплатила за неї.

Майже детективно розгортаються події переходу кордону, де поєднуються, як у знаменитому «Моменті» В. Винниченка, романтика відданості справі, революційного подвигу трьох з романтикою палкого кохання Лесь й Жабі та реалістично твердим філософствуванням Гриця і Михайла.

Здійснення місії проходило у неймовірно складних умовах, коли героям довелося пройти і через політично строкасте підпілля, і через страхітливу в'язницю польської дефензиви. Навіть жадане повернення додому коштувало життя Жабі й Михайлові.

Живим чудом лишився тільки Лесь. Можливо, для того, щоб не канула в безвість одна із багатьох сторінок єдиної великої історії — історії боротьби народу за визволення.

Літературна критика, визначаючи особливості творчого почерку Досвітнього, майже одноставно твердила про його двоїстість, зумовлену постійними змаганнями публіциста й художника. Якщо в перших творах, як правило, перемагав публіцист, а в деяких наступних все виразніше простежувалася тенденція до художнього освоєння життєвого матеріа-

лу, то роман «Нас було троє» вже засвідчував повну перемогу художника над публіцистом.

Роман розглядався як цікава і загалом успішна спроба письменника синтезувати дві стихії своєї творчості — актуальне ідеологічно-соціальне завдання з інтимно-романтичним і екзотично-пригодницьким сюжетом, відчутну еволюцію від емоційно-романтичного стилю до конкретно осмисленої реалістичної манери. По суті під пером О. Досвітнього народився один із перших в українській літературі великий твір авантюрно-пригодницького жанру на революційному матеріалі.

Водночас автор тут продемонстрував і своє дедалі зростаюче (після «Алай» і «Гюлле») вміння не просто глибше, а органічніше зображувати внутрішній світ героїв, їхні інтимні почуття, які не чужі й людям високого революційного обов'язку.

В традиціях літератури того часу ригористичним героям доводилося здебільшого відмовлятися від права на якесь особисте щастя (зневажливо іменоване «любощами» й «утіхами») поза основним — суспільною боротьбою. Як правило, такими фанатичками були й жінки, що теж дивилися на кохання й нормальне повнокровне сімейне життя ледве не як на міщанську зраду громадського. У кращому випадку воно могло виступати лише як епізодичне «присмачування» головного.

Героїня ж нового роману Досвітнього Жабі принаймні усвідомлює своє рівне право на особисте й громадське щастя. «Я переповнена щастям. Щастям особистого нашого кохання й щастям спільної боротьби,— сповідується вона коханому.— Як я можу зректися хоч одного з них? Адже ж тоді мені все здавалося б пустокою!»

Відхід од вульгарно спримітизованих канонів у зображенні людини, повернення до загальнолюдських цінностей і визнання права борця за новий суспільний світ ще й на нормальний і багатий світ внутрішній, на особисте щастя — принципова перемога не лише О. Досвітнього, а й усієї літератури.

Це відзначав і один з літературних побратимів його Юрій Смолич, який одночасно з ним експериментував у створенні широкоформатних і повнокровних художніх полотен.

У відгуку про роман «Нас було троє» Смолич підкреслював життєвість обставин, новизну в трактуванні житейських фактів і суспільних процесів.

«На карті життя або вірніше життєвих вражень читача здійснилося ще одне відкриття...— в океані виявився досі

невідомий, але населений острів»¹, — писав Смолич, вважаючи, що саме ця обставина підсилює естетичне задоволення від твору, цікавого ще й своїми пізнавальними цінностями. Навіть притаманна смакам письменника екзотика тут здобуває ще виразнішу естетичну функцію, ніби підкреслюючи якусь глобальну нерозривну єдність краси і свободи: краси природи і внутрішнього світу людини, краси революційного подвигу в ім'я визволення і щастя людини.

Спогадами про бурхливі революційні події, що змінювали світ і долі окремих людей, нав'язані мемуарно-публіцистичне оповідання «Жебрачка» і романтично піднесене «На плавнях», які водночас започатковували нову проблемно-тематичну лінію в творчості О. Досвітнього — тему переходу від воєнної революційної героїки до героїки буднів соціалістичного будівництва.

З епізодом з біографії Досвітнього часів громадянської війни — жахливою катастрофою агітпоїзда «Більшовик» — сюжетно пов'язане оповідання «Жебрачка», в центрі якого і трагічна (смерть чоловіка у тій катастрофі), і гірка (жебрацьке життя в перші повоєнні роки), і щаслива (в умовах нового ладу вчорашня жебрачка стає педагогом) доля героїні твору Оксани.

Здається, Досвітній просто-таки полюбляв експериментувати в галузі форми оповідань — кожне з них відзначається особливою архітектонікою, методами вибудовування сюжету. Сюжетно багатоплановим є й оповідання «На плавнях», де в обрамлення звичайних мисливських епізодів вмонтована незвичайна історія кохання революційного агітатора і збаламученої емансипаційними ідеями панночки, а потім і їхнього зворушливо-подвижницького спільного життя. Компонентами оповідання стають уривки з щоденника героїв і своєрідні соціологічні трактати, в яких розкривається трагічна суперечність між революційними мріями, соціалістичними ідеалами і прозою господарювання на приватному обійсті. Вкраплена публіцистична філіппіка проти приватної власності, що нібито веде до загибелі комуністичних ідеалів, витримана в дусі того часу, а тому співчутливо сприймалася солідарними читачами. Для нас же, сучасних читачів, актуальною і важливою залишається порушена тут проблема моральної чистоти й відповідальності людини перед суспільством, перед власною совістю, обраною справою.

Суперечливі процеси перших років соціалістичного будівництва, коли в жорстоко пов'язані клубки спліталися віковична селянська затурканість і темнота з фанатичною класовою ненавистю, відтворені в оповіданні «Сірко» — історії

¹ Смолич Юрий. «Нас было трое» и его автор // Досвітний Олесь. Нас было трое. — М., 1960. — С. 12.

про те, як забиті й забобонні селяни цькують незрозумілого їм, а тому й «чужого» вченого-біолога.

З часом Досвітній дедалі більше цікавиться проблемами освіти, культури і особливо близької йому літератури, яким в умовах побудови нового суспільства відводилася все більша роль.

Не випадково й під час закордонної поїздки він чи не найбільше часу відводив знайомству з культурно-освітнім життям Франції, Німеччини, Чехословаччини, виявляв особливі симпатії до прогресивної літератури.

Симптоматичними були й епізодичні, але характерні для письменника розмірковування у деяких його творах про суспільне покликання, виховну й мобілізаційну функцію мистецтва.

Проблем місця і значення передового мистецтва торкався Досвітній і в оповіданні «Фріц і Йоганн», один із внутрішніх конфліктів якого теж зводився до питання — яке і для кого творити мистецтво.

Як відомо, подібні питання набули виключної актуальності в умовах соціалістичного будівництва — вони жваво й запально дебатовалися не лише в середовищі творчої інтелігенції, а й серед робітників і селян, які активно потяглися до нового життя, а отже, і до культури.

Ці проблеми ставали й предметом художніх досліджень у творах К. Федіна («Брати»), В. Каверіна («Художник невдомий»), О. Корнійчука («На грані»), Г. Коцюби («Нові береги»), П. Панча («Повість наших днів»), Я. Качури («Ольга») та ін.

Відгомони запальних літературних суперечок, які, за вдалим висловом С. Пилипенка, легко переростали в політичні, чуються і в хронологічно останньому романі О. Досвітнього — «Кварцит» (1932), хоч автор у вступі й запевняє, що він не претендує на історичність типів, ситуацій.

У тому ж вступі він попереджає читача, що взявся за «важкенький сюжет... бажаючи пов'язати шкідливі літературного життя з гірничим», але одважується на це лише усвідомлюючи, що в обох сферах відбувається чимало спільних і схожих процесів і що успішне будівництво нового життя залежить від діяльності одних і других, а особливо від їхнього співробітництва.

Своєрідним символом спільних завдань та процесів є обробка кварциту — мінералу, в якому залізо змішане із сторонніми (зайвими і шкідливими) домішками. Щоб добути чистий метал, треба збагатити кварцит, переплавити його, звільнивши від непотрібних елементів і нашарувань.

Як це практикувалося і в інших творах Досвітнього («Американці», «Хто»), дія відбувається в двох сюжетних

площинах, з'єднаних між собою схожою проблематикою і кількома спільними героями.

Подібної «переплавки», «перековки» (чи як називав І. Кириленко — «перешихтовки») в тих умовах вимагав і людський матеріал. А відповідної очистки від зайвого і шкідливого — творче життя країни і творчі принципи кожного митця.

Напружена ситуація склалася на одній з рудокопальень Криворіжжя: як твердять «специ» (звичайно, за традиційною в тодішньому суспільному житті, а отже, і в літературі розстановкою сил — консерватори, а дехто — й «шкідники»), запаси руди вичерпуються, а тому копальню треба закривати. Іншої думки дотримуються свідомі робітники («рядовий із рядових», але активний комуніст Степан Курбала) і партійне керівництво (секретар окружному Титан — сіс!). Між ними й розгортається запекла боротьба.

Одночасно серед письменників і митців Харкова спалахують гарячі дискусії навколо проблем творення соціалістичного мистецтва. Тут представлений увесь спектр творчестетичних позицій, характерних для 20-х років, різноманіття творчих літературних груп і об'єднань, які заповзято захищали і утверджували істинність і плідність своїх кредо і рішуче відмовляли в цьому своїм опонентам і супротивникам.

В ряді зображених «платформ» і їх теоретиків та «вождів» (Футерко, Вакул, Платон, Самко, Юник, Ливар, Карпо, Орест та ін.) легко вгадуються відповідні літературні організації та живі прототипи (М. Семенко, М. Куліш, М. Хвильовий, Ю. Яновський, В. Поліщук, Ю. Смолич, С. Пилипенко, О. Досвітній та ін.). Майже з документальною точністю наводяться основні теоретичні постулати футуристів, конструктивістів, гартян, плужан, ваплітян та ін.

Тут схреплюються і прославлення «чистого» від ідеології та грубого життя мистецтва, і вимоги фактографічного відтворення дійсності, і вульгарно-утилітарне уявлення про мистецтво, яке «мов електростанція, наснажувало б мозкові акумулятори для активної участі в будіванні, перетворенні суспільства», і погляд на мистецтво лише як на заспокійливий «лимонад чи нарзан в спеку», естетична орієнтація на «психологічну Європу», і гасло «геть копирсання в душі», бо пролетаріатові не до психології і т. п.

Учасником і своерідним посередником обох — гірничого і літературного — конфліктів — стає геолог Огей, колишній червоний боєць, а нині розчарований суспільними процесами часів непу і нещасливими родинними обставинами аполітичний інтелігент.

Разом зі своїм другом письменником Орестом Огей вирушає на криворізьку копальню і допомагає розв'язати техно-

логічний конфлікт: виявлені запаси кварциту треба навчитись очищати й збагачувати, а відтак — видобувати потрібне для країни залізо. Свідоме робітництво разом з партійним керівництвом дістають, отже, й морально-політичну перемогу над консерваторами...

Складний, але потрібний (і, «за правилами гри» — неминучий) процес віднайдення й очищення «кварциту» відбувається і в середовищі митців. Завдяки прикладу класової організованості пролетарів та спрямовуючій руці партійного керівництва (член парткому Вілліс, марксист Суворий) майже повністю покінчено з інтелігентськими сумнівами, чварами й хитаннями. В процесі ідейного розмежування й консолідації митці усвідомлюють своє громадське покликання й обов'язок перед народом, вирішують об'єднатися на спільній для всіх будівників соціалізму ідейно-політичній платформі...

Беручи участь в обох конфліктах, Огей і сам звільняється від хвилимих сумнівів, хворобливих настроїв і мовби відновлює свою здорову «червону» суть. Аналогічне самоусвідомлення приходить і до його друга Ореста (він навіть усвідомив свою мізерність перед кремезно-спокійним Курбалолою та іншими рудокопами...), а потім — як і слід було чекати в пролетарськи оптимістичному романі — по суті до всіх вчорашніх антагоністів, об'єднаних тепер спільним розумінням мети і шляхів до неї.

Звичайно, ці складні процеси, які реально відбувалися в усіх сферах тодішнього життя, в романі О. Досвітнього відображені місцями дещо спрощено.

«Розв'язкам» ряду конфліктів не вистачає належної художньої аргументації, глибини й переконливості. Схематичною заданістю позначені й деякі образи. Художня тканина роману, особливо в двох останніх частинах, перенасичена публіцистикою.

В одній із своїх літературно-критичних статей Досвітній, справедливо говорячи, що «кожен літературний твір, всякий прояв а к т и в н о с т і, особливо в мистецтві, має свою тенденцію», навіть категорично твердив, що «ця тенденція... намагання щось сказати (а виходить і прищепити читачеві) грає одну з головних ролей у творчості»¹.

Подібними переконаннями керувалися тоді всі пролетарські митці.

Отже, роман Досвітнього з усіма його достоїнствами й недосконалостями був досить типовим, відбиваючи не лише в змісті, а й у формі реальні ситуації на шляху створення єдиної творчої спілки письменників. Попри все, роман цей

¹ Досвітній Ол. Тенденція твору, або Ібаньєсів дуалізм // ВАПАЛІТЕ.— 1927.— № 1.— С. 109.

був помітним явищем серед перших творів, присвячених людям індустріальної праці, соціалістичним перетворенням міста («Повість наших днів» П. Панча — 1927, «Крила» В. Кузьмича — 1930, «Роман міжгір'я» Івана Ле — 1929 — 1933-й, «Перешихтовка» І. Кириленка — 1932).

Несучи на собі досить відчутний відгомін далеких часів, роман «Кварцит» зберігає характер не лише історико-літературного документа; багато в чому він не втратив свого значення і сьогодні, озиваючись до ряду явищ сучасного й мистецького життя.

Хіба у цьому плані не варта уваги принципова заява драматурга Вакула (прототип Миколи Куліша, який, до речі, повертається сьогодні до нових поколінь глядачів): «Непролазний бюрократизм, зарозуміла хамуватість, дикунська пиха на кожному кроці заступає білий світ. Так невже ж я, як комуніст, мушу мовчати і в своїй творчості обминати це, коли в мене ссе отут?! — постукав він кулаком у груди».

Не зайвим буде нагадати, що цей зойк вирвався у нього в полеміці з одним із тих керівників «культурно-пропагандистської партійної роботи», які виступали проти надмірної «недозованої» і «нездорової» критики, привласнювали лише собі (та ще хіба що узагальненому «пролетаріатові») право повчати й наставляти митців і твердою рукою керувати творчим процесом.

За своєю проблематикою, характером конфлікту і навіть окремими персонажами (Курбала, Титан) близька до цього роману п'єса «Магма», яка, на жаль, залишилася не опублікованою, а тому досі не знала театральної сцени.

Як і в «Кварциті», основний конфлікт розгортається між «спецами»-консерваторами і молодими спеціалістами, що уособлюють радянський розмах і технічний прогрес. Цей конфлікт доповнюється ще й (майже традиційними для часів боротьби з усілякими «ухилами», «шкідниками», «диверсійними промпартіями») «вилазками класово ворожих елементів». Перемагаючи нав'язливу схему, авторові все ж вдалося створити ряд правдивих і колоритних образів та динамічних ситуацій, які забезпечують оригінальність твору та автономність щодо роману «Кварцит».

В рукописному вигляді збереглася перша та єдина в творчому доробку Досвітнього віршова драма «Партизани», яку український композитор В. Смекалін використав як лібретто до опери. Розгортаючи картини героїчної боротьби українських трудящих за владу Рад, автор ставив у центр подій мужню, красиву й сильну дівчину Марину, для якої і композитор не пошкодував мелодійно прекрасних і високих арій.

Залишається пошкодувати, що й цей твір письменника не мав сценічного життя, а арії не були заспівані, бо, образ-

но кажучи, не доспівав своєї пісні й сам Олесь Досвітній, загинувши в розквіті творчих сил, в zenіті свого письменницького таланту.

Олесь Досвітній пройшов у житті й літературі славний і достойний шлях революціонера і будівничого-новатора. І в тому житті, завжди тісно пов'язаному з долею, діяннями народу, характерне й повчальне все.

Характерні звиви важких «ходінь по муках» у передреволюційні часи та роки громадянської війни, повчальні цілеспрямованість і віра, що водили такими звивними шляхами в не менш складних, героїчних і трагічних і пошуках та діяннях піонерів соціалістичного будівництва.

Ім'я Досвітнього заслужено називається серед зачинателів української радянської прози поряд з іменами М. Хвильового, В. Підмогильного, А. Головка, Г. Коцюби, Г. Косинки, Ю. Смолича. Цим визначаються і його історичні заслуги.

За такими ж історичними критеріями слід оцінювати і згадувані художні недосконалість його творів, бо деякі з-поміж них слід віднести швидше до прикметних особливостей молодій радянській (не лише українській!) літератури, особливостей, які тією чи іншою мірою були властиві переважній більшості письменників, що дебютували в перші пореволюційні роки. В динамічному процесі експериментальних пошуків, адекватних добі художнього методу й стилів, звичайно, не уникнути художніх прорахунків і помилок, але навіть їх передбачення і коригування теж нагороджувало необхідний досвід та реалістичні якості нової літератури.

Будівники нового життя вимагали творів, які б возвеличували їх діяння і в яскравій формі зображували соціалістичні ідеали. Художні літописці звершень народу й самі були будівничими — завзятими, захопленими загальним поривом, невтомними трудівниками.

Не можна не подивуватися з надзвичайної творчої плодовитості Олесь Досвітнього: за десять років він написав сім романів і повістей, понад десяток оповідань, прозову і віршову драми, публіцистичні твори, і це за умов постійної обтяжливої громадської та літературної роботи! Подібній письменницькій інтенсивності по-доброму заздрих навіть такий плодовитий літератор, як Юрій Смолич.

При всій нерівноцінності написаного Досвітнім можна твердити, що без нього була б неповною картина напруженого літературного процесу 20-х років, а значна частина творчої спадщини письменника зберігає свою актуальність і в наші часи, а тому й заслужено знаходить своє нове життя.

Павло ФЕДЧЕНКО

АМЕРИКАНЦІ

**СОЦІАЛЬНИЙ
РОМАН**

I

«РЕМБРАНДТ»

Хто був в океані в часи літньої тиші, той знає, що таке океанська спека. Та спека, коли ані вітерця, ані хмарки, що перешкоджали б спокійно-гарячому сонцю своїм промінням палити все, що тільки з'явиться на поверхні велетенських вод.

В цей час і сам велетень Тихий океан, мов зачарований могутніми променями сонця, простягся непорушно проти білястого неба, скам'яніло створивши з свого поверху безкрайо-дзеркальний овал.

Здавалось, що океан завмер на який час або відпочиває проти сонця, підставивши йому свій кришталевий живіт, що в його середині кишить морське життя.

Навіть сріблясті павутиннокриллі рибки — і ті замовкли під зверхнім шаром теплої води, боячись порушити цю океанську вродливу тишу.

В цей час непомітною здалека смугою, глибоко прорізуючи змертвіле тіло океану, по поверху його нісся великий пароплав.

«Рембрандт», пасажирний стемп-шіп¹ голландського акційного товариства, намагався скористати з океанської тиші, щоб прийти на місце призначення на кілька днів раніш і цим заощадити своїм власникам економії у видатках.

Він був уже напівдороги з Фріско² до Йокогами.

Проміння сонця оскаженіло, але спокійно палило пароплав, мов зосередивши всю вогненну міць свою на цій єдиній бездушній істоті серед безмежної водяної пустелі.

Вдень на палубу не з'являлась майже ні одна жива душа, коли не рахувати двох напівголих малайців, що метушилися по чардаку, обливаючи його з кишок океанською пінястою водою. Одначе за кільки хвилин

¹ Пароплав (перекр. англ.).

² Сан-Франціско.

Друкується за виданням: Державне видавництво України, 1928. У текстах максимально збережено лексичні, морфологічні та фонетичні особливості мови автора.

після кожної купелі сонце випарювало цю вогку прохолоду й із запацьованих та засмолених прощїлін сльозилась густо-зелена смола.

Так щодня, од ранку до вечора, ішла вперта боротьба двох малайців з нещадною спекою.

Пасажирів це не обходило. В таку спеку вони відпочивали в холодочку електровентильованих салонів, в каютах, розважались різними забавками, палили безперестанно запашні й вонючі цигарки та люльки, та, кому «щастило», забавлялися у флірт.

Пасажирів на «Рембрандті» було не багато.

Перший клас складало десяток американців, місіонерів, як вони себе прозивали. Це були молоді джентльмени двадцяти п'яти — тридцяти років, досить жваві, моторні, і що не гаiali часу без діла. Їхня доба була розподілена, мов механізм годинника: час їжі, палення, читання газет, вивчання східних мов, різні американські спортивні забави, а в свята додавались релігійні ритуали та співи, що вони завжди правили в другому або третьому класі, де знаходили охочих глядачів і слухачів своїх релігійних спектаклів.

В другому класі було до трьох десятків реемігрантів-росіян, кілька студентів-китайців та різнонаціональних мандрівників до Австралії, Сінгапуру — шукачів щастя...

В третьому класі їхали виключно китайці-робітники. Це були трудові інваліди, що їх не потребували вже капіталісти. Вони їхали тепер до свого краю доживати останні дні.

Пасажири цього класу ніколи не заходили до двох перших і не виявляли жодного бажання до будь-якого єднання з ними...

Вони сиділи в своїй величезній каюті, стогнали від недуги, грали в свої китайські гри — карти, кісточки — та часами мугикали свої сумні китайські пісні.

Пасажири першого і другого класу були в повсякчаснім єднанні. Особливо добрі стосунки були між місіонерами й росіянами.

Єднання це виникало на ґрунті вчення американцями російської мови. Спочатку росіяни дивились на це як на витребеньки Семів, але коли дізнались про дійсну причину цього, як і самої мандрівки американців, — деякі російські реемігранти гаряче вчили своїх учнів, хоч останні й виявляли до того цілковиту нездатність.

Особливо яскраво це виявляв уже сивенький, хоч і молодий ще місіонер.

Він, що вивчав сьогодні, те на другий день забував.

— Що це? — питав по-англійському свого учня молодий франтуватий росіянин, вказуючи на воду.

— Вата,— відповідає той.

— Але ми вже ж три дні повторюємо з вами, що це «вода», а у вас знов «вата». Це ж чортзна-що! От йолоп, осячча голова,— додавав він по-російському.— А це що? — торкав він стіл.

Той міркував хвилину, потім похапцем відповідав:

— Стил¹.

— Не стил, а «стол».

— Йому краще б учитися хахлацької мови в Северина; й у них не «стол», а стіл і, певно, не «вода», а «вата»...— іронічно кидав він до інших емігрантів-земляків.

Але, незважаючи ні на що, американці вперто вчили російської мови.

Росіяни-пасажири дізнались від місіонерів, що вони їдуть до Росії допомогти молодій республіці воювати з німцями та організувати нову Республіку. Америка, що оголосила тепер війну Германії, не могла спокійно поставитись і до сучасної молоді Росії, як вона ставилась до царської, тому й вирядила свій дипломатично-місіонерський цвіт, щоб ці громадяни «вільної» країни стали в пригоді новій Росії.

Правда, серед реемігрантів-росіян були й такі, що кепкували з такої вигадки Америки та іронічно ставились до самої мети мандрівки місіонерів, але більшість земляків прозивали кепкунів вар'ятами й захоплювались доброзичливістю старшої республіканської сестри Росії — Америки.

Одноманітність життя пасажирів «Рембрандта» розбивало радіо пароплава, яке щодня приносило мешканцям пароплава новини з землі і, таким чином, допомагало їм не поривати зв'язку із світом та бути поінформованими, де що діється. Ці щоденні радіозвістки адміністрація пароплава вивішувала в салонах.

В цих відомостях було всього потроху: про курс валюти на лондонській, нью-йоркській біржах, про «безглузді» страйки, про ціни на різні продукти, про

¹ По-англійському «спокійний», «красти».

приїзд до президента Сполучених Держав¹ тітки в перших, про події світової війни та російської революції...

Пасажири першого й другого класу захоплювались останніми відомостями. Різноманітність цих звісток викликала палкі змагання серед російських реемігрантів та настирливі запитання місіонерів, що цікавились всіма подробицями революції.

Особливо дискусії виникали межі кепкунами й рештою російських реемігрантів. В такі часи в другому класі утворювалось два табори. Один, як здавалось би сторонньому слухачеві, бажав загибелі молодій Республіці, другий — її розквіту.

Так, здавалось, тяглися дні «рембрандтців».

II

ЖЕРТВА

Одного дня на чардаці залунав жалібний звук дзвону. В свята, коли він кликав на відправи, що впорядковували місіонери, він був бадьорий і гіпнотизував віруючих іти до молитви, тепер він розбуджував навіть в атеїстів якісь жалібні почуття й торкав за душу, немов віщував якесь нещастя.

На розпеченій палубі почали з'являтися мешканці пароплава. Вони протискувались до поручнів і зазирали на другий бік пароплава, де за машиновим відділом на катрашці третього класу була метушня.

«Рембрандт» поволі спиняв ходу, а коли замовк жалібний дзвін, він зовсім спинився.

Кришталевий поверх моря швидко забрав у себе кола, що лишилися після зупинки пароплава, і знову заблицяв дзеркальним блиском.

— Мрець,— промовив хтось серед скупчених біля облавка першого класу пасажирів.

— Це, певно, хоронять померлого позавчора китайця,— не то загрозливо, не то зі злістю пояснив студент-китаєць.

— А чому тримали три дні в таку спеку? — звернувсь до нього франтуватий росіянин.

¹ Сполучені Штати Америки.

— Тому що порядок такий...— буркнув англієць, мандрівник до Австралії.— Такий морський звичай: коли за три дні не буде землі, спускають у воду, а до того переховують на льоду,— одказав він і перехилився за поручні, щоб розглядіти процедуру.

Всі мовчали й стежили за приготуваннями на чардаці третього класу.

Звідти на кодолі спускали труну з просвердленими дірками.

Ось труна вже над поверхнею води... Один край її нахилиється все нижче і, врешті, напівзалазить у воду.

В просвердлені дірки його булькає вода, ось вона уже перестає булькати, і труна втопає більш у воду... Хвилюк гойдається, потім перехилиється одним кінцем униз і, мов санчата з гори, пірнає навкіс у глибину океану...

Дзвін знову зателенькав жалібної...

На поверхні води з'являються водяні овальні кола... Пароплав, здригнувши, забурлив... загув тягучим густим ревом — рушив...

За хвилину він вже гнав своєю попередньою ходою, мовби нічого не трапилось...

— Ось вам, Еммо, яскравий приклад жертви благодійності тих, кого ви так безглуздо захищаєте,— звернувся до молодої пані один із пасажирів, що скупчились біля борту. Й він указав рукою в напрямку, де пірнув мрець.— Ви розумієте трагедію історії цього китайця,— продовжував джентльмен,— він, певно, не один десяток літ виснажував свої сили на акціонерів, животів гірше від скотини і ймовірний, врешті гадав, що його тіло, за звичаєм пращурів, буде поховане в рідній землі... А може, ще сподівався добитись до рідної околиці й там мирно дожити останні дні свого життя...

— О, знову починається,— іронічно промовив до сусіда один з емігрантів, кивнувши головою в бік того, хто почав розмову.

— Дивись, дивись на ту піну, що з'являється біля пароплава,— хутко відповів сусід,— як вона зникає відразу, так і філософія Северинова щезне, хоч би яка красна була вона...

Молодий емігрант Северин, що почав балачку, замовк на хвилину й замислено дивився на безкрайній простір океану... Згодом провадив почату розмову:

— Марно! Пазурі капіталізму всюди знайшли б його. Вони й там не дали б йому вмерти спокійно... Там знайшлися б місіонери з шахрайськи придбаними ланами, копальні з акціями, плантації, мандарин з повинністю — всі, всі вони заявили б претензію на його...

— Ну, і яке це має відношення до померлого? — спитала Емма.

— А те, що той китайчик добре зробив, що тут помер, принаймні океан забрав його без жодного протесту й вимог... А там його смерть поклала б новий тягар на його близьких різними обов'язками до всіх, починаючи від брата й до цвинтарника.

Джентльмен замовк і нервово кинув через поручні допалену цигарку.

— Цьому ніхто й не перечить, Северине, — звернулась до його пані. — Але сказане зовсім не має нічого спільного з нашими розходженнями в тактиці. Віки створили громадські умови, і одним скоком їх замінити не можна. Треба еволюційного переходу, щоб змінити психологію людства, досягти кульмінаційної височини в промисловості.

— Гляньте, панове, звідки могли б взятись оті чайки серед океану? — голосно промовив сам до себе один з англійців-мандрівників до Австралії.

Поруч пароплава, мов повітряні дозорці, неслись дві чайки. Вони час од часу про щось перегукувались, ніби вели суперечку: скільки днів мандрівки їм лишилось до землі...

— Невже вони безперестанку летять із пароплавом від самого Гонолулу? — знову запитав хтось із росіян-емігрантів.

Малаєць-служка, що в цей час лоцив мідяні скріпи поручнів, спинився на мент, подивився уважно на чайок і тих, хто розмовляв про них, усміхнувся й промовив крученою англійською мовою: «Чайка щогла відпочивай». Потім знову почав терти мідяну скріпу, замуликав веселої малайської пісні, певне, про чайку, бо раз по раз поглядав у їхній бік.

— Згадайте дерево: хіба воно відразу росте з зернятка на дуба? Або на будову хати: хіба її будують, не заклавши фундаменту? Та й то, щоб десь жити до нової будови, лишають стару, щоб десь зимувати... А по-вашому — все зруйнуй, а нової будівлі ще не-

ма,— звернулась Емма до Северина, що мовчки дивився на чайок.

— А чи не краще зовсім зруйнувати таку будівлю, що погрожує завалитись і придушити мешканців її,— будівлю, що довгий час була джерелом хвороб, причиною каліцтва поколінь? — запитав Емму юнак, що майже не цікавився процедурою з мерцем і тільки під час розмови підійшов до гурту.

— Маєте рацію, Льово,— звернулась до нього Емма,— одначе це можливо там, де дозволяють кліматичні умови... ну, в Африці, чи що, в краях, де холоду нема й потреба хатньої будівлі не так почувається гостро, як у нас, в Росії. Але психологію людства в мент не переробиш. Для того треба поступовий перехід. Ви цього не хочете зрозуміти, тому стоїте на хибному шляху,— відповіла вона юнакові.

— Чи не правда, Стъопо? — звернулась вона до одного з емігрантів, вже літньої особи, що цілий час безжурно дививсь то на Северина, то на Емму й мовчки пихкав люльку.

Той на мить вийняв люльку з рота, неуважно виплюнув під ноги жовто-зелену слизину й продовжував пихкати люльку, ніби цим сказавши: «Ось відповідь».

— Та що ти, хочеш їх переробити? — напосів на Емму один з емігрантів, брюнет із закрученими догори вусами.— Це ж дурість — марити про перебудову людства...

— Пішла машина... Віктор пішов у полеміку... Буде біда,— іронічно кинув хтось з компанії.— Ану-ну, читай лекцію з діагностики.

Почувся легкий сміх... А дідок, ніби у відповідь, продовжував:

— Коли лікар не може поставити діагнозу хвороби, він вживає перших-ліпших засобів і ліків, що в його силі й розумінні... Відразу цілющих бальзамів нема на світі — це аксіома. Ми ж не віримо в Христові чудеса. А коли більшовики вірять у них, то хто піде з ними — хіба дійсно безглузді... — З запалом протарабанивши це, брюнет зісно зиркнув на Северина й Льову і нервово зарухав плечима.

Розмова почала набирати характеру суперечки. Бесідників обступили й інші емігранти, що вийшли на чардак.

— Ну, гаразд,— звернувся Северин до брюнета.—

Ось ваші меншовики й співучасники есери зараз заправляють молодю Республікою. Запанібрата з генералами, поміщиками, сенаторами, фабрикантами...

— Вибачте,— встряв до бесідників кривобокий дідок,— ви гадаєте, що наші есери то так вже й кладуть пальці до рота тим генералам та сенаторам... Дайте тільки покінчити з німцями, з якими ми без генералів не справимось, тоді ми вже знайдемо їм місце...

— Але ж людей знову женуть у бій,— відповів Северин.— А тим часом реального народові нічогісінько не дають. Чи передали землю трудящим? Це ж основа марномовства милих ваших друзів есерів... Чи відчули робітники фабрик, заводів, копалень хоч яку полегкість і моральне задоволення з революції? Чи звільнили вони їх од визиску капіталістів? Ну, яка різниця для трудящих: царське керування чи буржуйсько-соціалпатріотичне?.. Може, є надія на поліпшення їхньої долі? Чи робітничий люд бере яку участь в керуванні краєм? Усе та ж сама царська бюрократія, ті ж чиновники, сенатори, купці,— і не так, як хоче робітник, а все в інтересах одгодованої розпусної юнкерської наволочі.

— Земля— що земля, коли на фронтах бойовище?! — знову спалахнув дідок і, розмахуючи руками, наступав на Северина.— Спершу треба німців розтрощити... й разом з ними — вас, їхніх шпиків... Чому ви агітуєте в армії... теж соціалісти... більшовики... — протягнув іронічно дідок.— Заодно з німецькими імперіалістами, які хочуть загарбати добро Росії.

Дідок ще щось хотів говорити, але захлинувся й тільки нервово мотнув рукою.

— Для чого ж тоді грати демократичну комедію... набачились цієї демократії в Америці. Мабуть, кожен і з вас же її кляне на всі заставки... Але одночасно хочете це прокляття насадити й молодій Республіці,— відповів Северин і запитливо подививсь на Емму.

Але вона мовчазно втопила погляд у Стьопину люльку... і, здавалось, вагалась, що відповідати. Серед групи почувалось нервування. Всі хотіли говорити; але досередини протиснувся один з емігрантів з підстриженою по-французькому борідкою, що стояв осторонь і, слідкуючи за змаганнями, нервово пересмикував плечима.

— Товариші,— почав він лагідно.— Вибачте, що буду говорити по-англійському. Я вбачаю хиби в самій

формі суперечок. Есери й меншовики одхилилися від основи й перейшли на дрібниці. Турецьке прислів'я каже: поперед ніж увійти, подумай, як будеш виходити. Наше життя в Америці остаточно нам довело, що жодні демократичні республіки не дадуть робітництву полегшення й права. Згадайте й мою Францію, й от цього, — вказав він на студента-китайця, — республіку Хіну¹. Хоча б яку ви створили республіку, але, коли влада її не буде в руках робочого люду, жодного права він не буде мати. А коли він візьме ту владу в свої руки, то чи ж зможе він рука в руку йти з поміщиками, взагалі з буржуями, що інтереси їхні далекі від інтересів робітників. Ні. Він мусить приневолити тих робити нарівні зі всіма, відібравши для того від них усі багатства. Це одно. По-друге, для чого вести зараз війну з імперіалістами, не досягнувши в своїм краю влади? Це значить, своєю шкірою захищати інтереси своїх капіталістів. А яка різниця для нас, на якого капіталіста ми робимо: на німецького чи на свого рідного? Тому до біса фронт! Зі зброєю краще повернутись назад, забрати все в свої руки, а тоді вже — за свої інтереси робітники постоять, дадуть одсіч усяким імперіалістам — і своїм, і чужим...

Брюнет хотів щось говорити, але хтось смикнув його ззаду, і він почав щось шепотіти, тикаючи рукою в бік Северина... А «французька борідка» продовжувала:

— Й правильно більшовики роблять. Головну увагу треба звертати не на підтримку імперіалістичної війни, а на концентрування своїх сил в країні. А по-меншовицькому й есерівському виходить навпаки. Може, вони гадають після того вже взятись за визволення робітників. Ова, бери в обидві! В той час, коли у війні робітництво дезорганізується, буржуазія, навпаки, зміцнить своє панування, а після того дасть такого парла всякому, хто буде домагатися полегшення, що й штани погубите... Ви за робочий люду? Геть усякі угоди з панством і організуйте пролетаріат для боротьби за владу... Ви за угоду з капіталістами? ви проти робітників...

Він замовк, схилив голову й одійшов до бар'ера машинового відділу.

¹ Китай.

Северин, ніби в пояснення міркувань промовця, звернувся до Емми:

— Кожна людина, а особливо соціаліст, повинна поставити собі питання: чи вона за визволення робітників — значить, за безупинну боротьбу без жодних компромісів з буржуазними елементами, чи за забавку в революцію, цебто щоб, скинувши одного гнобителя, віддати владу в руки другого, як хочуть меншовики й есери. Коли за перше — ставай в шерег більшовиків; коли за друге — повинен бути їхнім ворогом, цебто ворогом визволення робітників...

— Що за безсоромність!.. яке нахабство...— вигукував дідок.— Який авторитет: хто за робітників — ставай на бік вар'ятів-більшовиків!.. Бігме, коли б чув таке отой померлий китайчик, він би вискочив з океану від жаху...

— Звичайно, ви всі так ставите питання руба,— іронічно перебив його бржнет,— але ж ви ніколи не замислювались над тим: чи ж зможе сам робітник, взявши за більшовицьким рецептом владу в свої руки, утримати її та створити те, що надумали більшовики... Хай спочатку всі підростуть до свідомості, тоді все само собою утвориться.

— Так, так, пане. Те саме кажуть і всі вельможні панки з кадетами на чолі,— відповів Северин.— Усі, мовляв, ми бажаємо добра робітникам, та що ж, коли вони темні, неосвічені. Дайте, мовляв, ми вас вивчимо, тоді дійсно буде рай на землі...

— А звичайно...— вставив хтось.

— Але ж це химера,— відповів Северин.— Ми бачили й бачимо, як буржуазія у Франції, Америці, Китаї вчить робітників, як вона піклується про них,— аж тріски летять. У них робітники доростуть до свідомості, одна пляма лишиться.

— А то, може, доростуть під більшовицьким доглядом,— буркнули «кручені вуса».

Але Северин казав далі:

— Правда ваша: робітник не дуже досвідчений в керуванні своєю країною, бо не мав ніколи практики, але ж дайте, панове добродії, хоч раз у житті й їм попрактикуватись, спробувати керувати собою й творити так життя, як це потрібно трудящим...

Дідок знову не стерпів і, одштовхнувши кілька сусідів, продерся до Северина:

— Та що ми, вар'яти, чи що — дозволити робити експерименти з живими істотами? — зарухав він руками перед самим обличчям Северина. — Що це, дривітні, чи що? Ваш більшовицький марксизм так далеко зайшов, що так і проситься в дім божевільних.

І дідок із злістю й з огидою на обличчі крутнувсь на місці.

Стьопа, що цілий час мовчазно, але нервово пихкав свою люльку, нетерпляче вихопив її з рота і, круто повернувшись у бік дідка й брюнета, злісно подививсь на них і промовив:

— Льокаї, мерзота! а що ж ви мовчите про той кривавий експеримент, що протягом тисячоліть виробляють пануючі класи над робочим людом. Харкнути вам у пики, а не витратити слів на переконання. — Й він з огидою плюнув на долівку, у бік опонентів. Потім встромив люльку до рота, запихкав і пішов геть.

Запанувала тиша.

— Правильно! — гукнув Льова і, крутнувшись на одній нозі, пішов за Стьопою.

— Джентльмени, прошу! — гукав малаєць, що стояв уже кілька хвилин перед бесідниками й тримав кишку в руці, щоб поливати ту частину палуби, де скупчилися емігранти.

Всі почали поволі розходитись.

Сонце вже схитнулось з полудневого обрію й наостанці дня палило свою океанську жертву з спокійно-гострою насолодою.

На чардаці вже нікого не було. Лише два малайці своїми кишками захищали пароплав від Агні.

III

БІЛЬШОВИКИ

Подібні суперечки не раз виникали межі реемігрантами-росіянами. Майже завжди вони кінчалися якимсь інцидентом, що врешті втихомирював і розганяв їх.

Сварки виникали, головним чином, межі купкою більшовиків та меншовиків з есерами. Майже щодня якась звістка про події в Росії: чи про більшовицьку агітацію за припинення війни, чи за установчі збори, чи про відносини нового уряду до автономій України,

Грузії тощо, давала пасажирам другого класу тему до суперечок. Правда, завжди більшість була проти трьох більшовиків — Северина, Льови й Міро. Лише один Стьопа, анархіст-індивідуаліст, був на боці більшовиків.

Ця трійця більшовиків на пароплаві жила якимсь окрегим, нікому з інших пасажирів не відомим життям.

Вони майже завжди сиділи по своїх каютах і з'являлись серед інших лише в часи їжі або нового радіографного бюлетеня...

— Навчаються метод керування державою...— іронізував серед інших пасажирів брюнет, коли про тих хто порушував питання.

Одна лише Емма, меншовичка, іноді заходила до Северинової кабінки. Але всі знали, що вона закохана в нього.

Серед меншовиків її інакше не називали, як «швидкою жертвою любові до більшовика». Й останні часи вони почали дивитися на неї скоса, бо в її змаганнях у своїх меншовицьких партійних справах у неї частенько почали визирати більшовицькі «химери».

Одначе Емма була надто зв'язана з меншовиками, в її переконанні надто міцно сиділи наслідки довголітнього меншовицького виховання.

Тому що в нашому романі Емма відіграватиме неабияку роль, як і Северин, Льова, Міро та Стьопа, познайомимось ближче з ними.

Емма походженням із єврейської сім'ї міста Єлисавета на Херсонщині. Ще з дівочо-юнацьких літ, через зв'язок із робітництвом заводу Ельворті, вона вже була захоплена революційним рухом.

Вона була есерка, як більшість робітництва заводу. Ще дівчам її за нечемні виступи викинуто було з гімназії. Скоро після того вона брала участь в терористичній організації в Одесі, куди післали її батьки продовжувати вчення. Там її схопили й посадили до будинку малолітніх злочинців (їй було всього шістнадцять років), звідки вона, як належить, і втекла до Києва. Там брала активну участь у пропаганді серед друкарів і трамвайників. Під час вбивства провокатором Богровим Столипіна вона була однією з кільцевих бойовки, що мала знищити цілий царський почет разом

із царем. Несподіване вбивство під час облави випадково дало в руки поліції декого з бойовки; схоплено було й її. Вислано до Сибіру, звідки їй пощастило втекти до Америки. В Новім Світі вона потрапила в оточення меншовиків, що й виховали з неї гарну меншовичку.

Тепер, після п'ятилітнього перебування там, вона повертала до Росії. На пароплаві здибалась із Северином. Протягом двох тижнів мандрівки вона, як губка, вбирала в себе більшовицький марксизм. І не дивно. Марксизм, що вона знала в своїй партії, тепер, в поясненні Северина, здавався їй зовсім в іншому світлі. І от, крок за кроком, вона почала розуміти дійсність його в революційному розумінні, не як побічного засобу боротьби, а як головну підвалину в боротьбі, як конечну мету боротьби за соціалізм.

Северин — молодий емігрант, теж пройшов еволюцію не тільки меншовизму та есерівщини, а й націоналізму.

Бувши з української сім'ї, під впливом специфічної літератури, він, як сангвінічна натура, став націонал-революціонером. Ще молодиком він вирішив віддати своє життя визволенню своєї пригнобленої нації. За активною пропагаторською роботою на Кавказі, серед кубанського козацтва, його було схоплено й вислано до Сибіру. Разом із кількома політичними засланнями йому теж пощастило втекти до Америки. Там, працюючи серед своїх земляків, він устряв у кругобіг різних партій. Спочатку ні одна з них не розв'язувала його національних проблем, хоча під тягарем капіталістичного гніту він уже був цілком захопленим соціалістом. Нарешті велика група соціалістів, що прозивали себе більшовиками, захопила його цілком. В їхньому революційному соціалізмі він відчув розв'язання своїх гнітючих національних питань. Він не раз думав: який мізерний був його попередній шлях однобокого націоналізму; як він не бачив лісу з-за дерев, так і з-за цього він не розумів велетенської справи визволення цілого людства.

Тепер, з доручення федерації більшовиків Америки, їхав він до краю, щоб прилучитися до борні за тру-дящих.

Його партійними товаришами були Льова й Міро.

Льова, молодий хлопець, утік до Америки від рек-

рутчини. Тут, в Новім Світі, приставши до організації більшовиків, він, головним чином, проводив оригінальну пропагаторську роботу в своєму голярському офісі. В голярні він завжди usługовував робітникам; інші колеги-майстри поважали його за це, бо їм завжди було корисніше usługувати панам, з яких вони діставали більш відсотків за роботу. Й тут, під шарудіння ножиць і бритви, він розводив «крамольні» більшовицькі теорії перед клієнтами-робітниками. Ті любили ходити до цього молодого анархіста, як прозивали його... Й не один десяток за час перебування Льови в голярні вийшов з-під його бритви американським «більшовиком».

Тепер він їхав до Росії, що її покинув чотири роки тому. В цей час йому не було ще двадцяти двох років.

Міро — француз з роду, син комунара, що загинув від диких катів на вулиці Роз'є біля Монсо під час першого катування реакціонерами комунарів. Мати хлопцем вивезла його до Америки. Тут він потрапив в оточення російських робітників, вивчив не тільки мову, але й увесь хід визвольного та соціалістичного руху в Росії. Йому було нині сорок вісім літ. Він просив товаришів, щоб його теж пустили до Росії.

— Я одинокий. Батько мій помер за першу комуну, хай я помру за другу,— казав він їм.

І от на пароплаві ця трійця була «притчею во язицех» інших пасажирів.

Стюпа, що завжди тримавсь їхнього боку, був анархіст; так принаймні він себе рекомендував. Це була спокійна людина, що завжди мовчала й лише в часи гострих суперечок своєю лаконічною лайкою заспокоювала хвилювання суперечників.

На пароплаві до нього чомусь всі ставились з великою пошаною, незважаючи на його нечемне поводження.

Але хоча він себе й уважав за анархіста, однак він був позбавлений тих безладних комбінацій у революційній тактиці, методах боротьби й мети їх, які виявляли інші його американсько-російські колеги.

Трійця вважала, що він випадково потрапив до списку анархістів, і повсякчасно намагалась виявити його остаточну соціалістично-революційну позицію та прилучити до свого кола.

IV РАДІОГРАМА

— А все ж доки що їм не можна розкривати наших завдань,— лагідно говорив Міро, звертаючись більш до ліжка, ніж до Северина й Льова, що сиділи на нім.— Треба їх остаточно викрити, а вірити не слід взагалі нікому до самої смерті...

— Та хто перечить, Міро,— відповів Северин.— Здається, ми досить уже впевнились, що їх цілком можна вважати за своїх, і про це треба тільки поспитати в них самих. Не забувайте, що нас надто мало, щоб виконати наші плани. А остання депеша, як бачите, говорить нам, що без Емми тут, на пароплаві, ми мало що зробимо, коли взяти під увагу, що серед самих місіонерів існує шпіонаж...

— Так, так, Міро, боятися нема чого,— упевняв того й Льова.

Розмова тривала в кабінци Северина. Міро сидів на складному стільчику біля столика, на яким було розкладено різні папери, а Северин і Льова, через брак стільців,— на ліжку.

Це було одно з їхніх інтимних засідань...

— Гм... Гаразд... Але доки не буде згоди, ні слова про депешу й завдання,— згодивсь Міро.

— Не гаймо часу, Льово! — звернувся до того Северин.

Льова миттю зник із каюти. Міро тим часом зложив папери, поклав на полицку й почав мовчки набивати свою люльку.

Северин взявся до читання японської абетки.

За кільки хвилин у двері почувся стук, і на заклик Северина в купе увійшла Емма.

Вона трохи була здивована, побачивши Міро, зашарілась і ніяково подивилась на Северина, ніби питаючи: «Чому в наше інтимне особисте життя втягаєш третю особу?»

Але немов у відповідь на те Міро пересів на ліжку й запрохав її сісти на стілець.

Увійшов Стьопа, а потім Льова. Останні теж розмістились на ліжку.

Хвилину була урочиста мовчанка. Емма, стримуючи хвилювання, важко дихала, а Стьопа поважно пихкав.

люльку й з цікавістю поглядав то на Емму, то на дзеркало проти ліжка, в яким відбивався Северин.

— Товаришу Стьопа і товаришко Еммо! — порушив мовчанку Северин.— Ми закликали вас сюди, щоб раз навзажди виявити ваше відношення до нас і скінчити з тим непорозумінням, що існує межі нашими й вашими поглядами... Ви знаєте нашу програму, і за час подорожі вам цілком стали відомі наша позиція й тактика щодо революції в Росії... За час подорожі й ми вас спізнали...— Северин подививсь на Емму.— Тепер ми вважаємо вас за своїх... Час вимагає не розпорошення, а єднання сил, бо ворог надто сильний... Щоб розв'язати це, ми й закликали вас, щоб потім більш ніколи не порушувати цієї справи...

Северин скінчив і почав скручувати цигарку.

Емма й Стьопа мовчки дивились один на одного, мов питаючи: кому починати?

Мовчанку порушила Емма:

— Мушу вам признатися, що кілька часу вже я хотіла сама про це сказати, але я не зважувалась, тому що час од часу, незалежно від теперішніх моїх переконань і відречення від старої своєї школи іноді, по інерції, суперечу в деяких випадках вам серед інших пасажирів... Я не раз себе ловила на тім... Це якась дивна внутрішня ніяковість перед не так давніми партійними товаришами... Але тепер я поклала собі навзажди порвати зі старим своїм і цілком прилучитися до вас, поскільки це не буде суперечити вашим рішенням...

Вона зачервонілась і замовкла. Стьопа деякий час мовчки пихкав своєю люлькою, але, зміркувавши, що так він не розв'яже мовчанки, що знову запанувала, підвів схилену голову, вийняв люльку з рота, обвів усіх поглядом і промовив:

— Ех ви, диваки! Чого вам ще треба! Зректися від назви анархіст? Навіщо? Коли ви не вбачаєте в моїх поглядах і міркуваннях жодних протилежностей вашим міркуванням і переконанням,— чи ж не досить цього, щоб рахувати мене за свого? Принаймні я так гадаю. Й коли не кажу вам: прийміть мене в свої шереги,— то лише тому, що не бачу в тім потреби... От приїдемо до Росії, побачимо самий терен боротьби, і, коли буде в тім потреба, тоді інша річ; а коли цього вимагають обставини зараз, коли зараз треба боротьби,

я цілком у ваших шерегах.— Стьопа змовк, відхилився спиною до стінки кабіни й записав льюлькою.

Северин поглянув на Міро, той кивнув головою на знак згоди... Льова аж підплигнув на ліжку, ляснув у долоні й весело гукнув:

— Чудово! За такі речі на цім тижні поголю Емму аж два рази.

Всі всміхнулисьь.

— Міро, покажіть товаришам депешу!..— звернувся Северин до того.

В Емми заблищали очі, а Стьопа перестав пихкати: обоє стежили за рухами Міро, що, діставши папери й поклавши на коліна, почав порпатись у них. Нарешті він витяг радіограму й подав її. Стьопа й Емма з цікавістю взялись до читання.

Тим самим шрифтом, що ним щодня вивішувалось радіозвістки на пароплаві, в депеші було написано:

*«Пасіфік¹, рейс Гонолулу — Йокогама
Рембрангт. Міро Селар*

*Багажовані Рембрангті дванадцять кіп краму
174375582 грос 84300+5839647 дюжин наш багаж
передати Токіо комісіонерові 54349—38530 грос
в Сеул комісіонерові 47439+18003 складу Йоко-
гами переслати Шанхай 208 паків 213649 фун.
коконів—742256+20403 Калькутта 1057041 фун-
тів 749956+друга якість 336001193 грос. Телегра-
фуйте Чікаго.*

Кріксон»

Стьопа й Емма підвели від депеші голови й запитливо дивились на товаришів.

— Що... гадаєте втягти нас в гешефти? — промовив Стьопа й загадково всміхнувся.

— Невже іншого способу нема добути коштів, як оце комісіонерство? — звернулась Емма до Міро й якось здивовано поглянула на Северина, на обличчі якого грала усмішка.

Міро мовчав і щось шукав у паперах... Потім витяг і подав Стьопі й Еммі шматочок тоненького жовтого паперу.

— Розшифровка,— коротко промовив Северин.

На папірці було написано олівцем:

¹ Тихий океан.

«З дванадцяти місіонерів, що їдуть на «Рембрандті», є один наш — Сегаль. Зав'яжіть в контакт. Адреси товаришів: Токіо вул. Су-я-сі 15, Рудза; Сеул вул. Лі-я 85, г-р Коя; Шанхай Бродвей 114, Су А-вен. Калькутта.— Брітан Роад 35— Говіг-Рош. Лишайтеся Йокогамі.

Кріксон»

Емма повернула папірець Міро. У неї сяли очі, і вона часто дихала. Стьопа пихнув люлькою і малу кабінку заволік дим, що прожогом почав тікати у відчинене віконце.

— Чудово,— промовив Стьопа.— Ну, а далі? — й він потягнувся, що аж захрущало в ліктях.

— Це одна з останніх депеш,— промовив Северин.

— Ввесь час подорожі ми тримаємо контакт з Америккою по радіо, як бачите, ніби якісь комерсанти...

— В Японії ми повинні заснувати осередок, що керував би соціалістичним рухом в Азії. Для зв'язку подано низку адрес товаришів в країнах, де в першу чергу треба розпочати роботу й зносити. В Росії, нема сумніву, наші товариші ведуть завзяту боротьбу за захоплення влади. Буржуазія намагатиметься, доки існує західний терен, натиснути з боку Азії. Ми повинні не допустити цього й паралізувати удар у спину, а одночасно розгорнути революційну пропаганду в країнах Азії, цих дійних коровах європейсько-американського імперіалізму.

— До приїзду в Йокогаму треба виробити остаточно план роботи. Тут, на пароплаві, як тепер знаєте, їде тов. Сегаль. Вагу його участі кожен розуміє. Але треба обережно. Немає сумніву, серед місіонерів є й шпики американського імперіалізму...

Северин передихнув.

— Ну, так у чім справа? — запитала нетерпляче Емма.

— А от у чім,— продовжував Северин.— Цю справу повинна взяти на себе Емма... Треба все поставити в спосіб флірту...

Емма зашарілась.

— Отже,— пояснив Северин,— це буде найбезпечніший початок, щоб одвести очі іншим місіонерам... Як розпочати це все, на мою думку, не трудно вигадати.

— Звичайно, — погодився Стьопа, — місіонери після обідньої кави сидять за газетами, шахами в курильні.

— Сьогодні вночі Сегаль мусить бути неодмінно або в мене, або у вас в каюті, — звернувся до Емми Северин...

V

СЕГАЛЬ

Серед густого тютюнового диму ледве можна було розглядіти американців. Деякі з них завзято грали в доміно, дехто палив люльку, дивлячись на гру колег, що запасся ними «з землі» практичний завгосп пароплава.

Емма й Стьопа протиснулись у середину смокінг-руму¹ до канапи, звідки найкраще можна було чути розмови присутніх. Вони теж взялися до читання газет.

Сивенький місіонер, той, що так уперто вчивсь російської мови, запрохав Северина до шахів.

— О! на фронті разом з більшовіками роблять заколот і бешкети українці, — прочитав у газеті вголос один із Семів.

— Що то за українці? — запитав Северина сивенький, беручи конем Севериного коня. — Що їм треба? — протяг він, поклавши взятого пішака до шухляди.

— А то, бачите, містере Гріксе, нація, як от, наприклад, айриші² в Англії; за царизму була зрусифікована й територіально анексована... тепер, в революцію, домагається собі автономії чи незалежності, так само, як Ірландія в Англії.

— А чому ж вони домагаються тепер, в час війни? Хіба не можна почекати, доки скінчиться війна, доки буде знищено ворога? — знову запитав сивенький і скривився, побачивши, що Северин своєю кралею захопив його коня й зробив шах королеві.

— Хто його зна! — усміхнувся Северин. — Певне, їх не обходить війна; мовляв, раз нема царя, чому ж не

¹ Кімната для куріння (англ.).

² Ірландці (англ.).

даєте нам свободи... ну, от і роблять бешкет разом із більшовиками.

— А правда те, містере Северине, — звернувся до нього той місіонер, що прочитав звістку, — що російські більшовики — це просто злодюги й бандити, ходять нечесані, з довгим волоссям, немиті, брудні, якісь страшні дикуни?

Деякі американці зацікавились, що відповідь на це рошен¹, і повернули голови в його бік...

— А як ви гадаєте, — звернувся Северин до того, хто запитав його, — чи я подібний на розбишаку, нечесану брудну людину?

Той мовчав.

— Ну, от такі й більшовики.

Американці усміхнулись. Вони подумали, що рошен шуткує.

— А страйк трамвайників у Фріско все триває й набирає все більших розмірів, — продовжував подавати з газет звістки сухорлявий місіонер. — Газета сповіщає: третій тиждень страйку дасть користь муніципалітетові. Мер міста гадає, що трамвайна лінія акційного товариства перейде до муніципалітету.

— Як ви гадаєте: що вийде з цього, містер Люк? — звернувся сухорлявий до джентльмена, що мовчки сидів на канапі.

— Звичайно, — відповів той, — ті шість мільйонів, що заробляє товариство, перейдуть до каси муніципалітету. Згідно з контрактовою угодою оренди межі містом і товариством, коли трамвай не ходитиме три тижні через які-будь причини, місто має право забрати лінію в свої руки.

— А що ви думаєте, колеги, — звернувся до них молодий місіонер, що цілий час мовчазно читав газети, — коли лінія перейде до міста, чи виграють робітники, чи поліпшає їхнє становище?

— Чому ні, містере Сегалю! — відповів тому Люк. — Адже ж робітники будуть робити вісім годин одразу, як вони того домагаються, а не з перервами, як до того було.

Емігранти повернули голови в бік того американця, якого названо «Сегаль».

Бездоганне убрання, викохане обличчя, кремезна по-

¹ Росіянин (англ.).

става Сегалья надавали йому вигляду фабриканта, а не робітника...

Сегаль хвилину помовчав на відповідь колеги, а потім, неуважно перегортаючи газету, іронічно промовив у бік Люка:

— Та воно-то так, одначе все ж будуть робити вісім годин, і діставати тих самих долара й п'ятнадцять центів на добу... Доля їхня навряд чи поліпшає...

— А хіба місто хоче відібрати трамвай від акційного товариства? — запитала Емма, звертаючись до Сегалья.

— Бачите, міс,— промовив Сегаль, відкладаючи набік газету,— акційне товариство протягом дев'яťох років дуже конкурує з Містом; тодішній мер Фріско дозволив товариству прокласти лінію трамвая поруч муніципальної, і товариство, збудувавши кращі трамваї, утворивши ліпші вигоди для пасажирів, цілком відбило публіку від муніципальних трамваїв. Ну, ясно, муніципалітет заінтересований взяти трамвай товариства в свої руки. А цей випадок зі страйком дає йому деякі шанси до того.

— А то, без допомоги міста, хіба страйк так довго тривав би! — додав Люк.

— Як-то? — зацікавилась Емма.

— І так буває,— усміхаючись, відповів Еммі Сегаль,— коли страйкарі вийдуть за межі публічної пристойності й спокою, муніципалітет різними засобами примусить їх до роботи... А тепер місто зацікавлене в страйкові; мер не звертає уваги ні на публічні бойовища страйкарів зі страйкбрехерами, так що останніх везуть до цвинтаря, ні на напади на трамвайні вагони... Навіть поліція допомагає...

— А робітники, певне, міркують: який славний мер! — іронічно зауважила Емма.

— Атож... усяко думають,— загадково відповів Сегаль.

— А в Чикаго, так за два дні задавлено страйк. Там мер міста не забарився прислати кінних, і ті хутко покінчили зі страйкарями...— продовжувала розмовляти Емма з Сегалем.

— Хм!.. Мабуть, чикагський муніципалітет не так був зацікавлений у страйкові, як сан-франціський,— відповів Сегаль, розгортаючи другу газету.

— Ви з Чикаго? — запитав він Емму.

— Так! А ви з Нью-Йорка?

Межи Сегалем і Еммою зайшла розмова про Нью-Йорк і взагалі про всю Америку.

Інші американці теж встрявали до розмови, але Емма більш говорила до Сегалю. Місіонери з задрістю поглядали на спокійного Сегалю, що ним так зацікавилась гарненька кучерява міс рошен. Стюпа, Северин і Льова поволі покинули смокінг-рум. Сегаль і Емма ще довго сперечались про якийсь музей у Джерсі, доки врешті Сегаль запропонував вийти на чардак подивитись на красу сонячного заходу.

На чардаці вони вибрали вигідне місце й довго сиділи, милуючись багровим заходом та перекидаючись окремими фразами.

— Вночі, коли всі поспнуть, Сегаль буде в мене в купе,— оповістила Емма Северинові.— Межи місіонерами їде два спеціалісти шпигунських справ, тому треба бути обережними.

— Ну і бісів містер Сегаль...— підморгував за вечерею колегам сивенький місіонер.— Бач, яку гарненьку емігранточку підчепив. Бігме, я задрю йому...

Місіонери реготали й їли свої біфштекси. Сегаль теж хитро усміхався й підморгував сивенькому.

Вночі, лягаючи спати, сивенький, що мешкав в одній каюті з Сегалем, подививсь на порожнє ліжко того, загадково кивнув головою і, натягаючи на себе ковдру, голосно промовив:

— От так Сегаль! І випадє ж щастя!

В каюті Емми зібрались усі товариші. Ждали на Емму й Сегалю.

Згодом прийшли й вони. Тепло привітались.

Мовчки сіли й запалили цигарки.

— Товариш Сегаль приблизно знає все,— звернулась Емма до приятелів.

— Так. Мені Емма розповіла вже. Ви собі уявити не можете, яка радість була для мене,— жваво почав Сегаль, звертаючись до компанії.

Він трохи хвилювався, очі його радісно блищали.

— Ви розумієте, яка приємність бути увесь час серед такої, як ото в мене, компанії патріотів-місіонерів, разом шпиків і дипломатів. Слухати їхні химерні проекти, фантазії, безглуздо усміхатися, потакувати, а іноді й самому вигадувати дурниці... Але хай їх.— Сегаль весело усміхнувся й запропонував усім цигарок.—

Це парламентські... Всі ясновельможні особи з Уайт Хаусу¹ палять... Спробуйте...

Товариші запалили запашні цигарки.

— Звичайно, вам стане дивно,— почав Сегаль,— чому я попав межи місіонерів, та ще з такою місією до Росії... Американський уряд добре міркує. Це мають бути добірні люди: теологи й дипломати. Нездарма ж Америка шле таких до всіх дикунів, щоб поволі прибрати їх до своїх рук... Видатніші з них, хитріші на всякі махінації, потім стають за консулів.

Я — син робітника-металіста з Нью-Джерсі. З дванадцятьох літ робив з батьком на фабриці. Батько мій — соціаліст, тож і мене змалку привчив ненавидіти капіталістів. Певне, я мав спритність до науки, і батько віддав мене до школи. Його спонукали й інші товариші з нашого відділу. Скінчивши школу, я сказав батькові, що хочу йти в коледж, де вивчусь, пролізу серед капіталістів і буду в пригоді соціалістам. Батько не мав засобів і сказав про це в організації. Хай буде так,— сказали в організації,— ми теж допомагатимемо... Тоді ж батько показав мені свій здоровенний кулак, мовляв, «коли зрадиш, то...». Скінчивши науки, став я доктором прав... Вступив до акційного товариства й робив своє діло для організації. Згодом пішов до дипломатичного корпусу й одночасно в місіонерську академію. Це пробивало мені ширший шлях у кола капіталістичної машини, щоб ближче бути знайомим з нею. Мені пощастило, і наша організація не жалкувала потім, що витратила на мене стільки грошей. Коли вибухла в Росії революція, американська капіталістична урядова машина — олігархія капіталістів — поклала взяти в свої руки всю економіку й політику Росії. На перший початок гадалось взяти в свої руки золоті копальні, концесувати залізниці, порти, заводи. Виплачувати за те небагато треба, бо ж борги Росії Америці за військові приладдя, набої дуже великі. Міць Німеччини, страх перед перемогою її, після чого б американські капіталісти не змогли одержати свої борги від альянсу, так налякали Америку, що вона мусила оголосити війну. Єдиною метою було: неодмінно побити центральні держави. На Росію, як на головне гарматне м'ясо й покірного слугу альянсового командування,

¹ Білого Дому.

покладалося великі надії. Тому взято курс на збільшення впливу на неї й забезпечення своїх ресурсів. Тому нещодавно до Росії виряджено сенатора Будса, що його обов'язком є обслідувати російську промисловість, скласти умови з новим урядом Росії щодо захоплення багатств її і вплинути так, щоб тягти далі війну. Разом із тим, на спеціальних відділах дипломатичного корпусу готувалася ціла купа місіонерів-дипломатів. На них покладалося переведення в життя того плану. Вони повинні пролізти в усі щілинки урядового, військового, промислового апарату і, таким чином, підготувати цю справу. З дозволу організації й я оце виїхав. Треба було розкрити всі ці махінації перед робітниками Росії й виконати ту справу єднання пролетарів, яка лежить на нас...

Сегаль змовк.

Певно, оповідання Сегалья зробило на слухачів чимале вражіння.

Деякий час всі мовчали, ніби шукаючи в своїх думках відповіді, як розв'язати таку мудру плутанину американських політиків.

— А чи не гадаєте ви, товаришу Сегаль, що вам буде тяжко зберегти конспірацію серед місіонерів і мати постійний зв'язок з нашими товаришами в Петербурзі? — запитав Северин.

— Звичайно. Але я сподіваюсь тепер на вашу допомогу. Крім того, ні один з місіонерів не знає російської мови, крім мене. Конспірацію мені треба зберегти. Це дасть змогу завжди бути в курсі справ і заходів американських капіталістів...

— А ви не боїтеся, що американський уряд довідається про вашу роботу?..— наївно запитав Льова.

— Звичайно, товаришу, тоді мені вже нема вороття. Але хіба тільки світу, що в американському вікні?..

Льова зашарівся. Всі всміхнулись.

— Гаразд,— звернувся Северин до Сегалья,— ми маємо ще досить часу. Щось вигадаємо. А от за ці останні одинадцять день подорожі ви нам допоможете укласти плана нашої діяльності в Азії. Треба тільки, щоб кому це в око не впало...

— Нічого,— усміхнувся Сегаль.— Ми з Еммою удамо таких закоханих, що нікому й на думку не спаде щось іншого...

Товариші засміялись.

Доки Емма складала депешу до Америки, товариші перекидалися думками, оповідали пригоди з життя в Америці, міркували про перспективи революції в Росії...

За короткий час Сегаль і приятелі так були близькі один одному, що ладні були передати новому товаришеві все, що в кожного було на думці. Здавалось, їх бесіді не буде кінця.

Сіра смуга ранку почала розвіювати темну нічну завісу вузенького круглого віконця кабінки й нагадувала товаришам, що час спочивати.

Лягаючи спати, Сегаль бачив, як сивенький підвів голову, подивився на нього, похитав головою, зиркнувши в тьмяне віконце, щось прогомонів і знову захріп.

Сегаль усміхався сам до себе, ховаючись під ковдру. Але заснути ще довго не міг. Рої думок свердлили йому мозок.

VI

НЕЗАБАРОМ ЗЕМЛЯ

З того часу на пароплаві вже не було змагань, лементу.

Більшовиків стало зовсім не чути. Вони майже не з'являлися серед інших емігрантів ні на чардак, ні в салонах, а в розмовах в часи спільного обіду завжди обминали все, що могло б спричинитись до свар та суперечок.

Причину такого пацифізму більшовиків чи, власне, їхнього ідеологічного ватажка Северина емігранти вбачали в тому, що йому впали на голову особисті неприємності, бо, мовляв, його коханка Емма наставила йому роги.

Серед емігрантів навіть з'явилися патріоти, що гудили Емму, що змінjala хоч і більшовика, а все ж свого земляка, на якогось американця...

Про людське око воно ніби так і було, бо Емма майже весь час була з Сегалем...

Проте вниз, в більшовицьких кабінах, кипіло життя.

Северин, Міро, Стьопа, Льова розробляли план роботи в Азії, вивчали мапи, складали листівки, декларації,

виробляли різні діаграми; шифрували листи, вивчали ті краї, де мала розгорнутися їхня робота. А щоночі до компанії прилучались Сегаль і Емма.

Відтепер зв'язок із Новим Світом через радіо був без перерви. Товариші з пароплава радились через повітря, за тисячі кілометрів, з товаришами по той бік океану...

Тим часом розрахований ретельним капітаном день прибуття «Рембрандта» до Йокогами наближався.

Пасажири, яким таки добре остогидло надокеанське життя, нетерпляче ждали землю.

Другого ранку на сході замаячила темна пляма землі.

— Японія!.. Йокогама!..— лунало на пароплаві.

І за цим покликом з кают і румів¹, мов звірі з кліток, пасажири висипали на чардак пароплава.

Капітан оголосив, що о четвертій годині по обіді будуть в Йокогамі. А тепер була тільки шоста година ранку. Пасажири, зденервовані, метушилися по кабінках, виходили на чардак, вишукуючи вигідні місця біля облавка й на катрашці, звідки краще можна було спостерегти берег-землю.

Емма була на прові пароплава. Вона сиділа поруч Сегалья на кодольному колесі й милувалася ранковою красою океанського простору. До них підійшли й Северин з товаришами.

— Дивіться, Міро, яка краса! — промовила Емма, показуючи на океан.

— Чудово! — відповів той, схиляючись на облавок і обіймаючи зором блискучо-синю поверхню змертвілого океану.

Сонце тільки-но виглянуло з-поза океанського простору. Своїм ласкавим теплим промінням воно голубило поверхню велетня, лагідно відганяючи застиглу сирину нічної імли, що гойдалась над водою.

Пароплав гострою провою уперто різав глибину, здійснюючи обабіч біле шумовиння. Цілі табунці летючих рибок раз по раз здійсмалися попереду пароплава і мчали просто себе, полискуючи на сонці своїми павутинячими крильцями. Сердешні грілися у верхніх теплих шарах води, коли страховище — пароплав — настигав їх. З переляку вони порскали в повітря, втікаючи від небезпеки.

¹ Кімнат (англ.).

На палубі був шум, веселий гомін пасажирів. Всіх опанувала радість.

— Крейсер! Крейсер! — залунав чийсь дзвінкий голос.

В далечині над водою маячила чорна крапка, що чимраз все збільшувалась. За кілька хвилин величезний, темного кольору пароплав широким колом обгинав «Рембрандта». Крейсер майже весь сидів у воді, і по верху тільки маячили невеличкі чотири димарі та високо перед ними на прові повівав японський прапор.

На «Рембрандті» до щогол на довгих мотузках потяглися різнобарвні прапорці: цими мореплавськими літерами він сповіщає вартовому крейсерові про себе й свій рейс.

Крейсер мовчазно обійшов навколо «Рембрандта», оглядів його своїми таємничими зоровими трубами і, знявши чорну хмару диму, мовчазно, стрілою полетів у той бік, звідки з'явився, за мент зникнувши за обрієм.

— Гарно вартують, — промовив Стьопа, вийнявши з рота люльку й плюнувши через облавок.

За кілька годин «Рембрандт» оминав величезні океанські форти японського мілітаризму, що в далечині визирали з-під води.

По обіді «Рембрандт» уже підпливав до Йокосгамської затоки і за півкілометра від гавані, кинувши якір, спинився.

В цю ж мить до нього пристав мініатюрний катер.

Кільки агентів охорони японської держави шпарко збігли спущеними з пароплава східцями на чардак.

Щільно затягнені в мундири, з безліччю понашиваних блискучих гудзиків, вони здавалися якимись дитячими цяцькованими ляльками... Їхнє однакове поводження й одноманітні обличчя породжували гадку, що ці урядовці є сини однієї сім'ї, одного батька, однієї школи...

— Перший клас — документи! — гукав шкіпер пароплава.

— Другий клас — до салону першого класу і приготувати документи!

І японські агенти моторно переглядали списки й документи пасажирів.

Вони буркали щось один до одного, робили помітки на паспортах, повертали їх пасажирам і заклопотано

викликали інших. Час од часу один з агентів розгортав альбом з фотографічними картками, ніби неуважно поглядав на чергового пасажира й гострим поглядом зорив за своїми фотомалюнками.

Пасажирам здавалось, що він ліниво розглядає якийсь свіжий англійський ілюстрований журнал; і лише досвідчений погляд міг розгадати, що він там шукає...

— А це що? — запитав реєстратор Северина, розглядаючи писаний не англійською мовою документ.

— Паспорт, — відповів той.

Тоді урядовець передав документ своєму колезі, що з альбомом. Той подививсь на сине посвідчення з фотографічною карткою й спитав Северина по-російському:

— По-якому це писано?

— По-українському.

— Що то таке?

— А такий наряд є в Росії на півдні.

— Хто видав?

— Представництво робітників цієї народності в Америці, що тепер заступає консульство.

Японці щось погомоніли між собою, усміхнулись, зробили помітку на документі й повернули його Северинові.

Паспорти у всіх перевірено. Нікого не знайшли ворогом Японської держави, й капітанові сказано, що пароплав може причалити до пристані.

Піднято якір, і пароплав рушив.

Не встиг він дійти до пристані й перекинути східці, як хмара торгівників з оклунками на плечах сунулась на чардак. За хвилину всюди, де тільки було можна, навіть у вузеньких коридорчиках та салонах — розташувались торгівники. На долівці, столиках, де тільки було вільне місце, було розіслано ряденця куги й на них викладено всі дива японського кустарного виробу.

Тут можна було знайти що хочеш, починаючи від коштовних годинників та запиналок японського гатунку аж до зубних щіток та японського одягу.

Можна було дістати й вина, лікеру з загадковими латинськими написами: «Для хорих», «Без алкоголю», конвертів і поштового паперу, зроблених з тонесеньких шарів дерева.

Гомін стояв, як на ярмарку. Торгівники намагались

якнайшвидше що-будь продати і, користуючись зачарованням подорожніх, правила ціни не згірш торговок із Сухарівки або Києво-Печерської лаври.

Але пасажири прикидали все на американські долари, вважали, що все дуже дешево, і кожен намагався купити яку-будь дрібницю... на згадку. Особливо цим користувались торгівники різними «золотими» й срібними речами, які сновигали зі своїми скриньками скрізь по кабінах і чіплялись до кожного пасажира, пропонуючи купити чудової японської роботи, «широ-го» японського золота обручки, шпильки, запиналки...

VII В ЯПОНІЇ

— Готель «Пасіфік»! «Орієнталь»! готель «Палас»! «Йокогама»! — вигукували на всякі голоси післанці готелів, що стояли рядами біля виходу з пароплава.

— Фан-си¹ Шанхай! Мат-су! Корея! Токіо! — гукали китайці й японці.

— «Інтернаціонал»! «Росія»! — запрошувало по-російському двоє японців.

Емігранти-росіяни накинулись на цих двох.

— З «Росії»! з «Інтернаціоналу»! нас п'ятеро! нас семеро! — гукали росіяни пасажири, намагаючись перекричати весь той ярмарковий гомін, що розлягався навкруги.

— Гаразд, гаразд... Де ваші речі? Прошу не турбуватися, — спокійно втихомирював японець-післанець стурбованих росіян, що бігали з речами то в кабінки, то назад на чардак.

— Нас четверо, — звернувся до післанця з «Інтернаціоналу» Льова. І він передав на руки післанцеві чотири валізи, що в ту ж мить немов невидимими руками були підхоплені й зникли з чардака.

— Автомобіль «Паласа»! — горлав на березі сивенький місіонер.

— Хто прибув до консула? — гукав шофер з чорного новенького критого автокеба.

— Сюди! П'ять на «паласовий», шість — на консуль-

¹ Кімнати (яп.).

ський! — порядкував сивенький, розсаджуючи своїх колег-місіонерів на автомобілі.

— Отже, завтра в «Паласі»! — промовив до Емми Сегаль, тримаючи її за руку, щоб та не посковзнулась на східцях, якими вони сходили з пароплава.

— Ад'ю!..— гукнув Сегаль приятелям-росіянам, що вовтузилися біля своїх речей, накладених на дві колясочки, запряжені японцями.

Автомобілі загули і, знявши куряву, зникли.

Деякі емігранти вже сідали на візочки рикш, цих людей, що працюють замість коней... Вони стояли довгими шеремами на пристані біля пароплава. Рикші напереді підсовували свої візочки пасажирам, що вибирали якнайгарніші візки, якнайкремезніших рикш.

— Мерзотно...— промовив Льова.— Підемо, товариші, пішки.

— Звичайно,— згодився Міро.— Якось моторошно їздити людьми...

— А ви подивіться, з яким докором дивляться на нас он ті двоє рикш... Мабуть, клянуть нас, що не дамо їм заробити...— промовила Емма, показуючи на двох обшарпаних візників-рикш, що стояли осторонь зі своїми облізлими візками і, певно, не наважувались стати разом з іншими рикшами в розмальованій одежі з гарними блискучими візками.

— І то правда,— промовив Стьопа, зітхнувши.— Певно, дома дітвора... Їм не до нашої висококультурної моралі, жалості до людей... А от не поїдемо ми, і вони з дітьми будуть сьогодні без хліба...

— Власне кажучи, тут нема нічого дивного,— промовив Северин.— Це нам здається так тому, що ми не привычаїлися до нових обставин — азіатських соціальних умов... А коли порівняти кожного робітника в Європі, хіба на йому не їздять? Хіба він цілий вік свій не везе капіталістичних свиней на собі?.. Хіба тягар рудокопа легший за тягар рикші? На рудокопів вже не звертаєш уваги — звикли. А от це — новина... Поверхово ніби не можна порівнювати їх, а в дійсності однаково — обое раби, обидва везуть...

Приятелі вийшли вже за пристань.

Перед ними кучерявився невеликий парк. Європейського стилю будинки утворювали симетричні чистенькі вулиці, щедро всипані рінню... Навкруги панувала тиша. Порожні рикші сумно тягли свої візочки.

Проте наймані бадьоро мчали, пластично киваючи п'ятами.

Чудовий парк, дарма що була осінь, ще зеленів. Кучеряві дерева із темними стовбурами, мов коливаючі своїми вітами від легкого вітерця, кидали теплу тінь на зелену підстрижену травицю. Всипані жовтим морським піском рівні стежки ген-ген простягалися між деревами й грядками квіток і вабили в свою далечінь нових гостей. Оправлений в зелені береги та вбраний в лапчасті рослини ставок посеред парку надавав йому ще більшої краси. На мостику, що простягся через ставок, товклася дітвора й барвисто вбрані японки.

Спершись на поручні, японки схилились до води й кидали туди крихітки, щось пояснюючи дітям.

Дітвора захлиналась од сміху, косенькі оченята радісно горіли; дітки вихоплювали з рук японок крихти й собі кидали в воду, де чулось хлюпотіння.

Біля містка, на поверху води метушилось сила риби; тут були величезні головлі, мініатюрні рибки різного кольору й форми. Рибки табунцями сновигали біля містка, сподіваючись, певне, на поживу. Вони зовсім не полошилися ні людей, ні дитячого вереску.

— Яка сила риби! — здивувалась Емма.— У нас, гадаю, давно б спустошили ставок...

— Певне, вже звичай — не чіпати те, що дає загальну, коли не користь, то дітям розвагу,— зауважив Стюпа.

Одна японка, уздрівши в руках декого з приятелів валізки, щось сказала дітям, і ті почали оглядати європейців. Але за мить, певно, не побачивши в них для себе нічого цікавого, почали знов бавитися з рибами.

— Чи всі діти бавляться тут? — звернувся Северин по-англійському до японок.

— Чому всі,— відповіла одна з них.— Звичайно тут здебільша місцеві... Загірні тут не бувають...

Що воно «загірні», товариші не розуміли.

— А як розуміти «місцеві»? — запитала Емма.

— Просто, ті що тут торгують, урядовці тощо,— пояснила японка.

— Значить, тут є ще окрема порода людей — «загірна», — промимрив Міро.— Це як «квартильні» в Джерсі...

Приятелі рушили з парку. За чверть години вони вже були в готелі «Інтернаціонал».

«Інтернаціонал» містився на одній з вузьких тих вулиць європейського кварталу, в звичайному дво-поверховому будинку, що будують японські підприємці для винайму емігрантам-купцям та службовцям.

В залі, що була й за ресторан, і за вітальню, куди увійшло товариство, було повно людей. За гомоном не чути було власного голосу.

Біля столиків вже сиділи подорожні, що прибули на рикшах раніш. Їх обліплювали земляки, що приїхали до Японії давніше й навперейми намагались розповісти новим про тутешнє життя, про новини з Росії та розпитати про останні новини з Америки.

Новоприбулих вмить обступили й потягли до столиків. Почалося знайомство: кожен намагався виявити з приводу цього свою радість, кожен намагався сказати щось приємне, хоча всякий знав, що, можливо, за кілька день, а може, годин і хвилин, багато з них будуть один одному ворогами, як це завжди водиться. Мов сороки, зацокотіли йокогамці до «рембрандтців».

За кільки хвилин товариші вже дізнались, що в Йокогамі живе з півсотні реемігрантів з Америки до Росії, що мешкають вони по різних дешевеньких японських готелях або за безцінь винайнятих хатках; дізнались і про те, що тут є і есери, і есдеки, і інтернаціоналісти, і анархісти, і просто емігранти, та навіть кілька більшовиків... Останнім, як і анархістам, їхати до Росії заборонив консул, бо таке надійшло розпорядження від Керенського... Що деякі емігранти тут живуть з власної волі, лякаючись виїздити, бо ж там, чути, почалась якась анархія: приятелі дізнались про те, що деяким із них консул видає на прожиття по чотири ієни щоденно, а деякі бідують; що, крім реемігрантів, у Йокогамі живуть ще поміщики, князі, генерали та фабриканти, що повтікали з Росії; що в Японії ждуть приїзду царівни Тетяни, яка має прибути перодягнуною за селянку; що, нарешті, хазяї готелю «Інтернаціонал» — двоє есерів-реемігрантів, яким шкода стало переїжджих росіян, бо ж не було російського готелю-пристанища; що в готелі платня дві ієни на добу й що, проте, багато реемігрантів не має змоги мешкати в нім, бо в японських хатках вони платять лише по двадцять п'ять центів на добу...

Всі ці новини старі мешканці-реемігранти розповіли навперейми один поперед одного прибулим.

Звичайно, це саме розповідалось кожен раз усім тим, хто сюди прибував з Америки чи інших країн.

Тим часом господарі готелю, двоє досить поважних джентльменів, вбраних «а la американ», подавали чай. А між емігрантами вже почались суперечки — що має бути в Росії? Чия більшість буде в установчих зборах? Чи пройдуть туди більшовики? й т. ін.

З розмов виникало, що більшість присутніх були однієї думки щодо майбутнього політичного ладу в Росії, і своїми суперечками кожен намагався довести, що саме він передбачає майбутні події, а не хто інший.

Надворі вже смеркло; яскраве електричне світло додавало всім жвавості. Знизу з куховарні запахтіло смаженим, і господарі оповістили:

— Є вечеря! Хто має бажання?

Знадвору рипнули двері, і до вітальні вскочив юнак в сорочці руського строю.

— А, Центар! — залунало зі всіх кутків зали.— Ну, що там є цікавого у ваших більшовицьких інформаціях? Чи швидко матимемо йокогамську загірну республіку?!

— Добре, добре, дурисвіти,— хутко відповів Центар, беручи шклянку чаю, що сиротою стояла на прилавкові, і приєднавшись до ближчої компанії.

— Ну, хто прибув? Які новини? Все ваш брат їде...— питав він, весело оглядаючи прибулих.— Емма! — скрикнув він, вгледівши її, і схопився зі стільця.— От так так! І ви приїхали? Ну, тепер буде біда нашим у Росії,— шуткував він, здоровкаючись з нею.

— Я гадаю, нам краще перейти до кімнати,— пошепки звернулась Емма до Северина.

— За пару день звільниться ще дві кімнати,— тим часом поясняв один з господарів Каквідзе, пригладжуючи на голові сиве волосся, що не хотіло слухатися його й вихорем стирчало на потилиці.

— Гаразд, ми беремо доки ті, що є,— відповів Северин, зиркнувши на Емму.

Приятелі підвелись. Емма, замість запрошення Центара, передала йому свій маленький саквояжик.

Доки Емма розпакувала речі, а решта допомагала їй упорядкувати кімнату, Центар почував себе ні в сих ні в тих, переводячи погляд з Емми на Северина.

— Говори з ним, як із своїм,— це ж більшовик! — кинула Центарові Емма, лагодячи ліжку,— я затулю вуха від ваших комуністичних секретів...— засміялась вона.

— Коли ви, товаришу Центаре, гадаєте, що Емма меншовичка, як, може, знали її колись,— звернувся Северин до нього,— ви дуже помилитесь... Тепер вона вже наша спільниця...

— Емма! Ви? — кинувся Центар до неї, простягнувши руку.— Невже? З такої запеклої угодовки стали людиною!

— Ну, гаразд, гаразд. А ви ще погрожували колись мене побити,— сварилась вона пальцем і дружньо стиснула його простягнуту руку.

З другої кімнати увійшли Міро й Стьопа.

— Це теж наші,— сказав Северин, кивнувши до них.

— Чудесно! — радісно промовив Центар, стискаючи товаришам руки.— А тут, бігме, не знали, що його й робити. Шергель теж тут,— звернувся він до Емми.— Тільки тутечки, в «Інтернаціоналі», він не буває... Оминає зайвих балачок з тими, що там, у залі... Там є такі, що правлять консулові за дозорців; не те, щоб за платню, а так — меншовицько-есерівський обов'язок... Бачте, консул має наказ від посла з Токіо, щоб виявляли, хто з тутешніх росіян має більшовицький або анархістичний дух, щоб їм не давати жодної допомоги, ні дозволу на переїзд до Росії. Шергель зовсім не з'являвся до консула ні по візу, ні по допомогі... Гадає якось нелегально вибратись звідси...

— Де ж він мешкає? — запитала Емма.

— Нас четверо. Ми комуною винайняли тут японську хатку й мешкаємо в ній... Біда лише, що немає грошей, а то все гаразд... Самі по черзі куховаримо. Завтра куховаритиме Федоров... Надзвичайний дивак. Українець. Прибув оце з Петербурга й хоче їхати до Ванкувера та нема за що, тому й сидить.

— Як? від революції тікати до Америки? — запитала Емма.

— Ні... він, певно, має якийсь доручення з Петербурга... Такий славний хлопець... Якби не він, ми б таки добре голодували... а то зранку зникне й до полудня принесе сорок-п'ятдесят центів, і ми маємо на обід... Він шофер, гарний автомобільний технік; дістає робо-

ту в ремонтній майстерні... Нам, гамарникам, кравцям та рудокопам, тяжко тут добути роботу...

З розмови виявилось, що Вася Центар робив на гамарні в Чикаго, там вступив членом до с.-д. партії більшовиків... Виїхавши звідти, оце півтора місяця сидить разом з іншими емігрантами в Японії, затриманий консулом.

— Скажеш, Васю, Шергелеві,— звернулась Емма до Центара,— щоб завтра прийшов сюди, не заходячи до зали. Звідси ми разом підемо до вас. Обідати будемо разом у вас. Федоров хай не йде завтра заробляти...— І Емма сунула йому в кишеню кредитку.

— Гаразд, я скажу всім, щоб не розходились. На решті хоч трохи розвіємось. А то сидимо, як печені...

Тільки Центар вийшов, до кімнати зазирнув Каквідзе.

— Приніс якийсь англік,— коротко муркнув він, подаючи Еммі рожевого пакетика.

— «Приходьте завтра о шостій в «Палас» вечеряти. Ваш Двон»,— голосно прочитала Емма і додала: — Завтра матимемо новини.

VIII НОВИНИ

Вранці другого дня прибув Шергель. Це був вродливий молодик років двадцяти п'яти, із шляхетними рухами й поведженням; його звичайно замислений погляд в час розмови раз по раз змінювався на веселий і навіть дитячо-наївний.

Емма ще раніш розповіла про нього. З фаху він кравець. В Америці опинився ще хлопчиком і володів мовою, як справжній американець: недарма ж він був громадянином «вільної» країни. Шергель досить ґрунтовно знався на теоретичних засадах марксизму, був досить розвинений і через те відзначався серед товаришів по відділу; його інакше ніхто й не прозивав, як «інтелігент». Увесь свій вільний час від кравецької праці для фірми «Стенс і К^о» він віддавав книжкам, на які витрачав майже весь свій заробіток.

В час бесіди, коли Северин інформував його про план роботи в Азії, Шергель то червонів, то полотнів,

ніби переживав якусь внутрішню боротьбу. Врешті він хитнув головою, немов одганяючи що, зітхнув і відказав:

— Гаразд, я лишусь. Треба неодмінно повести справу так, щоб про вас забули землячки-емігранти, — почав він свої зауваження. — Недарма я майже не буваю серед них... Так само роблять і інші мої товариші, окрім Центара, що править у нас за дозорця... В Токіо є ще двоє наших — Баранов з дружиною; працює він у конторі акційного товариства експорту шовку. З ними ми маємо постійний зв'язок, проте тутешні землячки їх майже зовсім не знають... До речі, Баранов може бути вигідним зв'язком з товаришами в Америці. Від нього можна пересилати туди все, що потрібно буде. Він тут буває щонеділі. Таким чином, нас тут є дванадцяттеро. О, це така родина, що може багато наробити шкоди капіталові! — Шергель з радіщів потирає руки і з піднесенням почав розповідати товаришам про життя Японії.

— Взагалі, життя тут спить. Ви бачили, наприклад, робітників на пристані, — там їх цілі юрби. Поліція над ними має таку силу, що їм випадає навіть із голови подумати про яке-будь організування... Вона є їхньою організаторкою. Наприклад, приходять пароплав — треба вивантажувати. Робітники купчаться біля гавані. Найомець заздальгідь приціняється до кожної артілі і, вибравши поцінну, сповіщає поліції, яка артіль має вивантажувати. Іноді трапляється, що деякі артілі бувають без роботи цілими тижнями. Це призводить до того, що робітники мусять згоджуватися працювати за безцінь. Поміж ними жажна конкуренція й вороженеча...

Шергель замислився.

— Але невже нема жодного способу збити таке крутіство? — запитала Емма.

— Вважайте, засоби японської влади не брутальні — вони чемні і безпосередньо навіть не помітні для робітництва. Пам'ятаймо, що Японія використовує всі досягнення Європи й Америки. Тільки японці беруть з них найкраще, комбінують з власним і тоді пристосовують до японських умов...

Шергель добув цигарницю й почав крутити цигарку.

— Взагалі, японці дуже спритні до перехоплення чогось їм потрібного, чужоземного... Погляньте на

їхню техніку, господарювання, мілітаристичну систему! Скрізь ви знайдете багато чужоземного, тільки так пристосованого до своїх умов, що й не пізнаєте. Наприклад, залізниці побудовано на німецький лад, а залізничий рух — за американською системою; на пошті знайдете російські тяганину та австрійський формалізм... Але, товариші, — схопився Шергель, зиркнувши на годинника, — я вам теревені правлю, а нам час рушати.

— Це «Китайський торг», — пояснив Шергель, коли вони вийшли за ріг вулиці.

Сила мініатюрних дощаних крамничок тісно ліпились одна побіля однієї, іноді лише одступаючи на крок, щоб дати «вулицю» в інший бік, де так само тяглись ці мініатюрні крамнички.

Торгівники, китайці і японці, метушилися біля сумних покупців, що вешталися від крамнички до крамнички, лїново розглядаючи викладений на показ крам. Крім крамниць, тут були різні майстерні — парасолів, годинників тощо. Ломбарди та «Чендж офіси»¹ траплялись майже через кожну крамничку; серед людської метушні й гармидеру тяжко було розібрати, чи тут купують, чи продають.

Цілі купи обшарпаних японців і китайців з якимись клунками та різним дрантям під пахвою блукали біля крамниць: вони, здавалось, були чимсь заклопотані і безнадійно позирали на крам.

Між ними сновигали й їхні бадьорі рухливі землячки. Вони зиркали досвідченими поглядами на клунки, іноді підходили до кого з клунками, мацали і питали: чи не продажне?..

— Ченджі, — промовив Шергель, кивнувши на одну з розмінних крамничок, — це біржовий барометр капіталістів. Коли ви хочете дізнатись, як справа з нашим рухом у Росії, — не читайте газет, зайдіть до ченджа. Поширюється наш рух — за російський карбованець ціна буде знижуватись; іде гарно справа керенщини й буржуазії — ціна ітимає вгору...

— Тут можна розміняти які хочете гроші; на цьому вони мають добрий зиск.

Товариші тим часом вийшли з торгу до прибережної вулиці.

¹ Розмінні коитори (англ.).

— Отих ченджів стільки тут, що можна подумати — ними захоплена ціла Японія? — запитав Міро.

— Ще б пак! — продовжував Шергель. — Це павутиння облутує всю Азію, вони є тим гачком, що ним фінансовий капітал Європи й Америки тягне з Азії рибку... Від ченджів залежить все, що зветься ринком. Не думайте, що тільки японці захоплені ним... Ото бачите? — вказав він рукою на величезний палац, що визирав з гущавини зелених віт. — То знаменитий «Палас»! Там живе вся аристократія, буржуазія, що дремнула з Росії. Вони теж «ченджують», тільки вже на широку ногу. Вони скупляють царські, думські гроші й возять їх до Америки.

— Але невже вони мають вигоди з цього? — запитала Емма.

— Атож. Наприклад, тут, в Японії, російські сто карбованців коштують дванадцять-п'ятнадцять ієн, цебто шість-сім американських доларів, а в Сполучених Державах сто карбованців можна продати по п'ятнадцять-вісімнадцять доларів... Бачите, які грубенські відсотки вони заробляють, коли цих грошей везуть на сотки тисяч...

— Чортзна-що, — обурився Льова. — А я, дурень, виїжджаючи з Америки, купив сто карбованців за двадцять п'ять доларів... За них можна було тут купити цілих триста карбованців...

— Капіталісти і тут, і там не гублять свого, — промовив Стьопа.

Після каналу дорога стрімко йшла вгору.

— Який чудовий краєвид! — мимохить скрикнула Емма, коли приятелі досягли верховини.

Ліворуч, у низині, блищав безмежний океан; вітрець ледве ворухив його поверх, допомагаючи повзти каючкам та дубам. В далині, де сливе не можна розпізнати небо від води, поволі зникав пароплав. Назад, видко було, як на долоні, Йокогаму, що своїми різностильними будівлями чарівно випліталася в художнє мереживо. Праворуч і спереду простяглася зелена гора, що тонула в кучерявих деревах — і коли б не дахівки, катрашки, що підіймалися де-не-де вище за дерева, можна було б гадати, що тут нема жодного житла.

— Ото щасливі люди!.. — кивнула рукою Емма в бік однієї будівлі серед розкішного саду.

— М... да... — загадково усміхнувся Шергель. — Ця

гора зветься чужоземною горою. Тут мешкають майже всі представники європейських урядів капіталу... Певне, що їм не зле живеться...

Вздовж брукованої вулиці з обох боків штахетчастими парканами тяглися безмежні городи-парки, в глибині яких серед зеленої гушавини маячили різного стилю будиночки, палацки... На дверцятах парканчиків блищали мідяні дошки з різними написами: «Консул Іспанії», «Представник акційного Голландського товариства «Товге», «Дослідча контора науково-економічного товариства Лондон — Нью-Йорк — Йокогама» і т. ін.

— О! бачите? — вказав Шергель на таблицю, що причеплена була над широкими штахетчастими ворітьми: «Лікарня й санаторій лікарів-спеціалістів усіх хвороб». — Хто в ній лікується? Хто має змогу бути здоровим? Бідноту й ворожбит вигоїть, — із серцем промовив Шергель. — Це — найкраща частина гори... Там, на її північно-західнім боці, живе японська голота... Кубло японської бідноти... Її ніби навмисне сховано від стороннього ока... Там їх скупчено десятки тисяч, серед болота, патьоків... Мов оселедців, набито в брудних, тісних, розчавлених та погнилих від давнини фанзах... Там квінтесенція нужди... Ви ще побачите оте диво...

— Може, це якраз про них і казала японка біля ставка? — звернулась Емма до Северина й Міро. — Пам'ятаєте її слова: «Тут не бувають загірні діти...»

— От-от-о-о! — підхопив Шергель. — Це про них і була мова... Їх всі звуть загірними... В Токіо звуть такі квартали затрамвайниками, в Кіото — брудними, в Нагасакі — фабричними... Тут не писни про... Тисячі очей слідкують за кожним. Не думайте, що для цього є тільки поліція!.. Ні, тут взято в шори всіх — од кухаря до купця й кожного урядовця!

— Цебто? — буркнув Стьопа, що весь час подорожі й Шергелевих пояснень безперестанку пихкав люльку.

— Їхнє шпигунство у всіх галузях життя — це просто якась чудасія... Приклад: в готелі «Росія», що держить один російський спекулянт, перебував купець з Владивостока. Він накупив краму і деяким купцям обіцяв виплатити готівкою до від'їзду з Йокогами. Але йому треба було навідатись ще до Токіо. Про від'їзд його навіть господар готелю не знав, бо всі ж речі його лишалися там. Та не встиг купець приїхати рик-

шею на станцію електричного потяга, як до нього з'явилося двоє залізничних жандармів — і порадили повернутись назад та виплатити борги своїм кредиторам... — Сміху було в готелі — до нестями!.. — І Шергель весело зареготав. — Кожен рикша тут мусить бути дозорцем свого району; кожен льокай, купець повинен служити порядкові... Звичайно, ні тому, ні другому не завадить дістати за ці послуги зайвий цент. Я певен, вони вже знають, яка страва буде у вас завтра на обід...

— Виходить, про політичних і говорити нема чого? — запитав Северин.

— О, щодо цього, їх ще ні одна країна не повершила. Не потурайте на те, що ви можете жити тут без паспорта, як вільні громадяни... Вони мають такі способи ізоляції, що просто диво. Ніде в Європі того не вишукаєте... Нещодавно тут було двоє емігрантів-українців — Біляч і Сильнов. В зв'язку зі звістками про рух на Україні тутешні емігранти попрохали їх прочитати кілька лекцій з цього приводу. До речі, консул теж їх затримав тут і не давав дозволу виїхати так само, як більшовикам та анархістам. Тож вони й прочитали кілька рефератів. Емігрантів було — сила! Японська охоронка збентежилась — і, певне, поклала собі викурити їх. А в який спосіб? Їх запрошували до поліції, садовили за стіл, частували чаєм, запашними сигарами, розпитували про те, чи мають вони думку читати ще коли реферати, і т. ін. Все це ласкаво, чемно, приязно. І більш нічого. Але другого дня вранці, не встигли лектори ще прокинутися, як до них постукав служба готелю і сповістив, що прийшли від мера. Лектори миттю були внизу. Там чекав на них агент поліції, що почав розпитувати, як їм спалось, чи довго вони ще мають бути в Йокогамі, і після цього пішов собі геть. Але на цьому не скінчилось: в обід він знову прийшов і питав те саме і ввечері теж... Так регулярно щодня...

Спочатку вся ця комедія дуже бавила наших лекторів. Але за тиждень їм це так остогидло, що земляки вирішили тікати геть під три чорти, аби не почувати кожну хвилину, що до них прийде чемний гість. Не думайте, що вони не виганяли цих агентів. Ще й як! Але ввечері або другого дня з'являвся новий — ще упертіший і безсоромніший, і повторювалась та ж історія із здоров'ям, об'їздом і таке інше. Тоді вони

порішили гостро полатись із консулом, щоб він поклав їм візу на виїзд. Прийшли до нього і не встигли розкрити рота, як мали перепустки. Все було раніш зроблено... Мер, певно, своєчасно все полагодив із консулом. Навіть дістали дурно залізничні квитки...

— Не було б щастя, так нещастя помогло! — усміхнувшись, відказав Северин.

— Звичайно. В листі з Фузана вони писали сюди Федорову: «Не встигли ми прибути на пароплаві до Фузана, як нам назустріч на чардаці котиться пузатенький японець; здалеку зняв кашкета, зирнув до записної книжечки, що тримав у руці, весело усміхається й питає: «Ви містери Біляч і Сильнов?» — «Атож. А що?» — «З приїздом вас... значить, щасливо прибули й будете їхати на вокзал?» — «Авжеж». — «Щасливої дороги!» — Пузатенький чемно вклонився й знову почимчикував назад.

Товариші зареготали.

— От бачите, як чемно все це в них робиться... — закінчив Шергель, усміхнувшись. — А тепер сюди, — указав він на вузьку вуличку праворуч, що спадисто повертала з гори вниз.

— Зараз побачите наші апартаменти й нашу любу комуну. Недалеко звідси живуть загірні.

Вуличка тяглась ніби яром посеред облупленої від дощів гори. За кілька хвилин з-за рогу виринула фанза. Вона приліпилась до гірської стіни, запліснявілої від потьоків води, що прорила в землі поза хаткою рівчакки... Це була новенька, ще недобудована китайська фанза, ще без присінок і з не заліпленими папером вікнами.

— Ось і наш палац! — торкнувшись до хистки, промовив Шергель. — Прошу до господи! — запросив він гостей. — Тільки черевики скидайте в сінцях, а вже в панчохах лізьте до кімнати.

Компанія слухняно поодиноці почала увиходити в сіни. Там приятелі скидали черевики й босоніж вже влазили до кімнатки крізь малюсінькі низенькі двері.

— О, та тут чудесно! — засміялась Емма, оглядаючи кімнатку.

— Особливо для ревматизму, — вставив Северин, ступаючи по солом'яних матах досередини.

Хата була низенька, щілини в дощаних стінках були

добре запахані папером; жодної меблі чи подібних до неї яких речей не було. У фанзі було холодно.

У присінку, що був на другім боці хистки, жевріло...

— Федоре! Де ти? Покинь свою картоплю! Наче яке велике діло! — гукнув Шергель.

— А що — не велике? — відгукнувся бас. — Чи не за це ми боремось?

З кута з'явилася кремезна фігура, яких американські капіталістичні лікарі залюбки беруть на роботу до своїх хазяїв.

Він весело всміхався, вишкіривши зуби, і простягнув свою лопату-долоню. Від потиску його руки кожен почував на мент свою руку заціплену в кліщах, а Емма навіть несамовито скрикнула й затріпала рукою, немов опекла її.

— Хай вам абищо. Коли будуть усі так тискати, то з долоні стане віхоть, — жартівливо промовила Емма.

— Нічого, це не зле, — мугикнув Федір.

— Що ж ви, Федоре, надумали знову тікати до Америки? — запитала Емма.

— Авжеж. Не всидячки, не влечачки — погубила сережечки, як кажуть. Таку вже маю вдачу. Оце чотири місяці тому виїхав з Нью-Йорка до Петербурга, а тепер знову назад...

— Чого ж киснете тут у багні? — відказала вона, мотнувши головою до запліснявілої стіни.

— А так — нема грошей. Написав до Фріско. Як тільки одержу, зараз же виїду, — пояснив Федір, повертаючись до свого кута з багаттям.

— Ні, товаришу, це чортзна-що, — обурився Северин. — Зараз же треба забиратися звідси. Ви ж такого ревматизму схопите, що страх.

— Так, це правда, — зауважив Шергель, — здається, дехто вже вхопив його... — і він подивився навкруги. — А де ж Центар і Сеня? — запитав він Федора.

— Зараз прийдуть. Пішли на пошту.

— Ми дістаємо тут деякі харбінські жовті газети та наш далекохідний «Червоний прапор», — пояснив Шергель. Він добув із драного чемодана купу газет.

— Диви! — вигукнув Льова, зиркнувши на першу сторінку «Червоного прапора». — Наші перевершили на Далекому Сході... До Думи обрано аж одинадцять... а кадетів тільки шість та дев'ять угодовців.

— Далекосхідчани ще бавляться в іграшки,— буркнув Федір зі свого кутка.

— Там не вистачає коштів на видання газет,— звернувся до приятелів Шергель, показавши на заклик про допомогу видавництву.

— Умгу... доки що бідні; але не завжди ж буде так,— знову загадково прогомонів Федір.

Доки товариші переглядали газети, перекидалися думками, Федір уже лагодив обід.

Він розстелив серед кімнати «Харбінський листок», поставив на йому казан, чайник, філіжанки, ложки, нарізав хліба.

— Ну, вже,— заявив він.— Можна обідати. Тих не будемо ждати, бо однаково нє вистачить посуду...

— Прошу, покуштуйте страви нашого універсаліста,— шуткував Шергель, запросивши рухом руки присуватися.

Після того як приятелі спробували страви, заявлено було, що борщ напродиво смачний, що ніхто не їв такого в Америці. Федір сидів біля вікна й усміхався. Йому не вистачило ложки, і він переглядав газету.

Коли товариші взяли до чаю, прибули Сеня й Центар.

Сеня поздоровкався з гостями і сповістив Федорові, що, крім газет, одержав для нього листа.

Федір неймовірно подививсь на Сеню й запитав:

— Де?

Той витяг з-за пазухи величезний, на півметра, конверт, зроблений з японського тонкого паперу, яким обліплюють вікна, і подав Федорові.

Всі зареготали.

Федір поважно розгорнув папір, що був тільки зложений на вигляд конверта, вийняв малюсіньку запісочку й подав Центарові.

— Читайте, пане секретарю! — велично наказав він.

І той голосно прочитав:

— «Після довгих шукань нам, депутатам, пощастило знайти паперового шовку, що ви, шановний кавалере, зможете зробити з нього квіти для вашої красуні».

Шергель і Федір засміялись. Товариші теж усміхнулись, але не розуміли, в чім справа.

— До нього, бачте, щодня навідується одна старенька японка з зіллям для страви. Іноді вона дає йому набір. Одного разу Федір вийшов на базар продати

сорочку й замість того подарував її цій бабусі... Дітвору у неї є. З того часу вони стали приятелями... З цього приводу вони й вигадали таке.

— Дякую,— промовив до Центара й Сені Федір, згортаючи конверта.— Це добре, я гадав, де ото добути тоненького паперу для цигарок...

— Коли б і цих розваг не було, подохнути можна з нудьги в цій щілині,— промовив Центар, беручись разом із Федором і Сенею за страву.

Доки Федір, Центар і Сеня обідали, Северин висловлював свої думки щодо накресленої ними роботи в Японії. Найбільшу участь у дебатах брав Шергель і Центар. Федір увесь час сидів мовчки і лише іноді мурчав жартівливі репліки. Врешті всі погодились на перший час на тому, що треба заснувати інтернаціональне бюро, нав'язати контакт з японськими соціалістами й втягнути їх у роботу бюро.

До секретаріату бюро обрано було Северина, Міро й Емму. На Центара й Сеню покладено обов'язок зв'язку між організаціями, товаришами та бюро; на Шергеля й Стюпу — організаційний бік справи та газетну інформацію до робітничої преси Росії й Америки; на відсутніх Баранових — зв'язок з Америкою й товаришами в Токіо; Федора, як людину, що була тут тільки на причалі, залишено в резерві.

Приятелі поклали негайно перебратися всім до «Інтернаціоналу». Але Федір уперся.

— Я не виберусь: по-перше, тому, що в нас іще немає безпечного місця, потрібного для майбутньої наради з японцями, а по-друге — мені лишилося тут чекати, може, який тиждень, а для цього не варт накликати на себе халепу, що може мені пошкодити в моїй подорожі до Америки. Наколи вже справа йде про здоров'я, так краще вже позичити десь ковдру...

— Тоді й ми лишимося,— заявили Центар і Сеня.

— Чому? — запротестував Федір.— У Сені ж ломота, йому неодмінно треба забратися звідси...

— Федір має рацію,— зауважив Шергель.— Я й Центар мусимо лишитися, доки Федір виїде або ми знайдемо інше, крім «Інтернаціоналу», помешкання, а Сеня хай забирається до «Інтернаціоналу».

— Годі! Хай буде так,— погодились приятелі й не дозволили Сені, що хотів був перечити, будь-що говорити з цього приводу.

— Я мушу йти,— зауважила Емма, глянувши на годинника.— Вже пів на шосту, а о шостій треба бути в «Паласі»...

І вона почала хутко запихати в захисне місце палітурки книжки, з назвою «Роман в Азії», тонюсінькі папірці...

— Де й коли ми побачимось? — запитав Северин.

— Біля моря є ослони? — запитала Шергеля Емма.

— Атож,— відповів той.

— Як смеркне, о восьмій, на одному з ослонів, на надбережжі, біля «Паласу».

— Хай і Льова йде з вами,— порадив Шергель,— бо тут ще нема звичаїв, щоб європейська жінка ходила сама...

ІХ ПОЧАТОК

Недалеко «Паласу» Емма попрощалася з Льовою й пішла до готелю.

В розкішнім ресторані готелю «Палас» було повно панства. Вечеряли...

Емма увійшла, зупинилася на мить біля дверей, ніби вагалась, чи увійти, і потім твердою ногою пішла просто вкінець — до вільного столика.

Серед електроосвітленої дзеркальної зали, серед елегантно убраних у білому паній, Емма в своєму темнім убранні американського робітничого строю здавалась тут випадково зайшлою особою, що порушувала шляхетну гармонію строїв вищого світу.

Пані повернули в її бік свої нерухомі голови й піднесли до очей лорнетки... а ті, що походжали по залі з кавалерами, навіть зупинились од дива.

Як то, щоб якась зайда, сама, без кавалера, так безсоромно перлась до їхньої веселої оселі?..

Може, декому припало на думку: чи не з дешевих це нахаб?

Але ось біля одного столу підвівся Сегаль і пішов їй назустріч. Моторний сивенький місіонер, що сидів у цей час з Сегалем, теж підвівся, чомно вклонився і запросив її на своє місце; два інші місіонери, що сиділи осторонь, теж підвелися й уклонились.

Сивенький, ще раз уклонившись, одійшов до своїх колег.

Стіл було сервіровано на двох.

Дами заспокоїлись. Певно, якась місіонерка,— зробили вони висновок.

— Знаєте,— усміхнувшись, почав до Емми Сегаль,— наші диваки вирішили, що ви таки добре закохались у мене. Росіянки, кажуть, надто уперта публіка... Побачиш, мовляв, що вона тебе видасть за себе заміж...

Емма щиро засміялась.

— Особливо, коли ми оце з вами тихо розмовляємо, вони, певно, тієї думки, що так справа з нами не закінчиться...

— Наша справа йде добре,— почав був Сегаль, але Емма зауважила:

— Краще це потім усім скажете.— І вона сказала про те, як умовились з товаришами.

— Гаразд,— згодився він.— Тоді зверніть увагу на тутешніх мешканців... я встиг де про кого з них довідатись. Бачите оту двійку? То син мільйонера-фабриканта з Хабаровська — Конев, а з ним донька полковника Шувалова, теж мільйонера... Сам папа — он сидить біля піаніно за столом із колишнім аташе в Англії — бельгійським підприємцем... Все це запеклі анархісти; вони навіть не витримали буржуйського ладу й повтікали... А ото пава на двісті кіло в убранні циркачки — то двірська фрейліна зі своєю вихованкою княжною Уваровою. Дивіться, як вона стріляє очима на безвусого корнета, що в чорнім фраці — то племінник князя Миколи Миколайовича...

— Що ж вони — невже роблять те, про віщо розповідав Шергель? — запитала Емма. І вона розповіла йому справу з ченджем.

— Авжеж,— відповів Сегаль.— Всі вони мали тут у японських банках гроші; ну, звичайно, тепер накопичують на ченджі і сподіваються, що їхня знову візьме гору... Щовечора від сьомої аж до ранку тут бенкетують, танцюють — аж курить!.. Частину того ми сьогодні побачимо. Правда, чудово? Світло, тепло, ніжно, запашно й розкішно... Це щось подібне на шляхетський дім розпусти... Коли б ви почули або побачили, що тут робиться після гулянки...— І Сегаль усміхнувся.— Але добре платять. Гроші — сила, і все захищено від стороннього ока...

Тим часом у залі вже дзвеніли чарками, вибухав шампань...

Румунський оркестр гримнув марша, потім мазура...

Кілька пар пішло в танок. Розсипалось конфетті, пронісся серпантин... Бенкет почався.

— Вальс! — гукнув хтось; і музика, не закінчивши мазура, поволі перейшла до «На сопках...» Все закружляло, завертілося.

— Годі! Підемо, товаришу Сегаль! — схвильовано промовила Емма.

— Почекайте хвилину. Бачите, он чекають гейші. Зараз їх черга... Ще тільки пів на восьму...

І дійсно, після вальсу в залі розчистили місце для гейш... Насередину виступило три гейші-танцюристки й дві музики. Хоч обличчя всіх гейш були насмаровані білилами, проте й крізь них можна було помітити, що одна з танцюристок досить старенька, майже бабуся, а двоє молоденьких, що одній з них, певно, було не більш як десять-одинадцять років.

В своїх квітчастих, художньо вбраних кімоно з широкими рукавами і складною зачіскою гейші були серед цієї європейської в чорному з білим убранні публіки, мов метелики...

В руках гейш зашаруділи струни японських гітар; і двоє молоденьких гейш граціозно пішли в танець.

Емма була зачарована. В їх спокійному, поважному, оригінальному танку-пантомімі було щось загадкове для глядачів... Еммі здавалось, що своїми рухами, своєрідними па, вони оповідали оцим відгодованим про нужденних бідаків з-поза гори, про страхіття голодного життя й умови жахного існування... Ці таємничі рухи погрозово віщували майбутню силу чогось невідомого... того, що покірно конає в бруді там по майстернях, пристанях, на фабриках, плантаціях...

— Тепер підем!..— перебив Емміні міркування Сегаль.

І вони протиснулись серед гультьїв...

На однім з довгих ослонів — уздовж алеї — товариші чекали на Емму й Сегалья.

Навкруги була тиша. Часом лише з далекого океану чувся гомін... То невсипущі рибалки десь виїздили ловити рибу в темені, перегукуючись із човнів...

Дехто з товаришів підвівся й дав місце Сегалеві й Еммі.

— Будьмо веселі!.. Чим більш буде час од часу реготу, тим безпечніше, що на нас хто зверне увагу,— мовив Шергель.

— Ну, не дивись таким опудалом, Льово,— звернулась до того Емма,— будь жвавіший; чого похнюпився, ніби на похороні? Зараз про все дізнаєшся...

— Отже, товариші,— почав Сегаль,— справа доки що йде добре. В посольстві одержано бентежні чутки про рух у Росії; припускають, що армія розлізеться, бо наші товариші ведуть там невинну агітацію. Всі тамтешні й тутешні альянсові кола, як близькі до царського уряду особи, визнають, що єдина їх надія — це покінчити з соціал-угодівським урядом і захопити владу. Для цього вони мають згуртувати біля якого-будь відважного генерала найпевніші офіцерські, козачі та кадетські частини й рушити на Петербург. Є навіть думка утворити конституційну монархію, на зразок Англії. З цим погоджується Франція й навіть Америка, бо, мовляв, таким йолопам, як росіяни, не личить республіканський лад. Усім альянсовим консулам дано від урядів директиви — всіма засобами допомагати переведенню цього плану в життя і в цю справу втягнути всі акційні товариства й банки. Американська промислова місія з сенатором Вудсом на чолі, що ото виїхала кілька місяців тому до Росії, має скласти плана захоплення деяких залізниць, копалень тощо, на правах концесій, це — за воєнні борги. Сенатор Вудс уже детально обговорює це не лише з буржуазними верхами Тимчасового уряду, але й з соціал-угодовцями, як Керенський і т. ін.

Сегаль на хвильку спинився, щоб запалити цигарку. Товариші, що слухали все це з великим напруженням, важко зітхнули... Стьопа нервово почав набивати люльку.

— На нашу місію,— почав знову Сегаль,— покладається обов'язок зв'язати всі консульства по дорозі до Петербурга для одноставного переведення цих планів у життя. Американський посол у Токіо увесь час по кабелю інформує Вашингтон та одержує звіди директиви... Там пильно стежать за розвитком роботи. Для того щоб не виявилась дійсна тенденція Америки, до Росії вислано транспорт паротягів і чергові транспорти зброї... Тут, в Японії, поспішно йде організація монархічних сил. В авантуру, що розпочав альянс, втягують

і Китай — цю дійну корову альянсу... От коротко — все головне. Тепер щодо нас, то я проваджу, оскільки вистачає хисту, агітацію поміж «колегами» про всякі страхіття, що є й будуть у Росії, та про різні нечувані можливості, що можуть трапитись нам усім під час переїзду й перебування там. Вживаю всіх заходів, щоб вони зреклися мандрівки. Я гадаю, що вони таки зречуться подорожувати. Жах перед «більшовиками-головорізами» в них, як у зайця перед вовком... Сам я правлю лінію, що мене теж охоплює жах... але консулові зазначаю, мовляв, наколи воля уряду, то я поїду вже тому, що знаю російську мову, тим часом як колегам, що не знають мови, не слід їхати... Бо, мовляв, я, на випадок біди, відразу можу обернутись на російського обивателя, що не можуть зробити інші колеги... Йогогамський консул згоден із моїми міркуваннями... Завтра остаточно виявиться ця справа, і, коли буде так, як я гадаю, мені треба буде негайно ж виїхати до Токіо до посла по директиви й... у путь-дорогу... Треба поспішати, бо вже другий день нема зв'язку з Петербургом... А наколи він налагодиться, то, можливо, дістануть добрі для себе відомості, й тоді, побоююсь, місіонери згодяться поїхати.

Сегаль змовк і чекав, що скажуть товариші.

— Так, так, треба якнайшвидше вибиратися, і неодмінно самому, без тих...— зауважив Северин.— Для зв'язку з товаришами по дорозі та й у Петербурзі ми пішлемо кого з наших. Було б гаразд, коли б одним заходом в Сеулі зв'язатися з Коею.

— Неодмінно треба, і не тільки треба одному з наших, а краще двом, бо, може, в Кореї треба буде лишитися кому,— додала Емма.

Постановлено, що з Сегалем до Кореї й назад поїде Шергель, а до Петербурга Центар.

Справа з від'їздом, як великий початок роботи, захопила всіх. Треба було заготувати листи до товаришів у Харбіні, на Далекому Сході, в Петербурзі.

Відтепер в житті товаришів починалася нова доба. Зв'язок з центром — Петербургом, з Далеким Сходом, Маньчжурією й, можливо, Кореєю... Бюро Сходу розпочне величезну роботу, а можливо, й акцію.

Навіть Льова — й той майстерно різав тоненькі папірці Еммі для шифрування.

Робота кипіла.

До ранку все було запаковано у відповідні схованки й для Центара й Шергеля вибрано з усього гардеробу товаришів пристойне убрання.

Спали покотом у Северина й Міро. Прокинулись уже опівдні, коли Сеня приніс нагору обід. Ще зранку він встиг побувати в Баранових у Токіо, щоб закликати їх на недільну нараду.

Під час обіду товариство охоплювала нетерплячка.

Всякий грюк у коридорі спиняв їжу. Чекали звістки від Сегалья.

О другій годині вночі з Токіо прибував останній нічний електропотяг... Сеня увесь час сидів у залі «Інтернаціоналу», а Льова на вокзалі.

Врешті майже близько третьої години вночі прибів Льова. Він захекався й був змоклий, як курка. Він нервово кинув на стіл букет квітів, що тримав у руці, хутко скинув змокле пальто й жакет, поліз за пазуху, дістав записки й подав Северинові.

— Сегаль, певне, сподівався, що його хто-будь зустріне,— важко дихаючи, поясняв Льова, витираючи мокре обличчя, тим часом як Северин розпечатував зіплену записку.

— А до чого тут квіти? — запитала Емма, витираючи стіл, звідки забрала мокрі квіти.

— А це для тебе,— усміхнувся Северин.

— Записка в квітах була... певне, щоб не звернув хто уваги,— пояснив Льова.

— Молодець,— зауважив Шергель.

Записка була писана по-російському.

— «Іду сам позавтрьому,— читав Северин,— три квитки вже придбав. Завтра чекаю Емму на обід».

Товариші радісно тискали Центарові й Шергелеві руки...

— Треба піти до фанзи, передати речі та листи Федорові,— ніби щось згадавши, гукнув Центар. Він схопився й почав шукати свого кашкета.

— Та куди там до фанзи? — іронічно промовив Льова.— Там такий дощ, всі кістки промие.

Центар ніяково сів і почервонів, немов йому стало соромно, що розхвилювався...

Надворі була така злива, що Сеню, який відчинив був вікно подивитись на вулицю, відразу скупало до-

щем. Там творилось щось пекельне. Сердитий вітер тарабанив краплями у вікно.

— У таку годину сім'ї рибалок ніколи не сплять,— промовив уже з-під ковдри до товаришів Міро.— Це велика небезпека для їхніх чоловіків, батьків, братів на морі...

Емма встала раніш за всіх. Вона не могла спокійно спати напередодні якої-будь події або роботи. Від'їзд товаришів захоплював усю її істоту. Вона збудила Северина, Центара й Сеню, відкрила фіранку, відчинила вікна й ойкнула.

Частину вулиці було залято водою. Люди купами й поодиноці бродили по груди у воді й ловили всякі речі, що плавали поверх води.

— Що робиться, Сіво! Центаре! Сеню! гляньте на вулицю! — гукнула вона.

Всі нашвидку вдягнулись і кинулись вниз. «Інтернаціонал» не затопило; вода спинилася за два будинки від готелю, звідки починався горб. Всі будинки до надбережжя, майдан, базар і всі ближчі до нього вулиці було напівзатоплено водою.

Океан вийшов з берегів і затопив надбережню частину Йокогами.

Люди скупчилися на сухому горбі, куди не дійшла вода, і смутно, безпорадно дивилися на страшну картину потопу.

Дерев'яні крамнички китайбазару було напівзруйновано... По залятих вулицях плавали дошки, барила, всякі дерев'яні хатні речі, паки з шовком, що не встигли ще промокнути, різні кустарні вироби, столи, стільці, уламки від поруйнованих крамничок...

З вікон других поверхів затоплених будинків розпачливо визирали японці, китайці, мешканці цього кварталу. Вони задрісно дивилися на тих, що були на сухому. Але ось на човнах з'явилися торговіники продуктами. Вони сновигали від хати до хати, передаючи продукти до десятків рук, що простягалися з вищих, незатоплених поверхів.

В більш мілких місцях по груди у воді посувалися розносники фруктів, рижу, господарі крамниць, пожежні, які виловлювали всякі речі, що плавали поверх води.

— Значить, «Палас» теж затопило,— промовила Емма.

— Нічо... його надто хитро збудовано,— відповів Шергель,— перший поверх п'ять метрів від землі... В готелі досить припасів для буржуазії... Вона протанцює, пробенкетує час повені... Це для них буде навіть приємна розвага.

— Але все-таки це добре віщування,— звернувся до інших Центар, що сумно дивився на потоп.

— Яке віщування? — запитав Северин.

— Океан зветься т и х и м... Так світ охрестив його за тишу, бо він наймовчазніший зі всіх морів... Дивиться собі спокійно на насильство, грабунок хижаків на землі... Ніколи він, певне, не виходив з берегів, але тепер і йому терпець увірвався, бо настали часи великих революційних подій... Як вийшла з берегів мільйонна маса Росії, так і він... Океан нагадує гнобителям, що їхній кінець ось-ось... Тепер він захопив частину міста — торг, не торкнувши бідноти, що за горою. Він нагадує бідноті, як вона сама зможе задушити в своїх обіймах цих упирів... Це символ; він говорить робітничому людові: «Я спокійний, мовчазний, і ви спокійні, мовчазні — ви можете одним рухом своїм затопити назавжди ту мізерію, що плазує навкруги й нахабно, хоч і меншістю, гнітить вас...» Це пророцтво, і воно здійсниться,— промовив Центар і замовк.

— Чудасія із Центаром,— засміявся Сеня.— Іноді з ним це буває... Таку алегорію вигидає...

Але він не договорив. Товариші мовчки задумливо дивились на затоплену частину міста; замовк і Сеня.

До вечора вода зовсім спала, а вранці по вулицях затопленої частини міста вже було сухо, лише де-не-де у вибоїнах лишались невеличкі калюжі, що комунальні робітники засипали жорствою.

Емма знов пішла до «Паласу». А ввечері на мокрім надбережжі товариші чекали на Емму й Сегалья.

— Емма мені вже все розповіла щодо подорожі,— промовив Сегаль.— Квитки Центарові й Шергелеві у неї. Посол не лише згодився з пропозицією консула, а навіть вимагав, щоб я сам їхав без інших місіонерів. Ті лишаться тут до кращих часів, доки я повідомлю з дороги або з Петербурга... Але я певен, вони будуть намагатися швидше втекти до Америки, ніж я пришлю звістку... їх охопив такий переляк, що й розповісти тяжко. Квитки взяв — два до Петербурга, один до Сеула. Для японської адміністрації — хто поїде до Петер-

бурга, буде офіційно за мого перекладача, а до Сеула — за наукового дослідувача, мого приятеля... Решту в дорозі вигадасмо. Для бюро лишаю п'ятсот доларів. Для себе в дорозі добуду в якого-будь консула... — Далі Сегаль розповів про деталі щодо політики місій, акційних товариств, банків та головної мети мандрівки до Петербурга, що дістав він од посла. Сердечно попрощавшись, Сегаль зник у темряві.

У товаришів защеміло серце.

Другого дня ввечері Шергель і Центар поодинокі під'їздили до станції. Прибув і Сегаль.

За п'ять хвилин до восьмої, важко дихаючи, приповз тяжкий потяг-експрес.

На пероні майже зовсім не було публіки. Пасажири добре знали, як точно прибувають японські потяги, й тому являлись акуратно до часу відходу й просто прямували до вагонів, що серед темені приязно виблискували своїми вікнами.

Рівно о восьмій, без жодного звуку, потяг рушив.

— Американський спосіб, з німецькою конструкцією... — промовив Шергель. Слова ці стосувались не так до сусідів, як до самого потяга.

За годину подорожні спокійно спали.

Ранком, коли пасажири прокинулись і взяли до задоволення своїх шлункових потреб, потяг уже проїздив останню частину японської території.

Товариство зачарувалось краєвидом японських нив і сіл. Обабіч розляглися, скільки око бачить, квадратні клаптики землі, чепурно оправлені, вбрані рівчачками та межами; не видко було незасіяного чи незаораного ані шматочка землі. Все було вирівняно, пристосовано для ниви. Навіть гори — й ті було щільно вбрано й скуто в каміння, аби не обвалювались, — і по них теж зеленіли нивки... Використано було навіть гірські ярки — скрізь дбайлива рука хлібороба пристосувала кожен шматок землі для ниви. Доріжки й шляхи було рівно уторовано. Маленькі хатки чистеньких японських сіл любо голубили око... Височенькі стовпи симетричним мереживом перетягували з села до села електричні й телеграфно-телефонні дроти.

— А погляньте на ознаку сільської цивілізації японського хлібороба, — гукнув Шергель, на мить одхилившись од вікна.

По гладенькій стежечці, що простяглася проміж нив од одного села до другого, на велосипеді мчала дитина... Коли б не великий клунок, що з нього розвівались пасма вовни, можна було припустити, що велосипед мчить самотужки...

— Гарна комунікація, — промовив Сегаль.

— Коли-то в наших селах буде таке? — загадково обізвався Центар. І, ніби щоб заспокоїти себе, відповів: — Але таки буде...

Коли біля невеличкої станції потяг спинився, його в ту ж мить обліпила малеча — торговники. Вони сновигали біля вікон, виголошуючи свій крам, садовину та страви.

Сегаль узяв три мистецьки зроблені з остружок коробочки. В кожній з них було накладено навпіл вареного рижу, що ще парував, і різного вареного й смаженого коріння, шматочків м'яса, риби та овочів...

Пасажири-японці хутенько спорожняли такі коробочки патичками, що їх також було покладено туди.

— Які вони митці! — не міг не виявити Сегаль свого здивування, розглядаючи саму коробочку й покладений в неї сніданок.

Коли потяг рушив, бідацька дівтора, що стояла купками осторонь і пильно стежила за своїми щасливими однолітками — торговниками, прожогом кинулася до потяга, намагаючись щось добути з того бруду, що виметено та повикидано з вагонів потяга...

— Сільська голота... — проказав сам до себе Сегаль.

Другого вечора товариші вже сиділи на пароплаві, що перевозив їх з Японських островів до Кореї.

Х

КОРЕЯ

Вранці пароплав причалив до Фузана. На пароплав прибув од мера японський агент.

Сегаль чемно ухилився від його послуг...

— Починається! — промовив Шергель, коли вони сіли в екіпаж, що, на диво, опинився тут серед рикш.

Сегаль з приятелями спинився в найкращім готелі Сеула, оминаючи звичай їхати в гостину до консула. Коли він, залишивши приятелів у готелі, з'явився з

візитом до консула, пояснивши, що він прибув із земляком-етнографом і секретарем останнього, які спинились у Сеулі на кілька днів для ознайомлення з корейською столицею та її старовиною, консул гречно відповів, що мав би за приємність, наколи б вони разом із професором та секретарем того переїхали до малого консульського будинку, що цілий буде до їхнього розпорядження й де ніхто не буде заважати роботі етнографа.

За годину приятелі вже розташувались в консульським будинкові.

— Така оказія швидше дасть нам змогу мати зв'язок з Коєю,— говорив до товаришів Сегаль, розкладаючи в новій господі свій багаж.

— Треба тільки не пошитись у дурні, коли будемо в консула,— зауважив Шергель.

У вікно з саду загигикав журавель, що поважно походжав по алеї й у цей момент спинився біля вікна.

Центар здригнув і зиркнув у вікно...

— Нічо! то свійський,— побачивши Центара, гукнув хлопчик-корейчик, що стояв неподалік і палицею лупцював килим, вибиваючи пилугу.

По обіді Сегаль, Шергель і Центар уже були в консульським салоні, де, крім консула й його дружини, чаював і мер міста Сеула.

Сегаль рекомендував своїх товаришів:

— Доктор Шергель — етнограф і дослідник расового розвою; містер Клерк — секретар професора, молодий мандрівник і неодмінний приятель доктора.

— Моя дружина, містер Хога, мер Сеула, герой японсько-російської війни, абшитований полковник...— промовив консул, чемно вклоняючись до товстого японця й стрункої пані, що сиділи за столом.

Мер за своєю японською звичкою увесь час люб'язно усміхався, вишкіряючи зуби, хитав головою до кожного з нових знайомих та до консула й кепською англійською мовою бурчав якісь приємності: він радий, дуже радий надзвичайним і вченим гостям у його місті.

За чаєм Сегаль розповідав про свою небезпечну подорож до Росії та неприємні перспективи її... Консул тільки разводив руками і тільки й міг зауважити, що там таки дійсно робиться щось дивне, бо він ось три тижні не має жодних звісток із Сибіру та Маньчжурії.

Мер хитав головою й робив наївне лице, приховуючи ледве помітну лукаву усмішку, що за нею ніби крилось: ви, мовляв, може, і не маєте звісток, але ми добре знаємо, що там коїться...

Потім Сегаль почав розмову про Шергеля, про його майбутні наукові дослідження в Кореї.

— Я певен,— зазначив він, усміхаючись до Шергеля й мера,— що пан мер допоможе вам щось у ваших наукових дослідженнях...

— О, напевне,— зауважив консул,— пан мер уже не раз допомагав ученим, що приїздили до Кореї.

— З великою приємністю,— заметушився мер.— Завтра я вам пришлю список вартих уваги куточків Кореї та осіб, що будуть у пригоді для ваших дослідів, і, коли бажаєте, перепустку до палацу колишнього царя.

— Дуже дякую,— люб'язно подякував Шергель.— Я чував,— провадив він далі до мера,— ніби тут є якісь учені ентографи-японці?

— Ні... Де там! — відказав мер.— Тут нікого нема. От хіба тільки тепер ви і єдиний учений на всю Корею...

— А між корейцями невже нема нікого з людей науки? — зауважив Сегаль.

— Умгу,— буркнув Хога, зненацька поглядаючи на консула.

— Власне, тут є вчені корейці, якщо можна так висловитися,— підхопив консул.— Один із них уже хирний дідок, правник при палаці Лі, а другий — доктор медицини. Та хто знає, що то за вчені... Перший, кажуть, ніби скінчив коледж, але чи правда цьому... Мені здається, що колишній імператор просто, щоб очі замазати перед людьми, надав йому титула вченого... Щодо доктора медицини, то цей приватно лікує та, коли вірити чуткам, як amator робить якісь дослідження археології чи історії — добре не знаю. Але, гадаю, вони вам нічим не допоможуть. Адже так, полковнику? — звернувся консул до мера.

— Звичайно. Я певен тому — з них мало добуде путнього доктор Шергель... — відказав він.

— Чому ні? — заперечив Сегаль.— Я тої думки, що пан професор зуміє й з неодоладних пояснень лікаря-аматора щось знайти ще цікавого для своєї роботи... Як то кажуть: для розумного й слова дурного бувають корисними.

— Ні, я згоден із паном мером, що не варто часу гаяти,— зауважив Шергель.— Хіба так, між іншим, для цікавості, у вільну годину — подивитися на корейських учених. Та й то навряд чи варто... проте на всякий випадок, цікаво знати, хто вони та їхні адреси...— байдужим тоном промовив Шергель, запалюючи запашну консульську сигару.

Мер порадив йому більш зрізати сигари, що чомусь не хотіла палитися, потім раптом затурбувався, ніби згадавши, що треба ж відповісти щось на запитання.

— Так, так, це Цюоу, що живе у палаці Лі, і Коя, що має офіс на вулиці Лі-я,— похапцем кинув він консулові. Потім він почав розповідати, як торік якийсь біолог звернувся до корейського лікаря по якусь допомогу, а той навіть не розумів медичного терміна, якого вжив той біолог. І мер захихикав.

Коли всі, для чемності, теж мусили усміхнутися, Шергель почав оповідати цікаві випадки, що трапились йому в Індії, Марокко, Яваї та інших краях, де він «бував»... Від цікавих Шергелевих вигадок мер без міри реготав. Він, певне, так був зачарований гістьми, що врешті запрохав їх, як і консула з дружиною, навідатись до його «убоїї господи».

Другого дня ще зранку до Шергеля від консула було прислано пакета, що одержав той від мера. Шергель добув з нього друкований конспект-каталог усіх пам'яток корейської старовини. Книжечка була ілюстрована, і до неї було прикладено коротенького видрукованого на машинці списку різних японських бюро туристів, з найменнями тих околиць. До конспекту було вложено коротеньку записку «на пред'явника», в якій прохалося виявляти цій ученій особі всяку допомогу.

— Ого! — здивувався Шергель, звертаючись до своїх приятелів.— Наш полковник не шуткує й хоче виявити свою прихильність до людей науки... Він навіть додав рекомендаційного листа. Дякуємо. Це знадобиться.

За кавою товариші постановили розпочати здійснення своєї мети. Сегаль мав піти до консула для свого звичайного візиту у «справах мандрівки» та звідти разом післати службу до Кої з запроханням на шклянку чаю.

Після виходу Сегалья Шергель і Центар почали розбирати папери для Кореї й Росії. Сегаль повернувся

й прочитав одержану ним від Кої відповідь: «Буду о 2-й годині».

Заразом Сегаль сповістив приятелям, що він запрохав консула на чай, але на четверту годину.

— Для чого ж то так зроблено? Це ж нечемно,— зауважив було Центар.

— Нам треба за дві години скінчити всі наші справи з доктором Коею,— відповів Сегаль,— консул не знає, що Коя буде о другій годині. Я йому не показав відповіді. Сказав лише, що Коя буде на чай і, коли йому бажано послухати етнографічні розмови,— просимо його на товариську шклянку. Щодо того,— звернувся він до Шергеля,— що вчора в консула ви так, між іншим, зазначили про бажання побачити Кою, а нині вже беретесь за нього, то цю справу я пояснив консулові в той спосіб, що вам хотілось побачитись хоч з однією особою, зацікавленою етнографією, ще доки я не виїхав. Консулові я зазначив, що від'їжджаю завтра. А завтра ми мусимо неодмінно виїхати, бо консул одержав із Токіо неприємні відомості... Такі, що можуть мене затримати...

— А що за відомості? — разом запитали зацікавлені Шергель і Центар.

— Посол сповіщає, що залізничну лінію від Маньчжурії до Іркутська захопили більшовики. Звістку цю одержано в японському головному штабі. Консул також зазначив, що, здається, до Маньчжурії буде відряджено військо, але яке саме, досі ще не відомо.

— Ура! — потиху гукнули Шергель і Центар.

— Я гадаю, що буде відряджено китайські загони,— продовжував Сегаль.— Ще в Токіо і Йокогамі були якісь балачки про те, що Китай можна втягти в боротьбу з більшовиками заради Маньчжурії. Відомо ж, що Маньчжурія на дев'яносто літ є в концесії під Росією й ніби для захисту її вони й гадають нацькувати китайців.

— Ви гадаєте, що вони підуть на таке? — зауважив Шергель.— Це ж зовсім не торкається інтересів Японії, що так зазіхає на схід Росії.

— Звичайно, це не пасує інтересам Японії, але ви забуваєте, що тут справа йде не про захоплення Маньчжурії Китаєм, а про тимчасову інтервенцію. А проте кат його зна, які комбінації вони вигадують!

— Ясно, що тут іде справа не за інтереси Китаю.

Японія накидає оком на більш привабливі місця в Сибіру, власне, на ті, де точиться золото...

— Я тільки певен того, що вони не здобудуть Маньчжурії,— зауважив Центар.

— Ну, товариство, краще будемо продовжувати наші балачки на вулиці. Підемо розвіємося, а то, справді, ми як ті ченці, засіли в хаті й світа білого не хочемо бачити,— запропонував Сегаль.

На вулиці була тиша. Маленькі хатки тісно ліпилися одна побіч одної й загинали вулиці то в один, то в другий бік. Побудовані із саману та сірої землі з глеєм і дрібним камінням і криті черепицею на японсько-китайський лад, вони визирали хистками первісних часів. Щось дике виглядало з них. Де-не-де пишались японські дерев'яні хатки з паперовими вікнами та муровані будинки. В протилежність жвавому рухові в Японії, тут панувала якась ніби мертва тиша. Корейці поволі, більш купами, як поодинці, шалабудили по вулиці, флегматично зазираючи до крамничок. Їхні білі в саванах постаті з чорною камилавкою на голові на перший вигляд являли собою цілу купу служників похоронних бюро, які, тільки-но когось поховавши та не встигши ще роздягнутися, сновигали по місту.

Ці люди мали якийсь урочистий вигляд, а їхні погляди були сповнені сумом і тугою. Їхні ласкаві благаючі очі дивилися на джентльменів, немовби шукаючи захисту...

Забачивши поважну з байдужим виглядом особу, що тягла під пахвою купу книжок, Сегаль спинився на мить і запитав її щось по-англійському. Кореець приємно усміхнувся, промовив щось і, показавши рукою на свій рот, розвів рукою, ніби кажучи тим: залюбки б відповів вам, славний джентльмене, але я не знаю по-вашому.

Сегаль, за американським звичаєм, підняв догори руку, усміхнувся й рушив далі.

— Ну, що? — запитав Шергель.

— Не розуміє. Так, хотілося запитати про вулиці й сказати щось приємне,— відповів він. І після короткої мовчанки промовив: — Дуже симпатичний на вигляд народ. Правда, шкода, що гине під чоботом Японії... За кілька літ, я певен, їхні нащадки будуть визи-

рати зовсім не такими привабливими. Гніт, наруга хижого володаря витворять із них злодіїв — розбишак...

Він не встиг закінчити своєї філософії, як іззаду промайнув наперед той самий корець.

Приятелі зупинились.

— Може, ви розумієте по-арабському? — важко дихаючи від хуткої ходи, запитав він Сегалья по-арабському.

Сегаль зрадів і простягнув йому руку.

— Так, так, прошу дуже.

Але корець руки не подав, лише ніяково подививсь на неї й запитав:

— Що хотів спитати джентльмен?

Сегаль хвилинку міркував, ніби шукаючи в голові відповіді або пригадуючи арабські слова. Потім заговорив з ним, плутаючи словами.

Корейчик усміхався, поважно нахилився наперед і, врешті, приклавши свою руку до Сегалевого ліктя, кинув на прощання головою й пішов назад.

— Що ви йому казали й він вам? — запитав Шергель, коли вони рушили.

— А що ж я йому міг сказати? — відповів Сегаль.— Просто я йому сказав, що корейці — прекрасний народ і мені прикро бачити в їхніх чистих очах якийсь тасмичий жах.

— А що він відповів на це?

— Звичайно, як бачили, здивовано дививсь на мене, казав, що йому радісно бачити таких чулих людей. А потім пішов. Бачили, він руки мені не дав. Певне, звичай, а може, коран не дозволяє. Він асистент на муллу, тому й знає по-арабському.

Ця пригода розвеселила товаришів. До другої години був ще час, і вони не поспішали скінчити прогуляння.

Часом Сегаль, а за ним і Шергель та Центар зазирали до крамниць, до відкритих дверей хаток і подвір'їв. Низькі хатки, навіть нижчі за зріст людини, були переповнені людьми, що лежали або сиділи на матах і щось робили. Жіноцтво, як скрізь, поралося біля примітивного багаття, піддмухуючи його піддувалами, подібними до шухлядок.

Купи брудної малечі повзали по долівці. Жодної меблі не відко було ніде. Убогість і дикунська розпачливість визирали всюди.

В одній із таких хаток, біля порога, лежало кілька

волосяних камилавок, що носять на головах корейці, й постолі з сіро-жовтої трави.

Сегаль узяв до рук одну з камилавок і почав розглядати. Це було щось на взірць ніби маленького капелюха — циліндра, сплетеного з кінського чорного волосу.

— Чудова робота! Певне, тиждень треба робити,— звернувшись Сегаль до товаришів, показуючи корейський циліндр.— А скільки за нього? — звернувшись Сегаль до цілого десятка очей, що дивилися на нього з хати, і показав у руці гроші.

Господар підліз навколішки й відрахував у руці півієни.

— Пів-ієни!..— аж скрикнув Сегаль, звертаючись до товаришів, і кинув у руку здивованому корейцеві ієну.— А ми з вами щодня витрачаємо найменш чотири ієни, а йому пів-ієни за тиждень роботи!..— З тим, поклавши назад циліндра, рушив далі.

Незабаром за хатами простяглась залізниця, і товариші рушили до купи робітників, що вовтузилися біля валу.

Це були колійові роботи. Тільки тут машини заступали люди. Гурти, душ по п'ять-шість, перетягали кодолами величезні кам'яні брили, витесані для залізничного містка; другі гурти прилагоджували це каміння на підвалини для мосту.

Люди, з зеленими обличчями й запаленими очима, завзято робили біля них, час од часу позираючи на японця в кітелі з ясними гудзиками, що стояв на взгір'ї, заклавши руки до кишень, і погукував на рабів...

— Правда, не задарма дістають ці бідаки по двадцять п'ять центів,— із злістю звернувся Сегаль до приятелів.

Але йому не відповіли, ніби їхнє горло було чимсь перетяте...

На розі вулиці проти консульського будинку японць-городовик, що гордо й задоволено доглядав порядку, поважно підвів долоню до кашкета. Але йому ніхто не відповів. Мандрівники зникли у хвртці консульського саду.

Городовик незадоволено подививсь їм услід, сердито підвів голову й поважно пішов уздовж вулиці.

В покою вже ждав доктор Коя.

Це була середніх літ особа, що з першого погляду скидалась на японця.

Коя спокійно підвівся, поздоровкався, як давній знайомий, і сів у кріселко, чекаючи, коли ті почнуть розмову. Сегаль наказав служці принести чайник до кімнати й бути на дві години вільним.

Шергель запитав Коя, де він живе, що робить, і, коли дістав потрібну відповідь, що говорила за те, що це саме той Коя, до якого мали адресу, перейшов до справи.

— Ми знаємо, — почав Шергель, — про вас від наших і ваших американських товаришів. Яких ви переконав, ми не знаємо, але гадаємо, що ви комуніст. Чи так? Це всі наші товариші, — вказав Шергель на Центар й Сегалья, — і члени нашої організації.

— Бачте, — почав Коя, ніяково здвигнувши плечима, — я, власне, не можу вважати себе за комуніста, я, певніше, анархіст-комуніст, проте це не має значіння. Головне, в чім справа?

— От і чудово. Справа ось у чім, — продовжував Шергель. — В Японії утворилося інтернаціональне бюро, що поклало собі завдання — поширення на всю Азію революційного руху й рішучої боротьби. Я особисто прибув до вас у цій справі, а товариші Сегаль і Центар їдуть до Росії.

Тут він розповів про Сегалья й ті плани роботи, що накреслили товариші в Йокогамі. Коя увесь час ніяково совався на стільці й рухав плечима, ніби там у його під одягом щось муляло.

— Не звертайте уваги на мене. Я, бачте, вдягаю європейське убрання тільки під час візиту до європейців, а звичайно ходжу в корейському, і тому, що вже не одягав цього одягу більш як три роки, то мені якось ніяково в нім. Але ви не звертайте уваги на це. — Він знову став серйозний і повернувся до Шергеля, ніби кажучи цим: «Прошу далі, я слухаю».

Сегаль налив чаю й подав кожному.

— Мені доручено, — почав далі Шергель, — розповісти вам про плани бюро й добитися вашої згоди на роботу в Кореї. Доки що бюро має змогу розвинути роботу в Китаї, Індії та Японії... Ви розумієте, в чім має бути ця робота. Кошти частково будете діставати від бюро, а почасти треба здобувати своїми заходами.

Шергель замовк і почав пити чай.

Коя поміркував трохи й стиха почав своїм лагідним співучим голосом:

— Це не так легко зробити тут, та й взагалі в зазначених вами краях. Я скажу лише про Корею. Сподіватися на свідомість не можна раніш, як за сотні літ. Вже кільканадцять років корейці стогнуть у ярмі японського імперіалізму. Кожна особа тут почуває гніт, чужоземний гніт. Правда, і раніш, за власної влади, не ліпше було, але теперішнє гноблення чужинців цілком запаморочило людність і про будь-які соціалістичні заходи нічого й говорити. Маса згубили надію на визволення й покійно несуть цю кару, ніби вона наслана їм од бога... Середні шари — інтелігенція з багатіями — міркують про національне визволення, що сподіваються його тільки від чужоземців. Не забудьте, що до останнього часу ця ідея визволення покладалася на царську Росію, на схід якої перемандрувало, на роботи тощо кілька десятків тисяч корейців, що з них царський уряд мав скласти «визвольну армію». Як бачите, тепер головною засадою є національне визволення, але й воно розуміється не інакше, як з поверненням на царство колишнього імператора. Про пропаганду соціальних ідей при сучасній темені трудно говорити... Взагалі, щось організувати зараз майже неможливо.

— А через пресу, прокламації, книжки й таке інше? — запитав Сегаль.

— О, коли б то! Але японський уряд не дозволяє якої-будь газети в Кореї, а про видання соціалістичних книг і прокламацій і мовити нічого. За останні п'ятнадцять літ через це з Кореї повтікало багато люду до Америки та Філіппінських островів, Гавайю... Особливо інтелігенції, хоч її не дуже багато тут. На Філіппінах виходить газета, але вона тут заборонена. Звичайно, за останніх два роки ще ніхто й не наважувався прохати дозволу на газети. Та й яка рація, коли за кожним корейцем, що приїхав з-поза меж Кореї, стежать агенти, мов за дитиною мікадо.

Він замовк. Товариші теж мовчали.

Коя порушив тишу:

— Звичайно, мені як революціонерові не хотілось би цього говорити, але на чорне треба говорити чорне.— Він знову замовк, поміркував хвилину й продовжував: — Я гадаю, що можна щось почати, але мені

хотілося зрозуміти, якими шляхами йти, що перш за все — соціалістична організація чи революційність? — запитав він, поглядаючи на всіх.

— Звичайно, на мою думку, і те, і друге, але останнє на теперішній час важливіше, — зауважив Сегаль.

— Справа в тім, — відповів Шергель, — що наше головне завдання — це допомогти пролетарському рухові в новореволюційній Росії. Адже там є десятки тисяч наших товаришів, і вони зроблять своє діло. Росія має бути соціалістичною країною. Досвід французьких революцій дає нам добру науку. Ми мусимо паралізувати капіталістичні держави, що намагатимуться задушити цей рух. Наше бюро має обняти Азію. Отже, завданням є зреволюціонізувати східні країни. Де неможлива соціальна революція, хай буде національна. Тому, коли тут неможливо перше, — хай буде друге. Але одночасно з тим треба серед революційних мас поширювати комуністичні ідеї.

— Тепер мені все зрозуміло, — відповів доктор Коя. — В таких разі я беру на себе цю місію. Одначе потрібно в тій справі ось що: по-перше, на організацію, хоч на початок — кошти; а по-друге, через своїх товаришів зробити всі заходи щодо постачання сюди деякої літератури й газет. Останнє зроблю я вже тут. Я гадаю, що мені треба буде в першу чергу спровадити в Гавайю, переважно в Гонолулу, кількість товаришів для роботи, тут та зі Сполучених Держав кілька душ нашої інтелігенції... Також сповістити до Філіппін, де треба утворити головну базу нашого видавництва. Далі буде видко. — Він змовк і, вийнявши нотатку, почав щось записувати в ній.

Товариші задоволено зітхнули.

Коя, скінчивши писати, вирвав написаний клаптик і подав Шергелеві.

— Ось вам адреси двох товаришів на Філіппінах. З ними вже уладнаєте справу постачання мені літератури. Адресу, куди постачати, я сповіщу потім. Там же й адреси сюди, в Сеул, для листів, що будуть призначені для мене. Листи будуть йти до перекупника бавовни, що є в очах японців найлояльніша людина.

— Справу з коштами ми залагодимо, — зауважив Сегаль. — Я гадаю, — звернувся він до Шергеля, — що вам доведеться лишитися тут іще на тиждень чи принаймні три дні. Вам треба добути від консула потрібні доку-

менти, що засвідчили б за вас, як дійсно за вчену особу, і...— він усміхнувся,— грошей.

— А в який спосіб? — запитав Шергель.

— З кордону Маньчжурії й Кореї я пошлю консулові депешу, що випадково захопив ваш гаманець зі всіма документами й грошима...

Це, звичайно, не зле буде, — відповів Шергель.

Коя задоволено всміхнувся.

— Ну, здається, про все головне перебалакали,— подивившись на свій годинник, промовив Сегаль.— Вже пів на п'яту, може прийти консул.

— До речі,— звернувся Коя до Шергеля,— наколи підете до палацу царя Лі, я вам дам записку до Цюоу, двірського правника. Це — монархіст, але надзвичайно розумна людина; він нам також буде дуже корисний. То колишній мій учитель, і він вам, крім того, що покаже палац, розповість дещо цікаве.— І Коя на швидку написав цидулку.

Увійшов служка. Сегаль наказав забрати посуд і зготувати прог.

Незабаром прибув консул. Він щиро привітався з Коєю, як ніби з давнім знайомим.

— А ми оце міркували, з чого саме почати містеру Шергелеві,— звернувся до консула Сегаль.— Доктор радить професорові почати з огляду палацу, а відтак містеру Шергелеві відко буде, чи варто далі розглядати що.

— Ну, от і чудово! — промовив консул, усміхаючись до Шергеля й Кої.— Я гадаю, що пану професорові тут буде досить роботи,— казав він далі, беручи келих запашного грогу.

— Що ж, пане докторе,— звернувся Сегаль до консула,— я завтра вранці від'їжджаю, а пан професор...

Але консул попередив його:

— Прошу, прошу. Пан професор зробив мені ласку своїм перебуванням тут. Я певен, що містер Шергель не одмовить розділяти нашу хатню трапезу... і, може, пане докторе? — звернувся він до Кої.— У нас звичайно обід о дванадцятій, а чай о четвертій годині.

Коя вклонився.

За годину бесіди консул вже щиро розмовляв із Коєю. Певне, той сподобався консулові своєю безпосередністю, і, коли Коя прощався,— він прохав вибачен-

ня, що поспішає — до хорих треба, — консул ще раз запрохав бути в нього постійним гостем.

Ввечері, коли Сегаль повернувся від консула, він розповів, що Грокс прохав його поінформувати про функції іркутських копалень та Омського банку, де консул має акції.

Вранці Сегаль і Центар виїхали.

Шергель почув себе самотнім. Йому все якось не йнялось віри в те, що так легко почалась робота. Він почував себе новачком у так дивно розпочатій роботі, і йому здалось, що успіх її залежав від безлічі дрібничкових випадків. Він пригадав собі колишню роботу в запіллі. З яким острахом брався він тоді за кожну справу. І як легко, немов забава, йде тепер розпочата справа...

З радісним почуттям він почав вдягатися. Тепер йому нічого було робити в Сеулі. Своє завдання він скінчив, і лишилося тільки, як умовлено було з Сегалем, добути документи й гроші, а також виконати до кінця свою роль вченого. Після кави, не гаючи часу, він попростував до консульства.

Його гречно зустрів секретар консульства.

Вибачте за турботи, — звернувся до нього Шергель, — мені треба потелефонувати до пана мера.

О, дуже прошу, пане професоре. — І він попрохав в Шергеля дозволу побалакати самому, бо, мовляв, у мера іноді підходять до телефону особи з такою англійською вимовою, що їх може розуміти тільки той, хто звик.

Секретар потелефонував і після недовгих балачок оповістив Шергелеві, що проводар буде за кілька хвилин.

— Японці надзвичайно спритні, — почав розважати Шергеля балакучий секретар. — Вони відразу перехоплюють усе, що корисно їм. Нам, американцям, доводиться дивуватися, як хутко вони від нас перехоплюють різні реформи та звичаї. Ну, от хоч би з таким хутким виконанням різних розпоряджень, як от із цим провідником: будьте певні — він буде точно за п'ять хвилин, як сказано. Я певен, що ви самі це не раз спостерігали? — запитав він Шергеля, але сам продовжував: — Ось і тут, в Кореї, ну, де б вони могли так навчатися нашої американської цивілізації й демокра-

тизму? Хай це в Японії, де досить стосунків з Америкою, але тут, серед дикунської Кореї? Просто диво. Мені здається, що й усі їхні урядові офіси стають такими, як наші. Я пам'ятаю ще не так давно, коли я прибув сюди, що тутешні японські інституції почали провадити такі самі порядки щодо техніки й адміністративних функцій в установах, як я заводив у консульстві.— Секретар не встиг вихвалитися цілком, бо від мера прибув провідник.

Юнак-японець в поліцейському убранні, без зброї та звичайного супутника — шаблі, приємно усміхався до Шергеля й навіть по-англійському промовив кілька слів: «Я знаю де йти, пане». За цим, махнувши за американським звичаєм рукою догори й уздовж вулиці, поважно пішов поруч Шергеля.

Вони пройшли довгу низку кривих сумних вулиць, вийшли за місто й пішли поміж спустошених околиць, де розкидано було усюди різні старовинні пам'ятки. Шергель зацікавлено оглядав різні статуї, пагоди, темплі¹ та інші відзнаки колишньої культури Кореї; час од часу він занотовував у книжечку різні написи. Шергель добре знав японців і тому давав належний матеріал для майбутніх справоздань «провідника» мерові.

Нарешті пішли орсаком, обсадженим деревами. Недалеко виднівся палац: звичайного японсько-корейського стибу стіна, з-поза якої виступали різьблені шпиль, темплі... Біля величезної брами палацу Шергеля й поліцейя спинили вартові. То була «почесна варта», як пояснив провідник. Від воріт брукована доріжка тяглась до другої брами, орнаментованої різними поставами й мережами. Їм відчинив кореець, який чемно уклонився і, замкнувши браму, провів їх до палацу, побудованого на китайській стибу, із силою піддашків; величезні різьблені з дерева вікна визирали на зразок царських воріт православних церков. Шергель з провідником увійшли до вітальні, де челядник, перед тим як зникнути, запрохав їх зачекати. За кільки хвилин вийшов у білому корейському вбранні дідок. Він звернувся до поліцейя і запитав щось по-корейському.

Поліцейя відповів. Тоді дідок звернувся до Шергеля й запитав по-французькому:

¹ Храми (англ.).

— Чим можу служити? Я керownik палацу.

Пан Цюоу? — запитав Шергель.

— Так, — відповів Цюоу вже по-англійському.

Шергель витяг із гаманця записку мера, поклав її на столі печаткою догори, потім, сховавши гаманець, взяв її зі столу й разом з запискою Кої, що тримав в долоні, подав Цюоу, ставши спиною до поліцая.

Цюоу прочитав обидві записки. Його обличчя було все таке ж крижане, як і перед тим.

— Прошу, — звернувся він до Шергеля, торкнувши рукою до дверей покою, звідки вийшов, і знову сказав щось по-корейському до поліцая.

Провідник лишився на місці.

— В чім справа? — запитав Цюоу Шергеля, усаджуючись біля столу в тверде дерев'яне, але надзвичайно мистецької роботи крісло й вказуючи Шергелеві на друге.

— Я прибув оглянути палац царя, як етнограф, але мені того не потрібно, — почав Шергель. — Головним чином, мені цікаво знати від вас те, що торкається становища Кореї, як окупованої країни, і ваші міркування на майбутнє. От і все!

— Оскільки ручиться за вас Коя, я не одмовлю вам у тім, — відповів Цюоу.

— Я розумію, для чого це вам треба, — заговорив він після того, як набив свою довгу люльку й запалив її. — Ми, цебто я, наш цар і вся нація, давно чекали на це, але жодної ознаки на надію не було нізвідки. Ми сподівалися порятунку від держав Європи. Тільки вони могли нас врятувати. Японія дуже, лукава й так облутала нас своїми поліцейсько-військовими тенетами, що й поворухнутися несила. Довго ждали ми того визволення, й нинішній день, здається, є першою радісною ластівкою в нашій підневольній житті. Я вам скажу все, все! — захвилювався Цюоу. Й, перебивши Шергеля, який хотів щось застерегти, він поспішно забалакав: — У нас відібрано все, все. Все, починаючи від нашої мови й кінчаючи нашими ознаками того, що ми є корейці. Коли ви бачите, може, скрізь ще отаке, як на мені, вбрання, — показав він на свій білий халат, — то це лише наш смертний саван...

Шергель уважно слухав, а Цюоу з запалом говорив.

— Буде п'ятнадцять літ, як нас поневолено. Увесь наш урядовий апарат приборали японці до своїх рук.

Всі наші прибутки, все, що було достатком краю, загарбано. Наших кращих людей повішено, кинуто в темниці, а хто встиг, втік світ за очі. Нам заборонено школи й наказано вчитись по-японському. Всю Корею обсіли японські купці. Всі наші люди мусять іти на чорні роботи до японців, що забрали все в свої руки — така політика Токіо... Ви не дивіться, що через Корею побудовано залізницю й проведено телеграф та електрику! Все це коштує мільйони живих істот і моря людської крові... А що з нашим добрим імператором зроблено? — Очі його наповнились слізьми.— Вони посадили його тут у двірці й заборонили йому без дозволу влади навіть виходити до міста, аби його не бачив вірний нарід. Йому заборонено які-будь стосунки в Кореї й за кордоном... А над усе постановили всюди «почесну» варту...— Він іронічно всміхнувся.— Йй все це вони показують європейцям, як піклування Японії за Корею!..

Він замовк, витираючи великою червоною хусткою мокрі очі.

— М... да! — співчутливо протягнув Шергель, відбиваючи пальцями на столі й дивлячись убік.

— Ну, і що ж далі? — запитав Цюоу сам себе.— Тільки Європа може нас визволити! — жалібно відповів він на своє запитання.

— Бачте,— почав нарешті Шергель.— На Європу покладатися не можна. Таких країн хіба мало в світі? Від кого ви будете сподіватися порятунку? Від Англії, що гнітить Індію? Від Франції, що гнітить Марокко й інші колонії, від Германії, яка тримає коло себе такі ж колишні провінції, як Корея? від Америки, що силою захопила незалежний Гавай-Гонолулу й Філіппіни? на кого, питаю вас? — гостро запитав Шергель.

Цюоу мовчав. Він безнадійно похилив голову й, здається, жалкував, що розповів свої думки цьому невідомому гостеві.

— Ні на яку державу не можна покладатись. У них свої інтереси...

— Так для чого ж ви мене запитували? — зі злістю перебив Цюоу слова Шергеля.

Але Шергель не відповів на останнє й продовжував:

— Єдина надія — це на самих себе. Ви бачите, що в Росії революція? Те ж буде в Німеччині, у Франції, а може, і по всій Європі... В Кореї те саме треба

зробити. Ті народи ні від кого не чекають допомоги, а покладаються на самих себе. От і Корея повинна зробити так. Не тільки в Європі, а й в Азії — Індії, Китаї, а може, й у Японії — будуть революції. Хай до того готується й Корея. Коли бажаєте добра своєму народові, робіть тут все, що можливо. — От і все, що можу вам сказати.

Цюоу хвилинку дивився на Шергеля... Він ніби не йняв віри своїм вухам, але Шергель нічого більш не сказав, підвівся й промовив:

— А тепер прошу вас дещо мені показати в палаці, аби я мав хоч трохи уяву про нього.

Цюоу мовчки підвівся й повів Шергеля у внутрішні покої. Увесь час між ними панувала мовчанка. Цюоу щось напружено міркував, а Шергель неухважно розглядав покої. Перед ним промайнули чудової роботи кіоти, візерунки, вази, старовинна зброя, різні стародавні оригінальні меблі, копиці шовкових кручених і розвішаних, мов виткані доріжки, грамот і інших дивин. За півгодини Цюоу й Шергель були вже у вітальні, де чекав супровідник-поліцай.

По дорозі до свого мешкання Шергель відпустив поліцай, давши йому золотого за послуги. Провідник задоволено приклав долоню до кашкета.

XI ЕМІЛІЯ

О четвертій годині Шергель був у консула, що з дружиною сидів за чаєм.

— Ну, як пощастило вашим сьогоднішнім досліддам? — запитав він Шергеля.

— Це, дійсно, дивна нація, — захоплено почав розповідати Шергель, — вона й досі не має видрукованої історії, й доведеться скористуватися європейськими творами та тими небагатьма матеріалами, що добув у палаці царя та доктора Кої. Тут, я бачу, мені нема чого робити; завтра доведеться розглянути все й виїздити до Токію. Може, там в імперській книгозбірні що знайду...

В розмову встряла дружина консула.

— Уявіть собі, вчора, коли доктор Коя виходив від

вас, я не пізнала його: в європейському убранні він здається цікавішим.

Для чого вона це сказала, Шергель не зрозумів, і він почав пояснити, що добре не пізнав ще Кою, але гадає, що він симпатична людина і, здається, цікава в компанії...

— Ну от,— згодилась вона й звернулась до консула: — А що, не казала я тобі, що варто було б познайомитися з ним? Не всьому тому можна вірити, що кажуть японці... Про нього, пане докторе, чудернацькі речі розповідають... Передвчора ви чули байку мера про доктора, що не знав медичного терміна... Це про Кою мовилось... Крім того, оповідають, ніби він ховається від європейців, мовляв, боїться, щоб не викрили його ігнорації: він, бачте, лікує тільки корейців... Але я чувала випадково, що він добрий лікар, вилікував таких, що були на краю могили. Взагалі, тут панує якийсь антагонізм між корейцями й японцями; особисто я не дуже шаную японців... В них, знаєте, є щось таке... роблене,— додала вона.

— Можливо,— відповів Шергель.— На нас Коя зробив приємне вражіння. Чи правда, пане консуле? — звернувся він до того.

— Так, так, професоре. Але я ж запросив його бувати в нас, Еміліє,— ніби виправдуючись, кинув він останнє до дружини.

Шергель спостеріг, що між дружиною й консулом щось тяжить. Але вона перебила його думку:

— Так ви гадаєте завтра же виїхати, пане Шергелю? А я гадала, ви ще побудете тут. Серед одноманітності якось приємно бачити нову людину. Ми тут з іншими жінками впорядили курси, школу для бідних корейців, притулок для немовлят. Коли б побули ще, подивились... Може, що цікавого знайшли б...— додала вона таємничо. Остання фраза якось вирвалась у неї, і вона, ніби на чомусь спіймала себе,— кинула очима на консула.

Але консул мовчки накладав до шклянки цукру.

— Дякую,— вклонився Шергель.— Я гадаю, що завтра доведеться просидіти цілий день за роботою...

Консул ніби зрозумів нечемність своєї мовчанки й звернувся до Шергеля:

— Чому, професоре, хіба зайвий день гріх? Це ж не в нас, у Сполучених Державах, де кожна хвилинка

дорога. Лишіться ще на пару днів і подивіться, чим розважається наше жіноцтво...— Він усміхнувся й глянув на дружину. Потім, ніби щось згадавши, щоб змінити розмову, запитав: — А де ж ваш пан секретар?

— Він сьогодні рано виїхав до Йокогами. Там за три дні відпливає пароплав до Сан-Франціско, й він повіз прохання знайомому капітанові придбати для мене дещо з літератури. Секретар прохав вас пробачити, що не встиг попрощатися, так несподівано виїхавши... Знаєте, як тепер рідко відходять пароплави.

— О, він у вас енергійний, — зауважив консул.

Розмова перейшла на Центара, Сегалья, всіх консульських знайомих, на Токіо, японську культуру...

Шергель не лишився на вечерю, хоч і запрохувано його. Прощаючись на добраніч, він відчув, як нервово міцно дружина консулова стиснула йому руку.

Другого дня Шергель ще зранку вже чекав на післанця від консула. Щоб не марнувати часу, він написав листа до Кої, де розповів про свою зустріч з Цюоу. Біля другої години прибіг хлопчик-корейчик і приніс записку. Консул прохав Шергеля хутко завітати до господи.

— Нарешті, — зітхнув Шергель.

Консул з дружиною були в їдальні.

— А ми сьогодні пізно обідали. Просимо сідати до столу, — ласкаво запросила Шергеля дружина консулова, ставлячи перед ним чашку кави.

— Вибачте за турботи, — звернувся до Шергеля консул. — Але я тільки що дістав неприємну для вас депешу... Одначе не турбуйтеся, ми все залагодимо, — застеріг він, беручи зі столу телеграму й подаючи її Шергелеві.

Шергель прочитав депешу Сегалья про документи й гроші й здвигнув плечима.

— А я ще вчора по обіді зауважив те і був цілком спокійний, бо гадав, що гаманець випадково захопив мій секретар, — голосно розважав Шергель. — От ще клопіт, — додав він і замислено почав пити каву. Дружина консула підсунула йому тістечка.

— Але прошу не турбуватися, — співчутливо заспокоював Шергеля консул. — За яких два тижні, а може, й раніш ви все одержите. Харбінський консул швидко

перешле мені, а я вам вишлю до Японії дипкур'єром чи через посла. Ви тільки залиште свою адресу. До того ж часу я вам видам охоронні для вас листи й гроші.

— Але, пане консуле!..— почав було Шергель.

— О ні, ні, вже прошу не турбуватись за мене. Прошу вас тільки написати, як вас іменувати в документі, й все буде зроблено. Прошу черкнути, переконуюче додав він, підсовуючи Шергелеві шматок паперу. І Шергель неуважно написав: «Професор Шергель Вільям, доктор етнографії й археології східних народів. Американський громадянин».

Коли Шергель поклав олівця, консул хутко взяв цидулку, схопився і, промовивши Шергелеві: «Перепрошую»,— зник із їдальні.

— Прошу дуже, пане Шергелю, покуштувати мною зробленого кексу,— присунула вона йому тістечка.— Вибачте, що я вас назвала просто пане без наукових титулів, але мені хотілось так,— усміхаючись, промовила вона... й кинула на нього свій дитячий погляд.

— О, будь ласка, пані Грокс, мені буде тільки приємно.

— Через таке нещастя з вами, я прошу вас лишитися ще на пару день, тільки на пару день,— підкреслила вона, привабливо й сумно дивлячись йому в вічі.

— Що ж, тепер не можу суперечити,— вклонився він.

— Я певна, що ви не будете шкодувати. Поглянете на наші патронати... Та й я, може, трохи розвіюсь,— додала вона, соромливо одвівши набік свій погляд.

— Але, шановний пане професоре,— гукав до Шергеля консул, вбігаючи до покою,— для вас знову нещастя: моя канцелярія вже розійшлась... Доведеться вам зачекати до завтраго.

— Твоя канцелярія чудово зробила,— підхопила дружина,— тепер пан професор піде оглянути наші установи.

— О Еміліє, ти хочеш третє нещастя нав'язати докторові,— пошуткував консул.

Шергель усміхнувся:

— Чому? Мені приємно буде подивитись на добродійність наших славних жінок, коли, в свою чергу, не принесу собою нещастя їхньому патронатові.

— Ну що ви? — обурилась консулова й додала: — А коли ви маєте змогу зараз, прошу вдягнутися й

підемо, не гаючи часу. Дай мені. Джордже, манто,— звернулась вона до чоловіка.

— Ну, мене вже вибачте,— промовив Грокс, допомагаючи дружині вдягнутися.— Я маю дещо скінчити в себе.— І, вклонившись на прощання Шергелеві, пішов у внутрішні покої.

— На чай не жди,— чекай на вечерю,— гукнула йому вслід дружина.

За хвилину Шергель і консулова вже були на вулиці.

— Ви собі не можете уявити, яка нудота тут,— почала щебетати консулова.— Одноманітність. Все ті ж особи, те ж повітря, щодня те саме. От тільки й розваги, що наші патронати. Та й вони обридати починають. Я звикла до кипучого життя Чікаго. Батько любить шум, суперечки, брат теж у батька пішов,— соціологи обидва, така й компанія збирається, так що мені якось дико без лементу, гаму, суперечок. Втім, бачте, є щось живе, цікаве. Кожен рух громадянства республіки, наукового світу — все це дає завжди різноманітні вражіння. А тут два роки — сум, нудьга... Сама з тієї нудьги й заклала оті патронати... Розбуркала тутешніх наших жінок... Все-таки задоволення якесь.— Вона щебетала, ніби знайшла нарешті того, кому можна все висловити.

Я вам цілком співчуваю,— зауважив Шергель, коли вона передихнула.— Дійсно, жвавій людині тут тяжко жити. От я не міг би сидіти довго на однім місці... така вдача. А вам, правда, може, й тяжко, але все-таки обов'язок... Не треба було виходити заміж...— пошуткував Шергель.

— Чому? — перебила його консулова.— Я не каюсь утім, але ж розумієте, пане Шергелю, у мене спадкове, змалку звикла до бурхливого. Правда, бувають часи такі й тут, власне тоді, коли ми виїздимо влітку десь на вакації до моря. Але й те — хіба можна порівняти з минулим!

І вона почала оповідати про своє юнацтво, як вчилася в Чікаго, як була одного часу суфражисткою, та ось з'явився цікавенький правник Грокс,— тільки що виїшов з Консульського інституту, зв'язки мав у Вашингтоні... Подобався. Молода кров. Далекі краї з крокодилами на вулицях... Все це так романтично... Ну і... вона поїхала на Схід... Спершу в Йокогаму, де чоловік був

за віце-консула, а потім тут, в Сеулі... Два роки вже. Але вже обридло...

— Як же запобігти вашому лихові? — запитав Шергель, допомагаючи їй перейти на другий бік брукуваної вулиці.

Але вона мовчала. Шергелеві здавалось, що цій гарній жвавій жінці чогось бракує в житті... «Певне, кохання...» — подумав він, але, ніби у відповідь на його думки, консулова зиркнула приємно на нього, блиснула своїми ясними гарними зубками й весело защебетала, знизивши голос.

— Я певна, що ви почули стискання руки, коли підтримували мене. Ви вибачте мене за це, бо я знаю, це неприємно буває для чоловіка, особливо, коли од недавно знайомої та ще заміжною... Але то в мене ще того молодого суфразжистського лишилося... Знаєте, мені чомусь стало так приємно й весело, ніби я здобула свою колишню товаришку по коледжу. Ну, й виринуло не так давно минуле... Ви вибачте мене, пане Шергелю, за таку одвертість... Але я так давно була живою, як сьогодні... Мене так тягне сказати це людині, що до неї чомусь маєш якась довір'я й прихильність...

Вона замовкла, ніби чекала, яке вражіння зробить на нього сказане.

— Я не знаю, чим я міг здобути вашу прихильність, пані Грокс...

— Мені було б дуже приємно, — перебила вона його, — якби ви мене звали просто Емілія. Це мені ще більше нагадувало б колишню вільну Емілію.

— Коли хочете, добре. Але я не можу зрозуміти, пані Еміліє, чому я маю довір'я, і... мені здається, що я стаю якимсь кавалером, — схвильовано додав Шергель. — Я, вибачте, не можу осягти того, — я теж буду одвертим, — чи я дійсно є таким, чи просто ви самі робите з мене такого!

— А вам неприємно бути в цій ролі? Ну, скажіть, хіба я вже така погана? — образливо запитала вона.

— Ну, ні, навпаки, ви надзвичайно привабливі. Але не в тім справа. Я просто не розумію своєї ролі в такім разі!..

Вона тихо засміялась.

— Хіба ви не були ніколи знайомі з суфразжистками?

А хіба зараз ви є нею?.. Вони ж зовсім не такі...— промовив Шергель.

— Як бачите. Колишне прокинулось. Правда, може, мені це так здається. Може, тут щось інше... Але що ж я маю робити? Ви не сердитесь? — запитала вона.

— Ні. Мені приємно. Я тільки хотів би розгадати все це.

— Ну, що ж, розгадуйте. А, мені здається, тут і розгадувати нема чого,— все ясно, як на долоні. Я запевняю вас, що це виходить від самого щирого серця й радісного почуття...

— Коли б то! — запитливо промовив Шергель, глянувши в її блискучі очі.

— Може, ви не вірите, що в мене чисте серце?

— Можу повірити. Тільки мені все це здається якимсь дивом,— відповів він.

— Нічого дивного. Мені от дійсно дивним здається, що ви професор Шергель...

Шергель здригнув, але, глянувши знову їй у вічі, побачив, що вони були все такими ж безвинними й без хитрощів, як і раніш, заспокоївся й слухав далі.

— Мені здається,— продовжувала,— що ви просто Шергель, мій товариш, якого я так поважаю й, може, ще більше... Все це як сон, але для суфражистських натур і сон бува дійсністю. Ось знову треба переходити вулицю...

Шергель запобігливо взяв її під руку. Емілія не докінчила. Шергель почув стиск своєї руки під її пахвою, а його плече почуло, що вона цілим станом злегка притиснулась до нього. Мовчки знову перейшли вулицю.

— Вам приємно? — запитала вона, коли підходили до тротуару.

— Так,— відповів Шергель.

— Мені так само,— тихо промовила вона.

Решту дороги майже нічого не говорили. Обоє почували один до одного якесь магнетичне поривання.

— Ось і патронат-притулок,— промовила вона, зупиняючись біля невеличкого кам'яного будинку.

На дзвінок вийшла дівчинка-корейка; вона зробила Емілії кніксен і пропустила обох у коридор.

У притулку було щось до трьох десятків дівчаток, від п'яти до дванадцяти років.

Тут була сила різних маленьких стільчиків — для

кожного зросту; у великій залі порозкидано було різні іграшки, а по столиках — дитячі роботи з паперу, тканини тощо. В їдальні вся дівтора пила чай. Малим прислуговували старші, а над всіма доглядали дві дорослі корейки.

— От наш притулок для старших, а через двір, в другому будинку,— для немовлят. Хотите побачити? — запитала Емілія.

В другім будинку майже більшість немовлят спали в гарних ліжечках на чистих постелях. Лише кілька більшеньких повзали по підлозі й розгортали руками купи іграшок. Кількох немовлят годували грудьми мамки-корейки. В цей час тут було кілька годувальниць і нянь. Чистенькі кімнати говорили за те, що тут наглядає добра господиня.

— От все, що бачите,— і то все я... Пригадала, як в Америці, й упорядкувала тут,— пояснила вона Шергелеві, що залюбки розглянув усе.

— Ну, а тепер ходім до школи: це недалеко звідси.

Коли виходили з притулку, Емілія тільки уважно подивилась йому у вічі, але нічого не промовила.

— Скажіть, будь ласка, ви завжди така? — запитав Шергель.

— Ні, це перший раз. Чоловік раніш боявся цього, бо знав мою дівочу вдачу, але він заспокоївся, як переїхали сюди. Та й що мені до того. Однаково я не почуваю морального задоволення. З людини виробляється якийсь манекен. Нема нічого власного. Все маєш так робити, як наказує проклятий етикет, громадські звичаї, державні закони, амбіції чоловіків... Мали рацію мої колишні подруги, що подружжя без цілі є ідіотство для будь трохи розумної й самостійної жінки...

— А що ж, хіба ви не можете переінакшити свого життя? — запитав Шергель.

— Не вистачає духу... Та й що я буду робити? Їхати до Вашингтона, до своїх подруг? — запитувала вона ніби сама себе. Потім відповіла: — Я давно з ними порвала всякі зв'язки... А душа кудись рветься... От, ви маєте якусь науку, вона вас захоплює... ви нею живете... А тут щодня одноманітність і одноманітність... кава, обід, чай, вечерея, спати... бр... — здригнулась вона. — От я вам розповідаю,— повернула вона обличчя до Шергеля,— а ви думаєте: це так собі, для розваги.

Але я кажу правду, кажу те, що почуваю... Я хочу, щоб ви мене порадили...

Те, що ви кажете, мені боляче, але втручатися в чуже життя — це ж брати великий гріх на душу, — загадково відповів Шергель. — Треба бути віщуном, щоб щось комусь радити... — запитливо промовив він. — Крім того, треба добре знати того, кому радити...

— Правда ваша. Останні слова мені нагадали те, що каже наш соціолог Вуд — я колись читала такі книги. Одначе хіба ми не можемо ближче познайомитися? Я бачу, ви мені не довіряєте. Але я не поспішаю. Я два роки не поспішала — можу ще почекати... Ви довго будете в Японії? — запитала вона.

— Здається, довго. Може, виїду до Китаю, Індії, але повернусь знову до Японії, — відповів Шергель.

— Ви мені лишіть свою адресу. Ви ж не одмовите писати до мене. Тільки пишіть на патронат, керовниці його, — додала вона.

— З великою приємністю, — відповів Шергель.

— Коли вам що треба буде тут у ваших наукових справах, я зроблю все, що зможу... Що не зумію, запитаю Кою, — по-дитячому благала Емілія. — Відтепер я нав'яжу з ним ближче знайомство. Можливо, що наш патронат запросить його на візитацію до притулку та лекції у школі...

Шергель нічого не відповідав. Та й що він міг відповісти? Це був не звичайний флірт. Розпачлива душа вимагала якоїсь утіхи. І що міг порадити їй Шергель? Агітувати її? Привернути до ідеї великого визволення людства? І, ніби як пораду, відповів їй на останні слова:

— Добре зробіть, коли запрохаєте Кою до патронату. Все ж таки він кореець, знає краще побут корейців, ніж європейські лікарі...

— Так, так. Я негайно це зроблю, — слухняно відповіла Емілія.

Школа, куди вони прийшли, містилась у величенькому європейському будинкові із кількох кімнат. Вона не була зовсім устаткована, і в ній, крім ослінців, шкільної дошки, катедр та небагатьох мап і глобуса, майже нічого більш не було.

— Всі шкільні приладдя маємо незабаром одержати, — пояснила Емілія.

При школі була куховарня, їдальня. В майстернях

школи було двоє учнів-хлопців, що прибирали кімнату.

— Це чергові. Учні самі прибирають школу,— знову пояснила вона.— Тут всі хлопці. Ви зауважили, що в притулкові — все дівчатка. Знаєте, жіночий рід в корейському господарстві не дуже потрібний елемент, і його охоче раніш віддають до притулків, але хлопців ні.

Після огляду школи Емілія запропонувала «взагалі» прогулятися. Шергель згодився.

Вийшли за місто. Це була пустеля. Ні доріг, ні доброї ниви, всюди визирали пащі розмитих ярків. Сірий пісок був перемішаний із сіряком... Цим сіряком було всипано узгір'я, ніби тут час од часу буває кам'яний дощ. Все визирало тут первісним, ніби таким лишилося від початку світу. Коли вони переходили місця, густо всипані камінням, й дорога совалась під ногами, Шергель підтримував Емілію.

За довгий час прогулянки вона розповіла йому все своє життя й усі свої думки. Шергель слухав все й лише розпитував без кінця, шукаючи куточка в її істоті, який ще лишився для нього незанимим. Іноді й він розповідав епізоди із своїх «наукових дослідів» нижчих класів різних народів, намагаючись роздмухати в ній інтерес до животіння трудящих і майбутньої долі людства. Вона уважно слухала й з цікавістю перепитувала незрозуміле їй. Емілія, здається, захоплювалася всім тим новим, що до того часу було далеким від її розуму, її інтересів. Врешті, коли вони повертали назад, вона зазначила Шергелеві, що втім, про віщо він оповідав їй, є щось спільного з міркуваннями її батька, тільки в іншому світлі... І коли вони підходили вже до консульства, вона просила прислати їй таких книг.

— Коли матиму бажання, прочитаю,— одверто пояснила вона.

Шергель обіцяв.

Консул вже чекав їх на вечерю. За вечерю він розповів, що дістав добрі політичні відомості від посла. Той сповіщав, що на фронті російські війська рвуться до бою, що до Владивостока послано кілька пароплавів з набоями, і що там вже вивантажено транспорт паротягів. Посол радий, що Сегаль виїхав,— додав він.

Вечера пройшла сумтно. Емілія майже весь час мовчала, й консульська розмова була суха й безбарвна.

Шергель побажав на добраніч. У себе він написав коротеньку записку до Кої і вклав її в лист, написаний раніш. В ній він коротко зазначив про те, що все потрібне буде надсилатися йому через патронат-притулок. Пояснив і причини того, черкнувши кілька слів про Емілію.

Лягаючи спати, він поклав завтра, як тільки одержить документ і гроші, негайно виїхати.

Коли він прокинувся, служка сказав, що від консула вже прислали.

— Ну, от маєте, замість вашого нещастя,— усміхаючись, звернувся консул до Шергеля, коли той з'явився до його кабінету. І консул поклав перед ним на столі документ і чотири банкноти по п'ятсот ієн.

Шергель подякував.

— Нині о другій їду,— промовив він до Грокса.— Стільки турбот ви мали через мене... Не знаю, як і віддячити.

— Ну, що ви! — замахав руками консул.— Мені було дуже приємно це зробити. До речі, коли маєте змогу, я хотів вас просити передати послові пакет. По правді сказати, тут і особливого нема нічого. Я сповіщаю про наші місії в Кореї й прикладаю копії відчитів їхніх керівників... Поштою все ж не бажано посилати такі речі...— загадково додав він.

— З великою приємністю візьму,— згодився Шергель.— Тим більш, що я їду просто до Токію.

Консул вийняв зі столу довгий пакет, запечатаний сургучем, і подав Шергелеві.

— Ви ж не забувайте нас, коли ще будете в Кореї. Приїздіть просто до своєї кімнати! — труснув руку Шергелеві консул, коли той підвівся прощатися.— Дружина нагорі, певне, на кухні, вона в мене німецького складу, — усміхнувся консул, — прошу просто туди зайти.

— А, нарешті! — розпачливо гукнула Емілія, що здалека забачила Шергеля.— Певне, їдете вже? Ну, я зараз. Прошу до вітальні. У мене руки вогкі.

За кілька хвилин Емілія була у вітальні.

— Тікаєте? — усміхаючись, запитала вона, здоровкаючись з ним.

— Так. Треба.

Емілія була вбрана в прекрасне корейське кімоно японського блакитного шовку. З гарно прибраною зачіскою й коральками на білого мармуру шиї, вона визирала просто красунею. Шергель до того не помічав такої приваби. Її ясні веселі очі здавались йому такими живими й повними життя та внутрішньої віри, що він мимоволі подумав: «Що це? невже я починаю кохати?» Але він хутко відігнав цю гадку...

— Бажаю вам успіху у ваших філантропічних справах. Я певен, що вони розвинуться ще більш під вашим досвідченим доглядом...

— Приїдете коли-небудь? — перебила вона його.

— Не знаю, — дивлячись у її повні жаху очі, відповів він, — як покажуть мої наукові справи...

— Ну, а так, хоча б для того, щоб розважити самітню душу, наддати сил? — запитала Емілія, тужно дивлячись йому в вічі.

Шергель не відповідав.

— Натє — пишть свою адресу, — нервово подала йому книжечку, що витягла з бюро. — Не приїдете. Сама приїду, — тихо промовила вона.

Але що Шергель міг написати? Адресу своєї хистки під мокрою горою в Йокогамі? Адже ж він оповідав, що жиє в Токіо... І він написав: «Токіо. Орієнт Готель». Але, подаючи їй книжку, зазначив:

— Я, певне, по приїзді переїду на приватне помешкання. Тоді я вам сповіщу нову адресу. — Разом з тим у нього промайнула нова думка, новий план свого перебування в Токіо...

Балачка не в'язалась. Емілія мовчала й бездумно дивилась на адресу в книжечці.

— Ну, будьте щасливі! — підвівся він врешті і простягнув їй руку.

Емілія на мить затримала руку Шергеля, пильно подивилась йому в вічі. Потім раптом смикнула її, ніжно взяла Шергеля за виски й поцілувала в чоло. Шергель зашарівся. Але вона миттю засміялась і промовила:

— Не думайте щось. Я просто в чоло, в те місце, де розум... От і все.

Він ще раз стиснув їй руку й гаряче поцілував.

Вона провела його до дверей і довгим, пильним, повним ніжності поглядом подивилась йому вслід.

Вдома Шергель дістав лист до Кої, вложив у нього

три банкноти по п'ятсот ієн, написав адресу, покликав хлопчика-корейця й наказав йому швидко віднести.

Коли Шергель назвав ім'я Кої, обличчя хлопчика розповзлося усмішкою. Він кивнув головою й зник.

Менш як за півгодини хлопчик прибув назад і приніс запечатаний конверт Шергель добув з нього коротеньку записку «Етнографічні матеріали одержав. Три малюнки також. Коя».

Рівно о другій годині потяг рушив із Сеула на Фузан.

Другого дня вночі Шергель був уже в Йокогамі. З вокзалу він поїхав просто до «Інтернаціоналу» Товариство в цей час сиділо в Севериновій кімнаті й обмірковувало питання про майбутні збори.

Шергель поздоровкався зі всіма, роздягнувся й сів на ліжку біля Емми, що накреслювала тези.

— Ви так виглядаєте, ніби щось страшне з вами сталось,— звернувся до Шергеля Северин.

Шергель дійсно справляв вражіння пригнобленого.

Він мовчки витяг з кишені документ, п'ятсот ієн і поклав їх на столі.

Товариші здивовано поглянули один на одного та знов на Шергеля, і йому нічого не лишилося, як розповісти всю історію з своїм професоруванням.

Він розповів їм всю справу з Коею, зустріч із Цюоу, мером і навіть Емілією.

Товариші були зачаровані оповіданням. Очі їх блищали, а Емма від хвилювання почала ходити по кімнаті.

Під час оповідання Шергель передав Северинові записки-адреси філіппінських товаришів, патронату в Сеулі й знайомого перекупника Кої.

— Таким чином,— зробив він висновок,— мені, здається, не доведеться виїздити більш з Японії, і треба неодмінно оселитися в Токіо.— Він витяг пакет сеульського консула до посла й показав товаришам.— Завдяки цьому мені пощастить познайомитися з послом, продертись у дипломатичні, а відтак і буржуазні кола імперіалістичних держав, і, самі розумієте, які з того можуть бути для нас корисні наслідки... З від'їздом Сегаля ми фактично згубили зв'язок із тими колами...

Товариші зрозуміли загадкову Шергелеву пропозицію.

— Із усього того виникає, що мені, а власне, нам, доведеться мати добру сталу квартиру в Токіо.

— Так, нам треба мати квартиру в Токіо,— погодились приятелі.

Доки Емма шифрувала одержані від Кої адреси, Северин розповів Шергелеві про те, що трапилось без нього. Вони дістали з Нью-Джерсі переказом тисячу доларів, цебто дві тисячі двісті ієн; налагоджено зв'язок із «Червоним прапором» на Далекому Сході. Реємігранти заснували клуб «Орієнт», до якого вже записалося більш як півсотні душ: цими днями якийсь есер має читати там реферата на тему: «Ситуація в Росії й більшовицька авантюра». Нарешті, страйк трамвайників у Сан-Франціско робітники виграли.

Далі розмови точилися про життя товаришів за часів його від'їзду, і майже вранці приятелі лягли спочивати.

Вранці Шергель спакував у чемодан кільки пар білизни та інших подорожніх речей, поклав про запас Северинів візитовий костюм і покинув «Інтернаціонал».

ХІІ

БІЛІ «ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИ»

За дві години ходи електричним потягом Шергель був у Токіо.

Автомобіль готелю «Орієнталь» миттю спровадив його до візантійського штибу величезного палацу.

Увійшовши до готелю, Шергель зауважив у сінцях на таблиці мешканців картку з написом: «Професор Федоренко».

«Чудово, колега», — подумав він і на картці, що дав йому служка готелю, написав: «Професор Шергель».

Перебравшись, Шергель вийшов до салону, по дорозі наказавши портье викликати авто. Він сів до столика, що був найближче до світла, звідки зручно можна було обсервувати присутніх, замовив сніданок і почав переглядати англійські газети. В залі було досить мешканців, що купами й по парі сиділи за столиками. На Шергеля майже ніхто не звернув уваги.

Нараз на порозі з'явився кругленький японець і звер-

нувся до кельнера, що витягнувся стеблом біля дверей салону, стиха запитавши по-англійському:

— Професор Шергель вже тут? — поклавши наголос на слові «професор».

Слуга хитнув убік на Шергеля.

Японець, господар готелю, подибав до столу Шергеля й, усміхаючись, подав депешу, зауваживши тихо:

— Ще вночі прийшла. Ми чекали на вас.

Публіка повернула голови в бік Шергеля. Пані й панянки приклали до очей лорнетки, розглядаючи нового гостя. Але, бачачи, що Шергель, прочитавши депешу, захоплений сніданком, не звертає на них жодної уваги, деякі з них нервово смикнули лорнетки.

За одним столиком серед невеличкої компанії сидів і професор Федоренко. В Японії він іще не здивав європейських професорів, і тому часом поглядав у бік Шергеля.

— Де це такі молоді професори плодяться? — іронічно кинув він до своїх.

— Певне, в Америці,— відповів сухорлявий сусід, наливаючи собі досить величеньку чарку віскі.

Шергель тим часом гадав, що відповісти на депешу Емілії. Вона телеграфувала: «Як доїхали? Сумую. Послала лист. Відповідайте».

Він гукнув кельнера, попрохав паперу для депеші, а коли той приніс, написав: «Сеул. Патронат. Керовниці. Чудово. Пиємно згадую. Чекаю на лист»,— віддав кельнерові й наказав негайно послати.

— Автомобіль професорові Шергелеві,— гукнув хтось у коридорі.

Публіка заворушилася, зосередила увагу на герої ранку. Шергель підвівся й швидко пішов через салон.

Професор Федоренко засовався на кріслі, він намагався подивитись в обличчя своєму колезі.

— Який молодий! — прошепотіла пані з компанії професора Федоренка.

— Певно, що тільки що з гімназії вискочив,— поглузував сухорлявий панок.

Пані грізно блиснула до нього очима й просичала:

— Ви думаєте, що в Америці, як у нас, сидять по гімназіях з вусами, а з університету виходять із сивим волоссям?

— А звичайно,— зауважив до неї сухорлявий,— на

те вона й Америка, вільна країна, щоб вилупляти з яйця професорів! — І він глухо захихикав.

— Що за вульгарність! — відповіла та й одвернула-лась.

Федоренко мовчав, а коли все стихло, зауважив:

— Певно, синок якихось мільярдерів. Але що йому тут треба?

Тим часом Шергель, пішовши до покою, взяв зі столу кілька виконаних готельною друкарнею візитових карток, вдягся й вийшов до автомобіля.

За кілька хвилин він був у американського посла.

— Чим можу догодити, пане професоре? — запитав містер Вудсон, що виконував обов'язки посла, міцно стиснувши йому руку.

Шергель коротко розповів про своє перебування в Сеулі в гостині в консула, що просив передати панові послу пакета.

Посол узяв пакет, подякував і, не розпечатуючи, почав приязно розпитувати Шергеля про його досліди, разом з тим нарікаючи на долю, що випадає дипломатам в такі часи... Коли Шергель почав, між іншим, розповідати про Сегалю, його мандрівку до Росії, ситуацію там, іноді порушуючи такі питання, що були таємницею лише вищих дипломатичних кіл, — посол став з ним цілком одвертий. Він розумів, що перед своєю людиною нічого критися. Розбалакалися про перебування Шергеля в Токіо. Коли виявилось, що Шергель бажав би мати приватне спокійне помешкання, посол пообіцяв через своїх підлеглих залагодити цю справу.

Після того посол уже прохав Шергеля, що коли він буде мати час, неодмінно завітати до нього в сімейне коло.

— Ви ближче побачите, яке тяжке наше становище. Тут доводиться бути не лише дипломатом, а й добрим стратегом. Останні події в світі такі закручені, що нам доводиться прикладати багато зусиль, щоб їх розплутати... — хвалився він. — Мені перед вами, як перед американським громадянином і представником нашої науки, нічого критися. Врешті, самі упевнитесь. Тільки не забудьте моєї господи. Ми щодня відпочиваємо за кавою й чаєм від шостої години, а щоп'ятниці збираються й приїздять наші патріоти та дехто з людей довір'я.

Шергель подякував і обіцяв бути. Попросивши виба-

чити, що відірвав посла від державних справ, він прощався.

Повернувшись до готелю, Шергель замкнувся в своїм покої, наказавши служці подати обід до кімнати.

Тим часом звістка про молодого професора облетіла всі закутки «Орієнталу», і зацікавлені мешканці, що встигли вже повилитати всі свої помиї на голову юнака-професора, бажали з ним познайомитися. Всі вже знали, що він був з візитою в посла. Дехто навіть припускав, що це новий посол, а інші гадали, що це надзвичайний посланець до токійського амбасадора в справах Росії й до самої Росії...

Професор Федоренко нервувався.

Молодій пані, сестрі Федоренка, від тих різних перебудів закрутилось у голові. Вона уявляла Шергеля як їхнього визволителя від революційних варварів, що повиганяли їх з Росії. До того ж американські газетні відомості про події російської революції були зовсім не втішні. Ця пані вже мріяла про повернення до своїх салонів на Англійським надбережжі в Петрограді, про бенкети, оперу і безліч всяких приємностей... І вона з самозадоволенням дорікала сухорлявому:

— А що, не моя правда? От такі-то юнаки врятують і нас, і Росію від німців та тієї голоти, що тягнеться до влади...

Сухорлявий мовчав. Йому неприємно було, що він так зле говорив про їхнього визволителя. Нарешті йому обридло дорікання й він поплентався до компанії, що сиділа за зеленим столиком, сипала банкнотами та сьорбала холодний портер.

— Ти неодмінно, неодмінно зазнайомся,— зверталась раз по раз до Федоренка нервова пані.— Може, він лист візьме до Петрограда? А він говорить по-російському? — І, не маючи відповіді, нервово додавала: — Звичайно, повинен говорити. А то хіба б він їхав до Росії?

— Але залиш, Аню,— благав її Федоренко.— Може, зовсім і не до Росії. Та й що б там робив професор? Туди треба генералів, військових, а не вчених,— доводив він. Однак йому самому хотілося познайомитися з американським професором, і він таки не втерпів, покликав кельнера, дав йому візитову картку, наказавши віднести до професора Шергеля.

Шергель перечитував всі захоплені ним числа «Чер-

воного прапора». Стук у двері перебив йому читання. Слуга подав візитову картку Федоренка.

Коли служка зник, Шергель розклав купки паперу, мапи й почав переглядати конспект сеульського мера.

За кілька хвилин увійшов Федоренко.

— Дуже приємно,— підвівся Шергель.

— Вибачте,— почав Федоренко, коли сів у кріселко на запрохання Шергеля,— я ніяк не міг не відвідати колегу,— заговорив він досить добре англійською мовою.— Колега з Нового Світу — це для нас, хоч і вечних, а все-таки Старого Світу, дуже привабливий випадок...

Шергель усміхнувся.

— Я зараз у Токійському університеті викладаю російську та взагалі слов'янські мови. Я філолог. До того був у Петроградському університеті. Але революція викинула. Не міг погодитися, тепера й тиняюся тут. Сподіваємося на краще, щоб можна було повернутися.

— А хіба зле там? Революція після деспотизму — це, знаєте, щось потрібне,— загадково зауважив Шергель.

— Звичайно, звичайно,— згодився Федоренко.— Але в таких формах, це, вибачте, щось жахливе. Гарзд, скинули царя,— я теж ліберал,— здається, все повинно бути як слід. Представники вищих верств візьмуть владу до певного часу. А то уявіть собі. З'їхалась солдатня з фронту, хто тільки хтів. Зібралися в палацах, правлять теревені про державні справи, дають накази й вимагають, щоб міністерства їх виконували. Чи чували ви, щоб неуки, гультаї з вулиці лізли керувати державними справами? А на фронті німці лізуть. Опору нема. Всі хочуть керувати краєм. Галасують, бешкетують, не можна вулицями пройти. Буржуй! — кричать,— геть! Розумієте? Ну, хіба можна всидіти серед такого?.. Звичайно, їх розігнали. Геть на фронт — наказано. Навіть їхній же соціаліст-міністр (може, чули, Керенський?) сам не стерпів такої розбецшеності. Погнав на фронт. Наші кола, звичайно, побачили, що добра не буде, хотіли було взяти владу у свої руки, та хто захоче поганити себе з таким брудом?.. Я заздалегідь і покинув Петербург... В мене земля на Сибіру, маю акції деяких копалень. Треба було залагодити все, бо бачив, що почнеться хаос... Німець забере все. І от тому я тут...

— А як вам тут подобається? — запитав Шергель.

— Нудно, сумтно. Жодної доброї розваги. Театру людського нема... Ми заклали своє товариство. Упорядковуємо зібрання, вечірки. Власне, перша вечірка буде в цю суботу. Коли ласка, просимо. Буде моя доповідь: «Наука й революція». Ви розумієте по-російському?

— На жаль, ні, потроху вчу,— відповів Шергель.

— Побачите наших вигнанців; дехто говорить по-англійському... Чи, може, ви скоро виїдете звідси? — запитав Федоренко.

— Ні, якийсь час буду ще. Я тут через свої наукові досліді Сходу й... між іншим,— загадково відповів Шергель.

— Гадаю, ми ще побачимось? — запитав Федоренко й підвівся.

— Атож. Дуже приємно познайомитись ближче,— відповів Шергель, тискаючи Федоренкові руку.

Коли той вийшов, Шергель довго нервово ходив по кімнаті.

.

О восьмій він вийшов до салону.

Федоренко, що чекав на нього, схопився й подався назустріч.

Прошу до нашого столу,— запрохав він Шергеля.

Федоренко зазнайомив його з сестрою, сухеньким панком, що був братом його у перших, із жінкою того й якимсь «князьком».

— Сьогодні ми дістали добрі відомості й бенкетуємо,— вказав Федоренко на купу різноколірних пляшок на столі.— Прошу! — підсунув він Шергелеві стілець біля сестри.

— Що за відомості? — весело запитав Шергель.

— Корнілов, цей молодецький генерал, чудесний во-яка,— пішов з козаками походом на Петербург, щоб покінчити з соціалістичними викрутасами Керенських...

— О! — здивувався Шергель. — А про це ще не було в газетах.

— А хіба російське посольство не в дружніх стосунках із японським урядом? Звідти й маємо певні відомості. Адже ж ми єдині тут, кому болить за Росію...

— Це зрозуміло. Особливо на чужині...— зауважив Шергель.

Ви собі уявити не можете, яка нудьга тут яка нудьга! — звернулася Федоренкова сестра до Шергеля. — Вибачте, ви, здається, вчите російську мову. Я мало розумію англійську... — і, побачивши, що він усміхається, вона не досказала...

— Я прошу вашу сестру пробачити, але я її не зрозумів, — звернувся Шергель до Федоренка.

Вона зашарілась і промовила до своячки

— Яка шкода, що він не розуміє по-нашому. Він такий симпатичний... Правда?

— Гляди, не закохайся, — застерегла та, — а то страх як зле, коли закохані не можуть пояснитися.

Федоренко запрохав Шергеля до закуски, бо, мовляв, вони вже добре таки «закусили»...

Шергель почав оповідати щось із «своїх» мандрівок до Індії, надаючи розмові анекдотичної форми, від чого Федоренко реготав, перекладав по-російському цікаві місця оповіданого своїм компаньйонам...

Всім було весело. Всі пили. В залі було шумно, як у вулику. Підпиті гультяї голосно розмовляли, дзвінко цокотіли чарками, ніби намагалися перемогти симфонічний оркестр. Коло одного зі столів, де гоїдалося кілька п'яних постатей, якийсь «джентльмен» мугикав «Хризантему». В тій компанії було найжвавіше. Там безперестанно підливалось... Несподівано один із того гурту, стрункий, як німецький юнкер, у фраці, підвівсь зі стільця, підняв догори чарку і, намагаючись заглушити людський гомін і музику, гукнув:

— Хай здохне революція! за Корнілова! Ура!

Вся його компанія підняла догори чарки, заревла «ура» й перекинула їх у п'яні пельки.

Цей виклик, мов блискавка, майнув по залі. Зчинився радісний гомін, крик за здоров'я борців за велику Росію, й він заглушував філіппінський оркестр, що завзято тнув «Піккаділлі».

Компанія Шергеля теж підняла чарки... Але в цей мент Шергель з блискучими очима схопився з стільця й, ніби у відповідь на тост стрункого, кинув до нього по-англійському:

— Правильно! Хай живе російська революція!

Сестра Федоренка заплескала в долоні й напівп'яним голосом загукала:

— Браво, браво, професоре!

В компанії, звідки проголошено перший тост, засова-

лись, загрюкотили стільці, й гультяї повернули свої черева та здивовані пики в бік Шергеля. Вони не зрозуміли сказаного ним. Але зачувши «Росія», «революція», певне, припустили, що й американмен підтримав їхній тост. Вони гучно заплескали в долоні, заколивались на стільцях і загукали:

Браво, браво, джентльмене!

Військовий схопився і з чаркою в руках підбіг до Шергеля.

Федоренко здивованим поглядом зорив за всією цією сценою. Одначе, певне, зрозумівши, що краще не розкривати непорозуміння, теж заплескав в долоні.

— Князь Воронцов! — голосно назвав себе військовий, простягнувши Шергелеві руку.

Шергель потис його руку. А Федоренко відповів за нього:

— Професор Шергель! — і додав: — Американець.

Воронцов не розумів англійської мови... Він сп'яніло усміхався до Шергеля, ніяково потовкся на місці, повернувся до своєї компанії й вигукнув:

— Хай живе військова спілниця — Америка! Хай живе професор! — вихилив чарку й пішов до своїх.

Його компанія весело плескала в долоні й щось гукала.

«Під двоглавим орлом!»! — наказав хтось з компанії Воронцова до оркестру.

Музики, що, певне, вже звикли до російських гостей, відразу змінили «Піккаділлі» на військового марша.

Шергель сів і, усміхнувшись, вклонився сестрі Федоренка та її сусідці, що люб'язно кивали до нього головами.

— Хоч я й не цілком згоджуюсь з тими... — кивнувши у бік Воронцова, промовив Шергель до Федоренка, — але просто хотілось зробити приємне для них...

— О, ви дуже гречні, — промовив до нього ще більш спантелачений Федоренко. — Він іменно сказав те, що ви думали.

Шергель усміхнувся.

— Віднині я певен, що ви ближче увійдете в наше сумне коло, додасте нового, свіжого, а то така задума... — радісно промовив до Шергеля Федоренко.

— Дуже радий, — відповів Шергель.

Він побув ще з півгодини, попрохав вибачити, що

мусить залишити таке приємне товариство, попросився й пішов до свого покою.

Другого дня о шостій годині Шергель був у посла.

Вудсон познайомив Шергеля з дружиною й іншими двома гостями, що сиділи в цей час у нього.

— Наш патріот і вчений — професор Шергель; моя дружина, доктор Джаб, містер Тейлор — радники посольства. Ви вибачте, що я зву вас патріотом, це — за рекомендацією доктора Грокса, — звернувся посол до Шергеля.

— О, прошу, — зауважив Шергель. — Пан консул така приємна людина... я мушу зазначити пану послові, що він надто завзятий у роботі і, здається, задля неї він зловживає своїм здоров'ям; правда, й дружина його, пані Грокс, теж не марнує час... Ви, певне, чули, що вона заклала притулки, школи...

— А як пані Грокс? — запитала його дружина Вудсонова.

— Дуже симпатична, діяльна особа, — відповів Шергель. — Це гарна пара, що прекрасно репрезентує нашу вільну країну в Кореї.

— Я дістала від неї листа, — зауважила пані Вудсон. — Ми землячки, хоча познайомилися лише тут. Вона хоче приїхати сюди. Все сердиться на те, що й досі нічого не добуде для своїх інституцій.

Радники мовчки сьорбали чай і пильно поглядали на Шергеля.

Шергель намагався було з ними заговорити, але ті ніби змовились і лаконічно одним-двома словами поривали балачку.

Шергель трохи збентежився. Йому спало на думку, що вони стежать за його мовою і... Це ж правники, дипломати... Його заспокоїло трохи лише те, що вони й з послом та його дружиною також мало розмовляли.

Бесіда тривала навколо Шергеля, його перебування в Японії, дослідів, про побут в Кореї...

Шергель розповідав про свої вражіння від Японії й Кореї, відповідав на запитання посла й його дружини, ставив сам різні дрібничкові запитання.

Врешті, коли цікавість усіх майже була задоволена й було вичерпано всі дрібничкові теми, Вудсон звернувся до мовчазних радників:

— Так ото вийшло, що Катоу після відповіді посла вчинив йому скандала, про що довідались у палаці

мікадо... Я розповідаю одну японську двірську справу,— звернувся Вудсон до Шергеля, що в цей час усміхався й кивав головою до пані Вудсон на її оповідання про пані Грокс.— Барон Катоу,— пояснив посол Шергелеві,— як, може, знаєте, військовий міністр. Одна з його доньок віддана була за колишнього радника англійського посольства, що нині перебуває в Лондоні в міністерстві юстиції. Він там у себе в сім'ї щось накоїв, а жінка й написала листа до батька в Японію... Вона загрожувала повернутися назад додому, бо не хоче жити з таким бабодуром... Барон попрохав англійського посла пояснити, що це з його зятем, і, звичайно, вимагав вплинути на нього. Посол одмовив. Хіба його справа втручатися до приватного родинного життя, та ще того громадянина, що живе в Англії! Барон Катоу вилаяв посла, й хоча доктор Смідс не хотів, щоб хто знав про це, але про це стало відомо навіть самому мікадо.

Пояснивши Шергелеві, про що йшла перервана розмова, посол звернувся тепер до всіх.

— Мікадо, кажуть, сам устряв у ту справу й звелів дізнатися від посла, чи дійсно було таке. Доктор Смідс, гадаючи, що Катоу, певне, сам розповів, потвердив чутки. Тепер баронові Катоу, здається, вже готують демісію. Барон Катоу гадає, що посол на власну руку сповістив кому слід за цей інцидент, так він і набиндюжився на доктора Смідса, мовляв, родинну особисту справу — не як міністра, а батька своєї доньки,— виніс в японські вищі кола. Доктор Смідс, розуміється, опинився в неприємнім становищі.

Посол одхилився на спинку качалки й мовчки почав запалювати люльку.

— Я гадаю, це справа інтриги мікадових кіл,— почав після короткої загальної мовчанки доктор Джаб.— Відома нам група давно шукала випадку, щоб усунути Катоу, стежила за ним, не цуралася ніяких засобів... От і дізналась про okazію... змалювали це кому слід і як належить, а тепер... наслідки.

Джаб замовк, Тейлор кивнув головою, що, певне, означало, що й він тієї ж думки... Заразом він чомусь зиркнув на Шергеля.

Посол вийняв з рота люльку й почав:

— Звичайно, воно так, германофільство Катоу й мікадо вже вийшли з моди. Революція в Росії, майбутні

комбінації на Сибіру, потреба виявити свою політику до нас — цього вимагали. Майбутній міністр Нокуро якраз пасуватиме до цього, але не забувайте, що хоч він і наш прихильник, проте, великий затьон, а це може пошкодити нашій політиці в новій Росії...

Радники відчули, що посол аніж не криє від Шергеля свої дипломатичні секрети. Джаб став жвавіший.

— Так, так, — підхопив він. — Я певен того, що відколи призначено буде Нокуро, наші транспорти зброї й набоїв буде перепущено до Владивостока.

— Але однаково це було б дозволено. Адже наш уряд погодився на експорт криці з Сан-Франціско, — зазначив посол. — Ходить про те, щоб цей період зміни використати.

— В такий гарячий час доводиться використовувати кожен мить, — зітхнув до Шергеля посол.

— О, недарма вас звать ваші колеги метеорологом, — промовив Шергель.

Посол усміхнувся.

— Ні, ви тільки зважте всю безсоромну японську політику. Користуючись із того, що ми всіма засобами почали допомагати новій Росії в її військових справах, японці на всяких дрібницях намагаються стягти з нас, що тільки можна. Маєте: за транспорт локомотивів для Росії, щось біля двісті штук, за перепуск їх до Владивостока вони вимагають перевозу без мита до Америки транспорту металевих і різних кустарних виробів. Тепер біля Далекого Сходу затримали вони три пароплави набоїв і амуніції. За перепуск їх вимагають дозвіл вивезти з Америки до Японії три транспорти криці й заліза, що забороняють закони військового часу...

— Така допомога Росії нам дуже дорого коштуватиме, — хитнувши головою, промовив Шергель. — А чимто вони нам віддячать... Не можемо ж ми виснажувати країну ради них...

— Звичайно, — згодився Вудсон. — Але заплата, гадаю, буде. Після військової руїни Росія не спроможеться відновити свої копальні. Крім того, цій країні, здається, зовсім не потрібна Камчатка. Гадаю, ми зможемо її купити... Опріч того, придушення Німеччини хіба нічого не буде варте?

— Але ж, — запротестував Шергель, — придушення

Німеччини потребуватиме інших витрат. А за Камчатку хіба вони дешево візьмуть...

— Дотепер принаймні ми їм пропонували вісімдесят мільйонів... Новий уряд щось вагається. Але, будьте певні, після першої, другої військової допомоги вона буде наша.

— А хіба вона варта такої суми? — запитав Шергель.

— О, ще б пак! Наші дослідники довели урядові, що вона вся має непорушні джерела золота. У нас уже й машини наготовлено. О! то золоте дно, що гине дарма в дикунській країні.

Джаб, а за ним Тейлор підвелись.

На прощання Вудсон нагадав Шергелеві, що завтра тижневі збори «свого кола».

Щоб надто не виявити цікавості до «свого кола», Шергель прибув до Вудсона пізніше на півгодини. В салоні вже було чимало гостей. Вудсон рекомендував Шергеля: «Наш професор».

Тут були майже всі альянсові послы, кілька консулів, директори великих банків, якийсь російський князь, редактор місцевої англійської газети, він же керівничий голландсько-англійського мореплавного товариства, кілька мільйонерів-промисловців, європейців і японців, японські двірські й один професор медицини Токійського університету.

Пані й панни — дружини й доньки присутніх — обіли досить великий кут зали біля великої люстри, окремо від чоловіків, що невеличкими гуртками розсипалися скрізь по лагідних вітальнях.

Шергель пристав до гуртка, що складався з директора об'єданого банку «Крильо», промисловця Діксона — мільйонера, редактора Клевера, знайомого вже Шергелеві радника Тейлора, японця Гісімі — фундатора експортно-імпоротної кампанії його імені — «Гісімі», й голландського консула. В компанії йшли розмови про останні газетні відомості. Бадьорий вертливий Гісімі доводив своїм слухачам, що вся справа біржі в сучасний момент повинна полягати у впливі через місцеві банки на лондонський державний, що невідомо з яких причин підіймає й підіймає вартість своєї валюти, знижуючи в себе ціни японських паперів. І це в той час, коли в Нью-Йорку, Сан-Франціско, Шанхаї

й по всій Японії курс японської валюти високий. Коли надалі так буде, то не тільки тутешні банки, а й сам Лондон може стратити на тім.

Директор об'єднаного банку «Крильо», розважлива людина, зауважив, що Лондон можна примусити спинити його нерозсудливу банкову тактику щодо японської валюти. Він радив взяти за зразок американські банки. Треба містеру Клеверові в своїх часописах оголосити такий курс, як того вимагають інтереси біржі Сходу, а в коротенькій замітці від редакції додати, що оповіщений перед тим лондонський курс було випадково перекручено в дорозі на телеграфі... Наша біржа не продавала валюти й цими днями не оповіщала курсу зовсім, чекаючи на зміну. До лондонського банку ми через свою філію сповістимо свою думку. І справа залагодиться.

Директорова пропозиція сподобалась усім, і він запросив на завтра вранці до себе на пораду містера Клевера.

Шергель спершу дивувався з такої комбінації біржового й банкового шахрайства, однак згадав рекомендацію його як «нашого» й назву «наше коло», зрозумів, що це, певне, дійсно «своє коло», що не криється серед своїх. В душі він слав Сегалеві сотні подяк за його непогану думку з професорським документом.

В одному гуртку хтось нервово змагався. Підвищений тон розмови приваблював до себе інших гостей з усіх кутків вітальні. Шергель також підійшов.

— Та ви, панове, повинні згодитись, повинні! — доводив високий із сивиною джентльмен.

Шергель пізнав у ньому російського посла Крупенського. «Це той чорносотенець, думський октябрист, що з ласки царя призначений був сюди послом», — згадав Шергель.

— Корнілов візьме Петербург, а з ним і всю соціалістичну наволоч. Уряд буде наш. Виходить, тут не можна так обминати це явище. А погляньте: курс карбованця надалі сунеться вниз... Це неможливо. Цим самим ми даємо зрозуміти, що всі наші заходи й інформації йдуть не від правдивих джерел... — підвищеним тоном промовляв Крупенський. — Хай нам керownik бюро скаже. Чи не правда, пане Круксе? — звернувся він до директора «Крильо».

— Звичайно, пан посол має рацію. В той момент,

коли ми своїми відомостями спиняємо більшовицький рух і даємо через пресу належну інформацію, біржова цифра на російський карбованець іде всупереч нашим заходам...

— Я, власне, не проти того,— спокійно сперечався Джаб — це він змагався з Крупенським.— Я тільки застерігав, щоб не пошкодити справі, коли б ми приспішили з цим...

— Будьте певні, що Петербург буде взято за дуже короткий час,— підтримував Крупенського князь.— Я знаю Корнілова. Ця людина ніколи нічого не робить, коли не певна того.

— Це ми залагодимо, пане Крупенський,— заспокоював його Крукс.— До речі, завтра в нас буде нарада і...— Він одвів набік редактора, витяг із кишені якусь газету й почав цитувати з неї...

Різноманітність питань у цьому надзвичайно цікавому, інтимному колі захоплювала Шергеля. Разом із Тейлором він переходив од гуртка до гуртка, іноді встряючи до розмови...

За вечір він знав майже кожного з присутніх; а дрібничкові й важливі відомості, що він про них довідався, розкривали перед ним запону до внутрішнього й зовнішнього життя вищого світу з усіма його махінаціями...

Пізно опівночі Шергель покинув гостинний будинок посла.

Він виходив звідти вже як «своя» людина.

Вранці посланець од посла приніс записку, де йому сповіщалося адреси помешкань, що до них проведе його цей посланець-японець.

Шергель вдягнувся й вийшов. Японець досить чистою англійською мовою пояснив Шергелеві, що дві кімнати — це в одного службовця норвезького банку, а друге помешкання із двох кімнат і кухні — це в будинкові товариства американської молоді. За кільканадцять хвилин вони були біля величезного п'ятиповерхового будинку, на даху якого на дротяній сітці золотим літерами було написано: «Youngmen christian association».

Це був один з будинків того величезного товариства молоді, що свої філії розкинуло по цілій Японії.

Завідатель будинку провів Шергеля до вільного по-

мешкання. Воно було в маленькому одноповерховому домикові, що стояв поруч цього величезного будинку.

— Цей будиночок товариство купило, коли спочатку розпочало свою діяльність,— пояснив завідатель,— тепер у нім в одній половині мешкаю я, а друга вільна. Там жив радник американського посольства, а тепер переїхав до посольства.

Квартира була гарна, й Шергель винайняв її та, за американськими звичаями, зараз же виплатив ренту наперед за місяць.

«Квартира в товаристві християнської молоді, що користується патронатом американського посольства й повагою серед японських вищих кіл,— це ж неабияк!» — міркував Шергель, повертаючи до «Орієнтально».

Як тільки він зійшов до зали, Федоренко, що, здавалось, ніколи не виходив звідти, запрохав його до свого столу.

Шергель, привітавшись зо всіма вже знайомими йому особами, сповістив про свій переїзд у нове помешкання. А Федоренко зауважив, що йому самому ніяк не щастить знайти собі приватної квартири.

Сестра кинула на нього незадоволений погляд — певно, їй не сподобалась розмова за приватні квартири... Їй було добре й тут, у веселім готелі... І вона нервово засіпалась на стільці та, щоб облишити таку розмову, кисло усміхнулась до Шергеля й запитала по-англійському:

— Чи будете сьогодні, професоре, в нас на вечірці?

— А хіба ж сьогодні? — запитав він, примруживши очі.— А, так... Сьогодні ж субота...— пригадав він. І напіванглійською, напівросійською мовою з жакним акцентом відповів їй: — З великою приємністю буду, пані Федоренко.

— Тоді ми разом поїдемо,— підхопив Федоренко.— Автомобіля замовлено. Пів на сьому ми будемо чекати в себе. Гаразд?

Шергель згодився. Потім він звернувся до сестри Федоренка:

— А ви, панно Аню, досить добре говорите англійською мовою.

Вона зашарілася й задоволено поглянула на нього.

— Учу, але, без сорому казка, дуже трудна ваша

мова, — почала було вона по-англійському й закінчила по-російському.

Федоренко, щоб визволити сестру з неприємного становища, звернувся до Шергеля:

— Ви собі, професоре, уявляєте, як пильно вчать японці. Я ось два тижні вже як читаю в університеті лекції, і я помітив, що вони на диво хутко вивчають мови. Кожне слово, акцент його, раз-два сказане, вже відбивається в пам'яті кожного, мов стереотип. Та й взагалі навіть самий час читання лекцій тягнеться зовсім інакше, як у Росії. Тим часом як у російському університеті доводиться читати з напруженням і нервовістю, тут усе проходить дуже легко й з приємністю. Увага й невичерпна захопленість лекціями надають просто якусь силу до реферування.

— Нема нічого дивного,— зазначив Шергель.— У нас, в Америці, певне, так само, як у Росії. Але тут, де університет вважається за святиню... Нація, що виходить на світ цивілізації, серйозно ставиться до науки... Це щось подібне до того, як малі діти з захопленням слухають казки й як неухважно ставляться до них дорослі...

Федоренко кивнув на знак погодження головою. Він переклав цю розмову своїм, що теж згодились із таким твердженням.

Аня час од часу напружувалась щось сказати Шергелеві, комбінуючи в голові англійські слова, але, коли вже мала розкрити рот для балачки, скомпонована фраза розліталася... Вона червоніла, хвилювалася й знов збирала в своїй голові англійський лексикон.

Обід пройшов весело. Власне, весело розмовляли Шергель з Федоренком, а решта уважно слухала їх: коли ті усміхалися й сміялися, решта теж усміхалася, а коли Федоренко перекладав їм щось цікаве, як от те, що Шергель одного разу ненароком дав рикші замість японських десяти центів — російські, а той подякував, всі реготались... Правда, тут мало було смішно-го, але компанія ж мусила бути чемною.

Шергель, пообіцявши пів на сьому бути в покої Федоренків, уклонився.

В покої він зібрав потрібні газети й папери, порозкладав їх собі по кишнях, повкладав свої речі до валізи, зачинив комоди й, коли все було прибрано, взявся за писання листа до Емілії.

Він сповіщав про перебування в Токіо, про нову квартиру, адресу, питав про її життя, про пана Грокса, патронат; писав про те, що збирає матеріали про Корею, що має дещо запитати в тій справі доктора Кою, якому напише іншим разом листа через неї. В кінці зазначив, що їде на день провітритись до Йокогами...

До Йокогами Шергель поклав їхати просто з вечірки. Він добре знав, що тут слідкують за кожною особою, незалежно від її стану.

До вечора час ішов надто смутно. «Кому дороге життя — не гай даремно ні хвилини» — було Шергелеве гасло, тому він зле переживав такі порожні години.

Рівно пів на сьому він постукав до Федоренкових. Ті вже вдягалися. Шергель допоміг Ані зійти по східцях і сісти до автомобіля.

Її приємно було це — вона сяла від радості.

За десять хвилин компанія вже була біля Токійського університету.

Вечір мав бути в залі студентського відпочинку. Людей було ще не багато. Величезну залу було декоровано чудово сплетеними гірляндами; папіряні прапорці альянсу оперізували стіни й навхрест звисали із стелі. Обіруч естради на стінах трикольорові шовкові прапори — символи імперської Росії трилисником вершили красу зали.

Федоренко попрохав вибачити й зник; родич з дружиною також пішли десь убік, і Шергель лишився з Анею.

Вона мала вигляд якоїсь казкової королівни. Тонкого шовку біла сукня ладно оповила її стан... Коли б не мудра зачіска з діамантами в гребені та не золоті браслетки на руці й золотий з діамантами годинник на шії,— можна було б її приєднати до тих прекрасних святих Богородиць, що малюють католики на своїх образах. «Вона чарівно гарна!» — міркував Шергель, розглядаючи публіку.

Він побачив знайомого директора банку з редактором і вклонився їм. Знаний йому князь, що рухами щось доводив російському послові, побачив Шергеля в компанії Ані, щось сказав Крупенському, й, коли Шергель проходив, вони обоє вклонилися до нього, а Аня спалахнула від задоволення. Публіки все прибувало: Аня не зважувалася заговорити до Шергеля, що розглядав публіку; врешті зітхнула й запитала:

— Ви не образитесь, коли я з вами буду говорити, що не знаю по-англійському,— російською мовою? — Вона це вимовила з таким акцентом і так безмилосердно кручено, що лише Шергель зрозумів її.

— О, прошу, дуже прошу,— й додав по-російському: — Адже ви знаєте, що я теж хочу вивчити російську мову...

Аня зраділа, заглянула привабливо йому в вічі й розгорнула програму вечірки, щоб пояснити зміст її.

Вона схилилась до нього так близько, що торкалася своєю зачіскою його обличчя, показуючи пещеним пальчиком із діамантовим перснем на окремі номери в програмі. Вона ще заздалегідь з братом вивчила їх, щоб пояснити по-англійському.

— А оце — «Осінь» Чайковського, граю я,— показала вона на один з програмних номерів, де назвисько виконавця було зазначено трьома зірками.

Шергель пригадав, що артисти імператорських театрів, коли де виступали приватно, завжди свої прізвища відзначали зірочками...

«Вона теж мавпує з них,— подумав Шергель.— Хоче, певне, здивувати тутешню аристократію». І, щоб підтримати розмову, підхопив, немилосердно перекручуючи слова:

— О, я заздалегідь певний за ваш успіх.

— Дякую за комплімент. Я скінчила консерваторію й, коли б не революція, може, з мене й була б добра музика,— пояснила Аня по-російському. А щоб він не заговорив до неї англійською мовою, швидко провадила далі: — Я вчилась якийсь час разом з великою княжною, донькою царя — Тетяною. Потім вона поїхала до Італії. Ми були добрими подружками... вона теж покинула музику і, коли повернулася, почала працювати на фронтах... Тим і врятувалася від арешту. Царя, знаєте, арештовано...— тихо додала вона Шергелеві.— Тепер наші вживають заходів, щоб вона потрапила сюди...— І ще тихіше додала: — Будьте певні, що вона незабаром буде тут... Тоді почуєте, вона грає, як сам Бог...

Вона змовкла на хвилинку й потім замислено додала:

— Може, ми з нею разом перемандруємо до Америки.

Шергель усміхнувся, хитнув головою, вдаючи, що він і зрозумів, і не зрозумів, що вона сказала.

— Але сядьмо — вже другий дзвінок, зараз почнеться, — звернулась вона до Шергеля й пішла поміж крісел.

Вони сіли на перших місцях побіч посла й князя.

В залі запанувала тиша.

Раптом духовий оркестр гримнув розпачливе «Боже, царя храни». В ту ж мить загрюкали крісла — публіка підвелась. Шергель здригнувся. Хвилинку сидів.

Аня хутко нахилилась до нього й стиха проказала:

— Це наш гімн...

І Шергель підвівся.

Цього короткого інциденту ніхто не помітив, крім Ані, яка подумала, що американець, певне, не знає їхнього гімну...

Музика скінчила. Засовалися знову стільці, і запанувала тиша.

Федоренка зустріли шумом оплесків.

Шергель також заплескав.

Нарешті оплески стихли, й Федоренко почав.

Рівним, звучним, спокійним голосом він яскравими малюнками розповідав за розвій наук, що об'єднує вищі розумові сили людства... Він зазначив її поступ у цілому світі та, як наслідок її творчої реальної могутності, і самий розвій людськості... Нагадав про перейдений людиною шлях від дикунства до вищих ступнів розвитку.

Гучні оплески переривали його логічні наукові висновки, так красномовно ним оповідані. Далі Федоренко переніс все те прекрасно змальоване до революції, до того моменту, коли нижчі верстви, ті, що далекі від красот тієї святої дійсності, і що через свої дріб'язкові, мізерні вимоги хочуть збагнітувати цю могутню, нематеріальну силу — науку й мистецтво, як вони руйнують всі досягнення, накопичені тисячоліттями...

Шергель ледве стримувався, слухаючи такий наклеп...

А Федоренко казав далі:

— Тисячолітня еволюція призвела людство од дикунства й первісності — до розуму й цивілізації. Еволюція майбутніх віків доведе людство до ще вищого ступня. Ворог тому, гальмо — революція.

Він закінчив свій реферат, і оплески залунали в залі.

Аня аж тремтіла від радощів за успіх свого брата.

Під час короткої перерви з'явився Федоренко, протиснувся до Шергеля, вклоняючись на всі привітання.

— Чудово. Надзвичайно чудове вражіння зробили ви на публіку,— вітав його Шергель.

Федоренко щось промурмотів.

Почався музично-вокальний відділ. Аня люб'язно кивнула Шергелеві й зникла.

Підійшов посол і князь. Вони подякували Федоренкові за реферат... Радили, що варто упорядковувати вечірки частіше.

— Це дає надзвичайного піднесення,— пояснив князь.

В музичному відділі Шергель щиро захопився красою музики...

Яка прекрасна музика! Які невичерпані сили дає вона й зворушує чуття, викликаючи в людини кращі поривання...

Аня грала чудово. За роялем вона, здавалось, уся увійшла в звуки «Осені»; здавалось, ніби сам Чайковський добуває з інструмента чари своєї творчості...

Шергель щиро й довго плескав їй. Вона вклонялась, і не так до публіки, як до нього одного.

В перерві Шергель сердечно тискав їй руку — «За музику»,— пояснював він.

Вона вся зашарілась.

— Ну, як? — запитала вона, коли трохи заспокоїлась, ніби не чувши того, що він вихваляв її гру.

— О, щось надзвичайне. Розумієте, я майже не дихав,— щиро признався він.

Музика знову grimнула «Боже, царя храни»...

Вдягнувшись, Шергель просив Федоренка й Аню вибачити йому, що не може закінчити разом з ними вечора, і попрощався.

Останній електричний потяг до Йокогами відходив після півночі.

Коли вже товариші вкладалися спати, з'явився Шергель.

ХІІІ

ЯПОНСЬКІ ТОВАРИШІ

За сніданком Шергель розповів всі свої пригоди в Токіо. На його думку, надалі треба було залагодити справу так, щоб він вже не приїздив до Йокогами, а для цього треба, щоб з ним виїхав хто з приятелів «за службу».

Погодились на тому, що поїде Сеня.

Северин розповів останні новини, і Шергель довідався, що в Харбіні владу тримають есери й есдеки, спільно з кадетами й генералами... Одначе дві бригади військ цілком на боці більшовиків і тільки ждуть на гасло. Відомо, що генерал Хорват, військовий диктатор Харбіна, має таємний зв'язок з Пекіном і щось затіває...

На Далекому Сході мають вплив більшовики. Завдяки їм паротяги, що прибули з Америки, вислано до Петрограда. Харбінська і далекосхідна організації вже знають за Сегаля...

— А як товариші з Токіо, чи будуть ниньки? — запитав Шергель, коли Северин закінчив інформацію.

— Льова вже пішов на вокзал...— відповів Міро.— Вони за ним підуть до Федора.

За кілька часу приятелі різними шляхами поволи з'явилися до «комуни».

Федір, як звичайно, шпортався з обідом.

— Ну, як справи з картоплею? — з усмішкою спитала Емма Федора.

— Дорого, Еммо. Я оце луплю її й міркую, коли б оце мені дали облупити якого буржуя, слово честі, я так само уважно, без жодного жалю оббілував би його...

Товариші засміялись.

— Чому це такі чудернацькі думки спали вам на думку? — чіплялась до нього Емма.

— Просто тому, що до мене почав уже розмову мій ревматизм,— відповів він.

— До чого тут ревматизм? — здивовано запитала Емма.

— Дуже просто. Сьогодні ходив на базар. Купив картоплі й іншого. Проходжу повз готель «Палас». Вікна спущено. Видко, що за ними спали вчорашні

гуляки. Вчора я був біля моря... подивився: світло, тепло... подвійні вікна... гардини... Напевне, на пуховиках сплять... Бачте-о! — вказав він на відчинені двері до мокрої гори.— Вільготно... Ноги почали балачку... Ревматизм... Ну, й згадав про тих буржуїв. От вам і картопля...— І він змовк.

Всі почували себе ніяково.

— Слухайте, Федоре, — сердито звернулась до нього Емма, — коли ви не переберетеся сьогодні до нас, я більш з вами не балакаю.— І вона сердито почала листати книжку, що тримала в руці.

— Але ж, товаришко Еммо, ви ж зрозумійте, що це в мене давно... Він тільки мовчав... Врешті за кілька день, а може, й завтра, я ж виїду... Ба, я й не казав вам, що дістав від російсько-азіатського банку повідомлення, щоб прийти по гроші. В понеділок одержу й, коли дозволите, в той же день виїду...

— Однаково... Пароплава швидко не буде, — відповіла Емма.

— Ні, в середу відпливає «Кяйша».

— Це дійсно неможливо, Федоре, — встряв до розмови й Северин, — переходьте сьогодні ж. Тут більш нічого робити.

— Я не піду, — рішуче заявив Федір, — хоч би для того, щоб не накликати лиха на себе й на вас.

Всі мовчали.

Емма почала голосно читати останні числа далекосхідного «Червоного прапора».

В них сповіщалось, що в Петербурзі уряд щодня сотками садовить у тюрми товаришів, що Корнілов підступає до столиці, що на фронті війська посилають до бою, що на Україні заколоти, бо українці домагаються автономії, що її не дають; про те, що українці разом з більшовиками руйнують колії, не пропускаючи козаків з фронту на Петербург... Була замітка й про шахрайство японської біржі, яка підвищувала курс ієни проти Лондона й, у зв'язку з корніловським наступом, підвищила російські карбованці з п'ятдесяти до сімдесяти п'яти центів за карбованець....

До кімнати вліз Льова. Ще з присінців він гукнув:

— Двоє зараз будуть; я їх одразу, ще здалеку пізнав.

— А хіба їх можна пізнати? адже всі японці з лиця — одного штибу... — пошуткував Федір.

За кілька хвилин на порозі з'явилися дві постаті

в японськiм строї. Скинувши свої дерев'янки у присінках, вони увійшли до кімнати.

Один з них був зовсім молодий, але другий — літній. Останній подивився крізь свої окуляри на всіх і, зобачивши Льову, промовив пароль.

Северин продовжив його.

— Вибачте,— звернувся японець в окулярах до Северина, сідаючи на підлозі,— я дуже зле говорю по-англійському, хоча цілком добре розумію мову, вільно пишу й читаю. Практики майже нема.

Той, що в окулярах, звався Куто, він був агроном-практикант токійського досвідного поля й редактор газети «Світло», а його товариш Тогі — студент передостаннього курсу Токійського університету, найближчий співробітник газети.

Северин назвав своїх приятелів.

Коли приятелі зазнайомилися, Северин інформував прибулих про розпочату роботу бюро.

Куто й Тогі з захопленням слухали його інформацію. Час од часу очі їх поблискували радісними вогниками.

Коли він скінчив, запанувала недовга мовчанка.

— Перш за все,— почав Куто,— треба вам розповісти про деякі особливості життя в Японії.— Ще недавно тут зовсім не було соціалістичного руху. Коли почалась у нас цивілізація, уряд вживав усіх заходів, щоб добути всю світову літературу, щоб посунути культурні процеси вперед... Тоді в Японії з'явилися соціалістичні німецькі твори. За це треба дякувати складачам каталогів та перекладачам...

В японських книгарнях, школах і університеті з'явилися твори Маркса, Енгельса, Каутського й інших соціологів. Добродійні німці-місіонери допомагали перекладати їх на японську мову, маючи з цього деякий зиск. І дійсно, протягом десятиліття, а може, й менш, в Японії з'явилися соціалістичні ластівки. Під час японсько-російської війни Японія вже мала кількасот соціалістів. З'явився навіть орган, що приваблював студентську молодь і навіть робітництво. Уряд спочатку легковажив те явище — він вважав його як одну з галузей цивілізації й навіть давав допомогу в розповсюдженні тих ідей. Одначе в часи війни, коли японські імперіалісти захоплювали Корею, маючи на думці зовсім її анексувати,— соціалісти піднесли голос і, не з хвальби кажучи, може, перші в Європі, як партія,

виступили проти таких тенденцій свого імперіалістичного уряду. Разом з протестом проти анексії соціалісти ганьбили устрій, цілі війни... Уряд збентежився, бо й у Росії почалась революція. Чужоземні дипломати, прихильники Японії, дали урядові добру пораду, і він жваво взявся до боротьби. Було зачинено всякі соціалістичні видання, заарештовано не тільки провідників соціалізму, а й тих, хто співчував. Шибениця гуляла по краю над «зрадниками» країни. Катували без жалю. Було закатовано на шибеницях до двадцяти проводирів, силу розстріляно, а решту позамикано в тюрми. Відтоді соціалістичний рух уцух, бо кожного винного задалегідь вже було засуджено до смертної кари... З десяток літ соціалізм тільки був в університеті як частина науки, як філософія, як недосяжна теорія. Втілення в життя тієї теорії вважалося за божевілля...

Куто передихнув і витер хусткою своє спітніле чоло.

— Одначе дедалі розбещеність уряду потроху вщухала. Засудженим на каторгу різними амністіями — з приводу царських народжень і інших урочистостей, зменшували кару... За той час дехто вже вийшов із тюрм. Доктор Рудза — один із засуджених на смерть... потім засудили на двадцять літ до тюрми, згодом було зменшено наполовину. Два роки як він вийшов з тюрми, а просидів десять літ... Але весь час, з того дня, як вийшов, за ним стежать, і не тільки за ним, а й за всіма, хто приходить до нього та до кого він ходить... Звичайно, ця воля гірша від тюрми — вона позбавляє змоги мати стосунки з людьми... Проте за останні п'ять літ соціалізм почав відживати. Нині ми видаємо тижневий часопис «Світло». Передплатників лише двісті п'ятдесят, та й ті переважно студентська молодь і трохи міщан... На пошті наші газети зникають, газетярі відмовляються брати на продаж, бо дорого. І дійсно, буржуазні газети — вчетверо більші й удвоє дешевші. Свідомість робітництва трудно розбудити, тяжко їх зорганізувати... Патріотичні шпики між робітниками роблять своє діло... пропаганда майже неможлива... Коштів нема... все це разом дає дуже сумну картину... **Наших** товаришів не набереться й дві сотні, а серед **робітництва** їх майже нема.

Він закінчив і смутно дивився кудись убік... Потім, ніби згадавши що, продовжував:

— Бачте, деякі наші однодумці кажуть, що в Японії

зараз не варто що робити: час, мовляв, не настав... Рудза кепкує з них і доводить їм, що, коли вони й мають рацію, то не в тому, що промисловість не досягла чогось найвищого, а тому, що від Японії взагалі колись лишиться одна мокрина...

Куту усміхнувся і, поглянувши на здивованих товаришів, пояснив:

— Доктор Рудза — геолог; його власні наукові досліді над землею корою Японії довели йому, що Японія колись, раніш чи пізніш, повинна провалитися... Цебто океан мусить залляти її. На його підрахунки японська земля остільки тонка в глибину земної кулі, що при великому скупченні підземних газів поверх її прорветься, створиться залом, і на місці Японії буде океан...

— Доктор Рудза в цьому дійсно переконаний? — запитав Северин.

— Авжеж. Він певен того, що Японія має загинути; однак він доводить, що все це ще більше надає йому сили до боротьби. Боротьба в Японії є лише кільцевий зв'язок у загальному світовому ланцюгові боротьби за соціалізм. І оскільки це кільце існує, робітничий клас в ній і ті, хто розуміють завдання її, повинні боротися... Тим більш, доводить Рудза, що буржуазія Японії, засліплену своїм добробутом, звичайно, не обходять врятування свого робітництва чи навіть цілої нації... Наколи б їм стало відомо про таку небезпеку, це, певне, не здивувало б їх, бо в їх розпорядженні є завжди можливість втекти в які інші краї, залишивши на загибель мільйони трудящих... Маючи капітал, можна скрізь знайти пристановище... Отже перемога робітництва в цілому світі дасть змогу й робітництву Японії поволі емігрувати до якоїсь іншої країни. Тому робітництво Японії ще має особливі причини уперто, безвідгалу боротися за соціалізм, щоб також уникнути примари загибелі від лихої години...

— Ну, а наколи не буде диктатури пролетаріату в Японії та яких інших краях, що тоді? — спитав Міро.

— Наколи цього не буде, на думку Рудзи, протягом ближчих п'ятдесяти літ Японія загине... Цебто загине робітництво Японії... Буржуазія врятується... вона таки частково врятується — й буде тою мандрівною нацією, якою до цього часу була єврейська...

XIV

МІСТЕЧКО ПОВІЙ

Тільки коли почало смеркати, товариші попрощались з своїми новими японськими приятелями.

Шергель запропонував сьогоднішній вечір згаяти на оглядини містечка проституції, де було роковинне свято. І він розповів, що в Японії, хоч уже й досить цивілізованій країні, лишилося ще багато старого, що є контрастом її теперішній культурності.

В Йокогамі, в старій японській частині міста, є маленьке «містечко повій» у кільки кварталів, обведене високою кам'яною стіною. Містечко складає кількасот будинків проституції. Тут свої крамниці, ресторани, майстерні, базар — одно слово, все, що необхідно для кожного маленького містечка. На перехрестях вулиці його так само, як і у великому місті, доглядають порядком поліцаї. Вечорами будинки містечка завжди ілюміновано: кожен володар дому прагне якнайкраще прибрати свою інституцію... Містечко «веселості» має й своє річне свято. В це свято будинки проституції можуть відвідувати лише чоловіки — «гості», а для оглядин і жінки та діти. Може, це колись, за старих часів, був день реклами, коли підприємці вдягали в найкращі убрання своїх «робітниць» — фей веселоців, давали їм кращий тютюн, обкурювали фіміамом кімнати, уквітчували їх, щоб привабити на майбутнє більш «покупців» та довести тим молодим японкам, що були ще на волі — заробляли гроші тяжкою працею, — як то добре й безпечно живеться в кожного з них отим безжурним феям. І тим заманювали нових жертв. Можливо, що це свято є наслідком чогось невідомого стародавнього, що виникає в історії краю. Та як воно є, а тепер це стало звичаєм, і в таке триденне свято сила народу, мов на ярмарках, наповняє вулиці містечка та його будинки. В Японії ще й досі дивляться на проституцію як на цілком природне й потрібне явище. Батьки дають кілька центів своєму дорослому несамостійному синові — на жінку, коли він не має ще можливості одружитися... Звичайно, після того, як завезено було до Азії венеричні хвороби, таке задоволення чоловічої пожадливості в містах вважається шкідливим, проте старий звичай і стара психологія лишилися ще й нині...

Товариші уважно слухали оповідання Шергеля.

— Якось не ймеш віри цьому,— зауважила Емма.— Невже ж ця казка може бути дійсністю?!

Коли смеркло, приятелі покинули фанзу. Вони зішли з гори, пройшли європейське місто, парк і опинилися в старім місті.

Головна вулиця була ілюмінована різнобарвними паперовими ліхтариками та електричними лампками. Перед кінами було побудовано височенні арки, вбрані зеленими гірляндами та щедро освітлені електрикою. Величезні таблиці з намальованими епізодами кінематографічної драми, що ставилась, застилали цілі фасади будинків кіно. Яскраво розписані англійською й японською мовами написи рекламували драми на кілька десятків тисяч метрів. З будинків кіно час од часу на вулицю линули жалібні звуки дешевої музики.

Сила люду сновигала бруком, дотримуючись порядку — правого боку... Компанія протискувалась уперед.

Врешті звернули набік, перейшли кілька напівтемних, вузеньких вуличок. На одній вуличці путь загордив натовп...

Дітвора й дорослі обступили когось серед вулиці. Люди гомоніли, погрозово рухали руками, посміхалися...

Приятелі протиснулись: посеред натовпу стовбичила в дертім дранті японка — певно, старчиха... Вона тримала на одній руці маленьку, років трьох, в брудних лахміттях дівчинку, а другою обхопила копицю брудного дрантя — певне, постіль. За її драний шальон трималось років шести хлоп'я; під пахвою другої руки воно теж тримало якусь не по силах йому рогожку. Хлоп'я пхикало — певне, важко йому було тримати рогожку... Можливо, йому було холодно й голодно.

Жінка хрипким, ніби п'яним, голосом огризалась, кричала до натовпу, трясучи розпатланою головою. Але її душив власний крик... вона закашлювалась і довго хрипло бухикала. Натовп сердито гудів.

Емма миттю опинилась біля жінки й сердитим гучним голосом почала ганьбити людей, докоряючи їм за жорстокість, зневагу...

Вона говорила англійською мовою, і її ніхто не розумів, але її грізний голос і погрозові рухи вгамували натовп, і деякі почали розходитись...

Жінка з лахміттям і дітьми скористувалася з нагоди

й поманджала геть.. Емма наздогнала жінку й сунула їй в руку кредитку. Та подивилась на десятиєнний білет і вслід Еммі сердечно похитала головою й попленталась у темні вулички...

— Свинота! — сердилась Емма. — Насміхатися з жебрачки. А чим вона винна в тому?

Перейшовши залізничу колію та кільки вулиць і місток через канал, товариство спинилося перед широкою брамою.

Це був вхід до містечка веселості.

Вулиця, що простягалася просто з воріт, блищала тисячами огнів. Гірлянди зелені з дахів будинків над вулицею сплітали арку над нею. По боках вулиці розташувались у мініатюрних наметах різні торговники садовою, ласощами, забавками й іншими дивинами кустарних виробів Йокогами та її округ... На вулиці народу було мов оселедців у куфі...

Товариство ледве продерлося крізь натовп на край вулиці, а звідти до першого будинку. Цей будинок мав два поверхи. Такого штибу будівлі тісно тулились одна побіля одної обіруч вулиці. На другому поверсі з дерев'яним балконом час од часу рухались стіни. Половинки стін відсовувались, й чоловіки-японці або красуні японки висовувались через них подивитись на вулицю. В одній комірці приятелі побачили чоловіка в розіпнутому шальоні... Він одягався...

Широкий вхід першого поверху був подібний до сіней. По обидва боки сіней було побудовано штахет — часті перегородки, за якими тяглися довгі, встелені матами кімнати. Посередині й уздовж цих кімнат-кліток в два ряди, одна проти однієї, сиділи японки. Вони були вбрані в жовті, золотом шиті шальони, підперезані широкими багровими поясами, зав'язаними ззаду на спині пишними бантами на штиб подушок... Чудові оригінальні зачіски з високими гребінцями оздобляли їхні голови. Обличчя всіх було насмаровано білилами... Перед кожною стояли чавуни, де жевріло вугілля, над якими японки час од часу гріли руки. Кілька чавунів стояло самотно — за ними не сиділо японок. Вони були... на роботі...

Юнаки тиснулися біля клітчастих перегорожок, зазираючи через них досередини — на японок. Вибирали яку крашу...

Вже літній японець гукнув у щілину клітки, і одна з жінок підвелась і підійшла до ґрат. Вона вишкірила зуби, і її косі очіці звузились, проте набілене обличчя не рухалось. Здається, вона усміхалась...

Огрядний, з червоно-зеленим пухким обличчям японець стояв посеред сіней і вигукував до натовпу: закликав «повеселитися»...

Люди товклися біля перегоронок-ґрат... Обивательки-японки теж поглядали на своїх подруг за ґратами.

Двоє гарно вбраних японців гукнули через ґрати: за їх покликком підвелось від чавунів дві японки й, відсунувши дверці стіни, зникли...

Японці тут же, в сінях, скинули свої дерев'янки, вдягли інші, солом'яні, що дав їм хрипкий зазивайло, і, легко ступаючи, подались східцями нагору...

Якась молоденька японочка, що притиснулася до стіни біля входу, розв'язувала хусточку: вона добула кілька срібняків і дала їх юнакові, що був подібний до неї на твар — певне, братові... І він зник у натовпі сіней... Дівчина склала руки й, смутно дивлячись на публіку, спокійно ждала, доки звідти, зсередины, виїде брат...

Товариство рушило далі. Скрізь, біля кожного будинку, було однаково... Тоді Шергель запропонував піти навідатись до «європейської сторони».

Тут було тихо. По обидва боки вулиці тяглись домики, побудовані на європейський штиб. Кожен будинок мав таблицю з числами 12, 16, 19, 22. Нумерація була не чергова, що мало значити, яка із цих інституцій має довший стаж заснування. Тут було і декілька будинків японського штибу... Проте це був європейський куток.

До одного з будинків під'їхало кілька захеканих рикшів. Із їхніх візків встали європейці... Вони щось сварилися з рикшами, бо ті більш вимагали, як платилося їм. «Гості» кинули кілька поглядів на товариство і зникли в одному з будинків.

— Запримітили, як вони торгувалися з захеканими візниками... А «там», певно, будуть щедрі...— зауважила Емма.

В кінці вулички, що її слабо освітлювали самотні ліхтарики будинків, було кілька чепурненьких європейських будівель.

— О, бачте, № 9— це той, що нам треба,— зауважив

Шергель.— Приглядайтесь уважно до господарки, а потім я вам розповім дещо про цей «знаменитий № 9».

Товариство увійшло досередини. Навкруги внутрішніх покоїв тягся безкрай коридор.

Вздовж рухомих стін коридора, пообклеєних багровими шпалерами, стояли величезні кактуси, пальми й інші тропічні рослини. В коридорі не було ані душі.

За стіною хтось тихо хіхікав... Шергель зупинився і відсунув краєчок рухомої стіни. Там була маленька напівтемна кімнатка, устелена чистими матами. Посередині кімнатки біля чавунчика, що в ньому золотом жевріло вугілля, сиділо дві молоді красуні... гріли руки... вони, певне, розмовляли про щось веселе... Японки схопилися і, побачивши європейську жінку з чоловіками, якийсь час зачаровано дивилися на неї... Потім одна з них, щось надумавши, кивнула їм головою, промовила по-англійському «прошу» й вийшла. Вона почовгала вздовж коридора, на звороті зупинилася, знову кивнула головою, ніби кажучи «прошу зачекати», і зникла за стіною. За кілька хвилин вона вийшла в супроводі другої, вже літньої японки.

Та, усміхнувшись, запитала:

— Руські?

Але тому, певне, що на це їй ніхто не відповів, приязно кивнула й промовила.

— Енгліш... Американ...

Слідом за японкою приятелі вийшли на подвір'я. Просто із дверей слалася широка доріжка, всипана білим морським піском і облямована зеленню та різними тропічними деревцями. Алея привела товариство до мініатюрного квітника. Великі лілії білими й блакитно-рожевими китицями звисали з тонких, ніби пір'ястих стеблин; низенькі різноманітні квіти чудовими візерунками оздобляли доріжки цього квітника-парку... Все це не росло в землі, а було штучно вкопане у землю в спеціальних горщиках та барильцях. Пишні гірлянди звисали над мініатюрними алейками.

Квітник було ілюміновано тисячами мініатюрних білих ліхтариків, що метеликами почіплялися на гірляндах. Для чого й для кого все те світилося— було невідомо. Кільки маленьких шатрів стояло по кутках парку-квітника і всередині їх, опріч лілій та піонів, не було нічого... За вір'ям парку тяглася пуста,

а за нею вдалині, крізь частокіл, мерехтіло сяйво електрики людної вулиці містечка веселості...

Тим часом японка пояснила, як кожна квітка зветься.

— Все це ми самі урядили, власне, мої дівчатка,— зауважила вона, обвівши рукою навкруги.

Господиня будинку визирала досить випещеною... Її подоба відбивала тепер зів'ялу, колишню вроду... Розумні очі ласкаво пронизували кожного з гостей, ніби намагаючись розгадати, що кому не ясно ще, що б то ще показати... Вичерпавши пояснення, вона пішла назад до будинку, і приятелі, глянувши востаннє на чудовий білий квітчаний парк, пішли слідком за нею.

Вона привела їх до сіней і попрохала трохи зачекати. Сама зникла за рухомою стіною й хутко винесла купу листівок з фотографіями вродливих японок, краєвидів її парку, квітів, будинку...

— Це все наше... Купіть,— запропонувала вона.

І приятелі купили.

Коли вони вийшли, Шергель звернувся до товаришів:

— Оце та японка, що двадцять літ тому колишній російський цар Микола збавив її вінка...

І Шергель розповів:

— Колись цар Микола із своїм почтом навідався до Японії глянути на красу Країни сходу сонця. Тут він, як звичайно, почав бенкетувати... Якось в час бенкету він наглядів молоденьке дівча років чотирнадцяти, надзвичайної краси японочку... Звичайно, він наказав своїм ясновельможним гультьям-князям добути її йому... Ті виконали його «непохитну» волю. І молодятко, після гулянки, було в нього... Кажуть, її напоєно п'яною й силою узято... Вранці, коли вона прокинулась і зрозуміла, що скоїлось,— зняла лемент... Та золото все вершить... Їй заплатили золотом кілька тисяч червінців... Коли другого дня довідалась про це родина її — японці люди практичні,— вони теж з'явилися до почету й вимагали сатисфакції, інакше, мовляв, за безчестя доньки вони будуть жалітися самому мікадо, та ще й рознесуть славу про такого «помазаника» на весь світ... Їм теж заплатили кільканадцять тисяч карбованців... Але на цім не скінчилось... Наречений обезчещеної дівчинки — молодий японський офіцер,— коли дізнався про лихо, на одному рауті, куди йому пощастило потрапити, вихопив шаблюку й хотів

зарубати Миколу, та йому одбили шаблюку, й японець не влучив... Всім відома історія, як тоді розписували в газетах про замах невірних японців на «помазаника» та чудотворне врятування його. По цілій Росії молебні правила. Офіцера того потім японська влада скарала на смерть... бо через те трохи до війни не дійшло... Так оце й є та сама японочка. Коли вона підросла, на гроші ті заснувала будинок проституції...

Товариство здивовано мовчало.

— От де таємниці державних конфліктів,— зазначив Міро.

Мовчазно виплутались з вуличок і не зауважили, як опинилися в якихсь темних суточках, що впиралися в гору

— Оце була мандрівка ізраїльтян,— пошуткувала Емма.— Це ви винні, тож виводьте! — засміялась вона до Шергеля.— Ясно, що ми заблудилися.

Шергель спинився, ніби міркуючи, що робити. Потім, заглядівши світло в одній з хаток, де двері були нещільно присунені, пішов туди, а слідом за ним Міро й Федір.

Решта спинилися недалеко.

Це була якась майстерня, що разом правила й за житло.

В хаті був підстаркуватий японець, вже розібраний до снання, стара японка, що тримала на руках немовлятко й щось муркала йому; молодиця-японка ворушила жарини в горщику а молодий японець, певне, її чоловік, грів руки над жаром. В хаті було ще двоє підлітків. Блмала лойова свічка.

Шергель спитав, як вийти до європейського міста.

Всі присутні в хаті дивилися на Федора, Міро, що теж просунули голови крізь відчинені двері, й на Шергеля, що його мови ніхто з мешканців не міг уторопати.

Нарешті одна з дівчаток щось проказала, і всі стиха засміялись. Старший японець загадково позирнув на волоцюг, а стара японка усміхнулась, передала дитину молодиці й, киваючи головою до приятелів, вийшла на вулицю. В темряві вона не помітила Емми; вона таємничо кивнула головою й мовчки пішла вперед суточками, що потім, як виявилось, завертали понад самою горою вбік. Японка довела їх до однієї фанзи, щось промовила, простягнувши руку до дверей її, і пішла назад.

Товариші дивились то на нумерованого ліхтарика, що світився біля хатки, то в темряву, куди зникла японка.

Шергель постукав у двері. Але хатка не виявляла ознак життя. Тоді він почав грюкати доти, доки там, усередині, знялась шамотня.

Крізь штахетні ворітця видко було, що там засяяли вогники, освітили покої, і людські тіні замаячили на паперових вікнах.

Врешті двері хатки відсунулися, й у них з'явилася заспана японка з свічкою в руках. Вона обережно зійшла по східцях до воріт і мовчки відчинила в них хвіртку, одступивши набік і освітлюючи дорогу нічним гостям.

Шергель спочатку подивився на неї, але її погляд ніби казав: «Та ну-бо, швидше йдіть, а то я змерзла...»

Він ступив через поріг хвіртки й пішов до ганку. За ним посунулись і приятелі.

Коли проходила Емма з Северином, японка злегка ойкнула й потім зареготала якимсь дивним сміхом.

Миттю вона зачинила хвіртку й, мов куля, випереджаючи по маленькому коридорові гостей, зникла в покоях.

З півтемних сіней приятелі увійшли у велику світлицю-залу.

Ярко освітлена кімната була устаткована європейською м'якою меблею, стіни також було оздоблено європейськими малюнками...

— Певно, якийсь європеєць живе... Молодець старенька, знала, куди нас привести, щоб порозумітися,— зауважила Емма.

Але яке було здивування приятелів, коли за кілька хвилин до кімнати влетіло щось із десятків молодих і вже літніх японок.

Спершу вони зацікавлено поглядали на Емму, а коли та засміялась до Северина, промовивши: «Що це? Ми в раю гурій?» — японки сміливо кинулись до гостей. Кожна вибрала собі жертву...

Приятелі, як один, залаялись таким гучним, веселим реготом, що японки спершу остовпіли й момент розгублено споглядали, певно міркуючи: «Що це, вар'яти, чи що?»

— Та це ж будинок розпусти! — захлинаючись від сміху крізь сльози, скрикнув Льова.

— Так он куди нас привела старенька! — ледве встиг промовити Шергель, втираючи очі, що налились сльозою від сміху. — А як серйозно вона все це робила, ніби виконувала великий обов'язок для рідних...

— Ну, чого регочеш? — звернулася врешті до нього по-англійському одна з блискавичними очима японка.

— Пива чи чого наказати?

Інші японки теж уже щось щебетали різними лама-ними мовами, користуючись при тім всіма лексиконами, що тільки знали.

— Добре. Дайте чого-будь, — відповів Северин, сідаючи на тапчан.

Кільки японок зникли й миттю з'явилися з пляшками. Вони хутенько заметушилися біля столу.

— Ти знаєш, вони й мене вважають за свою... — промовила Емма до Северина. — Тільки, певно, гадають, що іншим товаришам нема пари — ну, мовляв, і прийшли...

До них ніхто з японок не підходив. Тільки коли почали наливати в шклянки питво, дві з них піднесло по шклянці Северинові й Еммі.

— Ну, хто з вас говорить найкраще по-англійському чи ще як там? — запитав Шергель, звертаючись до них.

Японка з блискавичними очима зникла й повернулася із старенькою японкою, певно, господинею. Шергель розказав, у чім справа, і прохав показати, як пройти до європейської частини міста.

Обличчя старої стало кисле. Вона прикинула оком усіх товаришів, крім Северина і Емми, і, певно, поміркувала, скільки б ото вона заробила...

Потім щось почала розказувати дівчатам, що обступили її.

Дівчата залились дзвінким і хриплим сміхом... Потім звагом почали виходити геть, чуло поглядаючи на Емму й Северина.

Господарка гукнула за двері, й звідти миттю з'явився засаний японець.

Шергель заплатив їй за питво й, крім того, ієну «за турботи».

Японець провів компанію до самого каналу, звідки видно було освітлену європейську частину міста.

РОБОТА РОЗГОРТАЄТЬСЯ

Від'їзд Міро до Китаю й Федора до Америки припав в один день.

Пароплави «Серано» до Яви й «Кяйша» до Сан-Франціско відходили майже одночасно.

На пристань вийшли Северин з Еммою, Стьопа й Льова. Міро стояв на палубі біля поруччів обік японця з смуглявим серйозним обличчям і махав хусткою до пристані; японець теж махнув капелюхом у бік Северина й Емми. То був товариш Мутсу, що його відрядила японська організація для мандрівки з Міро.

Товариші з берега слали привіт — до побачення.

Серед сили люду на березі й пасажирів на пароплаві жодне жандармське око не могло розпізнати, хто кого вітає...

На другім боці — на пристані № 3, де бряжчали ланцюги й шуміло людське море, теж проревів тричі гудок.

Федір стояв на прові пароплава й очима шукав товаришів...

В такі хвилини, коли линеш в далечинь від землі й її мешканців, невимовна туга й біль хапає в обійми серце... Мимохіть виступають сльози й очі шукають близьких, що лишаються на березі.

І Федір знайшов їх. Він скинув свого кашкета, махнув ним і, коли побачив, що йому відповідають, радісно усміхнувся.

Пароплав загув і швидко рушив.

Четверо, що лишилися на березі, ще довго зорили за дедалі меншою людською постаттю на прові пароплава...

Увечері з Токіо приїхав Сеня з листом від Шергеля.

Шергель сповіщав про заходи, що їх вжили японські товариші, про утворення відділів в Осаці, Кіото, Нагої, в Кобе, Хіросімі й Нагасакі. До Шергелевого листа було вкладено шифровану записку від Кої. Той сповіщав, що пані Грокс виявилась надзвичайною особою. Несподівано навіть для нього Емілія стала на той шлях, що в Кореї треба робити революцію проти японського гніту. Коя сповіщав, що тепер він править у патронаті

й школі пані Грокс за лектора й лікаря. Він повідомляв, що надіслав все, про що умовився,— до Маніли на Філіппіни, до Гонолулу на Гавайї. В Сеулі вже збито докупи певний гурток. Нав'язано зв'язки на Гензанських і Гвендолінських копальнях.

В постскриптумі Коя додавав, щоб усе листування надсилати через патронат на Емілію...

Приятелі прискорювали справу. За кілька днів на розі вулиць Пасіфік і Східна Зоря з'явився новий «чужоземний» кіоск.

Сам консул, коли до нього звернулась Емма по допомогу, дізнавши, що вона хоче лишитися в Японії, доки «там» перемелеться, залюбки дав їй рекомендації. Він навіть обіцяв прислати свою доньку з замовленням на літературу... Бо ж його Поліна також не може виїхати до Росії й нудиться бідачисько в Азії...

Загірні хлопчата хутко зметикували, що «Світло» треба продавати здебільш по майстернях, на околицях, на плантаціях, по заводах, серед бідноти та робітників, а інші газети по установах, торговникам... Навантажені купами газет, вони, мов миші, зникали з кіоска... Двоє нових друзів, що прибули з Далекого Сходу — Абаші-дзе і Білло, вислані сибірською владою jako шкідливий анархічний елемент, допомагали Еммі експедитувати «Світло» в інші міста Японії та за її межі.

Сеня безвідгалу мотався з Йокогами до Токіо та з Токіо до Йокогами.

В неділю російські емігранти почали сходитись до клубу «Орієнталь».

Помешкання, що винайнято було для клубу в одному японському будинкові колишньої школи, було невеличке, але добре устатковане запобігливим господарем.

З Токіо прибув Баранов з дружиною; вони нишком примостилися в куточку. Прийшла й консулова донька — досить вертлява, весела чорнява панночка. Вона знайшла Емму, що розсаджувала публіку, обняла її й почала улещатися: мовляв, як вона рада познайомитися з нею і в її особі мати приятельку, таку енергійну російську патріотку, що дає змогу російським вигнанцям дістати хоч маленьку громадську розвагу...

Емма всміхалася до неї й стежила за публікою, що все прибувала...

Коли Поліна вичерпала увесь свій запас улесливих слів, вона запропонувала допомогу Еммі.

Льова, що сидів біля Северина, легенько торкнув його ліктем й звернув його увагу на досить незграбно вдягнених двох осіб.

— Присадкуватий — це князь, а довготелесий — його приятель офіцер, син мільйонера з ленських копалень, що про них казав Шергель, — тихенько пояснив він Северинові.

Розпочавши збори, Емма зауважила, що клуб на майбутнє дасть можливість ближче познайомитися руським, що закинуто недолею до Йокогами...

За голову вона запропонувала обрати Поліну Трухан — дочку консула.

Коли присутні заплескали в долоні, Поліна, що, певно, не сподівалася такої уваги, підвелась, радісно блиснула очима на Емму й пішла до столу.

З передніх лав підвівся джентльмен. Він гордо оглянув залу, провів рукою по голові й пішов до трибуни.

— Товариші й громадяни, — почав лектор. — Сьогоднішній реферат має на меті роз'яснити те аномальне соціальне явище, що зараз бентежить суспільство Росії та інших цивілізованих країн світу, а саме — більшовизм.

Лектор почав розповідати, що більшовизм означає, звідки він з'явився і як він хоче обернути російську революцію. Він остеріг, що молода республіка, яка тільки прокинулася від довгого монархічного сну, може загинути через ті крайні вибрики, що хочуть запровадити більшовики. Росія, темна й дика в порівнянні до Заходу, може бути в шерехах цивілізованих країн тільки через багато літ, після безупинної виховавчої роботи, що може осягнути демократичний республіканський лад... Перемога німців — це буде задушення революції, а це станеться в тому випадку, наколи б більшовицьким агітаторам пощастило обдурити нарід і військо... Лектор розповів про німецьких агентів у Росії, що не пошкодують коштів для цього... Промовець малював більшовиків як демагогів, нездатних до творчої роботи, і, як приклад, згадував роз'ятрювання більшовиками націоналістичного почуття різних народів Росії, що поведе до деморалізації єдності революційних мас...

Під час його промови й гострих нападів на більшови-

ків князь кілька разів плескав у долоні; його підтримувала досить численна кількість аудиторії. Промовець розпалювався. Він уже розвіював на всі вітри більшовицькі вигадки й саму ідею «диктатури темних мас»...

— Лише переведення наших соціалістичних реформ в новій Росії, наша більшість в її уряді, в державних установах виведуть Росію на новий світлий шлях республіканської демократичної країни...— вигукнув він, кінчивши промову.

— Ото з тутешньої охранки, — шепнув Льова Северинові, вказавши на японця в зеленому шальоні, що смирененько сидів біля дверей.— Тих двоє— то мої знайомі студенти, — додав Льова, кивнувши в бік двох юнаків японців, що сиділи на передніх місцях і уважно записували чути.

В залі панувала тиша... Всім, певне, так було все зрозуміле, що сказав лектор, що ніхто не мав чогось додати...

Врешті підвівся Стьопа.

Консулова донька, що врешті зрозуміла свої обов'язки, запитала: «Хто ще?»

В залі заворушилися, але ніхто не відкликався...

Стьопа вийшов до трибуни.

— Бачте, громадяни, як добре все змальовано, — почав він стиха.— Але наш лектор заблудився в лісі...

Публіка заворушилася.

— Мені хотілося запитати промовця: як би він з своїми соціалістами творив нову республіку?.. — звернувся він до лектора.— Я домірковуюсь, що він би створив таку республіку, як от та, звідки ми повтікали... А може, ще яку іншу. Тільки для мене не ясне ось що саме: в якій республіці він бачив, щоб мирно жили разом вовк і ягня? Він, бачте, хотів, аби вся та мерзота, яка лизала руки царя, яка визискувала народ, почавши від фабрик і кінчаючи верстатом та заїжджим двором, разом з його соціалістами утворили добрий лад для краю... Цебто, ясніше кажучи, перетворила царські покої в готель для міністрів та їхніх урядовців... Щоб фабрики тягнули жили з робітника не іменем царського закону, а іменем демократичної республіки... Щоб чиновники, купці й офіцери знущалися над своїми жертвами не в монархічній державі, а в «республіці»... Щоб мільйони голодного люду дошли не з ласки

царя, а з благословення республіканських міністрів... Ми вже скуштували тієї демократії в Америці...

І Стьопа почав доводити, що війні треба покласти край, армію треба зруйнувати, весь старий державний апарат знищити... Чорносотенне чиновництво, офіцерство треба розігнати і натомість збудувати нову соціалістичну армію, захисницю країни трудящих і справи соціалізму. Вшент треба перебудувати весь державний апарат... А правом керувати життям повинні користуватися тільки ті, хто працює й вкладає в життя частину своєї продуктивної роботи.

Серед публіки почався рух...

— Так от, щоб досягти такого життя, не скутого в обценьки держави з прикордонними фортецями, для допомоги трудящим цілого світу ведуть роботу більшовики в Росії...— продовжував Стьопа.— Й я з радістю за успіх тієї роботи сміливо кажу: хай згине зрадницька соціалістична мерзота! Хай живе більшовизм у Росії!

Стьопа скінчив і пішов на своє місце... В залі розляглися гучні оплески... Всі заворушилися... зчинився лемент.

— Прощу слова! Прощу слова! — загукало кілька голосів відразу.

Поліна, що безпорадно поглядала то на Стюпу, то на спітнілого лектора, то на Емму, що усміхалася до неї, нарешті почала записувати, хто прохав слова.

На трибуну вийшов високий сухорлявий англійсько-го типу блондин.

— Ви вибачте мені,— почав він поганою російською мовою,— я не вмію добре говорити... Хоч розумію все... Розучивсь... сам з Австралії, теж хлопцем виїхав з Росії... їду знову туди... випадково тут. Дозвольте сказати англійською...

— Просимо...— загукало кілька душ у залі.

— Все, що товариш говорив, є дійсна правда,— почав він.— І коли нас до цього часу дурили всякі соціалісти-угодовці з буржуазією, як добродій лектор, то в сучасний момент, коли почався в Росії дійсний соціалістичний, наш пролетарський рух,— хай живе він... І хоч буржуазія кричить, що то розбійники, демагоги, німецькі шпики, скажемо їм: геть, наволоч, гнобителі робочого люду!. Ми знаємо, що робимо. І коли це вам не до смаку, ідіть до лихого години!..

Потім говорило двоє англійських матросів. Вони так само погоджувалися із сказаним австралійцем, тільки один з них не розумів, для чого ото треба кінчати війну з Німеччиною...

Лектор не брав слова... Стьопа взяв слово й по-англійському роз'яснив цілі війни і революції...

Матроси задоволено гукнули з місць: «Правильно».

Князь і довгий сиділи, як на голках... Вони намагалися щось говорити, але стримувалися і з злістю зиркали на Стюпу...

Нарешті князь схопився, простягнув руку...

— Я не розумію, панове,— почав був він. Але публіка загукала:

— До трибуни, до катедри!

— Я не розумію, панове,— почав нервово він,— щоб розумні люди співчували більшовизмові...— Він вхопився руками за край катедри, ніби боявся, щоб його не стягнули звідти, нахилився до публіки й белькотав:— Хіба ж можна варварство захищати?.. Люди руйнують державу... здобутки довгих літ...

Але голос Стюпи з місця перебив його:

— Так, так, пане князю... Ви якраз доказуєте те, що соромився договорити ваш соціалістичний приятель...

Публіка захвилювалась.

— Князь... Монархія появилася! — загукали в залі.

Князь скрючився, мов заляканий заєць, похапцем відірвав руки від катедри й мокрою куркою посунувся назад на своє місце...

Стюпа миттю був на трибуні.

— Ось маєте,— вказав він рукою на князя, а потім на лектора,— з ким ідуть рука в руку всякі шахраї-соціалісти. Бачите, який контраст: князь Воронцов, царський посіпач, що втік від революції, і «соціаліст»... Яка різниця між їхньою ідеологією. Ясно, як на долоні, чії інтереси захищають оті пшоняні соціалісти й чії захищають більшовики. — І Стюпа пішов на місце.

Аудиторія задоволено загула. Зчинився гомін.

— Хай живе більшовизм! — гукнув хтось.

Лектор засоромлено принішкнув на місці... Він кисло усміхнувся й одмовився взяти останнє слово. Лише процідив крізь зуби:

— Це якесь непорозуміння...

Зібрання скінчилося, і публіка почала неохоче виходити, голосно резюмуючи вражіння...

Поліна, що залишилася з Еммою, запитала:

— І ви так спокійно сиділи? Це ж щось нечуване... Я б на вашім місці, як організаторка, не дозволила отому останньому говорити... Це просто нахабство...

— Це було б для клубу недобре,— усміхнулась Емма.

.

Не встигли приятелі гаразд висловити свої вражіння— вони тільки-но повернулися до свого «Інтернаціоналу»,— як були стурбовані грюкотом у двері... Ввійшов служка й **подав** депешу.

Під машкарою **комерційних** справ Міро сповіщав: «Хай хто другий виїздить до Шанхая. Треба їхати в центр Китаю. Ми ідемо до Маніли й далі. Там лишив листа».

— Нічого не розумію,— розвела руками Емма.

— Міро ніколи даремно не потурбує; мабуть, в Шанхаї не було з ким закінчити справи, і вони поїхали далі..— відповів Северин.

— Так що ж далі?— запитала Емма, розриваючи шифровку на дрібні шматочки.

— Треба їхати мені й Стьопі,— відповів Северин після короткої мовчанки.— Це й для Стьопи буде краще. Нема сумніву, після сьогоднішньої баталії в клубі йому залишатися тут не можна. Треба хоч на який час замести сліди...

Він взяв із столу картку розпису пароплавів і потягів і, переглянувши її, продовжував:

— Звідси пароплав вирушає у п'ятницю; в суботу він буде в Нагасакі. Я їду звідси, а Стопа сідає на пароплав у Нагасакі, куди завтра іде потягом. До від'їзду пароплава йому, може, що пощастить зробити там з заснованням кіоску...

XVI

В КИТАЇ

В призначений день Северин вирушив, а в Нагасакі серед пасажирів, що на катерах прибули до пароплава, був і Стьопа. Він залагодив справу з кіоском і залишив у Нагасакі Абашідзе...

На цім пароплаві, що прямував до Явайських островів, їхало кілька європейців-купців, що прозивали себе фабрикантами, і сила такого ж гатунку китайців і японців. Між європейцями був один службовець шанхайської митниці.

Це був молодий англієць, що з погордою ставився до інших пасажирів; лише з Северином і Стьопою він чомусь був чемний. Він вихвалявся перед ними знаннями китайської «ситуації» та констатував страшенну темноту й рабську покірливість дикунів-китайців.

— Не диво,— хвалився він,— що сама ж китайська влада нам, європейцям, платить вчетверо дорожче, ніж своїм. Хіба ж це народ, що не може ніяк навчитись європейських звичаїв і цивілізації?.. Хоч би скільки ви йому говорили, товкли, він буде тільки усміхатися, кивати головою... Прийдіть навіть до освіченого, то побачите його із сморідною водяною люлькою, чаєм без цукру, в теплих черевиках серед літа й смердючим убранні... А їхні почивальні?.. Ви знаєте, як вони сплять? — питав він подорожніх. І сам відповідав: — На глиняному пілку, загорнуті в ковдри та із солон'яним скралем під головами замість подушки...

— А може, то тому, що їм так мало платять? — зауважив був Северин.

— Де там... Та хіба їм треба більше?.. Ну, нащо їм більше?.. Хіба кому з них треба європейське вбрання, взуття, меблі, білизну?.. Живуть, як кроти або свині... — І англієць здригнувся, ніби уявив себе на момент китайцем...

«Справді, нащо вони цю свиноту тримають, коли свої дешеві...» — подумав Северин. Але, ніби йому відповідаючи, англієць озвався:

— Вони без європейця не обійдуться... Вони цупко зв'язані путами промислових та державно-політичних відносин і тому без нас їм аж ніяк не можна.

— М...да, маєте рацію,— іронічно буркнув Северин.— Ну, а як же ви — добре забезпечені, коли порівняти до Англії?

— Ще б пак... Наприклад, мені тут платять щомісяця двісті доларів — це майже втричі більше, ніж удома... Крім того, конфіскаційний та інший скуп... Тут ця справа нами ведеться дуже добре, як ніде. Скажім — опіум. В Китаї ніхто не має права ним торгувати без дозволу нашого уряду... Монополія. Все це благодатні

наслідки нашої могутності,— пояснив англієць.— Ну, а китайці не хочуть платити мита та високого податку на право торгу ним, і от вони незаконно й гендлюють ним, бо контрабандою опіум коштує в яких п'ятсот раз дешевше... А тут-то наш брат: а ке, що там маєш, сідай, братику, до буцегарні, а може, як третій раз попався, то й на шибеницю... Тоді нам перепадає половина вартості опіуму...

Урядовець самозадоволено одхилився на крісло, пихнув люльку і, озирнувшись навколо, промовив:

— От на цьому пароплаві, я певен, контрабанди опіуму нема, я вже нюхом чую... Так, при звичаївся... Його здебільшого везуть з Калькутти, Бомбея та з північних країв Китаю... з Росії... От мій приятель — так той зловив на сто тисяч опіуму: він був запакований в засмолену труну... хотіли обдурити — мовляв, мерця перевозимо... Але, без сорому казка, він битий горобець... Відчиняй мерця — от і спіймав... Дістав він за те п'ятдесят тисяч, та до того його було ще призначено за начальника митниці в Кантон... Правда, він покинув службу... Поїхав собі женитися...— примружив очі урядовець, ніби це він сам зробив... а потім тихо додав: — Він боявся, щоб не забили, бо того купця повісили, а його родина та компаньйони хотіли вчинити замах.

В компанії цього балакучого урядовця Северин і Стьопа згаяли весь час дороги.

В своїх безугавних оповіданнях урядовець малював майже всі ті жахні тайни промислової політики, що провадять у Китаї імперіалісти через свою дипломатію.

Северин і Стьопа уважно слухали його. Своїми оповіданнями англієць намагався вихвалитися перед ними, який він розвинений і спритний, і приятелі дізналися цікавих подробиць про торговельно-промислову конкуренцію на терені Китаю поміж Англією, Америкою, Німеччиною та Японією. Ця конкуренція була однією з причин нацькування Китаю до війни проти Німеччини, що через свої капітали й спритність захопила в нім концесії копалень срібла, платини...

Урядовець розповів своїм співбесідникам-«фабрикантам» — Северинові й Стьопі — про головні міста Китаю, про тамтешні порядки... І коли приятелі під'їздили до Шанхая, то вже мали деяку уяву про це місто.

Прибули вночі. Товариші поїхали в один з готелів що про нього дізнались від урядовця.

Вранці Северин вийшов з дому.

Готель «Голланд» був на вуличці китайського міста недалеко від європейського центру. Сила народу, мов мурашки за роботою, сновигало тут на всі боки. В довгих чорних і синіх своїх ксьондзівських сутанах, в камилавках, що покришками мостились на головах, китайці метушилися між крамничками, що перелякано тулилися одна біля однієї. Тисячі вирізаних з дерева таблиць висіли на жердинах, що кінцями впиралися в дахи по обидва боки вулиці... Через це вуличка-пасаж нагадувала хисткий тунель, із стелі якого висіло каміння, що не встигло обвалитися... Торговці-носіїники шалабудили серед комахні людей. Жива риба нервово плюскалася в кошиках, що тримали на головах продавці; стрічки, постолі, білі панчохи, гребені для чесання шовку, парфюмерія, цигарки, сірники, шнурки для застіжок, люльки, тютюн, різне вбрання — все можна було тут дістати в торговців, навіть не заходячи до крамнички. Свічки, паперові сірники, риж, різне коріння для страви та сушена риба наповняли коші, полиці та ночовки крамничок, серед яких траплялись чистенькі крамнички красного краму та засмальцьовані аптеки.

..Немов у вулику, було й на проспекті європейської частини, куди вибрався з лабіринту китайського торгу Северин.

Він ледве протиснувся крізь рій різнонаціональної публіки на другий бік. Автомобілі, екіпажі сновигали вулицею. Величезні скляні вітрини, за якими було виставлено різні благості «європейської» потреби, нагадували торговельну частину великого європейського міста... Дзвінкі шипучі трамваї додавали всьому тому урочистості. Життя бурхало із всіх щілин цього кварталу...

Северин вибрався до парку, що простягався понад океаном. Люди покинули його серед турбот паркового дня. Лише європейці час од часу хутко перебігали алеями парку, немов боялися зупинитися в нім. Ні одного китайця в парку не було, ніби вони змовились бойкотувати цю красу надбережжя і, насміхаючись над тінню його алей, тисячами сновигали на спеці другим боком вулиці по запорошеному бруку.

«Що б то значило? — подумав Северин. — Чому вони сюди не йдуть і товчуться брукованою вулицею, заважаючи їзді?»

На розі парку й каналу височезний поліцей в англійським убранні похмуро й пильно стежив за публікою.

— Куди?! куди?! — гучно гримнув він на кількох китайців, що хотіли було повернути на алею парку. І він велично показав їм рукою на середину вулиці...

Китайці, перелякано озираючись, повернули на другий бік...

— Хм... Он воно що... Китайцям не можна ходити алеями парку... «У нашій — не своїй землі», — згадав Северин із Шевченка.

Він підійшов до поліцейя й запитав потрібну йому вулицю.

Той чемно підніс руку догори, вітаючись, і уважно роз'яснив, як туди пройти.

Молодий китаець, що вийшов на дзвінок Северина, сказав, що доктора Су А-вена немає вдома. Коли Северин назвав себе, він загадково мотнув головою, зник у дверях і за мить виніс йому листа.

Лист був від Міро. Той сповіщав, що виїхав далі, бо в Шанхаї не було на ринку кави, а що «молодий комісіонер» дасть пояснення.

На запитання Северина про Су А-вена, як його й де можна знайти, китаець розповів, що Су А-вен живе в Ханькоу, а може, де в іншому місті, про віщо можна дізнатись там, у Ханькоу. Замість адреси китаець подав Северинові чистий конторський бланк, на якому збоку було видруковано по-англійському адресу якоїсь аптеки.

«В Ханькоу, а може, в іншому місті...» — свердлили мозок Северина загадкові слова юнака-китайця.

«Сюя», пароплав англо-японського товариства «Ясне сонце», швидко плыв за водою по каламутній широчезній Янцзи-к'ян в напрямку Ханькоу. Серед купецтва другого класу поважно припишкли й Северин із Стьопою.

За кілька днів нудної мандрівки товариші прибули в Ханькоу.

Ханькоу — величеньке місто, своєю європейською частиною притиснулось до чистого вибрукованого надбережжя, вздовж якого йшла довжелезна алея, густо

обсаджена каштанами й усипана білим морським піском.

Муроване величезними кам'яними плитами надбережжя важкими кільцями на довгих товстих ланцюгах тримало на воді плавні пристані й пакгаузи.

Пароплав зупинився біля англійського берега, звідки до міста тяглося кілька кварталів — англійська концесія.

Северин і Стьопа вийшли на берег англійської території.

Підскочило кілька готових до послуг рикш. Поклавши свої речі на візочки, товариші відмовились сісти і звагом пішли алеєю, слідкуючи за рикшами.

Вздовж усього берега, біля європейської частини міста, йшли квартали-концесії Франції, Німеччини, Японії, Голландії та інших країн, що поділили між собою цю китайську територію міста, як свою власність.

На надбережжі кожної концесії стирчали різноманітні поліцаї, що їхнє убрання говорило за те, до якої держави належала територія й чия то була охорона. Кремезні індуси, мов нерозкубрені пляшки шампанського, з чалмами на головах, грізно наглядали за вулицями англійської території, китайці в африканських тубільних убраннях, напівголі, з широчезними солом'яними капелюхами, стерегли французьку; опецькуваті японці в мілітарній формі поважно оглядали свою територію. Італійські, голландські, шведські поліцаї продовжували цю плеяду вартових. Це все справляло на товаришів якесь кумедне, але разом і болісне вражіння.

Рикші чомусь звернули в бік китайської концесії, що її стерегли китайські поліцаї, і зупинилися біля готелю «Бар».

— Це була колись німецька територія, але, після оголошення війни Німеччині, китайська влада заволоділа нею. Тепер скарбниця Китаю збільшилася, бо всі податки з цього району, які раніш йшли німцям, забирає вона...

Так пояснив Северинові власник готелю — європеєць невідомої національності.

— Як хочете: я й японець, бо жінку маю японку, і датчанин, бо паспорт такий, і англієць, бо маю англійський готель, — все, що хочете... Тепер така полі-

тична світова ситуація, що краще за все бути без національності,— шуткуючи, пояснив він товаришам, показавши їм вільні кімнати свого готелю.

Це таки дійсно був «інтернаціоналіст».

До «Бару» на шклянку пива приходили німці, на віскі — англійці й американці, на грог — датчани, на шклянку теплого пива — французи. Господар говорив усіма мовами, до кожного був приятний, чемно запобігливий, сміявся, шуткував. Всі були задоволені з господаря, кожному щось він допоміг, всі щось були йому винні.

Лише по страві, що подавали Северинові й Стьопі на обід і вечерю, Стьопа подав думку, що господар був німець.

Діставши від зичливого господаря різні інформації щодо вулиць і взагалі про місто, Северин після вечери вийшов.

Адреса з Шанхая привела його до невеличкої китайської аптеки, що містилася на одній з глухих вулиць китайської робочої сторони.

В аптеці сиділа китайка, що, не розуміючи його питань, гукнула до задніх дверей. На поклик до крамниці-аптеки вийшов літній китаєць, чисто вдягнений в чорний національний балахон.

Северин спитав Су А-вена. Китаєць на момент подивився на Северина своїми пронизливими очима й спокійно запрохав до внутрішніх покоїв.

Він посадив Северина до столу в китайське м'яке кріселко, гукнув когось, і за хвилику перед Северином стояла вже маленька філіжанка.

— Чай,— хитнув китаєць рукою на чашку й мовчки сів поруч.

Северин подивився на чашку, хотів було зняти покришечку з неї, але, побачивши, що поверх гарячої води плавав сухий чай, зрозумів, що покришечка, певне, була, щоб затримувати чай у філіжанці, коли пити... Усміхнувся й кілька раз сьорбнув прісного чаю...

— Я хотів би бачити Су А-вена,— почав Северин,— чи ви?..

— Так. Я Су А-вен Куен,— відповів аптекар і запитливо дививсь Северинові в вічі.

Северин сказав пароль. Той відповів.

— У вас тут нема нікого? — запитав Северин, поглядаючи на двері в другу кімнату.

— Не турбуйтеся: англійську мову ніхто не розуміє,— спокійно відповів той.

— Я не сам, а з товаришем. Ми були в Шанхаї, і там нам дали вашу адресу. Мені дуже приємно, що вам тут не так доводиться ховатись, як японським і корейським товаришам,— почав Северин.

— Чому ви так гадаєте?

— Вже тому, що нам так швидко дали вашу адресу, навіть не запитавши, хто й що ми...

— О,— усміхнувся аптекар.— Тут нема нічого дивного. Я маю аптеку, значить, маю право купувати й торгувати аптечним крамом... Всякий може знати мою адресу... Це раз, а друге,— він лукаво подививсь на Северина, усміхнувся й додав: — Я не той, до кого вам треба...

— Як? — зблід Северин.— А звідки ж ви знаєте пароль?

— Будьте спокійні, страшного нема нічого. Вам треба бачити доктора Су А-вена, а я аптекар Су А-вен Куен,— натиснув він на «Куен».— Часто помиляються... Влада не раз прохала вибачення за турботи... Тут не так уже спокійно, як ви гадаєте. Я небіж доктора Су А-вена. Товариші так само до мене приходять, і, коли наш, він бачить доктора Су А-вена; не наш,— я є тільки аптекар Су А-вен Куен. Зрозуміли? Щодо пароля, я лише приймаю, але справи не веду, я тільки захист, броня Су А-вена. Не забудьте, що Су А-веніві не можна вільно жити... Коли не свої, так чужі... всякі є...— і він змовк.

Северин не відповідав і зачаровано дивився в розумні очі аптекаря. Він навіть не сподівався такої тонкої обережності.

— Ви, певне, не знаєте, що Су А-вен увесь час був на вигнанні й тільки допіру повернувся до роботи... Врешті ви про це все завтра довідаєтесь. Су А-вен живе на другім боці річки. Там безпечніш... Вам доведеться о шостій годині вийти на пристань, щоб переїхати. Коло вас буде увесь час мій син. Ви побачите його в аптеці, як будете виходити. Коли приїдете на той бік, підете слідом за ним— і ви побачите Су А-вена.

Він замовк, замислився, і, щось міркуючи, мовчки подививсь на Северинову філіжанку.

Северин підвівся, обіцяв зробити все, що він радив, стиснув руку аптекарєві і в супроводі його вийшов.

Проходячи через погано освітлену лойовими свічками аптеку, він побачив юнака років шістнадцяти, що сидів біля конторки й щось читав. Він подививсь на Северина й знову нахилився до книги.

Дома, коли Северин розповідав Стьопі свою пригоду, той дивовижно рухав плечима і, коли Северин скінчив, промовив:

— Ну, добре, хоч уже... а то я надумав складати речі для нової подорожі.

Другого дня, щоб згаяти час до вечора, товариші після вказівок власника готелю вийшли прогулятись за місто.

В околицях його, без усякої системи вулиць, ліпилися купками мініатюрні житла бідноти... Збиті з дощок і хмизу або саману, з якимись дірками замість вікон і дверей, облуплені, обдерті, ці хатки справляли вражіння, ніби вони були на швидку руку побудовані для житла в давні первісні часи; здавалось, що в цих похилих хистках тепер, певне, тимчасово, до зими, вигодовують свиней... І лише розвішане по притолоках, на дверях, стріхах темне лахміття, випрана одіж та засмальцьована дітвора, що вовтузилася тут у бруді коло хат,— все це давало думку, що тут живуть людські істоти. Сморід від людського посліду забивав дух, а калабані жовтавої слизини затопляли ці житла. Тисячі таких хаток, що купками зчепилися одна з однією, потонули в багнюці, тулились до китайської частини міста.

— Певне, робітництво живе...— зауважив Стьопа, перестрибуючи через смердючу синяву калюжу.

— Чудовий контраст із чистим європейським містом і лагідними кімнатами,— відповів Северин.— Це так цивілізують добрі європейці диких китайців...

— Сволота!..— процідив крізь зуби Стьопа.

Вийшли на зелені городи, що тяглися довгими грядками, забираючи очі своєю різнобарвною, ще не викопаною городиною.

Чудові ланки-городи говорили про те, з якою любов'ю й знанням городницької справи люди обробляли їх. На деяких городах китайки й китайці вибирали щавель, редиску та іншу крайову городину.

Товариші попрямували до купи людей, що гойдалились

вдалині. В мініатюрних човнах рибалки веслами, подібними до гирлиги, ганяли по невеличкому озеру бакланів. Криво-довгоносі качки тікали від них і пірнали у воду. Спочатку товариші гадали, що рибалки ганялися за качками, але виявилось зовсім інше. Рибалки своїми гирлигами совали до бакланів, ніби спонукали їх тікати... Качки пірнали вглибину і за мить виринали, тримаючи у волі або у дзьобі рибу... Із здобиччю вони підпливали до човна або підпливав сам рибалка; господар сував до качки гирлигу, та ставала на неї й кінець гирлиги разом з качкою був вже в човні. Рибалка виймав рибу з рота або вола качки і знову спонукав її гирлигою, знову сновигав слідом за нею по озеру.

Часом качки витягували з води досить великих, по кіло, головнів. Риба сильно біла хвостом, намагаючись випорснути з дзьоба, тоді нирець намагався хоч наполовину проковтнути її у волю. В такі неприємні для нирця моменти на допомогу поспішав рибалка, який гирлигою вихоплював за ногу нирця разом із здобиччю в човен; часом риба виривалася з дзьоба, і тоді нирець кидався в глибину озера, але момент — прудка тваринка нирець знову тримає її своїм довгим дзьобом. Іноді в воді зчинялася боротьба, і сильна велика риба була переможцем... В таких випадках нирець несміливо впливав догори й сумно відпочивав на поверхні озера... Але заздрісний рибалка, роздратований своїм незграбним нирцем, сильно ляскав гирлигою по воді, і втомлена качка знову пірнала вглибину за здобиччю.

Кожен рибалка мав по дві-три качки. Деякі з качок сиділи на човні, певне, відпочивали й через який час заміняли інших, що вже втомилися на ловах

Приятелі сумно дивилися на ту картину: їм було жаль і втомлених безпорадних нирців, що виснажали свої сили на безугавних ловах, і їх жертвов, що безпорадно тріпоталися на днах човнів, і зігнутих на човнах ловців, що виснажені, з запальними очима ганялись за нирцями... Було жаль і самих себе, що дивилися на цю гру боротьби за існування трьох створінь...

— Три фронти боротьби за існування... — кинув Стьопа, відходячи від озера. — Риба, нирець і рибалка... І все ради тієї цивілізованої наволочі, що навіть на дні озера крутить життям оцих усіх...

Вийшли до механічного заводу... Він похмуро стояв

пусткою. Вагонетки сумно сиротами й довгими шерегами стояли неподалік на зламаний вузькій колії.

Німецький — тому не робить. Капіталісти інших країв не дозволяють німецьким робити гешефти.

— Війна...— згадав голосно пояснення господаря готелю Северин.

Обігнули місто й вийшли на надбережжя... Кілька пароплавів коливались з баржами біля пристані. Півголі, висушені, мов тараня, люди з угнутими грудьми, приспівуючи: «О-а-у! Ха-о-а!» — присідаючи в такт гнучким згинам коромислів, довгою чергою один за одним тягали на плечах вантаж. Великі кружала воску, барила цементу давили їх до землі, вгинаючи тягарем вузьеньку дошку, перекинену з облавку на берег.

Понад берегом на відмілу, скільки око бачило — голі люди, кулі, грілись на сонці... відпочивали... Причандали їхнього виробництва — коромисла — сиротами лежали збоку... Деякі з них шукали в сорочках настирливих створінь, спокійно винищуючи їх зубами й спльовуючи ту огиду на землю.

То безробітні...

У хазяїна робили ті, що взяли за роботу найменше...

Северин і Стьопа мимохіть пішли слідком за носіями, що з вантажем зникали за ріг вулиці.

Через кілька кварталів вони дійшли до того двору, що за його брамою зникали з п'ятипудовими паками носії. То був склад...

— Цікаво знати, скільки вони дістають за роботу...— промовив сам до себе Северин.— Певне, кілометр буде від пристані?

Китайці з порожніми коромислами купками йшли назад до пристані.

— Скільки дістаєте за роботу? — запитав Северин, зупиняючись проти них.

Носії спинилися, зирнулися між собою, помовчали хвилину. Один з них, високий, кремезний, з широкими плечима, але трохи зігнутий, відповів ламаною англійською мовою.

— По три сенти штуку...

Стьопа почаствував робітників цигарками... Ті мовчки взяли, щось усміхнулись один до одного й рушили далі...

Три центи за п'ятипудовий тягар!.. за кілометр!..

Ввечері, після шостої години, Северин і Стьопа були на пристані, а точно о шостій пароплав рушив на той бік.

Неподалік од себе Северин запримітив аптекаревого сина, що час од часу поглядав на нього.

За півгодини пароплав пристав до другого берега.

На присмерковому обрії маячили спичасті дахи старого міста.

Северин і Стьопа пішли за юнаком, що непомітно хитнув до Северина головою й швидко пішов вздовж берега. Звернули до міста. Увійшли в напівтемну вуличку, по обох боках якої заблмали крамнички, пройшли ще кілька вулиць, що з них уже зникали запізнілі мешканці. В одному з темних заулків юнак звернув у відчинені ворота; слідом за ним товариші пройшли довгий двір, ще якийсь заулочок, знову кілька дворів і нарешті увійшли в невеличкий будинок. Юнак зник, а у вітальні товаришів зустрів знайомий Северинові аптекар. Він мовчки провів їх через кімнати у внутрішній досить чистенький pokій, запросив до столу, налив з мідяного чайника чаю, уклонився й вийшов. Северин і Стьопа запалили цигарки й мовчазно почали оглядати кімнату.

Кільки твердих темної фарби кріселок та столів притислось по обох боках кімнати. На комоді, що не хотів визнавати біля себе компанії кріселок і прикипів до протилежної стіни, за невеличкою склянкою шафкою сидів мистецьки зроблений мідяний Будда; збоку шафи висіла вся списана китайськими ієрогліфами конфуційна дошка. В комоді, дружно притулившись одна до однієї, визирали шереги старих книг і якісь потемнілі пергаменти. Різні старовинні гаптовані по шовку малюнки скращали стіни покою, що його темінь розвіювало підсліпувате блимання кількох лойових свічок.

— Правда, романтично? — запитав Северин Стюпу, озирючи кімнату. — Щось подібне до чарівних казок і романів жрецько-поганських часів...

— М...да. Обережність надзвичайна, — процідив Стюпа. І він почав сьорбати з чашки зеленкуватий гарячий чай.

За кілька хвилин увійшов аптекар, а за ним невеликого зросту сивенький китаєць.

Аптекар одступився набік, даючи дорогу сивенькому, і промовив:

— Доктор Су А-вен.

Северин і Стьопа поздоровкалися.

Су А-вен сів до столу й мовчки уважно подивився на гостей. Його старече бліде й сухе обличчя, лагідні, ясні, ніби трохи болісні очі казали, що він пережив чимало турбот. Коли б не його довгасті щетинясті донизу вуса, що надавали йому китайський вигляд, можна було подумати, що це європеєць у китайському вбранні.

— Нарешті нам пощастило вас знайти, товаришу,— сказав Северин до нього й почав розповідати про мету приїзду.

Су А-вен раптом запитав назвиська товаришів у Новому Світі. І, коли Северин назвав їх, він попрохав зачекати хвилинку, звернувся до свого небожа, щось сказав тому по-китайському і, коли той зник, звернувся до Северина й Стьопа:

— У нас, бачте, тут є ще товариші, спільники — ми вже разом вислухаємо вас. Певне, дивуетесь, що так обережно вас приймаємо... Нічого не поробиш... В нашій республіці інакше не можна... Особливо з європейцями... Ви ж знаєте, що Китай для імперіалістичних країн є добра дійна корова, і всім, хто перешкоджає те доїння, не так-то вільно вийти на вулицю...— Він знову замовк, укрит полою свого довгого шальйону коліна й сховав руки в рукава ніби від холоду.

Разом з аптекарем до кімнати увійшло троє китайців. Двоє досить молодих, що запально стиснули руки приятелям, а третій худенький дідок; він мовчки вклонився й сів біля дверей.

— Прошу,— промовив Су А-вен до Северина

Северин з найдрібнішими подробицями розказав про розпочату роботу в Кореї, Японії, про потребу утворити відділ друку для тих країв на Філіппінах, про мандрівку Міро з японським товаришем Мутсу, про виїзд Сегалья та роль його, про Шергеля...

Северин виклав усе до дрібниць і запитав Су А-вена про можливість роботи в Китаї й акції на випадок захоплення влади пролетаріатом у Росії...

— Так,— доміркувавши, почав Су А-вен.— Ви не маєте нічого до запитання? — звернувся він у бік до своїх товаришів.

Ті захитали головами. І Су А-вен заговорив:

— Це надзвичайно чудово і вчасно. Ми тут були

самі й гадали, що наша робота, наш майбутній виступ будуть самотніми в Азії... Ваша звістка дає нам сили й енергію розпочати те, що розпочати ми вагалися... Ми раді мати з вами контакт, і хай наша спільна праця не буде марною...

Він закашлявся й, міцніше обгорнувшись шальоном, тихо казав далі:

— Отже, щоб ви мали уяву про нашу роботу, я коротко вам розповім ту ситуацію, в якій вона народилася.

Северин і Стьопа з зачарованням прислуховувались до його лагідного голосу: Су А-вен говорив чудово англійською мовою.

А він на мент закусив губу, відкинув злегенька голову й знову почав:

— Тисячоліття Китай переживав важкі періоди свого існування. Різні заборчі війни з монгольськими й іншими народами, з одного боку, високо піднесли інтелект народу, з другого — в ті бурхливі періоди люд знесилився й попав до лап імператорської деспотичної влади... Реакція панувала в краї... Насаджені по країні гультяї, родичі царя, всю свою увагу звернули на визиск. Дерли дев'ять шкур... Народ задихався серед того панування. В страшній боротьбі за животіння за-буто було все — розвиток науковий, духовний, технічний — все, що ви можете бачити в стародавніх пам'ятках китайської медицини, астрономії, техніки, в зарослих вікових монументах стародавнього дивовижного мистецтва...

Мандарини, що розсілися по краю, були катами своїх підлеглих. Символ страхіття мандаринів і династії — страшний дракон — на кожному місці нагадував підлеглим, що кожна їхня думка, всякий їхній прояв протесту буде винищено до пня... Ворота палаців, мандаринських дворів, кожен стовпчик, що мав яке-будь відношення до влади, мав на собі розмальованого дракона... і цей страшний звір лякав не тільки своїм мальовничим виглядом, а й дійсністю... Його ім'ям забивали людські шиї в колодки... ланцюгами зв'язували навік цілі купи нещасних, що чимсь провинилися проти влади... Людей у стовпах підтягувано за пельку догори... сікли руки, ноги, запакувували людину між двох дощок і потім розрізували пилкою вздовж від голови до ніг... Щось страшне було в краї... Династична

згряя та їхні льокаї так знущались над народом, що волосся стає сторч лише на згадку про те... Народ здеморалізовано... Суспільне перетворення відносин, ладу, економічного занепаду, нехтування людиною — все породило погані звички: опіум і сотні різних гідот, що перетворюють людину в річ або бездушний причандал... Претенденти на царювання вчиняли жакні залаштункові драми, вбивства, різанину... Ви пам'ятаєте боксерське повстання, що його було ліквідовано за допомогою війська цивілізованих країн... За те вони дістали в Китаї все, що тільки бажали: копальні, концесії, торговельні монополії й привілеї, з яких не користується ні один китаець... Нові місіонери, консульства, їх урядові й торговельні агенти допомагали грабувати народ, скуповуючи землі, повертаючи в ярмо боргів мільйони працюючого люду... і от, як знаєте, революція тисяча дев'ятсот дванадцятого року покінчила все...— Су А-вен важко зітхнув.— В ті часи нас було небагато. Молодь, що почала вчитися, не стерпіла. Почалась організація. В тім напрямку нам пощастило дещо зробити... Навіть перетягнути на свій бік деяких військових і незадоволених двірських... Почалась акція... Війська переходили на наш бік... Двірська військова вельможність і буржуазія, передбачаючи загибель династії, стала на наш бік і навіть взяла участь у ліквідації династії... Але треба було й тоді ще передбачати, що ми прогадаємо... що аристократія візьме гору, що вона одурить трудящі маси своїм виступом проти династії... І так сталося... Вони вбачали в революції ще краще, незалежне забезпечення свого існування й навіть більших привілеїв... Генерал Юан Ші-кай, що перший перейшов на наш бік, мав ще раніш свої наміри. Ми бачили це... Але що робити?... Швидко повалимо... Він бачив у своїй новій ролі вищу державну кар'єру і, як людина розумна, зробив так, як і слід було сподіватися від його класу. При новій владі опинилися ті ж двірські, що перейшли на бік революції. Апарат лишався старий. А в нас не було інтелектуальних сил, щоб цілком його замінити... В нас були лише мільйони неписьменних, темних... По країні лишилися ті ж генерали, губернатори, мандарини, які заявили покірність перед новою владою... Зібрано було парламент... Я не міг згодитися на пропозицію бути президентом... нас було дуже мало, а навкруги все стара

реакція... Йти проти — бути забитим або привести Китай до нової реакції. Президентом обрано було Юан Ші-кая... Він провадив далі справи так само, як і династія... Майже жодної зміни, крім п'ятикольного прапора замість дракона, народ не відчув і досі не відчуває... з чужоземними державами парламент мусив затвердити угоди династії, і усе пішло по-старому... Ми знову почали гуртувати молодь... Але юаншікайська влада зрозуміла наші наміри й хотіла нас винищити... Я мусив тікати до Японії, Америки, Філіппін... Недавно перед смертю генерал-президент хотів стати царем, але цього вже злякалася навіть буржуазія... Їм не буде вже такого прибутку й свавілля гнобити народ та дерти з нього шкуру — те все буде привілеями царя... й не дала йому здійснити те... його отруїли... але він у формах сучасної влади, як і старий Китай із страшними порядками, — живуть... Імперіалістична буржуазія, дипломатія могутніх країн, крутить країною, допомагає гнобити трудящий народ і душити голодною смертю робітництво.

Су А-вен знову зітхнув і хусткою витер чоло.

— Тепер я вже знову тут, хоч і живу нелегально. Ми майже всюди маємо своїх прихильників... правда, небагато... Хоча й тяжко вести пропаганду, але ми провадимо її... Коли ж буде добра допомога від інших товаришів, а в Росії буде зламано буржуазний устрій, ми маємо надію зламати й тут...

Він скінчив і глянув на своїх товаришів, ніби питаючи їх: чи так він сказав? Але ті не відповідали, втопивши в нього свій зір.

— От наша історія... Щодо сучасності, то ми помалу робимо, де тільки є змога: у війську, межи студентством, робітниками й селянами, готуємо ґрунт і знаходимо людей... Маємо друкарню й дещо друкуємо...

Северин ніби прокинувся від дивовижного сну й глухо промовив:

— Нам конче треба мати щільний контакт, спільність роботи і, як треба буде, акції.— І Северин розповів свої міркування щодо плану організованого виступу в Китаї в часи перевороту в Росії.

— Цілком слушно,— повторив Су А-вен.— Я гадаю, ми можемо вирішити так. Ви мусите лишити в Китаї вашого представника —європейця... це тому, що за китаїцями, які переїзять до Японії, дуже слідкують...

Утворення кіосків тут є конечно потрібним... Це дасть легальне право існування та переведення наших завдань. Це буде нейтральне посередництво пропаганди... технічний бік того ми улаштуємо спільними силами... Для утворення видавничої справи на Філіппінах вишлемо свою людину... Правда, ми й тут маємо де-що... але що більш преси й літератури, то краще, а особливо на випадок, коли б влада захопила тут наше видавництво...

Доки Су А-вен розповідав по-китайському зміст бесіди своїм колегам, Северин і Стьопа вирішили, що в Китаї залишиться Стьопа.

Коли покінчили на тому, що місце перебування Стьопи буде Шанхай, Су А-вен познайомив приятелів із своїми колегами: двоє молодих товаришів — Ці Шун-ян і Тан Цен — нещодавно закінчили освіту в Америці й тепер перебувають тут, в Ханькоу: один за агронома, а другий — за правника, аптекар Куен — лікар... Сухенький китаєць — Сю Джоу, колишній рикша — їхній друкар... Він, як «друкарський купець», керує їхньою друкарнею, яку запропонував Су А-вен Северинові й Стьопі завтра оглянути..

Вже після других півнів товариші покинули житло Су А-вена.

Слідком за Куеном товариші знову пішли задвірками, суточками. По дорозі аптекар уривками кидав до них:

— Ночуватимете в китайському готелі... Мій син ще звечора замовив кімнату. Запишіться, як купці... Я не увійду туди, але вас уже будуть чекати там... Завтра зранку приходьте подивитися на нашу друкарню: вона — шостий дім вгору від вашого готелю... Там побачите отого старенького Сю Джоу... Він передасть і всі папери... Пароплав на той бік іде о дванадцятій. За готель і послуги не платіть. Мій син залагодив, — ласкаво наставляв Куен, прощаючись з Северином і Стьопою біля великого будинку, над дверима якого миготів паперовий ліхтар.

Назустріч товаришам вискочив прудкий парубійко; він уклонився й провів їх до кімнати.

Величенький покій з паперовими вікнами досить приємно визирав в освітленні кількох лойових свічок. На столі стояло кілька десятків тарілочок з різною холодною стравою і вкритий килимчиком чайник чаю.

Тут не було ліжок і замість них на застеленому тонкими матами пілкові, що притис довгою пілкою до стіни, з кількох теплих ковдр було зроблено дві постелі.

Служка спинився біля порога й, усміхаючись, уважно подивився на Северина й Стьопу, а коли упевнився, що його гості задоволені з такої зустрічі, приємно усміхнувся й зник за дверима.

Товариші нашвидку вимили руки в гарячій воді, що парувала в мідницях, і присіли до вечері. Вони поглядали один на одного, ніби міркуючи: з чого ж починати? Потім засміялися й рішуче взялися до страви. Дрібно нарізані межені гриби, сушена риба, зелений варений перець, птичі потрухи, різне коріння, локшина, пряжена риба, засушена в цукрі смажена курятина, варений риж, пампушки пареного хліба та безліч іншої страви китайської мистецької куховарні заповнили увесь стіл. Все це було розкладено в малюсеньких тарілочках та мисочках.

Вправляючись паличками, що були й за виделки, й за ложки, Северин і Стьопа смачно повечеряли й пішли в полон теплих м'яких ковдр.

Вранці після чаю товариші покинули гостинний готель.

Відрахувавши шість будинків, вони увійшли до друкарні — крамниці.

В крамниці за конторкою стояв Сю Джоу й щось по-китайському розповідав європейцеві, вдягненому в китайський балахон, в європейських черевиках і капелюсі, показуючи тому коректу табличок.

Сю Джоу не звертав ніякої уваги на Северина й Стьопу і продовжував розмову. Врешті декорований європейець змовився з Сю Джоу й пішов із крамнички, лагідно вклонившись товаришам.

Коли він вийшов, Сю Джоу усміхнувся до Северина й Стьопи й міцно стиснув їм руки.

— Місіонер, француз, — пояснив він незграбною англійською мовою, кивнувши на двері, куди вийшов декорований... Потім він поліз до конторки, добув пакета й передав Северинові. Він намагався щось сказати, але, певне, не зумів підібрати англійських слів і махнув рукою.

Сю Джоу заметушився, відчинив двері до середини друкарні й рукою запрохав їх.

В просторій кімнаті юнаки складали китайські знаки.

Вони з цікавістю подивились на товаришів... Коли Сю Джоу щось муркнув до них по-китайському, вони приязно усміхнулися, закивали головами, вітаючи, і знову взялися до роботи.

— Це всі наші...— пояснив Сю Джоу, киваючи на складачів.

В інших кімнатах розбирали, складали й фальцювали тонкий папір. Грюкотіла ручна машина; в палітурні було навалено купи брошур, листків і свіжих з машини видрукованих аркушів... Всюди, після того як Сю Джоу щось пояснив робітникам, ті люб'язно кивали головами.

Якась невимовна приємність опанувала Северина й Стьопу серед цих своїх німих однодумців. Вони не могли словесно порозумітися, але внутрішні почуття душі й серця з'єднували всіх... Щось приємне, ласкаве хотілося сказати цим азіатським братам...

— Неодмінно буду вчити китайську мову,— вирішив Стьопа, виходячи з друкарні.

На пристані вони недовго ждали пароплава й хутко були вже на другім боці. На надбережжі їх чекала невеличка розвага...

Кільки чисто вбраних китайців і китаянок, мабуть, з багатой аристократичної касты, в шовкових сукнях, купкою стояли одні проти одних і, вклоняючись одні одним до землі, простягали руки, немовби сапали щось... Певно, родичі або знайомі зустрічали прибулих... На надбережжі вони заступили прохід із східців на вулицю й на алею, але, швидко помітивши це, відступили вбік на алею і там, біля ослінця під каштаном, продовжували свою приятельську церемонію, запрохуючи один одного сідати... Проте ніхто з них не зважався сідати першим.

— Це, певне, й є «китайська церемонія», — усміхнувся до Стьопи Северин.

Раптом з бруку вулиці з'явився височезний в червоному убранні і білій чалмі індус. Він підійшов до тих китайців і грізно grimнув на них.

Китайці, певне, не зрозуміли індуської мови й здивовано дивилися на червоно-смугляве обличчя індуса. Тоді індус шарпнувся вперед, вхопив одного з них ззаду за шовковий балахон і щосили пхнув його з алеї на брук...

Деякі з друзів нещасного злякано зиркнули під ноги

й чомусь на дерево, заметушилися, щось забалакали й миттю, чемно підштовхуючи прибулих, під руки вивели на середину вулиці...

Індус огидливо обтріпав свої в білих рукавичках руки, немов доторкнувся до паршивої скотини, грізно подивився на китайців, щось вилаявся, самозадоволено підняв голову й поважно рушив по алеї.

— Бачили? — спитав Северин. — Це право китайців ходити й перебувати на європейській території... Таку картину, тільки в інших фарбах, я бачив і в Шанхаї...

Стьопа похитав головою й додав:

— Це ж вони з багатіями так! А як з біднотою?

Цього ж дня, увечері, китайським пароплавом «Тюнгуй», що більш був схожий на збиті старі ночви, ніж на пароплав, Северин і Стьопа повертались до Шанхая.

В шанхайській бухті Стьопа пересів на катер і з іншими пасажирами переїхав до міста, а Северин цим же пароплавом поїхав до Японії.

Біля Нагасакі, що розповзалися по крутих горах, островах, і які гадючкою обхопили океанські води, Северин висів.

«Як поставив справу кіоска Абашідзе?» — міркував він по дорозі до готелю.

На європейській вулиці в одному із корпусів великого будинку над великими вітринами примостилася таблиця: «Європейська й азіатська література та преса».

Абашідзе вже розпочав роботу. Він мав до продажу не тільки токійські, йокогамські — японською й англійською мовами — газети, а й російські з Владивостока та Харбіна. Абашідзе зрадів, побачивши Северина. Він запально почав розповідати, як гарно розпочалась робота, як з його підприємства задоволені всі робітники й буржуазія, — кожен має свої газети.

Северин покинув щасливого Абашідзе, гордого своєю дитиною-кіоском, і того ж дня виїхав до Йокогами.

XVII РЕВОЛЮЦІЯ

До часу приїзду Северина майже всі великі міста Японії: Кобе, Нагоя, Осака, Кіото, Токіо, Хіросіма — було вкрито мережею відділів преси. Нових товаришів-висланців із Маньчжурії та далекосхідних околиць Росії було втягнуто до роботи.

«Світла» вже розходилося понад дві тисячі примірників. Японські друзі працювали з захопленням. Бюро був відомий всякий крок імперіалістичних змовників. Від нього відомості летіли на Далекий Схід, до Кореї, Китаю... Із Гонолулу, на вимогу Кої, виїхало до Маніли й Сеулу кілька старих вигнанців-революціонерів. Вже зміцніли організації в Гвендоліні, Кан-хоа, Куансян, Кеун-сяк, Люзампо, Мокпхо, Чемульпо...

Релігійно-політична партія «Східна мудрість», що її ватажком був Цюоу, не робила жодного політичного кроку без контакту з Коєю, так само й буддійські монастирі Кум-сана-сана.

Пані Грокс після мандрівки до Токіо повернулася нестримною бунтаркою... Її патронат і школа були джерелом роботи Кої...

Розповівши, що сталося за час відсутності Северина, Емма повідала йому цікаву придибашку. Тиждень тому до Токіо прибула княжна Тат'яна. На честь її було уряджено раут... де, крім дипломатів, буржуазії, брав участь сам мікадо з почетом.. Буржуазні газети, що подали було звістку про приїзд царевої доньки, спростували цю звістку, щоб не роздратувати ліберальні японські кола... Одначе «Світло» вмістило цілий нарис про раут і гульбище. Щоб замазати очі, що ні княжни, ні рауту не було, японські шпики швендяли скрізь з фотографічними картками в руках і питали, чи не бачив хто такої особи — Тат'яни, доньки царевої... Вони, мовляв, дізнались про це з газет... Згодом поліція офіційно спростувала в газетах, що жодної княжни не було... А тим часом Тат'яна в супроводі деяких колишніх князівен та інших буржуазних паній поїхала до Америки... Тим часом до Токіо разом з кількома генералами прибув поміщик Родзянко, колишній голова Державної думи... Шергель сповіщав, що Родзянко вимагає від дипломатів втручання їхніх держав в справу Росії, де, мовляв, починається анархія...

Як наслідок цього до Маньчжурії та Владивостока для підтримки соціал-угодовської влади, що виступає проти більшовизму, переслано великі кошти...

Держави альянсу почали вимагати від Японії виступу... Проте остання вертить хвостом і вимагає за це офіційної згоди на захоплення Сахаліну та інших місцевостей із золотою жилою...

Немов перед негодою, всюди панувала урочиста тиша. Останніми днями не було відомостей навіть із Далекого Сходу... І нарешті одного ранку до Северина влетів Сеня:

— В Росії переворот! Наші захопили владу! — гукнув він тремтячим від напруження голосом.

Северин і Емма остовпіли... Ця звістка, що на неї вони мовчазно чекали вже кілька місяців, мов іскра пронизала їх, і вони, онімілі, лише поглядали один на одного.

І коли Сеня почав радісно тормосити їх за руки й по-дитячому трясти за плечі, вітаючи з перемогою, Северин схвильовано запитав:

— Коли?!

— Не знаю нічого. В Токіо вся дипломатія заюртувалася... Наказано доки що замовчувати цю звістку. Безвідгалу радяться.. Шергель теж поїхав на нараду, сказавши мені передати вам цю звістку... Ввечері привезу подробиці...

І Сеня, запитавши, чи нема чого передати Шергелеві, бо він поспішає знову назад, і не дїждавшись відповіді, прожогом вискочив із кімнати.

— Революція! чуєш, Сіво! — зворушено гукнула Емма, обхопивши Северина за шию.— Нарешті! нарешті! Тепер зупинка за нами! — Вона метнулась по кімнаті й, мов очманіла, хапалась до книжок, газет, паперу ...

Нарешті сіла до столу, підсунула папір і промовила: — Диктуй!

І Северин диктував радісні депеші товаришам до Америки, Китаю, Індії, Кореї й на всякий випадок до Владивостока й Харбіна.

Мов у чаду, чекали Емма й Северин вечора, коли мав побути від Шергеля Сеня з подробицями...

Серед такої радості застав їх Міро, що прибув нарешті після довгої мандрівки до Філіппін та Індії.

Ось що повідав Міро своїм друзям.

XVIII ФІЛІППІНИ, ІНДІЯ

Тільки на пароплаві Міро познайомився з товаришем Мутсу. Це був молодий правник, що нещодавно скінчив Токійський університет.

Він ще не мав ніде служби. Останніми часами Мутсу під доглядом Рудзи брав близьку участь в організації й видавництві... Мутсу був поліглот — досить добре знав китайську, малайську, корейську та ще мови кількох племен Індії.

В його компанії Міро прибув до Шанхая. Дізнавшись, що треба буде їхати в середину Китаю, а може, ще й далі, і таким чином доведеться марнувати багато часу, Міро післав депешу до Йокогами, щоб хто інший виїхав до Китаю, а сам з Мутсу виїхав до Філіппін і Індії.

В Манілі вони хутко знайшли тих, кого назвав Коя. Тут було кільканадцять тисяч корейців, майже виключно робітників по тютюнових плантаціях, цигарних, кофейних фабриках та тягунів на пристанях. Вони мали тут свою робітничу спілку, що вела боротьбу з визискувачами. От на чолі того «Юнайту» й стояв Той К'єн, баніта з Кореї.

Той К'єнові вже було за п'ятдесят; його сувора подоба не давала спочатку відгадати його теплої й простої душі та чистого, мов у дитини, серця. Той К'єн вже кільканадцять літ живе в Манілі... Він був ветераном спілки земляків, що їх через незнання мови американці спочатку страшенно визискували. Із розмов виявилось, що він майже не мав жодного зв'язку з Косю і взагалі з Кореєю... Японська пошта контролює листи, що здебільшого зовсім не доходять до адресатів. Цілком природно, що ця система привчила їх забути про будь-яку можливість зв'язків із своєю країною...

Їхня організація вже мала своє невеличке видавництво, але воно тільки обслуговувало потреби корейців на Філіппінах, і пропозицію про заснування більшого видавництва для транспортування літератури до Кореї було зустрінuto з великим захопленням.

Таким чином, з Той К'єном справу було полагоджено, і першим пароплавом Міро разом з Мутсу виїхав до Індії.

До Сінгапуру пасажирів їхало небагато. Кільки голландців-фермерів, купців, місіонерів, що повертались з вакацій, та двоє малайських дуків. Зате повні трюми пароплава було напаковано добром з Філіппін і Америки... Спокійні голландці й такі ж багатирі-малайці почували себе на пароплаві, мов сонні мухи на порожньому возі. Їм чужий був всякий жвавий рух. Вони

були контрастом рухливості японців та невичерпній енергії американців... Здавалось, їм далекі будь-які турботи та чи навіть думки про завтрашній день...

Одначе поміж голландцями й малайцями панували якись братерські взаємини. Тут не видно було такої пихи, як у європейців Китаю щодо азіатів... Тутешні європейці спокійно й лагідно поводитися з малайцями-подорожніми й зі служками пароплава. Біля однієї голландської сім'ї, що складалася, крім дорослих, з цілого гурту малечі, завжди вовтузилося кілька босих малайченят... Вони забавлялися з дітворою, вигадуючи для них різні забави... Носили їх на собі по чардаку, каютах, грали в піжмурки... Тому не було дивом, що, ледве зоріло, дітвора вже зникала з кают на чардак, намагалася допомагати малайцям витирати стільці, мити долівку, чистити бляшані дощечки, петлі, ручки кают або залазила в каюти малайського екіпажу, до кухонь...

Вдягнені в легеньке синє вбрання, босі, маленького зросту, кволі, хоч і завжди веселі, малайці тихо виконували свої обов'язки.

Мутсу, що познайомився в дорозі з малайцями, дізнався, що вони взагалі досить добре живуть зі своїми володарями-голландцями, хоч це й не поліпшує їхнього рабського стану. Правда, вони не є нотаріально закріплені, але суспільне життя, економічні умови, що утворили голландці протягом віку, перетворили цих лагідних людей у рабів...

В Сінгапурі агент пароплавної компанії, що прибув на катері, перевіз товаришів на другий пароплав, що в той же день рушив до Калькутти.

...Новий рейс товаришам довелося переїхати в іншому оточенні. На пароплаві було сила англійців і різного походження іранців: тут були індуси в своїх балахонах без форми й чалмах, перси в якихсь циганських тягелях, індусо-англіковані афганці... Все це були люди генделя або земельні й промислові володарі... Здавалось, що той край, куди вони їдуть, був царством цих визискувачів і глитаїв...

Розмови велись про поліпшення імпорту, здешевлення цін продукції, про махінації та хитрощі гендельового мистецтва...

Після кількадечної неспокоїної мандрівки пароплав підійшов до Калькутти.

Разом з кількома пасажирами, що їх зустріли привітанням на березі, мов старих знайомих, служки готелів, Міро й Мутсу поїхали широкими чистими брукованими вулицями посеред чудових палаців, європейських будівель.

«Американський готель», здається, було збудовано спеціально для приїжджих гендлярів. Кільки малюсеньких комірок зіплювали величезний триповерховий будинок. В єдинім салоні-вітальні долішнього поверху була сила людей різних національностей. Галас, гомін був, мов на базарі. Міро й Мутсу навіть ніхто не помітив. Безугавний рух подорожніх призвичаїв мешканців не помічати один одного.

Готель містився на рухливій вулиці — одному із центральних проспектів.

Товариші, залишивши за собою кімнатку, вийшли з готелю.

Адреса привела їх до величезного палацу, на якому висічено було: «Урядовий пасаж британських установ», що в його дверях і зник Мутсу, залишивши Міро чекати на вулиці.

Міро з задивованням оглядав красу вулиці та її обивателів.

Європейські панії в білих сукнях з паличками в руках сновигали серед індусок, обмотаних у шмати полотна, закиненого кінцем через плече або на голову; їхні руки, ноги, шиї, вуха оздобляли золоті прикраси.

Елегантно вбрані, з циліндрами на головах, білі й бронзові люди перемішувалися з напівголими людьми, запнутими нижче пояса ганчірками... З добре збудованими червоними поставами, ці півголі поважно й гордо, мов борці, йшли серед іншої багато вбраної публіки, що своїм різноманітним одягом нагадувала часом циркачів.

Широкі бруковані чистенькі вулиці з гладенькими тротуарами давали місту цілком європейський вигляд. Кришталеві вітрини крамниць, запнуті зверху парасолями, вабили очі глядача різними привабливими смачними ласощами Індії. Парфюмерія, золоті, діамантові прикраси, мануфактура, — речами європейського виробу були напаковані величезні крамниці...

Залляті сонячним сяйвом вулиці мигтіли переливами проміння, що виблискувало на діамантах та золотих прикрасах жінок.

З пасажу поважно вийшов Мутсу й пішов поруч Міро.

— Говід-Рош має службу в державному відділі військових постачань,— сповістив коротко Мутсу.— Його тепер нема в установі — десь пішов у справах... Живе він там же, при офісі, у другій частині будинку. Я лишив картку з адресою готелю.

Дома товариші засіли за місцеві англійські газети... Сила дрібних оповісток, статті про японську промислову навалу й біржову спекуляцію, про різні англійські здобутки, винаходи, про військову міць Англії, про доброзичливого короля... Але про робітничий рух та соціальні проблеми в Європі й Америці, про революцію в Росії там не було ні звуку...

Міро, переглянувши всі газети, плюнув і мовчки почав набивати свою люльку...

Мутсу подививсь на нього поверх окулярів і, усміхнувшись, промовив:

— Що, знайшли цікаве що? Правда, чудово перевернуть свої справи імперіалісти?.. Це ще краще, ніж в Японії... Коли б сюди залетіла людина з Марса й перечитала газети Індії, то неодмінно була б переконана, що на світі рай... що культура великих держав, а особливо Великобританії, помалу охоплює увесь світ, а в Індії, за допомогою благодійної Англії, щастю всіх людей немає кінця...

Авжеж, усміхнувся Міро. Тут, здається, міценько приборкано всякий рух. Ви помітили, що жодної звістки про яке-будь незадоволення та безперестанні повстання на півночі Індії, — це в той час, коли навіть американська буржуазна преса про це галасує на всі застави.

... Надвечір хтось енергійно постукав у двері, і до покою увійшов стрункий у європейському убранні індус... Кинувши кепі на комод, він байдуже поздоровкався, сів у кріселко, витягнув годинника і, зиркнувши на нього, спитав, звертаючись zarazом до Мутсу й Міро:

— Що маєте?

Здавалось, що ця візита для нього була тяжким службовим обов'язком.

Одначе коли Міро сказав йому про себе й Мутсу, Говід-Рош збентежено хвилину дивився на товаришів, ніби питаючи сам себе: чи правда те, що він чув?

Потім він схопився, кинувся до приятелів і, міцно тискаючи їм руки, промовляв:

— Яке щастя, яка радість... А я гадав, що це звичайні купці. Я, бачите, в урядовому відділі постачань, і до мене часто звертаються в різних справах.

Врешті він сів, і Міро почав розповідати йому про мету приїзду. Говід-Рош уважно слухав, часами він полотнів, і в його очах спалахували вогники.

Коли Міро скінчив і запалив свою люльку, Говід-Рош схвильовано заговорив:

— Цього ми тут ніколи не сподівалися, але це додасть нам сил... Ви ж, певне, знаєте, що тут «політичних» взагалі нема: їх або висилають звідси, або утворюють для них такі умови життя, що й дня не проживеш... З часу революції в Росії кільком товаришам, старим соціалістам, заманулось було повернутись до краю, але їм не дано легітимації на право переїзду ні з Австралії, ні з Гавайї, ні з Америки й Англії... Один товариш, що прибув сюди з Сан-Франціско, переїхавши служкою на пароплаві, мусив тікати до Філіппін... Всякий прояв політичний вважається тут за змову проти британської влади... Але тепер наше життя піде іншим темпом.— Він на хвилину передихнув і продовжував: — Щоб ви мали хоч трохи уяву, що робиться тут серед громадських кіл Індії, вам треба побувати на одних зборах ватажків, що тягнуться вже другий день... Дискусії все... Кожен захищає свої інтереси... Умови життя різних племен серед правопорядку англійського імперіалізму роблять своє діло... Ви, певне, знаєте, що після того як в Індії після різних конкурентів — голландців, французів,— зміцніла влада Англії, від місцевих царків помалу відібрано всяку ініціативу в керуванні краєм... Наказ із Лондона, його примха керує тут усім життям... Правда, це їм коштувало дуже дорого... Скільки винищено експедицій, посольств, місіонерів... але врешті «цивілізація» взяла гору... Тепер двісті тисяч війська тримають слухняними двісті двадцять мільйонів людей... Звичайно, англійців в армії одна третина, а решта тубільці, проте гарна платня та дисципліна правлять свого. До того всього досконала стратегічна орієнтація... В центрі й на півночі Індії, до Афганістану вони тримають континентальне військо, а тут, поблизу моря, де мають крейсери, тримають інду-

сів... І ті, й другі виконують ретельно свої обов'язки захисників інтересів Великої Британії. Під їхньою охороною вивозять звідси щорічно на два мільярди індійського добра... сюди теж привозять дещо для гешефту, і за це мають звідси золото, діаманти, залізо, сіль, вугіль, чай... Для досконалості організації цієї справи тут є тисячі акційних компаній — більш, аніж у якій цивілізованій європейській країні... О, тут вони мають добрі заробітки... Та їм і того мало... і, щоб збільшити збут англійських виробів, уряд наклав величезні податки на індійських ремесників... Монополія опіуму дає їм більше, як сто п'ятдесят мільйонів річно...

Може, запитаете, що дають імперіалісти цій блаженній країні й пригнобленому народові? Своїми податками вони так обдерли людей, що вже негусто й залишилось і багатирів-тубільців, а тільки ж їм, згідно з законом, і дано право виборів до парламенту... Хіба ж не дарунок, скажете? Парламент у дикій країні!.. Законодавча, виконавча палата — все як слід, навіть віце-король... а до нього припрягли невеличку штучку, що зветься статс-секретарем Британії. От цей-то «статс» і орудує всіма справами... Він затверджує закони, від нього залежить існування комедіантської буди — парламентської балакарні... Чудовий лад! Такий гарний, що населення просто гине. В країні епідемії не відухають... Хай собі здихає бидло, — кажуть цивілізовані аристократи, — адже ж золота, діамантів і іншого добра в Індії від того не зменшується... А освіта? — це просто шедевр... За місіонерськими та британських статистиків покажчиками тут є аж шість відсотків письменних. Але не вірте їм — тут і двох відсотків не набересться...

Ви гадаєте, що вони й у соціалізм не бавляться? Ще й як! А підіть послухайте до їхніх салонів! Куди там! Їхній соціалізм — це аби розкріпачити жінку... бо ж для цивілізованих тутешній звичай видавати заміж, власне, заручати жінку восьми-дев'яти літ є негігієнічний і неморальний... Щоб змінити цей звичай, вони й бавляться в «соціалізм».

Говід-Рош замовк.

Згодом приятелі вже йшли через європейське «біле» місто до «чорного»...

Товариші опинилися в вузьких кривих вуличках, де весело світилися вогники електрики... Сила індусів, чоловіків і жінок, що між останніми траплялися й із закритими обличчями, сновигали по вулицях... Тільки смеркло, і люди холодочком шалабудили на базар.

Говід-Рош стиха оповідав товаришам, що на конспіративному зібранні, куди вони прямують, приятелі побачуть персів, гондів, сейків, асейців... «Все це наші майбутні спільники в революції, — поясняв він, — хоча зараз вони й мають свої особисто-кишенькові інтереси — помщаються окупантам за високі податки, за грабунок земель їхніх власників і князьків... Проте вони мають добрі бойові загони...»

Після довгенької мандрівки кривими вузькими вулицями «чорного» міста товариші слідком за Говід-Рошем увійшли до великого будинку. Проїшли кілька кімнат та тісних коридорчиків і опинилися перед широкими дверима, списаними різьбленим орнаментом, різними індуськими ієрогліфами. Говід постукав і щось гукнув. Брама-двері відчинилися, і товариші вступили до великої кімнати, добре прибраної фарбистими ряднами. Тут було душ десять індусів у найрізноманітніших убраннях.

Говід-Рош щось сказав їм, і всі як один кивнули головами, хвилинку подивились на прибулих, ніби намагались запам'ятати їхні подоби, і знову продовжували перервану бесіду.

Говід-Рош, певне, був тут своєю людиною.

Мутсу переклав Міро, що Говід сказав за них, яко за англоненависників, революціонерів...

Товариші сіли разом з Говідом на вільну канапу.

Міро нічого не розумів і тільки прислухався до грізних вигуків та розглядав присутніх, питаючи про кожного в Говід-Роша

Серед ватажків індусів було кілька персів з блідими обличчями, монголо-арійської раси, вдягнених в гаптовані куцики, з високими шапками на головах... Їхне спокійне поводження справляло вражіння, що вони ніякої участі не беруть в обговоренні й лише спокійно слухають чужий для них спір...

Решта були асійці, гонди, сейки з невеличкими расовими різницями... Вони хвилювалися й гаряче змагалися. Здавалось, що їхня бурхлива розмова перейде

в бойовище... але за хвилинку все втихало, і всі спокійно слухали мовчазного перса, що нарешті встряв до розмови.

Мутсу й Говід час од часу перекладали Міро зміст змагань і розмов.

Змовники вирішали справу, чи треба мститися англійській владі за загарбані в якогось там відсутнього Канук-Нека землі...

Обмірковували, яким побитом скасувати податки, як запобігти втручанню європейців у справу їхньої релігії... Про це особливо змагались браміні...

Це зборище являло собою ніби запальний парламент, де без відома короля й легалізації окупантів радилися в різних справах життя індуських племен.

Щось дитяче було в тих обговореннях і змаганнях... Але проте і щось поважне було в тім, що дає людям змогу шукати виходу з того гнітючого становища, серед якого живуть ці раби-багатирі та їхні темні слуги. Ясно було, безперечно, що ці люди можуть викликати на герць хоч самого дідька...

Коли вийшли, Говід-Рош пояснив, що майже всі там багатії ненавидять окупантів. Вони мають свої ватаги партизанів і охоплюють сливе всю північно-західну частину Індії.

— Через цих дуків, що ви бачили, ми зможемо тісно зв'язатися з закутками всієї Індії й навіть Афганістаном, що є буфером межи Росією й Індією.

В Афганістані панує три течії: імперська, республіканська й ніяка або просто бурхливо-анархічна. З одним із цих бурхливих племен — юфузаями — мають зв'язок дехто з присутніх на отій нараді. Крім того, в Афганістані досить численне населення з республіканськими тенденціями, це гільзаї, що з ними також треба буде мати контакт. Таким чином, можна обхопити в своїй діяльності весь Афганістан...

Провівши товаришів до готелю, Говід обіцяв бути в них другого дня з обміркованим планом і матеріалами.

План Говід-Роша був такий: на Філіппінах поруч із виданнями для Кореї, Японії, Китаю утворити індійський відділ і, коли треба буде, згодом афганський; налагодити пересилку літератури можна буде через військовий відділ постачань. Мутсу лишається в Індії й їде до Мадраса, відкіля з Калькуттою добра комуні-

кація, і таким чином Говід завжди буде поінформований про хід справи, а також із свого боку подаватиме Мутсу потрібні інформації... Для зв'язку й роботи з Мутсу в Мадрасі буде Юфа-Сан, що нав'яже стосунки з товаришами в Чикаго і Філадельфії, що знайдуть надійних людей для роботи...

І Говід передав листи до Юфа-Сана й картку з адресами інших товаришів.

— Ви не дивуйтеся, що я один веду з вами балачки,— зауважив Говід-Рош,— ви могли б побачити їх тут не раніш, як через десять день; всі вони виїхали в Бомбей, Патна, Бенарес і інші міста для упорядкування шкіл... Це доки що єдина можлива робота тутешніх революціонерів... Але коли товариш Мутсу залишиться тут на кілька день, він побачиться з ними...

.

Другого дня Міро першим пароплавом вирушив у напрямку Філіппін.

XIX

НАМІР ІМПЕРІАЛІСТІВ І ЗВІСТКИ З РОСІЇ

Жовтнева революція, що вибухнула в Росії, надавала тепер роботі товаришів більш інтенсивності. Вони розуміли загальну потребу якнайхутчі розпочати акції на Сході, щоб паралізувати заходи імперіалістів придушити соціальну революцію в Росії... Щоб детально обговорити це, товариство вирішило негайно скликати конференцію революціонерів Сходу.

Повідомлення Шергеля казали про те, що імперіалісти не сплять. Припинення війни, демобілізація царської армії та організація Червоної гвардії, захоплення міста за містом червоними — все це спонукало імперіалістичний інтернаціонал у Токіо розпочати енергійні акції... Генералові Хорвату в Харбін зроблено було розпорядження, щоб він захопив владу цілком у свої руки, розігнавши навіть соціал-угодовців, та арештував усіх комуністів... Йому висилано було великі кошти на утримання офіцерів, що тікали від помсти солдатів... Йому доручено було утворити з цих утікачів

партизанські загони і посісти ними прикордонну лінію біля станції Маньчжурія. Завдання цих загонів було роззброювати солдатів, що їдуть з фронту й з Маньчжурії до Росії, відбирати від них все майно, коні та збільшувати свої військові загони... Для керування цією справою послано князя, Федоренкового приятеля, що має керувати всіма операціями... Для замаскування своєї особи він буде фігурувати як селянин-козак, сибіряк, сотник Семьонов...

Буржуазія за всяку ціну хтіла зберегти Маньчжурію від «більшовицької пошесті» й утворити з неї центр майбутнього контрреволюційного плацдарму.

В Токію й Пекіні дипломатія прикладала всіх зусиль вплинути на Китай, щоб вислано було військо для захоплення всієї Мньчжурії на випадок, коли б більшовики ще який час утримали в Росії владу. Захоплення Маньчжурії мало б відбутися під виглядом захисту китайським урядом своїх залізниць, що, згідно з угодою, через сімдесят літ мали перейти від Росії до Китаю...

Вся американська, англійська, японська буржуазна преса присвячувала цілі сторінки різних пасквілів та інсинуацій на більшовицьке захоплення влади... А журналісти приклали максимум енергії, щоб висвітлити «варварства більшовизму», страхіття анархічної, темної, дикої маси, що захопила владу в свої руки... Професори читали цілі реферати на тему занепаду й винищення науки, цивілізації та російської демократії, що гине під п'ятою розбишак-більшовиків.

Тим часом у Європі й Америці капіталісти через плечі різних благодійних наукових товариств, а за ними й дрібна буржуазія домагалися від «культурних» держав втрутитись у справи Росії й взяти її силою під свій захист та піклування... Лише ліва соціалістична робітничка преса виводила на люди дійсну справу турбот капіталістів... Революційне робітництво Америки й інших країн з напруженням і радістю стежило за ходом подій у Росії, протиставляючи в себе буржуазним інсинуаціям правдиві інформації про велику справу визволення, що розпочав пролетаріат Росії.

Ніби для безпечності краю й боротьби з «анархістичними» гаслами й агітацією, демократичні уряди придушували робітничу пресу... Накладалися великі карі за звістки й статті, замикалися до тюрем редактори й

співробітники... закривалися газети... Але вогонь палав, робітництво завзято гуртувалося для виступу... Пресу було задушено, а переповнені тюрми за своїми мурами породжували нових провідників революційного робітничого руху.

В Японії уряд доки що обмежувався тим, що накладав кару на «Світло» й вигадував різні комбінації, щоб припинити розповсюдження цієї газети.

Товариші сповіщали своїх спільників у Азії й Америці про хід соціальної революції... Буржуазія та її преса казилася від того, дивуючись, якими шляхами робітнича преса добуває відомості, тим часом коли їхні «світові» агентства або зовсім не мали звісток, або подавали дітям навіть ясну брехню...

Майже весь Сибір був у руках робітництва... Лише в Іркутську тяглися уперті бойовища між робітниками та кадетами й офіцерами...

Для товаришів почалися бурхливі дні й ночі.

Необхідність послати людей до Владивостока, в Індію й неможливість здійснити це створювало для організації скрутне становище.

Мутсу вже кілька разів домагався, щоб вислали когось замінити його, бо йому потрібно було переїздити до Маніли, куди вже прибули товариші з Америки.

Складання щоденних інформацій до Шанхая, Сеула, Токіо, Мадраса, Америки, Владивостока відбирали багато часу від іншої організаційної роботи...

Товариші нервово чекали на приїзд кого-небудь з Америки на допомогу. І коли нарешті одного дня до «Інтернаціоналу» з'явилося восьмеро «свіжих» емігрантів з Америки, ніби тягар спав з їхніх пліч.

Другого дня у всіх відділах розповсюдження преси в Японії товариші були замінені новими, а частину старих було хутко переправлено до Владивостока, де з дня на день мав статись переворот... Міро виїхав до Мадраса замінити Мутсу, а з Северином, Еммою й Льовою лишився латиш Тіцес, молодий енергійний робітник з Ванкувера. Він був висланий сюди, як і всі інші, тимчасово, для допомоги...

Йому доручено відділ інформації, і він цілими днями сидів у своїй кімнаті серед купи тонких папірчиків, телеграм, бланків... Крім інформацій, він писав короткі, але різко глибокі статті для своїх газет.

Небавом з Філіппін дістали партію літератури.

Там кипіла робота. Філіппінське видавництво щоденно викидало десятки тисяч газет, брошур, листівок — корейською, китайською мовами та для індуських і афганських племен... Щотижнево до Мадраса, Калькутти, Шанхая, Ханькоу, Нагасакі, Сеула, Токіо, Йокогами вивантажувалося десятки пудів літератури...

Буржуазія не помічала того, що коїлося у неї під боком. Вся її увага була звернена на грандіозну пожежу, що здіймалася в Росії... А тим часом робітництво копалень Китаю, Кореї, Індії потроху почало вибиватися з невільничо-покірних та мовчазно-грізних... а де-не-де і в Японії на пристанях, фабриках і майстернях робітники почали говорити про зменшення часу чотирнадцятигодинної праці й про збільшення заробітку. Визискувачі-капіталісти, а за ними й уряд, через свої охоронки почали вишукувати причини того всього... І вони її знайшли...

А коли настав час повстання на Далекому Сході, де владу захопили робітники, буржуазія через свою пресу затарабанила гвалт. Англійські, японські, навіть китайські буржуазні газети писали, що бандитський анархізм підійшов під двері Японії... що він уже захопив Зелений Клин і перелазить поріг Країни сонячного сходу. Газети натякали на якийсь таємничий рух у самій Японії та на якусь силу, що ним верховодить... Після того, як «Світло» вітало захоплення Владивостока, уряд закрити видавництво, намагаючись заарештувати редактора Куто, що за день до цього втік до Маніли...

«Світло» тижнем пізніше вийшло «Променем» у Манілі без зазначення місця видання та, як і раніше, розповсюджувалося по Японії...

А в самій Японії Тогі домагався дозволу на видання замість «Світла» тижневика «Східна зоря»...

З поваленням далекосхідної буржуазії імперіалісти почали акції...

В черговій інформації Шергель оповідав: після захоплення Зеленого Клину там було здобуто транспорт підвезених з Америки гармат і набоїв. На рейді в Йокогамі стоїть чотири навантажених зброєю пароплави... Тепер вони затримуються й призначені для нової афери, що розпочнеться з Китаю... Сучасна ситуація була така. Японія хитра. Вона не хоче ніяк відновлення старої царської Росії, хоч zarazом боїться й більшо-

вицької... Японська дипломатія хоче бути чистою й за рахунок китайського виступу гадає погріти руки біля сибірського вогнища... До Китаю має виїхати колишній голова Думи Родзянко разом із кількома князями, генералами тощо... Звідтам хочуть розпочати кампанію проти комуністичного руху й соціалістичної революції... Місцеві імперіалістичні кола поставили підтримувати всіма способами наміри російських дуків... Заготовано ультиматум до Китаю, щоб той якнайшвидше захоплював Маньчжурію й Харбін, тому що генерала Хорвата, якому було ото наказано стати диктатором, разом зо всією його зграєю доценту розбили червоні, і він утік до Китаю...

Шергель сповіщав, що він теж, певне, виїде до Китаю разом із Родзянком...

В той час, коли товариші сиділи й шифрували ці новини та телеграфні валики для сповіщення своїм, грюкнули двері і на порозі став Центар.

Всі мов очманіли. Врешті Емма кинулась оглядати його, обкручуючи його на всі боки й охаючи.

— Та невже це ви, наш вовчику? — гукала вона, радіючи.

Северин сердечно тряс йому руку, зворушливо вітаючи:

От і чудово, оце до речі!..

Тіцес мовчазно поглядав на радісних товаришів і, здоровкаючись з Центаром, лише промовив:

— Значить, звідти... з нутра нашого вогню?..

Центар зворушливо усміхався. Врешті, коли його посадовили за чай, він почав оповідати:

Це щось подібне до сну. Певне, ви вже знаєте, як ми виїхали з Кореї й прибули до Харбіна... Я їздив до Владивостока й сповістив тамошніх товаришів про бюро З Харбіна товариші вирядили нас експресом до Петрограда. По дорозі в деяких великих робітничих пунктах, як от Іркутськ тощо, ми залишалися, — бували на зібраннях, і Сегаль розповідав про політику Антанти й прагнення Америки... Всюди серед наших товаришів панував войовничий настрій; кожну хвилину всі ладні були кинутись до боротьби за владу... Але організації чекали на гасло з Петрограда. В Омську Сегаль навідався до консула... Там довідався, що антантські представники вживали всіх засобів агітації

й провокації, щоб сплямувати більшовицький рух, не шкодуючи грошей на організації загонів з кадетів та офіцерів... В Омську, Томську, Красноярську, Іркутську вже були закладені такі організації... Буржуазія передчувала свою загибель і готувалась до завзятої боротьби... Скрізь по Сибіру вона скористувалась з національного антагонізму між руськими, українцями, чехо-словаками, поляками... Вона допомагала формуванню національних полків, розвинувши там протибільшовицьку агітацію... Ці частини являли собою вже тоді досить значні сили, а проте, наша пропаганда сягала й туди не гірш, як і в інших частинах регулярно війська... Правда, наші товариші часом самі були винні в своїх невдачах: їхня хиба полягала головним чином у тім, що під час пропаганди вони, за старими русифікаторськими тенденціями, нехтували національні почуття тих... Звичайно, для темних мас, що були так довго в культурній неволі, досить було гасла з боку інсинуаторів та буржуазних агітаторів про русифікаторство, як вони вже ставились вороже до наших товаришів. Правда, ці помилки виправлялись, але все-таки вони повторювались ще не раз на наших очах майже скрізь.

Під час корніловської авантури, що вчинилась за близькою співучастю англійського представництва, буржуазія була підвела зовсім голову. Вона сподівалася на свою перемогу... та, завдяки енергії наших товаришів, кадетські виступи було ліквідовано, і вся авантура генерала скінчилася так для нього, як і для соціал-угодовського уряду — загибеллю...

Коли ми прибули до Петрограда, наші товариші були в зневазі.. Сила їх сиділо по тюрмах, а деякі зовсім втекли з міста... антагонізм був проміж солдатами й робітниками величезний... одні були за більшовиків, а другі проти... Проти нас була величезна більшість... Спочатку нам не можна було навіть говорити... Буржуазія та її спільники-соціалісти провокували нас і увесь більшовицький рух трактували, як німецьку вигадку... всіх пропагаторів арештували, як німецьких агентів... Війна зробила своє діло: зненависть до німців була величезна, і такий засіб провокацій наших ворогів мав добрий ґрунт... Бували моменти, коли маси просто били наших товаришів... Щось страшне було скрізь... І коли реакція підвела голову, ми мусили ховатися та

працювати ще завзятіш... Влада вживала метод царських часів... На фронті з російського боку почався наступ. Солдатські ради реакціонери розганяли... Всюди по краю голод збільшувався... Ми прибули от у ті саме часи... Я шукав центру кілька день. Сегаль ладнав справи з посольством і урядом... Нарешті знайшли своїх... На першому підпільному засіданні Сегаль розкрив товаришам картину американської спекуляції... й додав новини, що було їх здобуто тут у посольських колах...

Виявилось, що в антиреволюційному перевороті на допомогу Корнілову мали виступити англійські загони й навіть американський Червоний Хрест... Буржуазія вже склала список майбутнього уряду... З ним уже було залагоджено всю справу щодо продажу природних багатств краю й залізниць... Америка мала взяти під своє піклування й технічний догляд золоті копальні, а Камчатку мала придбати за вісімдесят мільйонів... Хотіли, щоб це затвердили установчі збори, і тому заплатили за неї ніби своєю старою позикою, що її, звичайно, Росія не змогла б віддати готівкою... З залізницями те ж саме... Одно слово, так обчухрали новоспечену республіку, що хоч роздягайся... Всі ті справи вироблялися за допомогою спеціаліста-фінансиста й промислового пройдисвіта американського сенатора Вудса.

Після доповіді Сегаль сповістив про наше бюро... Тоді кампанію було розвинуто ще енергійніше. Сто товаришів виїхало на фронт для викриття дійсних цілей війни... Тисячні зібрання робітників, упорядковані нашими товаришами, мали свої наслідки...

Наша пропаганда мала успіх... Вже до робітників ідейно переходила сила-силенна селянства, жовнірів і навіть обивателів... А коли передбачене нами повстання кадетів, корніловщини сталося й було ліквідовано нашими силами, відтоді наш авторитет був вище над усе. Соціал-угодовські крикуни зникали з обр'ю... Слухали тільки нас... вимагали тільки наших вказівок... Розбурхане одчайдушне людське море могло бути втихомирене тільки за нашим наказом, тільки ми могли керувати його волею... Іншого, кому б довірено було свою долю, не було. І почалось!.. Наші гасла було підхоплено по цілій країні... Місто за містом, округа за округою переходили до наших рук... Ми розривались

на частини... Були часом такі виступи під нашим прапором, що страх... Але ми, боліючи за те, йшли далі... Ні на крок назад, ні кроку на місці — горіло в нас!.. Буржуазія та її темні слуги використовують кожну мить. Творити нове на руїнах, в час безугавної боротьби, тяжко... Групування своїх сил теж не легке завдання... Я оце прилетів сюди саме для того, щоб сказати вам: ні хвилини спокою! Акції й чину! Цього вимагають інтереси соціалістичної революції...

Під час оповідання Васі обличчя всіх горіли... Очі час од часу блищали радісними й жорстоко вовчими вогниками...

Іноді товариші дрижали, коли Вася описував який епізод боротьби... але всі зачаровані, німі — слухали.

А Вася запально продовжував:

— Я був у Харбіні й Владивостоці... Товариші вже вивезли з Маньчжурії все цінне й потрібне... чекають на китайців... У Харбіні для охорони лишилась бригада наших людей зі старими рушницями. В зв'язку з цим із Владивостока відправляють у центр усе...

Захоплення товаришів і власне хвилювання плутали його думки... він уже не міг говорити і, поклавши перед Северином пакуночок газет, впав на стілець, витер піт і стомлено промовив.

— Це газети та адреси товаришів у Сибіру про всякий випадок...

Приятелі накинулись на газети... Нервово переглядали їх, закидали Васю безліччю запитань...

До пізньої ночі товариші сиділи в себе, ділились з Васею новинами та обмірковували дальші кроки своєї роботи...

Другого дня закипіла робота. Сила матеріалу, що привіз Вася Центар, вимагала обробки й висилки у всі кінці своїх зв'язків...

XX

ПЛАН ІНТЕРВЕНЦІЇ

Було ще дуже рано, коли Вася повернувся з Токіо. Він сповістив, що Шергель виїздить до Китаю. В Токіо для зв'язку лишився Сеня, а до Китаю з Шергелем дуже б бажана була поїздка Центара, як секретаря.

До Пекіна виїздить ціла згряя царських льокаїв-князів, генералів, з головою Думи Родзянком на чолі... Шергель їде в їхній компанії — «для своїх наукових дослідів...».

А другого дня по обіді Северин, Емма, Тіцес стояли серед людської юрби на пристані біля пароплава, що вирушав до Шанхая.

На чардаку вже метушилася ціла згряя елегантно вбраних аристократів... Біля кремезного «дяді» з борідкою товклася ватага сановників...

Революція в запалі свого клетоту торкнулася й їх. Вони перестали існувати яко привілейована каста... Правада, вони ще не втратили цілком свого майна й своїх привілеїв... Тільки після робітничого перевороту вони зовсім були стерті з обрію суспільності не тільки як впливовий клас, а навіть яко люди. Вже не було їхньої абсолютної влади та впливу, вони тепер мусили обертатись лише у вузькому колі поза кордоном вітчизни... Загартовані в боротьбі з унутрішнім державним ворогом, що ним було напаківано всі тюрми, каторги й тундри Сибіру, а також вправлені грою в зовнішні війни, походи, вони й зараз не могли індиферентно дивитись на все, що коїлось у Росії...

Не довго довелося чекати товариству на наслідки тієї мандрівки вельможного панства до Китаю. В запалі щоденної бурхливої роботи промайнуло непомітно два тижні відсутності Шергеля й Васі... Тепер вони знову повернулись — перший у Токію, а другий — до Йокогами.

Із записок Шергеля й оповідання Васі товаришам стало відомо про той колосальний план, що накреслили імперіалісти для переведення в життя.

Виїхавши з Японії, князі, генерали, а також і Шергель з секретарем прибули до Пекіна. Шергель брав участь теж у всіх нарадах, яко друг-американець...

Генерал Хорват, був у Пекіні. Урочисті засідання відбувалися в міністра закордонних, а іноді військових справ Китаю; на цих засіданнях були присутні всі послы, дипломати й спеціальні кур'ери Антанти й нейтральних країн.

Після кількаденного обговорення було одноголосно вирішено, що пошесть більшовизму загрожує небезпе-

кою усім країнам... А тому постановлено, щоб усіма можливими засобами, аж до інтервенції, не припусти-ти встановлення пролетарської влади в Росії.

Накреслено й затверджено такий план. Вся боротьба має провадитись через представників вищих російських кіл, яким дається потрібна матеріальна допомога й військові сили. За допомогою Антанти, Японії та Китаю представники Росії мають утворити військові сили зо всіх боків колишньої імперії. Для цього: в сибірським районі за базу для концентрації сил має стати Маньчжурія й Далекий Схід. Щоб захопити їх, Китай виряджає дивізію або корпус війська у Маньчжурію й, прикриваючись правом захисту своїх майбутніх залізниць, виганяє більшовицьке **військо** й адміністрацію... Генерал Хорват керує краєм і веде організацію й концентрацію військових сил. Далекий Схід оточується з моря японськими військовими пароплавами, ніби для захисту японських і корейських мешканців... І коли в Маньчжурії сконцентруються ці сили та рушать на більшовицький Далекий Схід, японські крейсери з моря допомагатимуть гарматами й десантом тим добровільцям... Керування всіма добровольчими силами доручається генералові Колчакові з князівським штабом. Ці сили за допомогою Антанти й Японії роблять наступ на захід по Сибіру. В «інтересах промисловості» й матеріального забезпечення акції золоті копальні, шахти, рудні береться під керування уповноважених Америки, Англії, Франції та Японії... Незалежно від сибірської акції на південь, захід і північ Росії через океан і Європу виїздить частина присутніх, а власне голова Думи Родзянко, генерал Юденич і великий князь Кирило. Вони концентрують офіцерське й добровольче війська в своїх районах і за допомогою війська Антанти починають наступ... Райони дій — Дін, куди виїздить Родзянко й князі, Фінляндія — звідки має рушити Юденич, і Архангельськ — генерал Янозав. Крім того, Англія почне тимчасово окупувати Афганістан, аби через нього добутись до Туркестану й, обсівши його, мати вплив через Каспій на Кавказ і на захід від Туркестану на Оренбурзький край... В центрі Росії, до Петербурга й Москви, вирішено вирядити вірних людей для змови й повстання.

В той момент, коли робітництво захопило в Росії владу й кинуло на цілий світ гасла соціалістичної революції, держави світу затіпались, заюртувалися, на мить забувши тягти світове бойовище.

Коли до цього моменту в цю криваву війну народів встрявали майже не щомісяця нові, навіть мізерні по чисельності краї, то від дня, коли кинув гасло російський пролетар про диктатуру, світова імперіалістична гарячка спинилась. Америка, що вже встряла до війни, хоч іще фактично й не воювала, захиталась на момент... Грандіозні мітинги проти війни, що відбувалися по всіх закутках Америки, страйки тощо паралізували буржуазні заміри... Уряд мусив оголосити військову службу за обов'язкову й розпочати люту боротьбу з комуністичною, чи, як її буржуазія звала, анархістичною пропагандою в краї... Але робітництво, що підвело сміливо голову, намагалось своїми виступами паралізувати мілітаристичні урядові намагання...

В Англії, Франції та в інших країнах загіпнотизоване було мілітаристичним духом робітництво очуняло... прокинулось класове чуття й війна вже тяглась по інерції.

Німеччина, що весь час війни сподівалася на революцію в Росії, а тому на ослаблення одного фронту й зміцнення своїх військових сил проти Франції, з вибухом революції й пересуненням її на соціалістичний ґрунт — розгубилась... Її армія й робітництво теж захоріли на більшовицьку хоробу... Те саме коїлось в Австрії, Болгарії та Туреччині. Російська царська армія була ліквідована... на її руїнах народжувалась нова Червона армія... армія боротьби за соціалізм... Проте світова війна тяглась... Коли до того часу об'єктом для Антанти було знищення Німеччини та захоплення всіх її державних і колоніальних багатств, тепер Німеччина була тільки як припадковий горбок, через який треба було перекотитися, щоб здушити соціалістичну Росію...

Імперіалісти вже люб'язно помирилися з своїми буржуазними братами Німеччини й разом з ними утворили єдиний фронт проти соціалістичної Росії... Але... вони не хотіли плямувати свій престиж... «Визвольну» війну й зруйнування німецького мілітаризму треба було дотягти... принаймні хоч до якого-будь кінця, щоб хоч не відразу виявити свою імперіалістичну мету

перед обдуреними націями і темними їхніми масами... А врешті, що для імперіалістів було знищити ще який мільйон-два живого м'яса... Отже, відтоді інтенсивність військових операцій набула, як ніколи, широких розмірів. Швидше треба було покінчити між собою рахунки й спільними силами рушити проти революційного робітництва.

Америка, забувши про свою конституцію, вислала військо й технічні засоби до Франції... Англо-французьке військо після безрезультатної боротьби на Галліполі, підсилене новими силами, було кинене до Греції... щоб роздавити Болгарію й зламати зв'язок чотирьох спільників центральних держав. Тепер уже не зважали ні на які міжнародні права... Антанта йшла на Грецію, як Німеччина на Бельгію... Греція мусила капітулювати й віддати в розпорядження Антанти свою країну.. Вона мала або сидіти мовчки, як мокра курка, або виступати разом проти Болгарії, щоб приховати свій сором і, може, дещо виграти на тому...

І Греція взяла участь у війні... Величезні сили посунули на Болгарію, прискоривши кінець імперіалістичної гри на терені Європи й Азії...

В Туреччині, Болгарії, Австрії й Німеччині вогники революції поволі роздмухувалися... Вже вони палали в Туреччині, Болгарії та Австрії.

Антанта, розвивши офензиви ¹ на всіх фронтах, чекала з дня на день кінця війни, щоб відтоді розпочати наступ зо всіх боків на соціалістичний рух... на Росію.

Репресії в середині країн досягли вищих щаблів... Газети виходили за дозором поліції. Соціалістична пропаганда вважалась як зрада краю... З Франції заборонялися всякі переїзди до колоній або інших країв... Росіянам, опріч буржуазії, було заборонено їхати до країн Антанти.

Америка побоювалася Японії за свої Філіппіни і Гавайї... Англія турбувалася за Австралію, Індію, де помічались якісь заворушення. Для Франції було небезпечно в Африці та інших колоніях...

Для імперіалістів почалась нова ера — битися на два фронти...

¹ Наступи (пол.).

ІМПЕРІАЛІСТИ

Розвиваючи свої плани, англійський уряд в Індії розпочав закликати добровільців до нової армії, що мала вирушити з Індії... З Австралії привезено англійських інструкторів... Добровільцям обіцяно великі гроші й цілі гори привілеїв... Рейд для цієї акції армії була Європа, звідки треба було перекинути сюди європейські частини для виконання плану окупації Афганістану та через нього офензиви на південний Туркестан...

В Тенсіні вже піхотна дивізія генерала Ямо Чу-сина налагодилась рушити на Харбін. Генерали Хорват та Колчак зі своїм штабом вже ладні були кожную мить вирядитись в Маньчжурію слідком за китайським військом.

В Кореї, за відомостями Кої, величезні сили японського війська розташувалися біля затоки, чекаючи розпорядження вирушити морем на Зелений Клин або залізницею в Маньчжурію.

Японська ескадра вже подалась до Зеленого Клину, захопивши з собою й американські пароплави, навантажені військовим майном

До штабу генерала Колчака призначено за емісара барона Катоу, що йому японський уряд надав повної влади щодо засобів боротьби з більшовиками і захисту японських інтересів у Сибіру...

Китайське військо, що під виглядом захисту своєї території почало наступ на Харбін, не зустріло з боку більшовиків жодного опору... незабаром слідком за Маньчжурією японці з англо-американцями окупували й Далекий Схід.

Після того, як пощастило надто легко окупувати Маньчжурію і Далекий Схід, білі зрозуміли, що більшовики не в силах взагалі дати опір... І імперіалісти вже захлиналися від радості, що їм пощастить швидко ліквідувати робітничу владу.

Генерал Колчак почав формувати офіцерські й козацькі добровольчі загони...

Князь, тепер сотник Семенов уже оперував коло кордону Маньчжурії, маючи в себе калмицько-козацький загін, назбираний із колишніх стражників заліз-

ниць та копалень, що вешталися, не знаючи, де прикласти свої здібності.

Демократичні генерали не шкодували грошей, що добули вони від Антанти на своє «святе» діло. Численні плакати, оголошення й агітатори обіцяли всім вірно-підданним і демократам великі блага «демократичної влади». А присутність американського представника й антантівських емісарів при цьому святому ділі потверджувала це.

І на гачок ловились не тільки купці та урядничі пацючки, на його ловилися цілі соціалістичні партії — есери, еседеки...

За кілька місяців армія була готова. Втікачі-офіцери з ліквідованих фронтів царської армії, чеські, польські, українські загони були початковою підвалиною її. Відтепер тверда влада вже мала силу, щоб розпочати примусовий набір...

Так з допомогою Америки, Англії, Японії й пасивно-го Китаю нова демократична влада імперіалістів посувала свій вплив на захід Сибіру.

Тим часом, коли реакція готувалася до запеклої боротьби з соціалістичною революцією, товариші в Азії хутко посували справу...

Від Міро, Говід-Роша, Стьопи, Су А-вена, Шергеля, Рудзи, Кої весняними ластівками летіли звістки.

Більшість робітників копалень цілої Індії належала до революційних організацій. Революціонери мали вплив навіть на релігійні об'єднання й секти ведянців, «Азія Самой», «Сварлат»... Пропагандою було охоплено всі верстви населення, і вона досягла найглухіших далеких закутків Індії...

Провінції Бомбея, Мадраса, Хайдарабада, Бангалора, Калькутти, Нагпура та північні частини Аллахабада, Лахору були облутані сітями революційних організацій.

Підпільна революційна Індія налагодила і з Афганістаном тісний контакт...

Провінції Герат, Кандагар і столиця Кабул обіцяли іфузаям допомогу на випадок боротьби, а Бомзай-Махмет, ватажок афганського війська, запеклий ворог усякої зовнішньої сили, ладен був повсякчас стати до боротьби, навіть проти волі еміра...

В Китаї майже всі провінції півдня, північного захо-

ду й почасті сходу було всіяно революційними організаціями.

Робітництво Кантона, Ханькоу, Шанхая, Сучжоу, Нанкіна, Іюнгтона, Фугай, Пучоу й інших міст разом із сільськими бідаками було стільки зорганізовано й підготовлено до боротьби, що в будь-який мент ладне було повстати. Серед війська Сючаю, Ланчжоу, Фучжоу, й кантонських районів була сила спільників. Навіть серед урядових кіл, головним чином серед дрібних службовців, утворено було революційний центр. З Сучжоу надходили відомості, що численні об'єднання селянських та хунхузьких таємних організацій коли завгодно стануть на бік повстанців, обсівши своїми загонами монгольську прикордонну лінію. Соціалістична література заповнила китайський книжковий ринок. Але китайська аристократія досить спокійно ставилась до пропаганди соціалістичного руху. Кілька полків японського війська, що їх було розташовано в південно-західних провінціях Китаю біля Ханькоу, Кантону тощо, гарантували її від усяких небезпек. Правда, японські війська перебували в Китаї як гості, через тісноту в Японії... проте за таємною угодою між японським та китайським урядами, їм надавалося «деяких прав» в «окремих випадках»... Опріч того, біленькі американські крейсери, що сонно коливались у портах річки Янцзи-к'ян та на океанським узбережжі, теж були захистом для неї.

Китай всередині вже горів таємничим вогнем...

«Паперово-друкарське акційне товариство», що легально існувало на Філіппінах, було добрим захистком од усякої напасти... До того ще американська влада дивилась на те, як на частку свого національного промислового багатства...

І видавництво працювало на всі заставки... Тут був і центральний пункт для тих, що прибували з інших країв, щоб нелегально повернутися до Японії, Кореї або Індії...

Емілія Грокс цілком поринула в роботу революційної справи в Кореї. Утворені нею по цілій країні, як філії патронату, школи були джерелами розповсюдження ідей та революційного запалу. Адже ними керували революціонери-вигнанці, що тепер нелегально повернулись з Гавайї, Філіппін, Америки... І люди

з ближчих околиць вчилися тут того, чого жодна школа не вчила...

Спочатку японська влада звернула була увагу керівниці патронату на те, що її школи роздають якусь соціалістичну літературу темним людям... Але після того, як Емілія вчинила бучу...— хіба, мовляв, не можна розповсюджувати виховавчу літературу, що друкована в Вашингтоні добродійним товариством «Допомога місіонерів»,— японці залишили патронат у спокої...

І таким чином, навчання в «школах для малих і дорослих» провадилось без перешкод.

Вся Корея поділилася на кілька бурхливих таборів... Робітництво копалень, залізниць, пароплавства було під впливом організації Кої, що гуртувала їх. Монархісти-урядовці, панство та купецтво за гаслом своїх ватажків ладне було офірувати все, звичайно, крім власного життя... Тут, як і по цілому світі, буржуазія покладалась на бідноту, селян і робітників... Жерці, мулли, що були під впливом корейської націоналістичної буржуазії, робили теж своє, запалюючи своїх парафіян до боротьби за власну корейську владу.

Соціалістичній групі доводилось утримуватися від одвертої ідейної боротьби з націоналістами й клерикалами. Інтереси «великої справи» в світі й у першу чергу в Росії вимагали обережної тактики, щоб напередодні вибуху не зруйнувати з націонал-монархістами повстанського фронту. Корейські комуністи добре розуміли, що одним помахом вони не можуть розвіяти темряви корейських релігійних фанатиків та національно-монархічних невільників. Вони гартували численні кадри своїх однодумців, що потім, у час виступу та в процесі повстання, змогли б розвинути в масах соціалістичні прагнення... Проте соціалістична революційна література, що її, мов мед, розхоплювало населення, залишала певні наслідки.

Японська влада стала відтоді в житті корейців чимсь абстрактним... чимсь тимчасовим, що може зникнути від одного могутого народного подиху.

XXII

ДВІ СИЛИ

Японський уряд тремтів за свою долю в Сибіру, маючи в сибірській кампанії таких спритних приятелів, як Америка й Англія. Початкові успіхи наступу проти більшовиків не давали спокійно спати імперіалістам Країни Сонячного Сходу... Їхнє око ласо зазірало на привабливі місця повз річки Лени, їм марились великі обшири Сибіру з його скарбами... Бавлячись у цю гру та слідкуючи за кожним рухом Америки й Англії, японська влада всю свою увагу звернула на Сибір... Тому японці легковажили той дрібничковий, на їхній погляд, культурний рух, що розпочався в Кореї... В самій Японії, почавши репресії проти примари соціалізму, що спричинилися до втечі редактора «Світла», уряд посміявся сам із себе й махнув рукою на все, що шепотіли йому буржуазні цербери з токійського гуртка імперіалістів... Завдяки цьому організації, що утворилися по всіх великих містах Японії, розвинули свою діяльність, сягаючи так далеко, що протискувались навіть у внутрішні покої військових касарень та екіпажів ескадри... «Промінь», що заступив «Світло», розповсюджувався вже в кількох тисячах примірників. Робітництво почало виявляти більше невдоволення десятигодинним робочим днем... В повітрі війнуло чимсь новим — свіжим...

Це розуміли не тільки не організовані ще робітничі маси та обивателі, але й буржуазія та імперіалісти.

Англія весь час намагалася просунути своє військово через Афганістан до Каспію, та їй не щастило...

Місцеві повстанці руйнували залізниці... розпорошували загони регулярного війська... А коли ті переходили на афганський кордон, їх нещадно винищували...

Індійсько-англійський уряд звернувся до афганського еміра за дозволом перепустити війська на російську територію... За те обіцяно золото, хліб, крам та інші торговельні пільги. І емір згодився. Одначе коли англійським військам врешті пощастило добутись до Афганістану й розпочати похід у північному напрямку, повстанські загони фузаїв винищували цілі батальйони або захоплювали все майно, зброю і майже голяком одпускали жовнірів на всі вітри...

Афганський емір сполошився, вирядив свої війська на допомогу англійцям проти «банд», але його війська перейшли на бік фузаїв... Емір зовсім згубив голову... Межи ним та індійським кордоном виявилась якась нова сила, що фактично стала на шлях війни з англійцями...

Англійська дипломатія почала домагатися від еміра сатисфакції й погрожувала карною експедицією. Спонтелічений емір почав прохати в англійців поради й допомоги... бо, мовляв, він не в силах що вдіяти з непокірними громадянами..:

Англійцям це було на руку. Окупацію Афганістану тепер вони могли розпочати з прохання самого афганського паші.

З Австралії, Африки було перекинуто нові військові сили, що вирушили як карна експедиція проти «розбійників» в Афганістані...

Буржуазна преса замовчувала цю війну. Вона зазначала, що могутня добра Англія послала військову допомогу емірові проти розбишацьких банд у його країні...

А тим часом дві сили стали одна проти одної... З одного боку — афганські войовничі племена, партизанські сили, а з другого — окупаційне муштроване зо всіма засобами військової техніки англійське військо.

Розпочались операції. Англійськими військами командував досвідчений полковник Джемс, що не раз уже втихомирював індуські повстанські племена... Англійські війська посувались трикутником, за яким сунулась артилерія. Обережне посування й зупинки унеможлилювали наскоки з боку партизанів, що воювали окремими гуртками без загальної команди.

Лише в горах партизани мали змогу атакувати військо... Одначе дисципліновано скуті сили посувалися вперед... Сотня вбитих не спиняла походу, і вимуштровані сили уперто сунули далі. Англійська артилерія руйнувала дощенту подорожні села, на знак подяки за гарну зустріч гірських «банд».

В містечках і трактових селах англійське командування залишало могутні військові частини з артилерією, щоб забезпечити собі вільний шлях для комунікації з Індією.

Войовничі фузаї й республіканти-«гільзаї» взялись до революційної пропаганди... Їхні відозви й агітатори

закликали всіх афганців до боротьби з еміром і окупантами-англійцями, що змовились разом позбавити афганців вільності...

І в гори на допомогу партизанам ішли нові сили.

Численність опірної сили остільки збільшилась, що корпусові полковника Джемса вже тяжко було добиратись до Кабула. Тепер партизани нападали на каравани — валки — з поживою та військовим майном і цілком тероризували корпусне інтендантство.

Полковник Джемс спробував був посилати для переслідування напасників окремі загони, але після того як кілька таких експедицій не повернулося назад, загинувши десь у боях з партизанами, такі експерименти було припинено, і корпус табором розташувався недалеко Кабула. Далі він був не в силах рушити. Джемс сповістив англо-індійське вище командування про скрутний стан і прохав допоміжного корпусу, щоб можна було цілком окупувати Афган. Він зазначав, що лише це дасть можливість здійснити завдання добитися до Росії.

В Туркестані вже підготувались до зустрічі англійського експедиційного корпусу: добре зорганізоване військо тридцяти п'яти тисяч колишніх військовополонених венгрів, що вписалися в Червону Армію, вже чекало на війська англійського імперіалізму. Для білогвардійських сил, що з усіх боків оточували Туркестан і тероризували залізничну колію до Каспія й Оренбурга, сподівана англійська допомога була якраз на руку.

Перед революціонерами в Азії тепер були два значні завдання — остаточно позбавити можливості операції англійський корпус, ізолювати заходи Китаю, що після окупації Маньчжурії мав вислати свої війська на допомогу Колчакові для охорони залізниць у напрямку його наступу на Сибір, і перешкодити вирядити генерала Чі Фу-чана, що його військо було розташовано на північному заході Китаю, біля Тибету, до кордону російського Туркестану для флангової допомоги англійському корпусові...

А тим часом Колчак уже захопив досить значну частину Сибіру й наближався до Омська.

Імперіалістичні агенти вже взяли під протекторат

сибірські золоті копальні, за що дозволили Колчакові друкувати власні гроші...

Реакція шаліла від радощів.

Вона певна була перемоги. Сибірське військо йшло наперед, і на Туркестан сунувся англійський корпус, з півдня й півночі Росії мали наступати інші білі армії. Соціалістична Росія, на їхню думку, за кілька місяців мала бути повалена. Америка теж не пасла задніх. Провідників революційного пролетаріату Дебса, Емму Гольдман, Муні було запаковано до тюрми... Федорів, як сповіщали з Америки, разом із багатьма пристріченими росіянами теж сидів у буцегарні.

В Японії та Китаї Антанта взялась до контролю всіх, хто приїздить з Росії... Токійське політичне бюро повинно було надсилати до Вашингтона списки й фотографії всіх знаних більшовиків чи пристрічених у більшовизмі.

Полювання за комуністами було першим завданням поліції, і це стало за обов'язок усіх посольств та консулатів... В Японії почались арешти... Северинові, Льові, Тіцесові довелося переїхати до Філіппін... В Японії залишилися тільки Емма, Шергель та Сеня.

Таке становище вимагало нових заходів у роботі та прискореного виступу...

Коли до Маніли на конференцію прибули представники революційних мас Індії, Афганістану, Китаю, Японії й Кореї, для них стало ясным, що найважливішим завданням їхнім було попередити наміри буржуазії, що намагається дезорганізувати революційні маси. Із ситуації виявлялось необхідним розпочати негайно виступ у Китаї, де був для цього відповідний ґрунт.

Прийшли до висновку, що хоч у Кореї і є готовий ґрунт до виступу, але революція там може мати тільки загальнонаціональний антияпонський характер...

В Індії можливе повстання лише в північній частині, далекій від моря, безпечній від англо-французьких десантів...

Тільки в Японії неможливо було розпочати які-будь акції, бо всяка спроба була б придушена в самім зародку та до того спричинилась би до цілковитого зруйнування молодих соціалістичних революційних організацій майбутньої сили соціалістичної революції в Азії...

Після довгих загальних обговорень товариство вирішило почати виступ по цілому Китаю, що має стати резервуаром течій революційних сил, що, можливо, мусять тікати з Індії та Афгану на випадок поразки... Наколи б Японія встряла в кампанію задушення китайської революції, вирішено розпочати акції в Кореї та навіть і самій Японії, хоча б це й закінчилось там поразкою. Те саме в Індії... Таким чином затримка допомоги китайському урядові з боку Японії й Англії дасть повну перемогу в Китаї і паралізує допомогу імперіалістів Колчакові... Деморалізація сибірських і туркестанських білих армій дасть червоним змогу з'єднатися з китайськими повстанцями, а Радянській Росії — з революційним Китаєм... Відтоді й сам Китай в Азії, як Росія в Європі, перетвориться на осередок боротьби з імперіалізмом в Азії...

Товариші виробили детальний план для виступу й роботи для кожної крайової організації...

XXIII ВИБУХНУЛО!

Разом із Су А-венем із Філіппін до Китаю виїхали Северин, Мутсу й Тогі.

Розроблений ними з китайськими революціонерами план повстання в Китаї виглядав так.

Китай ділиться на три повстанські райони-провінції: Кантон, Ханькоу, Шанхай. Повстання починається в Кантоні, потім у Ханькоу, а тоді в Шанхаї та по лінії залізниці Тенсін — Пекін. Цим малось на увазі дати змогу геть забратись чужоземній буржуазії та японським військам, розташованим у південно-західних районах, до південного сходу. Цим буде без клопоту розв'язана справа з чужоземцями, щоб найменше дати юридичних прав до втручання у внутрішні справи Китаю.

Головною базою повстання обрано Ханькоу, як стратегічно найкраще місто, що річною комунікацією в'яжеться з північним сходом і найбільш забезпечене від швидкої подачі військової допомоги з боку Пекіна чи Монголії, де сконцентровано головні урядові сили.

В Ханькоу, крім одного полку японського війська, в шести чужоземних концесіях малось до півтисячі озброєних поліціантів... крім того, до двох тисяч китайського регулярного війська та кількасот у цитаделі, що за півсотні верстов од міста. Це були всі ворожі сили.

Для повстання товариші мали в розпорядженні кілька тисяч безбройної голоти — вантажних носіїв та сотню своїх жовнів межи китайськими військами.

Повстання мало розпочатися на початку червня.

Тисячі напівголих портових робітників із своїм виробничим знаряддям — коромислами — в руках висипали на майдан китайського міста.

Збентежена чужоземна концесійна влада вислала до дао-тая¹ повстанців з запитом, що то є... Але той іще сам не знав, у чім справа, і заспокоїв тих, мовляв, що то робітники зібрались, певно, для обговорення можливості виїзду до Європи на заробітки...

Одначе він вирядив для охорони міста збільшені патрулі поліції й війська. Можливість повстання для нього була не в дивовижу. Періодичні заворушення в Китаї були звичайним явищем... Різні монархічні й феодальні, республікансько-торговельні та голодні бунти були звичайною річчю останніми роками... Та з ними завжди кінчали хутенько... Отже, і в цьому випадку могло так бути.

Загони китайських військ і чужоземних поліцаїв, що з'явились на вулицях, цілком заспокоїли чужоземних обивателів, і вони спокійно повернулись до своїх денних турбот над удосконаленням своїх меню для вечірніх гостей, до вивчення «Two steps»², вироблення програм розваг на завтра...

Тим часом сотні агітаторів розлізлися по околицях міста... Вони закликали китайців вимагати від уряду припинення сваволі торгу Китаєм і його народом...

— Геть генералів від влади! Геть чужоземних шептунів!.. Геть білих визискувачів і гнобителів Китаю! Хай живе влада пригнобленого бідного китайського народу!

¹ Губернатора (кит.).

² «Два кроки» — назва танцю (англ.).

Прокламації переходили з рук до рук.

На майдані перед натовпом уже промовляв старий Сю Джоу.

— Ви бачите, як я висох від каторжної роботи! — казав Сю Джоу, коли підійшов до натовпу Северин, перебраний у китайське вбрання...

— Хто виссав кров з мого тіла? Хто висушив шкіру? Хто зігнув мене?.. Хто виснажив вас усіх?!

Така ваша робота! Робота для панів, для гнобителів-чужинців... І я здохнув би, як ящірка в болоті, коли б добрі люди не витягли мене з тієї праці... Моїх літ між вами нікого нема. Бо таких літ робітники конають, мов пси під мокрим деревом... І кожного з вас чекає така доля... Всі помираємо, не дїждавши хоч раз у житті наїстися...

Натовп уважно слухав Сю Джоу... В очах людей почали запалюватись вогники... Спини напівголих тисяч почали виправлятися, голови витягуватися, випинаючи на довгих сухих шиях сині жили...

А гучний голос Сю Джоу вже лився:

— Гляньте навкруги себе, скільки вас є?.. Скільки таких є по Китаю? Скільки таких — нещасних, обкрадених, обдурених, закріпачених, як оце ви! Скільки таких загинули за минулі роки й скільки згине ще!.. І чому? Тільки тому, що мовчки хилилися перед купкою хижаків, що, як хотіли, так і крутили вами... А хіба ми не в силі самі керувати собою?.. Хто буде все й плакає збудоване та стереже спокійний сон гнобителів?!

Ми! Наші брати! — схвильовано з пафосом продовжував Сю Джоу. — Розбудімо їх!.. Ми раз будили нашого упира-богдихана. Збудимо й республіканських гнобителів.

І Сю Джоу почав оповідати, як після революції 1912 року владу захопили пани й генерал Юан Ші-кай, що став на чолі революції й заступив місце царя. Оповідав про старих проводирів... Згадав про Су А-вена...

— Він зараз тут серед нас, він повернувся до Китаю, щоб з вами вмрети за вашу долю! — закінчив криком Сю Джоу.

— Хай живе Су А-вен! — загув тисячний натовп.

Непорушне до того тіло натовпу заворушилося, захвилювалось: кожен у натовпі неодмінно хотів щось пояснити сусідові... кожен зрозумів, що єдиний

шлях — це боротьба. Чи буде успіх, чи ні — однаково: різниця не велика — чи вмерти зараз за свої права, чи сконати десь у рівчаку голодною смертю...

Так гуділо в натовпі...

Тим часом призначені товариші вже купчили людей коло себе...

Сухорлява постать Сю Джоу метушилася серед маси

Куди йти, що робити — ніхто не промовив ні слова...

Всі ніби внутрішньо почували того ворога, до якого треба буде йти на криваві гостини...

Натовп слухався...

Люди розбивались на купи, переходили до інших сотень і тягнули за собою приятелів... Ближчі приятелі хотіли бути разом в одній купі, в одній сотні.

Несподівано з'явився загін озброєних рушницями рикш... його вів жвавий юнак Сун Квен, син аптекаря...

— Річна поліція в наших руках... Вартові судна захоплено! — гукнув він до натовпу щосили...

Мов електричним током, ця звістка пронизала маси.

Швидше! До бою! до бою!

Озброєний відділ Сун Квена розступився, і з середини його з візками виїхало кілька рикш... у візках було повно зброї й набоїв.

Натовп кинувся був до зброї, але гучний голос Сю Джоу спинив той рух:

— По сотнях!.. Командири роздадуть... Всім не ви-стачить... Підем здобувати!..

Почали рахувати рушниці. Розділили на кілька куп і роздали по своїх сотнях...

Все це відбувалося хутко, мов на пожежі...

Недалеко з'явилися озброєні патрулі регулярного війська... вони мовчазно пройшли мимо. Серед них була якась ляклива напруженість...

Над масами загинула команда. І загони, озброєні коромислами, рушили... Над кожною сотнею раптом замаячили червоні стяги...

Місто заметушилося... Дирчали засови, хрумкали двері: купці зачиняли крамниці...

Молодь, дітвора сипала на вулицю... За короткий час вулиці китайського міста були запружені людом... Численні урядові патрулі розганяли публіку з бруку, збиваючи її по боках вулиць...

Європейське місто заметушилося... Чужоземці купками стиснулись біля будинків і з острахом поглядали в бік китайського міста... Вони лякливо зиркали на своїх гарно озброєних поліціантів, що купками стояли по рогах вулиць... Тут була тиша... Цивільні китайці, певно, служки, виринали з будинків і зникали в бік китайського міста...

Над містом блиснула одна ракета... друга... третя... четверта... десята... В різних напрямках почувлися постріли... Гухнула гармата... Це товариші, що захопили річкову поліцію, давали знак, що вони вже впоралися...

Тисячі людей з гуком «Гу-а-го!» кинулись по вулицях... Це відділи Сю Джоу робили жакний маневр....

Урядові патрулі без опору миттю роззброювались один по одному... Поліціанти й жовніри змішувалися з цивільною масою. Без бою було захоплено головну частину китайського міста — центр... Кільки сотень уже підходило до мурованого двору дао-тая й мандарина, що на стінах його лавою вартували озброєні солдати.

Натовп обложив навколо двір, а кілька душ прийшло до брами й загрюкотіли що було сил...

— Місто в наших руках!.. Іменем нової влади вимагаємо від солдатів скласти зброю й перейти на наш бік!..

Але звіди не було жодної відповіді...

Натовп мовчазно чекав, поглядаючи на солдатів, що ні в сих, ні в тих тупцялись на стінах і спокійно палили люльки... Вони, певно, міркували, що все скінчиться без бою — бунтівники розійдуться...

Неподалечку прийшло два загони японських жовнів... Вони прямували до чужоземних концесій...

Публіка, бачачи, що натовп облогою спокійно стоїть біля ямину¹, посунулась з вулиць до двору й заповнила порожнє місце між стіною та розташованими навкруги повстанцями.

Якийсь старенький дідок, посміхаючись, гукав догори солдатам на стінах:

— Та стрибайте сюди, дурні!

Але жовніри звітлія недовірливо поглядали то на

¹ Двір, резиденція губернатора, ратуша (кит.).

натовп, то вниз, ніби прикидаючи оком: а чи високо стрибати?

Напружений настрій змінився на жартівливий... Повстанці чекали на відповідь...

З боку надбережжя й присілка з'явилися нові збройні натовпи... Над ними повівали червоні прапори... То надходили нові сили з околиць та копалень...

— Ми в себе вже впоралися!..— гукали звідти ватажки.— Чого чекаєте?

Повстанців збільшувалось: облога ширшала... настрій підвищувався...

На стіні з'явився офіцер...

Всі втопили на нього погляд.

— Іменем Республіки й наказу начальника міста вимагаємо розійтися!..— загукав він до натовпу.— Не виконаєте — будемо стріляти...— І він скомандував до варті по стінах бути напоготові...

Кільки хвилин тривала мовчанка з обох боків.

Офіцер зник із стіни. Жовніри присіли до щербатих вибоїн і були напоготові.

Публіка почула, що непереливки, і дременула в різні боки...

На мент зчинилась паніка... Але повстанці не ворухнулись і розлітовані чекали на команду кинутися на браму...

Та їхні командири мовчали... як мовчали наставлені із стін джерела рушниць.

Такого напруження натовп повстанців не витримав, і кільканадцять душ з криком кинулись до брами, загрюкавши в грубі дошки своїми коромислами та прикладами.

Суворий гучний поклик Сю Джоу спинив гарячих, і вони вернулись до своїх шерэг.

Інстинктивна дисципліна обіймала всіх...

Але ще мент — і з стін посипались додолу рушниці... На стінах зчинилась якась боротьба, якась незрозуміла раптова бійка.

На гребені стіни підвелись фігури солдатів... Вони підняли рушниці догори і з криком «Гу-а-го!» кинулись вниз у середину двору...

То почали роботу жовніри, члени Гомін'ядану та їхні однопумці...

Зачулось кілька пострілів, а за кілька хвилин важка брама з грюкотом відчинилася...

Раніш підготовлений Сю Джоу план пішов у діло...

Два загони повстанців увійшло у двір і хутко, мов по писаному, зайняли браму й проходи навкруги першого середового мало стереженого двору... За хвилину всі фортові помешкання, склепи двору було захоплено, а ще за мент візочки рикш перевозили за ворота до натовпу зброю, набої, амуніцію... За годину тисячі людей, замість коромисел, тримали в руках рушниці.

Двері до другого двору дао-тая не відчиняли... Все начальство поховалося в середових покоях. Воно ще сподівалося, що все вщухне й повстанці, як і минулих років, придуть до розуму... Одначе воно помилялося...

Кільки піроксилінок, покладених між порогом брами й кам'яною стіною, за мент розчавили ворота...

За годину все начальство сиділо за ґратами, а ввечері до ямину переїхав революційний штаб.

Всі державні установи було взято без опору... Над митницею, банком, військовою залогою маяли революційні стяги... І лише не пошті й телеграфі стався опір... Тут була англійська варта. Проте після того як з'явився капітан з крейсера, матросів — варту — було забрано, і за хвилину з будинку злетів п'ятикольоровий стяг і натомість замаячив червоний.

До вечора китайське місто перейшло до рук повстанців — по нім уже чатувала міліція...

Тепер черга була за європейською частиною...

Революційний комітет постановив не вживати сили, а примусити коаліцію здати концесії добровільно, бо ця авантюра коштувала б великих жертв і багато даремної крові...

Крім поліціантів кожної концесії, по всіх вулицях чужоземних концесій розташувався японський полк, виставивши кулемети, а на широкій річці Янцзи-к'ян коливався чепурненький сріблястий американський крейсер...

...Телеграф на всі боки слав звіти про успіхи повстанців... Нанкін, Кантон, Чанша, Наньчан уже захопили революціонери... повстанці околиць Ляньчжоу Шиян-фу обложили військові фортеці... В Шанхаї почалось заворушення...

З Пекіна уряд запитував палац ханькоуського дао-тая: чи потрібна військова допомога? І спокійний Су А-вен звелів відповісти: «Не варто турбуватися, бо за

кілька день, доки прийде допомога, весь південний захід буде в руках революціонерів».

На ім'я англійського, французького, голландського консульств раз у раз надходили депеші з Пекіна, Шанхая із запитаннями про події...

Депеша... на ім'я американського генерального консула уповноважувала його в разі потреби використати проти бунтівників гармати крейсера «Ліберті».

На всі депеші відповідало інформаційне бюро ревкому...

Для європейської частини міста була ніч нервової пропасниці. Жодної звістки з Пекіна й неможливість сповістити туди. Лише під ранок радіо крейсера «Ліберті» почало сипати з повітря депеші чужоземних консульств.

Революційне місто кипіло в роботі.

Озброювались нові й нові робітничі маси з околиць, розбивались на сотні, формувались у батальйони, розташовувались по стратегічних пунктах...

Северин, Су А-вен з товаришами не стуляли очей ні на хвилину...

...Ледве жовто-червоне сонце виринуло з-за океану, як старе місто і його брудні околиці заворушилися... Озброєні люди революційних військ, немов сарана, вкрили вулиці китайського Ханькоу...

Натовпи обивателів товклися біля величезних парків, на яких було вивішено відозви революційної влади...

Старі й малі радо, жваво сновигали біля нових патрулів, які складались із рикш та «ходь», що ще вчора покірно тягли візки з панамі та важкий вантаж з пароплавів.

Молоді китайки, що трималися на своїх малесеньких ніжках біля старших — мамунь та тіток, із захопленням пронизували своїми спухленькими оченятами бадьорих молодих вояк...

Крамниці, що з переляку було не одкривали свої пастки, після оголошення декларацій революційної влади хутко повідчинялись. Але торговельні пароплави, що прибули за ніч, стояли на пристані невивантажені... Через брак вугілля їм не пощастило втекти завчасу, а повстанські річкові контрольні баркасики, що пильно стерегли вихід з пристаней, приковували їх на місці.

Всіма військами керував невтомний Сю Джоу, да батальйонами — нововибрані рекомендовані ним товариші. До десятої години всі виходи з концесійних вулиць посіло революційне військо...

Вхід до європейського міста й вихід звідти був неможливий.

Концесійна охорона була готова до бою... але повстанці спокійно палили люльки, щиро сміялись з переполошених ворожих патрулів і спокійно походжали на своїх позиціях... Вони тільки стерегли.

Від революційних військ на концесійний бік чужоземців було послано повстанця з запискою, яка заспокоювала тих, що «бійки» межи сторонами не буде, і революційна влада вирядила до ради консулів чужоземних концесій свого парламентаря для переговорів.

Концесійні патрулі легко зіткнули. У них зовсім не було бажання нюхати пороху... Спочатку вони з жахом дивилися на обшарпаних повстанців, та згодом, коли побачили доброзичливість, почали й самі заспокоюватися й навіть жартувати... Незабаром на кожній вулиці час од часу з'являвся рикша з візком, набитим пачечками паперу, і весело наділяв патрулі ворожої сторони відозвами.

...Северин у товаристві Тогі й Кінг Юнг-цяна вирядилися на європейський бік — на американську концесію, до консула, куди швидко зібрались представники і всіх інших консульств.

Северин оповістив їм, що він і його товариші є парламентарі республікансько-революційної влади: прибули для переговорів з представниками урядів чужих держав про визнання ними нової влади...

— Але вибачте! — здивувався американський генеральний консул, професор прав і доктор філософії, містер Шалкріт.— Ви, мов маленькі діти, приходите з такими пропозиціями... Хто ця влада, що вона таке?.. Та й як ми можемо щось говорити про це без дозволу посольств і наших урядів? А ви хто такі?..— накинувся він на Северина.— Ви хіба китаєць, що пропонуєте це європейським представникам? З вимови я бачу, що ви американець... І як ви смієте говорити своєму представникові такі речі, хоч би ви й були не більш, як тлумач?..

Консул розлютувався... люлька стрибала йому в роті, він озиравав своїх колег і гострими очима прохав у них

піддержки правдивості своїх патріотично-дипломатичних слів... Він не боїться повсталих китайців... йому не первина переживати різні повстання: при всякій небезпеці він безпечно може вибратися на свій крейсер... І він дав волю своїй злості...

— Це невидано ще, доки світ стоїть, щоб чужоземці являлись провідниками повстань... Ще цього не вистачало, аби власні підданці хапали за горло захисників інтересів своїх держав!..

Тогі поволі крутив коротенькі вусики і з-під окулярів поглядав на «свого» японського представника, ніби розгадуючи, яке на його робить вражіння оте все... Японський консул теж ніяково дивився на свого земляка...

— Перепрошую! — звернувся врешті до американського консула Северин, що спокійно слухав його тираду.— Ви, певне, не зрозуміли, в чім справа... Але, я гадаю, ви читали декларацію революційної влади, послану вам... А коли прикидаєтеся, що нічого не розумієте, то я вам розповім.

В Ханькоу й окрузі вся влада перейшла до рук трудящого народу в особі революційного комітету. Вся південно-західна частина Китаю, коли я оце з вами розмовляю, так само в руках революціонерів. Для нової влади нема чужоземців і своїх... є робітник і визискувач... Так от від імені перших ми й прийшли до вас, як представників других, щоб ви не намагалися гальмувати розвиток революції в Китаї...

— Це що, більшовизм? — зашепотів американський консул, а російський князь Мещеряков засовався на кріслі.

— Так, так, більшовизм,— відповів Северин... і провадив далі: — Звичайно, ми знаємо, що ви не схочете визнати нової влади — на це ви не уповноважені своїми урядами... Але робітнича влада сповіщає вас для формальності, щоб ви знали, що це не є просто заколот, а серйозна справа... А доки що ми пропонуємо вам такі умови: всякі промислові, торговельні операції і таке інше ви мусите тут припинити... Банки зачинити... до часу, коли ми зможемо все те від вас одібрати... Вашу поліцію мусить бути роззброєно й усю зброю і набої передано нам... Охорона мешканців лягає, безумовно, на революційну владу; військові пароплави мають виїхати в океан... японські війська мають бути

евакуйовані до Японії... хоча не забороняємо перебувати тут... але без набоїв і багнетів... Ваші концесії переходять до рук революційної влади назавжди...

— Але що ж дозволите робити тут європейцям? — перебив Северина англійський агент, що спокійно смоктав сигару.

— Власне, це вам видніше... Проте я гадаю, їм краще виїхати до своїх країн, коли нема бажання стати в шерехи трудящих і працювати... Бачте, хто не працюватиме тут, той не дістане нічого кусати, — іронічно зауважив Северин.— Здається, все? — звернувся Северин до Кінг Юнг-цяна.

— Ще одно,— відповів той.— До завтраго мусять бути виконані зазначені умови... До Шанхая вільний переїзд є забезпечений... На Кантон проїзду нема...

Всі сиділи мовчки. Врешті японський агент порушив тишу... Він цмокнув сигарою, відкусив зі злості кінчик її, плюнув його на черевик американського консула й, хитаючи головою й ногою в такт, запитав, звертаючись у бік Кінг Юнг-цяна:

— А чи знаєте, чим це пахне для вас?.. Ви ж добре знаєте, що кордон Індії не дуже далеко... І те, що англійські крейсери й пароплави можуть перевозити озброєні дивізії так само легко, як і звичайних пасажирів?.. Чи ж є бажання у вас познайомитись ближче з тою небезпекою, як було десяток літ тому?..— Він натякав Кінг Юнг-цянові на колишню карну експедицію англійців до Китаю.

Кінг Юнг-цян, усміхаючись, хитнувши головою, відповів:

— Ми також розуміємо ту небезпеку так само, як і ви можете розуміти її в Індії... адже там теж є такі, як оце ми...

Агент закусив губи...

— Отже, завтра о дванадцятій годині ми беремо на себе охорону європейської частини... Гадаємо, що революційна влада не матиме турбот примушувати вас до виконання зазначених умов...— звертаючись до всіх, промовив Северин і підвівся.

— До речі, позавтра в нас вибори до місцевої Ради, тому бажано, щоб робітники європейських концесій, дотепер ваші солдати, змогли взяти участь у виборах.

Тогі звернувся до японського консула й по-японськи передав йому всі домагання, порадивши забрати вій-

сько з концесій, вирядити його до касарень, а потім до Японії...

Той спокійно вислухав — і не відповів ані звука, лише нервово щипав свою борідку.

— Арештувати їх! — загукав князь Мещеряков, коли парламентарі вийшли. — Більшовизм у Китаї!..

Але всі консули мовчали. Підвівся данський консул, колишній місіонер, і порадив виїхати звідси... принаймні вивезти цінності... Він лишить тут, оскільки вони не є звірі, як він уже знає за досвідом колишніх повстань...

— Бог благословить і не допустить до злого. Завтра я віддаю концесію в їхнє розпорядження, — закінчив він.

...А тим часом у місті були демонстрації... На мітингах пояснювали значіння перевороту... Сповіщали про перемоги товаришів в інших околицях Китаю, про призначені вибори, пояснюючи, хто має право вибирати.

А до революційного комітету надходили нові радісні звістки про захоплення революційними масами міста за містом.

Від Стьопи з Шанхая одержано кілька шифрованих депеш... Він сповіщав, що там сполох... але що повстання в місті не буде...

Революційний комітет квапився якнайшвидше зібрати щонайбільше війська, щоб вирядити на захід і закінчити повстання раніш, ніж англійці та японці встигнуть прислати свої окупаційні сили...

За два дні в Ханькоу й околицях уже було розташовано більш як двісті тисяч революційного війська, проте з них озброєно було тільки третину. Чекали на здачу концесій, де європейці мали досить великі запаси зброї... Повстанці мали око й на японські касарні, де сподівалися дещо добути у склепах.

Другого дня вранці до ямину — тепер штабу — прислано від данського консула звістку про передачу концесії. Швидко міліціанти-малайці й північні китайці-маньчжури здали зброю, і концесію захопили революційні війська... Сусідні, голландська концесія з одного боку й шведська — з другого, не втрималися; там частина китайських поліціантів перейшла в шереди революційних військ, потягнувши за собою й малайців

з голландської концесії... Концесії за концесіями переходили до революційних військ.

Агітація робила своє, і до обіду лишилися ще тільки англійська, американська та французька концесії, що їх охороняли індуські та марокканські поліціанти...

Англійське консульство наказало своїм вартовим під погрозою тяжкої кари не здавати концесії, хоч би дійшло до бою...

О першій годині командир революційних патрулів послав до англійського начальства пропозицію про здачу концесії... але посланець не повернувся. Натомість прислано китайцем відпис, що посланець — американський громадянин і буде суворо покараний за збройний напад на чужоземну концесію...

Від індуських поліціантів англійської та американської концесії найбільше перепадало обивателям за парки, алеї, надбережжя, місток, що ними заборонялося ходити китайцям... Поліціанти, мов із скотиною, брутально поводитися з китайцями, і тепер, коли ці раби озброєні стояли проти своїх ворогів, вони аж горіли помститися...

І серед повстанців йшла люта розмова про хижаків індусів...

Командири заспокоювали повстанців, стримуючи їх від виступу... Найбільш гарячі голови не заспокоювалися й розпачливо доводили товаришам:

— Хіба ми зле робимо, що потовчемо оцих гадюк?.. Хіба зброя в нас на те, щоб нянькатись з ворогами?.. Винищити катюг, і клопоту не буде...

І сердиті обшарпані повстанці погрожували рушницями в бік індусів, незадоволено поглядаючи на своїх ватажків...

Від революційного штабу прийшов дозвіл зробити натиск...

Частина патрулів поволі посунулась надбережжям і краями вулиць... Наступали без пострілу. Індуси поволі відходили, тримаючи наготові рушниці...

Коли надійшли до рогу великого будинку — пароплавного товариства — центрального пункту експортво-імпортового бюро, — звідти вискочило кілька англійських солдатів з офіцером на чолі...

По команді начальника поліціанти лагодилися стріляти... Повстанці затримались і притислись до асфаль-

ту. В цю мить з даху будинку затріскотів кулемет, і кульки дощем застрибали по брукові...

Кілька повстанців було забито й поранено.

Індуси, бачивши заюртовання в шерегах повстанців, почали контрнаступ...

Повстанці, що наступали надбережжям, вмент знижали за кам'яним бар'єром надбережжя й опинилися поза мурованим валом; друга частина, що посувалася вздовж будинків, зникла в суточки...

З даху сипав кулемет...

Розпалені індуси наосліп ішли вперед, безперестану стріляючи... Раптом по всіх куточках концесії почалась стрілянина...

Своєю появою ззаду та дружною атакою повстанці паралізували наступ і вмить примусили індусів покидати зброю. На даху будинку в ту ж мить замовк кулемет — повстанці тягли звідти машину й двох її посідачів... Східну частину надбережжя було захоплено.

Розлютовані китайці, мов звірі, кинулися вздовж надбережжя і в різні кінці концесії туди, де чулись постріли...

Буржуазія поховалась по будинках... Нацькувавши своїх рабів на повстанців, вона заціпила дух, чекаючи на результати бойовища...

За годину англійська концесія була захоплена. Американська й французька, що межували з англійською, тепер відчували свою безпорадність і здались без бою...

Пароплав «Лібєрті», що підійшов був до берега, щоб кулеметами допомогти своїм, відплив на середину річки...

Кілька десятків було забито і поранено так з боку повстанців, як і з боку індусів... Решту індусів заарештовано й виряджено на той бік річки на острів...

Пристані було захоплено. Пароплави взято під контроль річкових човнів... До вечора вони вже вивантажували в склепи нового муніципалітету всі привезені й забрані звідси до експорту продукти та сировину.

На складах англійських, американських та французьких концесій винайдено таку велику силу зброї, набоїв і амуніції, ніби Антанта сподівалася одягти й озброїти всю китайську армію.

Другого дня були похорони перших жертв робітничої революції.

Лукаві японські дипломати вирядили навіть музику. І під військовий жалібний марш духового оркестру близькі товариші убитих несли в дерев'яних трунах загиблих повстанців.

Забитих борців поховали коло братньої могили революціонерів першої протибогдиханської революції.

Над забитими й похованими на островці індусами на мармуровім табло було висічено по-китайському: «Жертви власної несвідомості, що загинули при виступі проти повсталих пригноблених трудящих мас». «Колишні раби, а тепер вільні китайці».

XXIV

У ВИРІ КИТАЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Тимчасом як серед уряду й чужоземної дипломатії панувала розгубленість, революційна влада хутко відбудовувала розхитане повстанським вибухом господарство. Концесійні фабрики, заводи стали, експорт і імпорт припинився; не вистачало продуктів... Нашвидку скомплектовані торговельно-розподільні комори миттю почали залагоджувати цей огріх в продуктах і цим примусили приватних торговців узятися до своїх справ.

Фінансові установи й націоналізовані великі фабрики, заводи, ферми та копальні почали працювати. Таким чином параліч господарки, що був розпочався, було ліквідовано.

Господарем була нова влада — трудящі маси. Квартальні комітети бідноти через свої районні ради взялися до керування багатствами своїх районів.

Головний економічний центр складався з невеликої кількості представників району. Чужоземці згубили всякий ґрунт, а свої сили мусили віддати квартальним комітетам, що хутко ліквідували їхній економічний вплив, забравши до своїх рук підприємства.

«Російська, більшовицька справа», — вирішили дипломати, що зібралися на пароплаві «Лібєрті».

Слідом за консульствами потяглися й усі чужоземні визискувачі. Володар чайної фабрики Кузнецов і К⁰ метушився на пристані серед інших фабрикантів, кон-

цесіонерів-промисловців, купців і в розпуці здіймав догори руки, промовляючи:

— Чи не казав я вам раніш, що не буде в нас фабрик — забере їх голота!

Але всім було не до нього... Кожен розгублено кліпав очима на свої валізи, немов лякаючись, що хто-будь межи «своїх» і їх забере, та нервово чекав на катера з «Ліберті», що його нова влада вирядила для перевозу з берега на крейсер...

А тим часом до міста пливло море люду...

Добре озброєні та нашвидку вимуштрувані повстанські загони десятками тисяч виряджалися в напрямок Чинк'яngu, Шанхая, на північний захід і до центрального Китаю. Повстанський центр запально прискіпував наступ.

В Шанхаї й Пекіні був жахливий сполох. Звістки, що місто за містом переходять до рук повстанців, призводили китайських володарів і їхніх чужоземних приятелів — до нестями.

Посольства засипали міністерство закордонних справ і парламент запитаннями: яких заходів вживає уряд проти анархії? Чи післано війська? Яку уряд дає гарантію недоторканості осіб Антанти?..

Але непритомне міністерство закордонних справ відповідало: війська, що післано з Ханчжоу, Нанкіна, перейшли на бік повстанців; генералів та командирів повбивано...

За вимогою своїх держав нарада послів визнала за конечне — негайно допомогти китайському урядові... і перекинути англійські війська з Індії, а з Японії — японські...

За таку ласку китайський уряд обіцяв Англії передати срібляні концесії, що забрано від німців, а Японії — дозвіл поставити в Китаї цілий корпус військ та скасування мита з японського шовку...

Уряд тремтів і зовсім губив глузд. У цей момент він згоден був на все, аби була допомога. На свої війська, після того як маньчжурські та нанкінські стали на бік повстанців, він уже не мав жодної надії.

Перед англійською дипломатією, якій доручено було розв'язати військову справу на Сході, стояла дилема: або забрати війська з Індії й позбавити полковника Джемса допомоги й таким чином залишити його в

Афганістані без жодної надії рушити на Туркестан,— або мати перспективу бути евакуйованим з Пекіна, куди, чого доброго, доберуться повстанці...

Посол увесь час кабелем радився зі статс-секретарем Індії.

Врешті полагоджено на тому, що частину військ буде вислано з Індії, частину з Японії, а китайський уряд перекидає свої війська з Монголії...

Англійські війська мали втихомирювати з Кантона, монгольські охороняти Шаньдунську провінцію, а японські — район від Шанхая по річці Янцзи-к'ян до Ханькоу.

Дипломати й китайський уряд після цього трохи заспокоїлись. Вони сподівалися, що регулярними, добре озброєними силами можна буде хутко приборкати повстання, що червоним драконом маячило вже над Китаєм...

Але революційні інформації, мов радіохвилі, снували межі Японією, Кореєю, Китаєм, Філіппінами та Індією. Товариші миттю оповіщали про кожен рух імперіалістів.

Протягом двох тижнів шість південно-західних провінцій Китаю були в руках революціонерів... Над Кантоном, Юньнанем, Квеянгом, Ханькоу, Чанша, Фучжоу, Нанкіном гоїдались червоні прапори. Велика революція поглиблювалась на північ Китаю й уже захоплювала Сіянфу, Ланьчжоу, перекидалась за пустелю Гобі, йшла вздовж Тибету до північно-західного Кашгару... Лише північно-східна частина — Монголія, Маньчжурія та Шанхайський район мовчали...

В Шанхаї був лише таємничий глибокий рух... Там серед військ почалась зневага до свого начальства. Солдати більше часу гаяли в місті, десь на зборах, ніж у касарнях... А коли їх хотіли були перекинути на північ до Монголії, вони заявили, що з Шанхая не підуть, а в потвердження своєї постанови виграли всіх офіцерів і самі взяли охорону китайського міста. Пекін знову перелякався. Але він вагався послати проти них маньчжурські та пекінські війська. Він чекав на японські частини...

Тим часом революційні війська, захопивши Нанкін, увесь річковий район у напрямку до Шанхая й залізничну лінію Ханькоу — Гуантон, посувались до Шанхая.

Вони не поспішали захоплювати Шанхай. Їм треба було розвантажити його від міжнародної та своєї аристократії. І вона тікала звідси до Тенсіну, Пекіна й навіть до Японії...

Одна тільки преса бадьорилась, на всі заставки розпинаючи «хижацьку» повстанчу голоту. Вона пророкувала, що сподівані з Японії війська швидко зліквідують анархію...

На пристанях товклося сила аристократії... Елегантні джентльмени упали коло розкішно вбраних паній, що весело, пустотливо кидали очицями на своїх джентльменів. Ніхто тут і словом не згадував про ту біду, що від неї тікали... Не хотіли навіть натякати на те нещастя, що насувалося на них, немовби то було цілком природне явище, подібне до бурі або повені, від якого треба було кудись тимчасово сховатись, доки мине та хуртовина, щоб знову повернутися...

На обличчях цих безпечних людей не помітно було турбот, бо кожен з них почував силу, що стереже їхній добробут. Лише на подобах деяких панів відбивався смуток: а скільки доведеться втратити прибутків?.. Скільки часу буде замкнено банк, акційне товариство, копальні, фабрики?..

По вулицях збільшився рух. Біднота якось нервово поглядала на переселення панства з кам'яних палаців на пароплави, залізницю...

Миготіли білі метелики листівок...

.

Доки буржуазний Шанхай лагодив справи з евакуацією, а влада чекала на приїзд японського війська на тлі чогось таємничого, що панувало серед китайських робітничих мас, в потязі Шанхай — Тенсін їхало два десятки солдатів китайського регулярного війська. Вони посідали чотири купе третього класу. Це були здоровенні молоді хлопці, добре вбрані й озброєні. Вони ввесь час весело розмовляли, реготалися, мугикали військові пісні... Всяке найпильніше око не змогло б заперімити в їх поведженні чогось надзвичайного.

Їдуть собі військові, озброєні, бо такий час неспокійний — та й тільки. Дехто навіть міркував, що це залізнична охорона потяга.

В одному купе біля віконця сиділо двоє солдатів і грали в доміно. Там час од часу голосно перекида-

лись репліками щодо перемоги над партнерами чи своєї поразки... Та іноді тихо розмовляли...

Якби тут, замість дошки, на якій вони грали, був войсофон¹, він би занотував таке:

— Каюка дістанеш через Чін Квана. Харчів захопити не менш як на десять днів на всіх,— говорив старший,— у нього візьмеш і двох веслярів — своїх хлопців; каюк повинен чекати в каналі недалеко мосту ямину. Двоє наших хай лишаться на йому, троє — на охорону дороги й мосту, один — різати електрику, решта з нами до ямину.

— А наколи не нащастить обдурити, тоді, товаришу Пінг Ване, що? — запитав молодий.

— Тоді вжуй сили. Біля воріт коло варти лишити двох, щоб був вільний прохід в час бійки... гранати кидати обережно, щоб не поранити своїх. Я піду до ямину зі Стьопою, а ти будеш керувати зовнішніми. Не забудь, що з синіми ліхтарями на вулиці — то будуть наші, яких нам дасть, на всякий випадок, Чін Кван...

В цей мент через вагон повз них пройшов суворий європеєць. Він неуважно подивився на жовнірів... На обличчі в нього грала добра усмішка. Жовніри не звернули на його жодної уваги, а двоє грачів у доміно непомітно приязно кивнули йому...

— І не пізнаєш Стьопу... ото, здорово замаскувався! — стиха промовив до Пінг Вана молодший.

— Молодець... Жандармерія гадає, що він зараз готує повстання в Шанхаї... — буркнув старший.

Через кілька день одного вечора в Тенсіні з боку європейських концесій прямувало кілька озброєних солдатів, поруч яких ішов європеєць.

Загін посувався через місток до каналу, на китайську сторону.

Солдати минули велику стіну з облізлим намальованим драконом, побитим дірочками від куль, і опинились біля воріт ямину.

Після короткої розмови з вартовими біля брами загін рушив у двір. Там він хутко пішов до примурку, де чатувало кілька вартових...

— Хто начальник варти? — запитав суворо Пінг Ван.

¹ Від англійського voice — голос.

— Там! — махнув рукою до дверей хистки один із вартових.

Стьопа, Пінг Ван і десяток прибулих жовнірів посунули до комори.

— Жюрме з розказу генерал-губернатора переводиться до цитаделі! — суворо звернувся до начальника варти Пінг Ван, подаючи йому папір. — Одімкнути!..

Той ніяково подивився на папір, гукнув своїм, щоб покликали лоя з ратуші, почав одмикати двері.

На порозі арешту з'явився зарослий бородою європеєць...

— Товаришу Жюрме! — гукнув по-англійському Стьопа до того. — Симулюємо, що переводимо вас до цитаделі... В разі бійки, тікайте з воріт через міст; праворуч у каналі човен — там свої.

Вартові ямину здивовано поглядали то на прибулих — суворого європейця й підхорунжого з цитаделі, то на гарно вбраних і озброєних здорових, кремезних жовнірів...

Тим часом Пінг Ван наказував своїм стерегти всіма баньками злодія-європейця, що вийшов з арешту.

Варта розступилася, і до хистки увійшов цивільний китаєць, черговий помічник ратуші.

Начальник варти передав йому папірець, а Стьопа витяг з кишені другий папірець, сказавши по-англійському:

— Швидше, не затримуйте!

Лоя спокійно переглядав папірці і лукаво зиркнув на Стьопу та на нову варту, що вже оточила Жюрме.

Але Стьопа, ніби не розуміючи мовчанки, вилаявся й круто повернувся до виходу.

— Швидше ворушись! — гукнув Пінг Ван на своїх вартових і Жюрме.

Лоя з ратуші ніяково здвигнув плечима, щось почав говорити, мовляв, треба зайти до канцелярії, але побачивши, що Стьопа подався, а за ним рушили й вартові цитаделі з Жюрме, здвигнув плечима й промовив до начальника варти: «Послати з ними своїх двох!»

Стьопа, жовніри й Жюрме вже були за ворітьми ямину й простували через міст.

В цей момент навкруги по вулиці погасла електрика.

Мостом біг європейський поліцай, але раптом він гепнув... На хвилинку зчинився галас...

Двоє вартових підскочило до Стьопа й гукнули: «Зв'язано!»

В ту ж мить вартові з ямину дременули назад.

В ратуші зчинилась метушня... галас... Постріл...

По той бік мосту, біля ратуші, замиготіли ліхтарики... з боку європейських концесій фейєрверки розітнули темряву... А в даліні зникали, спокійно коливаючись деінде, сині ліхтарики... Один з них, майнувши в повітрі круг,— закінчив їхній слід.

.

Каналом од ямину в напрямку річки тихо посувався дуб.

Вже за містом на дубі замиготіло світло й почулася весела розмова.

Час од часу вартовий на прові каюка гукав щось у темряву до тіней каюків та барж інших рибалок-промисловців, що совались по воді.

Вечеря, приготована на жаринах вугілля, врешті заспокоїла напружені було нерви товаришів, і згодом жовніри вже реготали з тих штук, що кожен утнув або запримітив у ратуші.

Жюрме не розумів гаразд по-китайському, і Стьопа перекладав йому цікаві епізоди з розмов...

Один із жовнірів, поглядаючи на Жюрме, розповідав, що від жовнірів ямину він дізнався, що вони вартують великого злодія інгуя¹, який хотів обікрати чужоземне консульство, а царя свого продати японцям...

— Дурні ви, кажу, він хотів, щоб наших голодних братів, висланих на роботи до чужих земель, не смажили на вугіллі й не давали на їжу таким багатіям, як ото інгуї, що мають монополію торгівлі опіумом... «А нам що за користь з нього?» — питають. «Тоді для чого ж ви вартуете його тут?» А один звертається до мене та й каже пошепки: «А ви його в дорозі фіть — тобто пустіть...» — «Ми то знаємо, що робити, а от ви, як прийде час...» — «Та ми,— каже,— чули, що в Шанхаї щось затівають, хочуть знову посадовити царя, молоде богдыханча...» А я йому на те дві листівки в руку... «На,— кажу,— як підемо, прочитаєш... пере-

¹ Англійця (кит.).

станеш дурисвітам вірити й плести нісенітниці...» Я певен, завтра вони будуть наші,— додав оповідач.

Жюрме усміхнувся, коли Стьопа закінчив перекладати йому...

— Китайці чудесний нарід у революції,— промовив він.— Я принаймні так гадаю, хоч ближче не знаю їх... Це не наші французи...

— Маєте рацію,— зауважив Стьопа.— Трудящі маси — китайці зовсім не те, що європейці. Хоч вони й неписьменні, але їм не треба багато доводити, хто визискує, хто їх ворог. Коли ви проглянете історію промислового розвитку в Китаї й визиску, ви відразу побачите ту різницю, яка є між ними й європейцями чи американцями.

Тут верховодами фабрично-промислової продукції завжди були окремі особи, що близько стояли до влади і так чи інакше впливали на хід керування як не цілого краю, то окремих провінцій та місцевостей... Таким чином, велика більшість населення завжди була невільниками в них. Тому вже віками вкорінилося розуміння, що робочі маси є тільки засіб у руках окремих одиниць, що невідомо з якої причини користуються правом влади... Тут не було тих забобонів, послугу старших, терпіння та вірності служити своїм панам і володарям, що християнська церква втовкмачила нашим землякам. Тому не диво, що робочий народ Китаю без особливої пропаганди розуміє, що ворогом його є визискувач, багач. Держава ж винна остільки, оскільки вона захищає той визиск та дає змогу окремим одиницям визискувати їх... Тому-то населення мало відрізняє колишнє богдыханове керування від сучасного парламентарно-республіканського... Тому-то й має такий великий успіх агітація боротьби за владу... Тут гасло «диктатура пролетаріату» переходить на диктатуру робочого люду. В Китаї, як знаєте, фабричного виробництва дуже мало, опріч шовку, яке теж здебільшого перейшло до Японії й Америки; промисловість — у вигляді копалень... Хліборобство теж мало розвинене, бо поганий ґрунт — пустелі, каміння. Це примушує майже дев'яносто дев'ять відсотків людності шукати заробітку іншими шляхами, наприклад, хурами — перевозом, різними роботами на стороні поза краєм, взимку службою в жовнірах, щоб втекти літом... Все це говорить за те, як трудно розрізнити тут пролетарі-

ат від селянина, і навпаки... Всі є робочі — невільники капіталу... І це вони добре розуміють. Тому не дивно, чому трудящі маси так залюбки йдуть на заклик до повстання, для упорядкування свого життя.

— Бачте, Стьопо,— почав Жюрме у відповідь,— згадуючи історичні часи Паризької комуни та перспективні ситуації тут, мені в душу закрадається сумнів, чи утримається тут революція. Навкруги капіталістичні краї з розкритими пащеками... Вони заблокують Китай, як колись Париж, і задушать, як задушили його... Вони нізачо не залишать Китай у спокої... Мільярди золота в копальнях, міських концесіях, в промисловості й торгівлі імперіалісти не можуть залишити на понюх табаки... Крім того, близькість Індії, Японії хіба дасть спокійно спати урядам тих країв?.. Ніколи...

— Але, товаришу Жюрме, навіть коли б ми не виграли, то це вже великий крок наперед для майбутніх перемог в Китаї...

— Я це чудово розумію, тому більш свідомо ставлюсь до цього; на це мусить іти кожен інтернаціоналіст... Це треба так для самого Китаю, як і для міжнародного визвольного руху, а особливо тепер для соціалістичної Росії...

Так ви гадаєте, що я мушу взяти керування військами? — запитав Жюрме після короткої мовчанки.

— Так. Цього вимагає й повстанський центр, справа революції. Ви розумієте, що після революції тисяча дев'ястсот дванадцятого року ні одному військовому нема віри; серед нас ніхто не розуміється на військових справах, крім Мутсу, що був волонтером артилерії й що може бути вам в допомозі. В недалекому майбутньому проти нас виступлять японський десант й японські та американські дредноути... Опріч того, що ми маємо одбиватися, ми мусимо ще забрати Шаньдун... До нас ідуть великі сили з Нанкіна... Зараз треба негайно організувати армію... Кожну мить можуть бути гості на європейських крейсерах... Коли ж ви візьмете під увагу те, що має робитися в Індії, Афгані, Кореї, вам ясно стане, яких великих сил треба, щоб революція тут перемогла...

Тепер ми маємо два полки регулярного війська й кількасот поліцейських та кілька десятків тисяч робітників Шанхая. Ваша концесія дасть сотні інструкторів; з російської концесії половина буде, певне, на нашім

боці... А проти нас: п'ять тисяч маньчжурів залізничної охорони, дивізія губернатора Лі Су Чана, японська дивізія з Кіаочао та на придачу всі американські крейсери в затоці Шанхая...

...Але хто такий Жюрге, що з ним не встиг познайомитися читач? Про це ми дізнаємось з того, що розповів Пінг Ван жовнірам під час подорожі з Шанхая до Тенсіна...

Жюрге — француз. Закінчивши вищу освіту на економічному факультеті, він після військової муштри був абшитований як офіцер і тоді ж виїхав з науковою експедицією до Австралії. Ще студентом він належав до соціалістичної партії Франції, тому, коли побачив дійсну мету експедиції, де йому припадало бути за агента генерального штабу Франції, він начебто через хвороби odmовився від перебування в експедиції й посів роботу в акційній кампанії «Австралійсько-французький експорт». Незабаром вибухла війна, і Жюрге, як офіцерові, наказано виїхати до Китаю. В посольстві треба було військових, і йому наказано лишитися офіцером охоронної поліції концесій Франції в Китаї. В Пекіні він швидко зав'язав стосунки з лівим крилом гомін'данців. За недовгий час міліція посла й хорунжі загонів захисту охоронної концесії вже розуміли свої обов'язки... Хоча Жюрге не знав гаразд усіх деталей загальнореволюційної роботи в Китаї, бо справу пропаганди й зв'язку переводив через китайця, що служив у посольстві кільканадцять літ розумів «франсе». Шпіонаж посла врешті виявив діяльність Жюрге, і йому дано було документи для виїзду до Франції, на фронт. Жюрге odmовився виконати наказ, заявивши, що він охороняти від розбишак концесії згоден, але їхати на братовбивчу війну імперіалістів — це справа противна його соціалістичним переконанням... Того ж вечора він виїхав до Тенсіна, аби звідти переїхати пароплавом до Шанхая, до революційного центру. Одначе з наказу посла в Тенсіні, на вокзалі його заарештувала поліція французького консульства, і через те, що арешт трапився на території китайських володінь, французька поліція з вимоги китайської мусила передати арештованого до міської

ратуші, де він і сидів, доки футай¹ формально порозуміється з фагуєм лін-чі-куаном².

Його ото й визволили з-під арешту шанхайські товариші.

... Жюрме сидів у товаристві Стьопи й Пінг Вана біля горщика, що в нім жевріли жарини, попиваючи чай. Час од часу їх розмову заглушав регіт повстанців-жовнірів, що купчилися поруч. На фоні темряви, осяяні світлом жарин, здавалось, ніби вони тикали один одному пальцями у вічі, вигукуючи цифри...

Люга-санга?! — Шіпага!

Сіга-шіга?! — Сішага!

Чюга-вуга?! — Саншіву!³

Забава полягала в тому, що хто-небудь з компанії несподівано підіймав перед другим руку й вигукував разом числа, трясучи у того перед носом пальцями, що значили якесь число. Другий мусив у ту ж мить відповісти, скільки то буде, теж показуючи тому комбінацію з пальців, що означали відповідну цифру від помноження загаданих чисел.

Іноді демонстратор вигукував одно, а пальцями показував⁴ друге... Опонент не спостерігав знаків на пальцях і відповідав тому на вигук, а не на знаки, що мали головне значіння в цій грі... Коли той неправдиво відповідав, компанія заливалася реготом... Бувало, що хто, відповівши на запитання, в ту ж мить і собі запитував того; супротивець заюртовувався і в цей

¹ Губернатор (кит.).

² Французьким консулом (кит.).

³ На слов'янські й інші мови це майже не можна точно перекласти, бо весь сенс того в співгуків і динаміці. Це приблизно буде так:

Шість, шість, три, три?! — вісімнадцять!

Десять, десять, десять, десять?! — сорок!

Дев'ять п'ять раз?! — сорок п'ять!

Або:

Шість раз по три?! — вісімнадцять!

Чотири рази десять?! — сорок!

П'ять по дев'ять?! — сорок п'ять! (Прим. автора).

⁴ Китайці на пальцях можуть показати всяке число, не кажучи цього словами.

момент вибух реготу товаришів казав за те, що він нездара до гри...

Ця весела математична забава розважала повстанців-жовнірів.

А човен під натиском гнучкого довгого весла чергового на гузї швидко сновигав за водою, скорочуючи шлях.

XXV ЩО ДАЛІ?

В Шанхаї була метушня.

Пароплави безвідгалу гули на рейді, їм задержувато відповідали малі катери, що шпарко сновигали коло пристаней, перевозючи на пароплави публіку з важкими кошами скарбу.

Спричинилася до цього звістка в місцевих англійських та китайських газетах, що сподіваного десанту з Індії для втихомирення не буде... В Мадрасі на пароплаві зчинився заколот... Газети додавали, що то є наслідок більшовицької агітації російських агентів...

Танг Уан поінформував прибулих товаришів, що революційні ханькоуські війська тепер біля Нанкіна й вирушать, як тільки буде в них потреба... Японська дивізія може прибути кожну мить з Кіаочао... На його думку, треба поспішати з захопленням міста, доки не прибули також маньчжурські полки з Монголії...

Швидко була скликана нарада всіх робочих революційних філій міста Шанхая й війська.

Без вагань постановлено негайно розпочати акції. Керування військовими операціями було доручено Жюрме.

Лише смеркло, як всі вулиці були обсаджені робітничими патрулями... Де-не-де чулися перестріли — то поліція концесій давала опір повстанцям... На головній вулиці почулась стрілянина з вікон європейських будинків, а за кілька хвилин все місто гуло від вибухів. Невідомо було, де, хто й пощо стріляє — жодного людського голосу... З моря гармати крейсерів бахнули кілька разів пустими набоями в повітря.

Електрика погасла... По вулицях блискачками мотля-

лися вогники папіряних ліхтариків. Рухливі тіні, пере-
гукуючись таємничими голосами, брязкотіли зброєю...

До ранку місто було в руках повстанців...

На рогах вулиць чатували патрулі змішаного війська
з обдертих цивільних та регулярних жовнірів...

Де-не-де голубіли блакитні мундири французьких
поліціантів — сьогоднішніх повстанців.

На майданах жваво переводився запис до революцій-
ної армії...

Жюрге, Стьопа й Пінг Ван від ранку до пізнього
вечора були за містом, де муштрували нові батальйо-
ни... Жюрге поспішав вимуштрувати повстанські сили.

На бік повстанців перейшло шість тисяч зреволюціо-
нізованого гарнізону, дві тисячі китайської поліції та
поліції європейських концесій — переважно францу-
зів, італійців та корейців...

Революційними військами було обсаджено всі стра-
тегічні пункти околиць міста; приховано гармати для
захисту пристані... замасковано кулемети... залізниця
обсаджена потрібними загонами.

Кілька днів пройшло в загальному напруженні. Тим-
часом як буржуазія сподівалася кожному мить японсько-
го десанту та урядових військ, повстанці сподівалися
своїх військ з Нанкіна...

Але одержано відомості, що на півдорозі до Шанхая
американський крейсер в затоці спинив пароплави з
повстанськими військами; війська мусили висісти на
берег, щоб рушити суходолом.

Це погіршувало становище повстанців у Шанхаї. Ші-
стдесяттисячна повстанська армія була розкидана по
всіх районах навкруги міста і в самому місті, де доводи-
лося берегти майже кожен контрреволюційний буди-
нок... Проте було спокійно... І в цьому спокої Жюрге
гарячково навчав молоді повстанські сили.

...Нарешті одного ранку над надбережжям розтягся
гарматний вигук. На обрії з'явилися японські військові
транспортні пароплави... Надвечір комендантський
катер привіз двох японських офіцерів.

В революційному комітеті делегати оповістили, що
командування військовими силами японського десан-
ту, згідно з умовою з китайським урядом, вимагає, щоб
негайно повстанці склали зброю, розійшлись по домів-
ках, а захист міста передали японським військам.
В противному разі «ми мусимо», — підкреслював деле-

гат, розпочати військовий наступ і захопити місто силою. Він застерігав, що тоді всі винуватці повстання будуть покарані на голову...

Танг Уан, голова комітету, пояснив делегатам, що жодних урядів у Пекіні повсталий люд не визнає, і революційний комітет, що обрав його народ, прохає японські військові сили не втручатися до громадянських справ Китаю. Наколи ж японські війська почнуть акції проти революційних військ і мирного населення, революційна армія вважатиме японські війська за наймитів своєї аристократії й чинитиме з ними так, як з ворогами...

Делегати від'їхали.

Жюрге готував опір.

Японські пароплави другого дня зникли з обрію. Післаний за ними катер повернувся із звісткою, що пароплави зупинилися в двохстах кілометрах від Шанхая понад узбережжям. Після рекогносцировки десант висів на берег.

Тим часом, з другого боку, сповіщалося про нову силу китайських військ, що прибули з Тенсіна... Вони вирушили на північний схід в напрямку моря й на захід до залізничної колії.

Ворожі сили мали намір наступу з трьох боків: північного заходу, півночі — вздовж залізниці — й поблизу моря, з'єднавшись лівим крилом з японськими військами. Треба було перешкодити їхнім флангам з'єднатись. Проти крайньої лівої колони ворожих сил Жюрге вислав кільканадцять батальйонів добірних революційних військ на чолі з Пінг Ваном.

Пінг Ван розташував свої загони межі озерами Це й Лю-ля, що в кількох десятках верстов від Фо-о-хо, на шляху до місця, де висів десант.

Авангард генерала Цеен Тяна, раптом атакований революційними військами, здав зброю... Головні сили, що надійшли слідом, почали наступ, маючи намір з'єднатися з японським крилом.

Почалось бойовище... Монгольсько-маньчжурські частини генерала Цеен Тяна, мов у дурмані, перлись уперед...

Повстанці почали шалений контрнступ.

Відразу у ворожих шерегах зчинилась метушня, і війська Цеен Тяна почали відступати.

Повторна атака повстанських військ зовсім збила

маньчжуро-монгольців. Зчинилась мішанина. Солдати почали кидати зброю. В деяких батальйонах виникала бійка, наслідком якої було обеззброїти офіцерів, і частини з піднятими догори рушницями перейшли на бік повстанців...

Головні сили Цеен Тяна було розбито, і решта відступила, щоб очунятись та зібрати втікачів... Але тепер сили Цеен Тяна були вже нестрашні.

Розтрощивши ліве крило військ Цеен Тяна, Жюрге обхопив півколом серединну частину й правий фланг ворожих сил, виставивши проти японського війська сховані в траншеях свіжі сили з побільшеною кількістю машинових карабінів та кулеметів.

Одначе розтягнений фронт і вироблений план захисту вимагав більшої сили війська, як мав Жюрге.

Японська дивізія після того, як з'єдналась з лівим крилом рештки військ генерала Цеен Тяна, густою лавою почала смілий наступ понад морем...

І добре організовані війська з досвідченими керівниками та загартованими солдатами майже безупинно посувались наперед, зламуючи на своєму шляху ріденькі опірні загони й лави революційних військ. Під захистом артилерії з пароплава, що посувався недалеко берега слідом за своїми військами, японські частини легко захоплювали малозахисні позиції революційних військ.

Пінг Ван, що керував тепер операціями на цім фронті, вимагав більшої допомоги й артилерії...

Але допомоги трудно було прислати так само, як артилерії, що раніш, як за тиждень, не могла бути перевезена з Шанхая...

Прибулий на цей фронт Жюрге був у розпуці — армія в безсиллі відступала... залізні японські шереги посувались наперед. Треба було за всяку ціну затримати їх, доки підійдуть свіжі війська. Для цього Жюрге за рахунок північно-східного району перекинув сюди майже половину військ.

Зміцнені війська Пінг Вана спинилися на передніх своїх позиціях і розвинули пекельний вогонь. Японці на мент спинилися і чекали допомоги своєї артилерії, щоб під її захистом сунути далі. Але в цей мент передні революційні частини почали контрнаступ. Для японських військ це було несподіванкою, і вони цохнулися назад, вчинивши замішання в головних силах... Арти-

лерія безсило спинила стрілянину. Таким маневром війська Пінг Вана відіпхнули японські сили до своїх серединних позицій... Тим часом населення з партизанами прикладали всіх зусиллів, щоб погіршити японцям відступ — розвалювано мости, руйновано шляхи й телефонні дроти.

За цей час до революційних військ приєдналися цілі хмари повстанських військ з Нанкіна. Спрямовані проти генерала Цеен Тяна, що встиг був очуняти й почати знову наступ, вони вмент розбили решту його частин і погнали їх.

Тоді всі революційні військові сили було кинено на останнього ворога — японську дивізію. Її обхоплено було півколом і притиснено до моря. Але вона давала неймовірний опір, маючи в тилу море й артилерійську допомогу пароплавів.

Під час цієї бійки серед революційної армії було сила пораниених і забитих... Але люди всупереч команді, мов шалені, кидались на японські шанці під пекельний ворожий вогонь.

Врешті Жюрме вдалося спинити цей шалений запал. Наступ був даремний. Залізне японське коло було мов кремінь. Жюрме гадав спинити бій іншим способом. Він вислав делегацію до японців із пропозицією негайно сісти на пароплав і виїхати з території Китаю. Однак Жюрме одержав коротку відповідь: «Здайте зброю. Шанхай мусить перейти під мою охорону. Генерал Гуго».

— Яке нахабство! — спалахнув Стьопа.

Однак Жюрме промовив:

— Для японського мілітариста не існує поразки. Коли б навіть генерал лишився один із своїм служкою, то й тоді б спокійно сказав те саме... то такі натури... Тут інших засобів треба.

І другого дня до японців було вислано другу пропозицію: «Коли японські війська надалі будуть перебувати на терені революційного Китаю й провадити бойові операції проти революційних військ Китайської Республіки, всі японські полки, що знаходяться в районах Ханькоу, Кантона будуть обеззброєні, офіцери розстріляні, а консульський персонал скрізь буде інтернований без гарантії за їх життя.»

Нову ноту підписала Революційна Військова Рада.

Делегат приніс відповідь, що генерал Гуто перебалакає по радіо з Пекіном і Токіо.

Японський уряд відчув, з яким запеклим ворогом він мав до діла. Розважаючи, що свої війська, розташовані по Китаю, і консульства дорожчі від невдалої спроби побити повстанців, уряд наказав Гуто евакуюватися. До цього спричинилась і небажана перспектива перекидки в Китай іще своїх військ для допомоги, бо на десант з Індії не було жодної надії, як і на інші регулярні китайські війська...

А тим часом буржуазний Китай був у пропасниці. Розбиті війська генерала Цеен Тяна клали покришку на дальші змагання урядових військ з революційними. Єдину надію покладав Пекін на решту частин маньчжурів та північно-східних військ.

Японська дивізія виїхала до Кіаочао, а революційні війська посунулися на схід понад узбережжям, тримаючи лінію з своїм лівим крилом, що йшло залізничним шляхом.

Пекін був у розпуці, щодня чекаючи на повстанців. Але Революційна Рада не квапилась із захопленням Пекіна. Війська дійшли тільки до лінії Шаньдунської провінції, створивши від моря й до далекої півночі військовий кордон.

Інформуючи на засіданні Революційної Ради про становище на фронтах, Су А-вен намалював таку картину успіху повстанців.

Майже весь південь був у руках революціонерів, коли не числити небагатьох прибережних пунктів, де були розташовані американські склади, що їх охороняли крейсери з моря. Західна частина до Індії теж була в руках революціонерів... На бік революційних військ перейшло сила партизанських загонів індійських повстанців, що їх переслідували регулярні війська карних англійських дивізій, і вони мусили шукати притулку на території революційного Китаю. На півночі Південного Китаю повстанський рух дійшов до лінії Ланьчжоу — Сучжоу й сунувся далі. Там хунхузські загани, що оперували в монгольських степах проти спекулянтів опіуму й різних багатирів-визискувачів, злились з революційними військами. Вони записягли бути чесними борцями за нову Республіку, і їм доручено захист маньчжурської лінії на схід до північної частини буржуазного Китаю.

На схід війська зустріли дужий опір з боку урядових військ, що були з'єднані з європейськими охоронними загонами Тенсіна та Пекіна й спинилися на лінії шаньдунського кордону. Дальшого посування в цьому районі не буде. На півночі збіглась уся чорна зграя імперіалістів і буржуазії з цілого Китаю... Хай мають там притулок до певного часу, коли ми матимемо змогу цілком її знищити, а не пересунути для дальших інтриг і авантур в Японію чи на Філіппіни, що було б тепер небажаним і небезпечним...

— Доки що зараз нам треба почати нову відбудову краю,— закінчив інформацію Су А-вен,— нав'язавши тісний контакт з соціалістичною Росією... Хоч ґрунтовими дорогами до неї й далекий та довгий шлях, але ми мусимо бути в тісній спілці з нашою братньою республікою... Інакше ми не витримаємо.. Правда, ми ще не можемо сказати про свою республіку «соціалістична», але трудящий народ Китаю, що керує зараз своєю долею, з часом допровадить і в себе до соціалістичного устрою.

XXVI НОВИЙ КИТАЙ

Таким чином з Південного Китаю утворилася Південно-Китайська Республіка.

Північна республіка з буржуазним урядом в Пекіні для Європи й надалі являла собою весь китайський народ, хоча три чверті Китаю було під керуванням нового уряду. Згодом з економічних інтересів європейські союзники мусили почати зв'язки з ним. І не диво — до Північного Китаю з півдня не перепускалося нічого без дозволу нового уряду, так само й морем не могли нічого вивезти до Індії, Філіппін, Японії й Америки. А затримка сировини погрожувала загибллю промисловості Філіппін, Австралії, Філадельфії, а почасті й Йокогами та Токіо. Отже, капіталістичні країни мусили увійти в порозуміння з новим урядом, хоч би якої трясці йому бажали...

Доки буржуазно-аристократичний Північний Китай чухався та спересердя казилися імперіалісти, що згу-

били свій вплив на великий шмат Китаю, трудящий народ почав будівництво краю...

Центром Республіки було визнано Ханькоу й Шанхай, між якими налагоджено тісний кабелевий, телеграфний і радіографний зв'язок.

Відтепер, коли величезна країна з сотнями мільйонів населення визволилася з визиску й контролю капіталу та імперіалізму, для народів Сходу слався великий шлях боротьби за нове життя.

— І що ж, ти гадаєш, як ми оце спинилися й не йдемо далі, то наша справа загинула? Ні, тату, цього не може бути. Ти бачиш на власні очі, з яким ентузіазмом у наші шерехи йдуть усі — й старі й молоді... і коли б приймано було всіх, то ми мали б десятки мільйонів війська...

Солдат передихнув на хвилинку, підкорчив зручніше під себе ноги, взяв із рук старого китайця пучечок тютюну, наклав у свою довгу люльку й запалив.

— Ні,— продовжував він далі, звертаючись до свого бесідника,— старі часи минули... тепер нас не подувають.

Бесіда точилася між цивільним стареньким бідно вбраним китайцем і сином його, солдатом революційної армії. Батько прибув за сотню кілометрів до кордону Північного Китаю, де його син був жовніром прикордонної варті.

— Звичайно, коли б так було, як ти мені радиш — і всі переїздили, кому де забажалося, то наша влада недовго б утрималася... Всі наші родичі страждали ціле життя, ви, тату, бідкались, діди мої, всі були в ярмі у багатіїв, мільйони люду були на мотузці у визискувачів, що за миску рижу із смердючою юшкою вертіли нами, як хтіли... Тепер, коли ми — я, ви, тату, всі бідні — керуємо своїм життям, тепер ми мусимо за свої права не пошкодувати й свого життя, але вже не за них, а за себе, за наше майбутнє.

Я не переїду до Сю-джі... Та й пощо? — продовжував молодий жовнір.— Ви з мамою й сестри дістаєте допомогу? сам кажеш; Рудза працює в своїй комітетській пральні — тож гаразд. Мою платню дістаєте, ланок вам дали... чого ще?

— Але не в тім справа,— ніяково опирався дідусь,

смакуючи кислий дим тютюну,— а як уб'ють тебе? а там, дома, все-таки безпечніш... та й ми старі...

— Та що ви? — сердився молодий жовнір.— Хоч би й так було, то хіба ж вас лишать без допомоги?... Які ви чудні! Ви все ще гадаєте, що ми за старих часів живемо! Ну, скажіть мені: хто в нас у селі або в повіті тепер править?.. мандарин?..

— Ні, свої, наші.

— Так не можна, тату, ми мусимо чесно думати про свої обов'язки... Невже ви хочете, щоб повернувся знову мандарин? щоб людей знову катували палицями? щоб бідак усю свою працю віддавав мандаринові та був невільником багатіів?.. Невже хочете того старого, коли ми не сміли й думати про грамоту, не сміли міркувати про те, що ми теж люди, маємо душу й почуття?.. А мусили від зорі до півночі гнути спину, самі не відаючи на кого, тільки не на себе... А що ж з того мали?.. На сім душ малий холодний свинюшник, в якому, мов пси, пнулись один до одного... А мама! Бідна мама! відсиділа собі ногу біля огнива, щоб нас зогріти... Хочете, щоб знову продавали наші бідаки своїх дочок купцям?.. Хочете, аби повернулось ярмо чужоземців, щоб ми не знали, де маємо ходити, а де ні, що маємо спродувати, а що ні? Тату, тату! та за одно те, що ми здобули собі свою, цілком свою владу, радісно померти. При одній думці, що ми перемогли, в мене серце хоче вискочити з грудей, летіти до Конфуція... Тату! ми, я, ви, навіть хора мама, колишня невільниця недолі, і сестриця Рудза, що могла стати повією, разом зо всіма бідними,— влада... Всі багатства краю — земля, палаци, фабрики, копальні срібла, що коло села,— все, все наше!.. Все, що раніш було недосяжне для нас,— наше... Ніякий багатій-чужоземець не має над нами сили, щоб примусити нас поневірятися... Оця залізниця, пароплави — все наше... Дивись, які наші шляхи! Одно каміння, мов горох,— воно зникне, і замість нього буде брукований шлях... не будемо їздити з одного кінця краю в другий півроку, а — за тиждень... Ми перебудуємо наші собачі хистки на порядні фанзи й освітимо їх блискавицею... Ми побудуємо школи в кожному селі, заведемо шпиталі, і наші брати не будуть здихати від немочі, мов собака під тином...

Молодий жовнір, зачарований своєю ідеєю, малював перед своїм батьком картини майбутності...

Батько уважно слухав.

— Ну, як хочеш,— звернувся врешті він до сина,— захищай, тільки коли буде можна — приїдь... Мама, Рудза хочуть тебе бачити...

— Лю Дан! — гукнув якийсь жовнір, вишкіривши свої білі зуби від усміху.— Зараз прийшла звістка з Гвай-Нанга, щоб завтра обрано було до військової академії та прикордонної окружної Ради... Товариші хочуть тебе або туди, або туди...

Він усміхнувся і, посвистуючи своє «Гуля-о-а-лю-я!», пішов далі.

Батькові очі радісно заблищали...

— Ти, виходить, той... молодець тут...— він не докінчив і підвівся.

Великий ридван-автомобіль під'їхав до мармурового будинку готелю «Європа», що похмуро дивився своїми триповерховими вікнами на море, повернувши спину до міста Кобе.

Досить вже літній європеець, що вискочив з нього, привітався до молодої леді й джентльмена пів'європейського, півмалайського типу, що вийшли назустріч.

— А, Ніко! Доконі, Сесіль!

Компанія пішла в готель.

— Ну, як же? що там? — нервово питали леді й півмалаєць.

— Як бачите. Захопив із собою тільки оцей кошик з білизнаю та саквояж — все інше лишилось у Ханькоу. Ви були розумніші, що відразу сюди поїхали, а я, коли розлучився з вами й приїхав до Маніли, гадав, що повстання буде швидко ліквідовано, і я повернусь. Одначе я дуже помилявся... Революціонери розбили урядове військо... Японці спинили наступ і повернулись до Кіаочао... Індійське військо так і не приїхало... Революціонери захопили увесь Південний Китай і націоналізували все... Доведеться довго не бачити своїх підприємств... Наші й ваші представники нічого не вирішили остаточно. Нема вказівок ні з Франції, ні з Англії.. в кожному разі Америка й Австралія повинні мати сировину з Шанхая, тому, гадаю, може, далі, як зв'язки будуть краще нав'язуватись, пощастить. Але поза тим наше становище скрутне... Правда, я маю яку

сотню тисяч франків у йокогамських банках, але це не вирішає справи... Мільйони загинули... Ви теж стратили багато?

— Що так гостро? стратили? Для чого? — безпорадно відповів йому півмалаєць. — Невже назавжди пропали?

— Яке глупство — лишити в банку не тільки всі акції, а покласти перед виїздом вісімдесят тисяч доларів, одержані за останні транспорти худоби! — нервово кинула леді до півмалайця й жалісливо захитала головою.

— А ви що лишили? — звернулась вона до прибулого знайомого.

— Лишив ті срібні копальні біля Ханькоу, які ви бачили, як приїздили, ну й... чайну сортувальну фабрику... інші акціонери чекають у Манілі... але ми дістали відомості, що нашу копальню вже експлуатує революційна влада, так само як і фабрику... Все, все вони забрали...

— Чи будемо коли ми мати знову?

Він розвів руками...

— Невже ж наші уряди так і залишать цей грабунок?

— Як бачите. Зараз несила. Може, згодом... Ви ж знаєте, який революційний рух у ваших Індіях...

Приятелі запалили цигарки й замовили чорної кави...

— Скільки ж приблизно згубили ви?

— Рахуйте: в банках Нанкіна, Кантона двісті тисяч, склади коконів у Ханькоу й медичної сировини в Нанкіні... Крім того, п'ять барж і один катер на Янцзи-к'ян у Вучані...

Ця розмова точилася в канцелярії департаменту внутрішніх справ пекінського уряду, поміж урядовцем та китайцем, одягненим у шовковий шальон.

Урядовець занотовував на клаптику паперу й ніяково посміхався до свого земляка.

— А тепер що ж ви гадаєте робити в Пекіні?

— Не знаю сам. Коли не видадуть будь-якої суми, доведеться повертатися й ставати до роботи на своїх же складах рядом зі своїми колишніми робітниками...

— І вам там не видали й частини вашого майна?

— Нічогосінько. Все націоналізовано. Баржі, кате-

ри — власність нової влади робітників і солдатів міста Вучана, а склади в Ханькоу... Сім'я доживає у Вучані останні чени...¹

Урядовець, поглядаючи на пукате обличчя земляка, співчутливо усміхався.

— А поведуться як? Чи правда, що кажуть, ніби вішають усіх добре вбраних наших і європейців?

— Ні, того не можу сказати... Судить народний суд, а кільки європейців навіть є в їхніх шерегах...

Урядовець загадково покрутив головою.

— Ну, а коли б ви дістали допомогу від нашого уряду, знову там почали що?

— Ні. Там неможливо... Контроль...

Урядовець знову загадково усміхнувся й ніяково подивився на земляка...

XXVII В ІНДІЇ Й АФГАНІ

Тепер Індію трудно було пізнати.

З Америки, Австралії й Гавайї до Філіппін переїхав не один десяток старих індійських соціалістів та народних революціонерів... Усі вони різними шляхами повертали до краю чи до Маніли, що стала центром літературної пропаганди...

Товариші для активної боротьби з реакцією в Індії використовували всі революційні групи, касти. Треба було вжити всіх заходів, щоб спинити рух війська до Туркестану або принаймні затримати його в дорозі на якийсь час.

В таких пунктах, як Бомбей, Бангалор, Сурат, Ахмадабад, Аллахабад, Делі, Бенарес, Лахор були вже організації; там працювало десятки новоприбулих товаришів з Америки, не кажучи про Мадрас і Калькутту, де були головні центри революційної діяльності. Майже всі повстанські гуртки та войовничі племена незабаром були під їхнім впливом.

Після того як індуське військо одмовилось їхати в Китай для задушення революції, англійська влада небезпідставно почала жаяхатися середових ворогів...

¹ Дрібна монета.

І не диво. Кривавий експеримент генерала Дієра в околицях Пенджаба, де він розстрілював беззбройний мітинг робітників, давав нові повстання то в одній, то в другій частині Індії. Все індуське повітря було просякнуте кривавим гаслом, а численні маси населення палали вогнем помсти проти імперіалістичних окупантів.

Влада Індії була безпорадна.

Кепська комунікація в краї не давала змогу допомогти війську, що загрузло в Афганістані.

Залізничні лінії — Пашна, Бенарес, Аллахабад, Делі до кордону Афганістана й лінія Лахор, Делі, Аджмер були в сфері повстанських партизанських загонів. Вони спинили й забрали вже не один потяг з військовим майном, що його перекидалося до центру постою війська.

Повстанці володіли найновішою зброєю й навіть гарматами, що одбили від загонів охоронного війська або з залізничних військових транспортів...

Тимчасом як партизани тероризували комунікацію, в містах, робітничих околицях, копальнях, плантаціях уперто провадилася пропаганда... Ще півроку тому приголомшені раби-індуси не розуміли, що то є революційна Росія і взагалі революція. Але тепер там досконало розуміли все це й одверто сперечалися з брамінами про соціалістичний устрій в Індії...

Для боротьби з пропагандою хитрі англійські політичні махінатори через своїх місіонерів впливали на брамінів та вайшіїв.

Однак браміни й вайшії, коли тільки справа заходила про гніт англійців над Індією та про визволення з того ярма, не могли нічого вдіяти проти запалу революційних мас — вони мовчки погоджувалися з ними...

А пропаганда та агітація диктатури трудящих розливались по краю, мов повінь навесні.

Уряд був безсилий у боротьбі з цим. Перед ним було доки єдине завдання — це цілком опанувати залізничні шляхи, щоб для «заспокоєння» можна було рухати війська з одного місця на друге, та виконати план вирядити до Афганістану на допомогу полковникові Джемсові.

І уряд вирядив для цього свій залізний корпус з генералом Дієром на чолі.

На цього генерала, що відзначився відвагою в боротьбі з бунтівниками-індусами, тепер покладалося всі надії Великої Британії. Так і зазначив Дієрові статс-секретар Індії на аудієнції перед од'їздом його на північ.

— Я певен,— додав він,— що ви швидко будете в Туркестані, і наш прапор буде повітати над Ташкентом та узбережжям Каспію.

— Півжиття я віддав своїй могутній країні тут, серед диких пустель невдячного Індостану, і тепер для мене випадає велика честь виконати волю свого короля й обов'язок перед цивілізованим світом,— відповів Дієр статс-секретареві.

Коли корпус Дієра вантажився у вагони, статс-секретар сповіщав до Лондона про виконання наказу щодо експедиції проти варварів цивілізації — російських більшовиків. Він також зазначав, що потрібно для заспокоєння індуського населення доручити йому виробити маніфест про яку-будь автономію... бо,— кінчав він свою доповідь,— визвольна агітація охопила великі обшари Індії серед усіх племен.

За планом Дієра для безпечності мандрівки кожний вузловий залізничний або ґрунтовий пункт повинен бути обсаджений військовим загоном. З кожним транспортом мала їхати сильна варта. Таким побитом Дієр міркував не тільки спокійно переїхати до Афгану, але й встановити нормальну залізничну й ґрунтову комунікацію, щоб забезпечити собі тил до Індії.

Переїзд війська був у безперестанній боротьбі. Наскоки партизанів на кожен ешелон не давали змоги швидко пересуватись. Деякі з потягів було розбито, а майно пішло в гори, та частини роззброєно. Одна з охорон ешелону зовсім передалася на бік повстанців.

Але поза тим, хоч і з великими втратами, Дієр переїхав до Афганістану. Забезпечивши собі тил, корпус посувався до Кабула, де безпорадно розташувався полковник Джемс.

Маючи широкі права щодо перебування в Афганістані, генерал Дієр окупував майже весь південний захід Афгану. Цим він гадав цілком забезпечити себе від партизанів. В Кабулі, перейнявши під своє керівання військо Джемса, Дієр опанував південну частину краю — по лінії ґрунтового шляху Гаші-Кандагар,

Карес і рушив головні сили в напрямок Герата, щоб розпочати акції на Мерв, Ашхабад і Красноводськ.

Одначе легко виконати це йому не вдалося.

Племена фузаїв та гільзаїв хмарами нападали зо всіх боків.

Населення, що заспокоїлось було за час мирного постою під Кабулом полковника Джемса, тепер, коли посунуло нове військо, що почало окупацію, шалено кидалося до бою... Загонам Дієра по гірських переходах діставалося від повстанців найбільше. Безперестанні напади примушували Дієра повернути своє військо виключно проти афганських повстанців.

І, щоб позбавитись від партизанів, Дієр вислав у гори на північний схід, звідки головним чином нападали повстанці, свої головні сили. Після місячної операції Дієрове військо, переважаючи своєю численністю й технікою, вигнало повстанців за гори, зруйнувавши по шляху всі аули...

Правда, в гори за своїми повстанцями тікало все населення, і англійському військові для руйнації лишилися тільки порожні села...

Таким чином партизани були загнані на китайську територію, і військо Дієра вертало назад.

Окупувавши весь район з півдня на захід від Кандагара до Герата й на північ від Герата, Дієр рушив на Мерв — Ашхабад для наступу на Красноводськ і з'єднання в цих районах із загонами білої гвардії.

В старому Кабулі було немов у вулицу. Його вузенькі криві вулиці кишіли засмаленими афганцями. Всюди під піддашками низьких глиняних хат сиділи бородаті афганці. За пахущим крайовим чаєм і кубушкою тютюну вони сперечалися з приводу новоприбулого війська, ворожість до якого виявляли добірною лайкою.

Гарячий від спеки, рухливий Кабул із стотисячним населенням тепер мав вигляд міста принаймні з мільйоном людності. Всі караван-сараї й навіть приватні подвірки були повні люду й худоби.

Прибулі з околиць різні торговельні племена перемішалися з кабульцями, і їхні політичні розмови фантастичними легендами витали по всьому місту. На базарах, по кривих вулицях, зліплених з низеньких хаток

та темних крамниць, по чайних та піддашках, по дворах просто — всюди гула афганська політика.

А хто, як не афганці, люблять політикувати? Умови життя їхньої країни, оточеної п'ятьма державами, з якими доводиться боротись за свою самостійність, навчили кожного афганця думати про свій край.

Одна з країн, де темні люди свідомі своєї крайової гідності, де патріотизм, перемішаний з особистою свободою, виробив з людей загартованих бійців за добробут та незалежність своєї країни й самих себе.

Завдяки цій загартованості не змогли прогинути афганців ні імперіалістична Англія, ні Росія, ні Китай, як це було з царством сартів — Туркестаном...

Сонце сіло, і розпалений день Кабула дав місце доброзичливому холодочкові вечора.

Від головних кварталів емірського двору вузькими вуличками вирушило кілька ішаків з пузатими паками по боках. Двоє босих афганців плентались за ішаками, вйокаючи на своїх упертих худобин, що ледве посувались наперед...

Спритне око, що пильно приглянулось би до бронзового відблиску обличчя цих подорожніх, могло відгадати, що то не були тубільці, а одні з племен Індії...

Серед вечірнього сновигання табунів коней, ішаків, овець на подорожніх ніхто не звертав уваги. А вони, вигукуючи афганське вйокання на своїх довговухих, кривими вуличками посувалися до західної околиці Кабула.

У вузьких суточках сливе біля самого краю міста проти однієї низенької хатки з широким заїжджим двором подорожні спинили свій невеличкий караван.

В піддашку хати чаювало купами сила народу, і розмови політиканів гулко лунали по вулиці. А в дворі під повітками, в підмогу своїм голосистим політиканам-хазяїнам, ішаки різними голосами виводили: гі-а! гі-а! а-кгр! а-кгр!

Один з подорожніх увійшов у двір і за кілька хвилин гукнув звідти на вулицю до другого, щоб заганяв ішаків.

Ішачий караван поплентався під повітку до своїх хрипунів-приятелів.

Гукнувши хлопчикові-служці подивитись за ішаками, обидва подорожні зникли в хаті.

В куховарні один із приїжджих запитав парубка, що мчав з чайниками на піддашок:

— Де Ала-Фуза або Гамзей?

Парубок спинився на хвилинку, пильно подивився в вічі подорожньому і, примруживши очі, махнув рукою до малих дверей.

На невеликому килимі за мідяним жбаном чаю сиділо трое афганців, що змагались про ціну на якийсь крам.

— Слава алахові й його пророкові! — привітався один подорожній, а другий додав:

— Благословення боже домові й всьому родові Говід-Рош!..

При останніх словах один з купців підвівся назустріч прибулим.

— Здоров'я мулли! — промовив він, вклоняючись. Потім звернувся до своїх бесідників: — Закінчимо завтра...

— Ала-Фуза чи Гамзей? — запитав один з подорожніх, коли купці вийшли геть.

— Мухмет Гамзей, — відповів господар, простягнувши руку.

— Нанек, Дзін Чін, — тискаючи руку, назвалися подорожні.

— Нанек з Аллахабада? — запитав Гамзей.

— Так, — відповів Нанек, сідаючи на килим.

— Яке щастя! Ви, певне, не пригадуєте мене, а я вас пам'ятаю з конференції в Лакхорі перед походом першої експедиції... — Це чудово, — радів Гамзей. — А ми тут міркували, що з Індії нам не дочекатися звісток...

Гамзей хвилювався... його руки нервово трясли жбаном, наливаючи до піали чаю.

— Пам'ятаю, як же, — відповів Нанек, — я теж був радий, що здибаю тут знайомого, коли дізнався, що ви тут... А де товариш Ала-Фуза? Хотілось би відразу вам все викласти... і чимчикувати далі... Ми до вас ненадовго...

— Ала-Фуза зараз в горах, серед партизанів... Ось, що ви бачили двох, — від його прибули...

Товариші витягли цигарки, і, коли всі запалили, Нанек почав:

— Ми з товаришем виправлені з Індії до Росії для інформації про становище... Там має, здається, відбутися світовий з'їзд... Завдяки Говід-Рошеві ми виїхали

з військом генерала Дієра, маючи автономні функції при військовим інтендантстві... До вас заїхали по інформации для товаришів у Росії й привезли літератури та друкарні... Все це в дворі, навантажене на ішаках. Коли військо пройде на північ, ви налагодите зв'язок через інтендантські пункти, де лишилися наші товариші... Адреси всі дізнаєтесь звідси.

І Нанек узяв з рук Дзін Чіна пакет і передав Гамзеєві.

— Тут знайдете й усі вказівки, адреси, а також відомості щодо роботи й тактики...

Гамзей нервово тремтів, схопив пакет, немов голодний хліб, і сховав до пазухи... Потім він почав похапцем оповідати про тутешній стан: як через відсутність друкованого слова гальмується справа, що виявляється виключно в агітації проти англійського війська... Він розказав, що тут не більш як сотня членів організації є, що вони без допомоги зовні були на роздоріжжі й пірнали у вир найрізноманітніших заходів та вигадок... що зараз тут доводиться доки що роз'яструвати антагонізм межи емірцями й республіканцями... Тепер, коли є література й своя друкарня, справа пропаганди піде інакше. Гамзей розповів, що, крім Кабула, де їм щастить добре користуватися в своїй роботі цим заїжджим двором, є організація в Гераті, Кандагарі, а в останніх часах закладено і в прибухарському Кундузі й на півдні у Фараху й Лааді.

Гамзей розповів про райони повстань, їхню силу, численність повстанців і стан боротьби...

... Кімнатка Гамзея хутко наповнилась рогожаними, вовняними паками...

Гамзей з запалом переставляв ящики, палки, голосно міркував куди їх подіти, де буде друкарня, хто буде складати, а подорожні радісно дивилися на цю повну енергії й сил людину...

Опівночі товариші покинули двір...

Минув майже рік. Англійський експедиційний корпус таки проторував собі шлях до Туркестану... Його частини вже простягали свій вплив вздовж Каспію, обгородивши колючим дротом кордон до Персії й сягаючи своїм правим крилом аж до козачих білих загонів генерала Дутова та офіцерських частин, що оперували в Туркестані...

Корпусові доводилось воювати на кілька фронтів... З одного боку всіма силами й коштами допомагати російським контрреволюціонерам, а з другого безуважно провадити боротьбу з неспокійними афганцями...

В гори, проти партизанів Афганістану, що не давали окупантам спокою й руйнували військовий зв'язок, комунікацію, експедиція Діера споряджала кілька карних загонів...

І в гарті безперервної боротьби, в огні, що палав по Афганістану, народжувались тисячі нових борців. Нарід, що не мав жодного розуміння про соціалістичний рух взагалі, тепер добре розумів завдання революції в Росії та роль в житті імперіалістів... Налагоджений зв'язок Афганістану з Індією, Туркестаном і Росією, немов живий нерв, відбивав кожен революційний крок цих країн...

Пропаганда сонячним теплом просякала до кожного закутка країни, а гасло визволення з-під впливу імперіалістів панувало серед усього населення Афганістану.

І коли генерал Колчак своїм найманим військом за допомогою англійських посунувся з Сибіру до центру Росії, одного дня по цілому Афганістану спалахнуло масове велетенське повстання... Здавалось, повстав проти окупантів увесь народ. Руйнувалось засоби зв'язку, нищилось військові залоги й усякі військові споруди, що створили окупанти за кілька місяців панування в Афгані...

За кілька днів міцний грізний вплив англійського імперіалізму в Афганістані розвіявся димом...

Одрізане від своєї бази в Індії англійське військо, що лишилось на боці російського Туркестану й біля Каспію, мусило рятуватися... Воно сунуло на Афганістан.

Але зараз це не був колишній Афганістан... Хмари повстанців, мов леви, накинулись на стомлені англійські полки, винищуючи їх дощенту...

Згубивши тисячі забитих і поранених, рештка війська Діера мусила тікати до Персії, потягнувши за собою з Туркестану недобитки білогвардійських загонів. Червона гвардія дружним натиском змела останній опір імперіалізму...

Туркестан звільнився від нападу... Разом із тим військо Колчака теж було зрушене з своїх позицій і почало шалений відступ...

Одночасно зі звільненням Афганістану від англійської окупації, в Індії для імперіалізму настав теж скрутний час.

Зорганізовані маси робітників випробовували свої сили й спільність страйками. Це була якась епідемія страйків. Робітництво, не ставлячи матеріальних вимог, виставляло гасла: припинити стягнення війська до Індії з Африки та вирядження туди індусів з Індії, відкликати експедиційний корпус з Афганістану й Росії, забрати з Індії карні англійські загони, завести широку автономію, скасувати статс-секретарство і т. ін.

Численні партизанські загони, що нищили карне військо, додавали жаху урядовцям Великої Британії.

І все це примушувало останніх домагатися від Лондона прискорення маніфесту про «нову» автономію Індії.

І той маніфест вийшов.

«Радуйся, індійський народ! Коли дотепер з тебе витягували жили англійські урядовці, то відтепер ти сам мусиш тягнути їх з себе під англійським доглядом... Коли досі в тебе забирали твоє добро, витворене тобою, і за допомогою природи, іменем віце-короля Індії й величності Великої Британії, тепер ти будеш голодний і голий з ласки твого сейму, де будуть сидіти багатії твого краю, прислужники Англії...» Так насміхалися з маніфесту листівки інтернаціонального бюро в день маніфесту.

...Тим часом, коли англійське військо, розбите афганцями, а в Туркестані червоними, тікало в бік Персії, в Північно-Західній Індії, звідки рушило було гарнізонне військо на допомогу окупаційному корпусові на Афган, повстанці захопили всі урядові пункти, роззброїли загони...

Гасло визволення від «підкування Англії» пролунало по цілому краю... З міста до міста переходили звістки про революцію... До озброєних партизанських загонів сунуло все бідняцьке населення... Робітники брали в свої руки копальні, плантації, фабрики... Індуське військо без опору переходило на бік революціонерів.

Гасло «влада трудящим» панувало всюди...

Нові сотні мільйонів народів Азії були розворушені до нового життя...

А КОРЕЯ ПІДРОСТАЛА

Суспільне життя Кореї мінилося щодня. Селянин чи робітник, колишній попихач японської жандармерії, тепер був певний своїх сил і з одвертою зневагою дивився на своїх гнобителів... Не стало вже тих лякливих зборищ на вокзалах, при переїздах, під час релігійних процесій, де люди купчилися, мов отари овець. Всі бадьоро, безжурно, без страху, тихо провадили своє, не потураючи ні на які утиски, галас і свавільство японського урядування...

Японська влада це відчувала. Вона розуміла, що колись тверда її рука, що одним помахом могла примусити виконувати всі урядові витребеньки, тепер була безсила до чогось примусити...

Пахло небезпекою... Але вдіяти щось було несила.

Урядовці-японці відчували в цій мертвій тиші, що їхнє панування доходить кінця.

По цілій Кореї було збільшено залоги з призначеного для сибірської окупації війська...

Цивільна й військова влада вишукувала якогось початку — кінчика тої тасмної небезпеки, що спритно ховалася серед тих мас і бідацьких облуплених хаток-курників...

Корея прокидалася від сумної дрімоти.

Робітництво її, ще недавно безпорадне, тепер було згуртоване в щільну організацію. Зреволюціонізоване й розпропаговане, воно спокійно чекало на день «заплати». Загітоване селянство теж ждало гасла повстання, щоб рушити для встановлення в правах свого царя Лі...

В Кореї назрівав той пухир, що мав тріснути.

— Мовчки далі чекати — це пустити човен за водою, — зауважила Емілія Шергелєві.

Доктор Коя, Емілія, робітник гвендолінських срібних копалень Дін, керовник військовою справою центральної організації, сухенький моряк Кіль Йо, інструктор-організатор робітничих філій, і Шергель були в зборі.

— Такий спокій, — гаряче продовжувала Емілія в бік Шергеля, — нас доведе до того, що весь наш засів по-

жнуть ті йолопи ліяки¹, і ми будемо кусати потім себе за хвіст!! — Вона нервово жестикулювала руками до Діна й Кіль Йо, немов благаючи їх стати на її бік. Ті ніяково рухали плечима, Дін мовчки тер лоба, а Кіль Йо набив люльку.

Засідання відбувалося в одній з кімнат патронату.

— Ну, то що? — захищався Шергель. — Ми ж мусимо розважити; чи подолаємо, чи загинемо...

— Це правда, товаришко Еміліє, — звернувся лагідно до неї Коя, — в нас тільки робітничі маси, та й ті не цілком тверді... В нас нема певності, що ми утримаємося в самій ізольованій, мов на острові Кореї... Японське військо нас роздушить, мов комах... Доки там не буде підготовано все, доки японські маси не почнуть соціальної революції, доти ми мусимо маневрувати межі молотом і ковадлом...

Коя перекладав Дінові й Кіль Йо, що говорили Емілія й Шергель, які ще не цілком володіли живим корейським словом і часом вживали англійської мови.

— Гаразд. А як ви гадаєте вийти з сучасної ситуації? — запитала Емілія Кою.

— Я гадаю, що нам треба не розпорошувати свої сили. Хай ліянці роздухують гасло повстання... революції... Нам слід, де можна, тільки піддмухувати вогонь, підтримувати... шум нехай вони роблять... А тим часом самим провадити свою організаційну роботу... Що цар Лі не буде царювати, про це й патякати нема що... Але ми через пресу в Японії, в Америці, впливом тут серед дипломатів наженемо страху, і Японія попустить віжки... Вона мусить дати автономію, а може, змушена буде допровадити до конституанти... Нам, головне, потрібно розв'язати руки з цим ярмом, пустити коріння соціалізму в широкі маси. Маси, що будуть задоволені в своїх національних вимогах, швидко будуть нашими. Робити скік від імперіалістського гніту до диктатури бідноти — це стрибнути в безодню... Ще надто глибоко сидять патріотичні національні почуття у всіх і повага до розумного багатія, — «добродія темних»... А тоді, тоді ми зробимо, що нам буде треба...

— І знову чекати роки? — не заспокоювалась Емілія.

— Чому роки? — відповів Коя. — Ну, може, ще рік...

¹ Прибічники царя Лі.

Як гадаєте, товариші? — звернувся він до Діна й Кіль Йо.

Ті кивнули головами.

— Я гадаю, що ми повинні взяти активну участь у сучасному рухові? — запитав Дін.

— Звичайно, коли то не буде одверто, — відповів Коя, — щоб наші революційні резерви не було знищено...

— А скільки остаточно тепер ми маємо своїх сид? — запитав Шергель.

— У шістьох пунктах — по п'ятдесят. У Гвендоліні — двісті; на всі райони зброї — на сто п'ятдесят душ, з якої п'ятдесят рушниць, а то револьвери й кілька гранат.

Дін помовчав і додав:

— Щодо людей, то коли завгодно можна мати з владивостоцької колонії тисячі зо дві...

— Товариш Коя має рацію, — встряв до розмови й Кіль Йо, — ми до цього часу підготували населення досить добре; але все-таки партійних організацій у нас майже нема по селах, коли не рахувати Гвендоліна, Саніго та Кеунсан, де до наших робітничих філій пригнано всього по кілька десятків селян... Треба пустити глибше коріння межи селянську бідноту — і тоді, коли до наших одинадцяти сильних робітничих осередків буде додано хоча стільки селянських, от тоді можна сміливо починати.. Доти ж будьмо терплячі та провадьмо роботу далі... щойно з нашої школи вийшло десяток нових організаторів, що розійшлись по різних місцях... вони дадуть нових людей... За півроку матимемо ще чверть сотні добрих інструкторів... Тоді справа буде легша...

— Та все це я добре розумію, але цим ми не даємо собі ради! — хвилювалася Емілія. — Що зараз конкретно треба робити?..

— На мою думку, — лагідно звернувся до товаришів Коя, — і, коли не помиляюсь, на думку нашого філіппінського центру, революцію слід розбурхати... роздмухувати вогонь повстання, розпалювати повітря... робити всякі дипломатичні комбінації, напускати один на одного імперіалістів, особливо Америку, щоб примусити Японію виярмлити Корею... Особливо це тобі доведеться, Еміліє. Це, гадаю, одно конкретне, а друге — якнайцільніше конспірувати свої організації та

готувати свої й побічні маси до майбутньої своєї революції.

Емілія нервово кусала губи... вона хвилювалась...

— Так,— промовив після мовчанки Коя,— хай монархисти й республіканці починають акції...

...Коли Коя, Дін і Кіль Йо вийшли, а старенькою корейкою, що подала чай, зачинилися двері, Емілія присунулася до Шергеля, взяла його за руку, по-дитячому, наївно, подивилася йому у вічі й промовила:

— Генрі! Невже ще довго ми будемо окремо? Насувається знову зима...

Шергель тепло пригорнув її.

— Але ж, Еміліє, невже ж ти не розумієш... наicoli б ми були разом, це значить одкрити все... мені довелося б виїхати з Японії й цим позбавитися можливості знати про все, що роблять імперіалісти проти нас і всього іншого, зв'язаного з нашою справою в Токіо... А ти... чи можна б було нам тут зробити без тебе такий поступ? Твої школи, замаскований патронат, що дають стільки прихильників... Чи розповсюдили б ми стільки літератури? Чи zorganizували б стільки людей? Чи без твого впливу мали б ми легальний зв'язок? Все це загинуло б... Невже ти хочеш цього?..

— Але, Генрі, що ж робити? Хіба ж ти не розумієш моїх мук... Я не живу з чоловіком. Він їздить до Токіо до жінок... я бачу й мовчу... він теж мовчить, вірить удаваній моїй хоробі... Але як довго буде ця комедія?

— Еміль! Я тобі скажу правду... Я теж міркую про те, одначе мені соромно навіть думати... Ти не знаєш Емму й Северина. А вони так само окремо вже більш як рік... Він на Філіппінах, у Китаї, Індії, а вона гедзається по Японії... Будемо дужими... Ще небагато... Коли не будемо потребувати дипломатичних комбінацій, тоді і ти, і я зникнемо з обрію й разом — у запіллі рука в руку будемо робити для революції... А доки що... адже ж ми бачимось...

Вона хусткою схопила свої сльозинки.

— Хіба ж ти не можеш тут бути або в Токіо й не тинятися по Китаях!

— Одначе не можу ж я сидіти весь час у Токіо або тут!.. Що подумали б про такого вченого?.. А наicoli б справа вимагала, хіба не треба їхати до Пекіна або Маніли?

— Ні, я не те, я тільки так, егоїзм... середове жіно-

че... Ти собі уявити не можеш, що в жінок робиться в душі в таких обставинах... Не знаю, чи у всіх так, але в мене — скажи ти: виїдьмо зараз, Еміль, відпочиньмо... при одній думці щастя, так рідкого в людей, я кинула б усе, все, розумієш, навіть коли б завтра революція... й виїхала б з тобою...

— О, то не революціонер, Еміль... Революціонер мусить бути міцний до смерті, навіть у пекельних муках... він є рокована жертва й повинен завжди це розуміти.

— Але, Генрі! Невже всі повинні бути жертвами? Хіба неможливі щасливі випадки? Я чомусь упевнена, що ми будемо такими виїмками...

— Не знаю... але, може, пам'ятаєш, здається десь у Гейне є: «Тільки погані натури виграють під час революції, люди з великим серцем завжди бувають її жертвами, чи добрий, чи поганий її наслідок...»

— Не розумію. Чому навіть коли гарний?

— Тому що однаково велика людина мусить бути жертвою, а мізерія завжди викрутиться, або на ґрунті революційного життя почне кублити собі гніздечко й тягти в нього запаси на зиму...

Пізно вночі провів він її додому, а сам з досвітнім потягом вирушив у напрямку Фузана.

Почалось. Японське військо, що мало виступити згідно з наказом Ямато з Владивостока, не вирушило на Харбін, воно від'їхало в райони Чемульпо, Фузан, Куль-Сань, Макіто, де почались заворушення: по Кореї ширився повстанський революційний рух.

Робітники копалень усього серединного західного району від Гвендоліна до Куль-Саня припинили роботи... Залізницю від Фузана було розібрано, а біля маньчжурського кордону цілком зруйновано... Біля Кеуна роззброєно два загони піхоти, висланої для охорони мостів по шляху від приморських споруджень...

З Токіо вимагали якнайрішучіших заходів. В Сеулі оголошено військовий стан. Біля будинків консульств чатувала варта.

Кільки день у місті був спокій, лише з усіх кінців Кореї надходили повідомлення про повстанський рух, а в деяких місцевостях були гострі сутички з військом.

Телеграф з Токіо було перервано.

В цій момент у Сеулі застрайкували залізничні робіт-

ники... Закрито всі крамниці... Жовніри спокійно, але напружено, розганяли зборища корейців. По головних вулицях, мов з болота вода, з'явилась сила люду, що сунув у напрямку магістрату й палацу царя Лі... Над натовпами замаєчили червоні й білі прапори з написами: «Геть гнобителів-японців», «Хай живе цар Лі», «Хай живе Корейська Республіка», «Хай живе соціалізм!»

Натовпи з піснями сунули по вулицях — у бік остовпілого війська.

Перед магістратом загін поліціантів клином посеред вулиці перегнутими багнетами розділяв натовп на два боки... За командою офіцера військо дало в повітря над натовпом кілька пострілів... З криком «Розійдись!» вони наступали на демонстрантів... але задні шерехи демонстрації напірали... Кільки передніх накололось на багнети, зчинився галас... в безсиллі люди хапались за наставлені багнети, різали руки, а деякі розлютовано намагались вихопити рушниці...

Офіцер подав команду: «Вогонь!»

За хвилину майдан був порожній...

Шпитальний візок забрав кількох забитих і поранених.

Другу частину демонстрантів, що посунули до палацу Лі, спинив розташований на орсаку в каре загін велосипедистів... Два кулемети по боках рухали пиками. По парку гупнуло два гарматних вибухи, а з двох боків у допомогу їм залящали кулемети...

Почалось...

Пан Грокс тремтів біля телефону, блідий, з безтямними очима, він дивився на Емілію, що нервово наказувала:

— Ну, що?

— Коли інших заходів не можна... наказ...

— Погрожуй, заяви протест! Це ж чортзна-що; стріляти в беззбройних людей! Що це, дикий степ, звірі?..

— Маршалок каже, ніби комендант звелів стріляти тільки після застереження пустими набоями... У жовнірів тільки четвертий патрон з кулями...— тремтячи відповів містер Грокс.

— Однаково! Подумаєш, яка ласка!!

— Телеграфуй зараз до англійського, французького, шведського консулів... зробіть нараду, протестуйте!..— Емілія червоніла, хвилювалася, кричала на консула...

— Мілі! Я ж телефонував до англійського й французького... Ти знаєш, що вони відмовились втручатися в авантури фанатиків-революціонерів...

— Телефонуй до інших! Сам протестуй! А депешу послав до Токіо?.. Почекай, я викличу.

Вона хапала за телефон, тикала рурку до рук консула, бігла до вікна й знову поверталась...

— Ну, заспокойся, Мілі, чи варто так побиватися? ще захорієш... Я ж послав депешу до Владивостока резидентові... З Токіо нема зв'язку...

Пан Грокс витирав хусткою спітніле чоло, дивився винувато на дружину, а коли вона побігла до вікна, стурбовано схопив руками голову й безсило сів у крісло.

— Не можу, не можу, розумієш? Не можу дивитись на вбивства людей, які домагаються визволення з ярма... Коли не буде нині ж увечері втішної відповіді, завтра виходжу сама в ряди демонстрантів... Сама виходжу! Хай стріляють, мерзота! Чуєш?! — погрожува-ла вона.

Що сталось з його дружиною? Консул метушився, біг по воду, наливав валеріанових крапель у шклянку, але вона нервово відпихала все...

За годину Емілія була вже в патронаті. Наказала служкам обійти всіх учнів і зібратися назавтра в школі, а повернувши додому, вона знову напосіла на консула.

Грокс безсило хитав головою перед роз'яреною дружиною. Написав депешу й вислав її через Харбін до Владивостока...

В цей день Емілія сама встигла навідатися до всіх своїх подруг-філантропок, висвітлити становище, навіть деяких заігнувати взяти участь в акції моральної допомоги корейцям... Передбачаючи можливі сутички, zorganizували медичну допомогу...

Жінки накинулися на своїх чоловіків...

Увечері чоловіки вже обговорювали конфіденційно справу революції...

Грокс, під впливом минулого страшного дня та гістеричного галасу Емілії, виявив на зібранні весь дипломатичний хист: він доводив правдивість домагань корейського народу... В кінці своєї промови він рішуче заявив, що буде стояти на тому, щоб вжити всіх сил

вплинути на японців і морально допомогти революціонерам...

Зібрання, більшість якого спочатку стояла за невтручання в справі революції, постановило — зробити заходи не тільки перед своїми послами, а й тут...

Другого дня вулиці були заповнені загонами піхоти... Сновигали автомобілі...

До обіду здавалось, що Сеул спав. Не було жодного руху. Замкнені крамниці, щільно запнуті хатки. Де-не-де з хвірток визирали голови дівтори, що згодом почала перебігати вулиці, йдучи до шкіл... слідом за ними з'явилися жінки, пройшов гурт підлітків...

За годину кількості молоді з американськими піснями сунули вздовж головної вулиці... За мент до натовпу приставали нові сотні, тисячі люду, що, мов миші, вилізли з хатин і перебігали до натовпу. Замачали знову прапори, і величезне людське море посунуло до консульств...

Коли вулиці щільно загородили загони велосипедистів і піхоти, з натовпу загуло: «До патронату! До добродіїв Кореї. Геть окупантів!»

Біля школи патронату сотні учнів — хлопців і дівчат — вийшли до натовпу й зайняли передні його шерegi. Над головами учнів маячили американські, англійські, французькі національні прапори... Емілія в світлім убранні, тримаючи за руку маленьку дівчинку, стояла на чолі своєї армії.

Щось величне було тепер у тому натовпі.

— Хай живе Америка! — гули тисячі голосів. — Хай живе Франція! Хай живе Англія! Геть Японію! Хай живе незалежна Корея!

— Хай живе революція в Кореї! — гукнула Емілія щомочі своїм сильним контральто.

Вся розчервоніла, з блискучими очима, в ясному вбранні, йшла вона на чолі демонстрантів.

Розташовані жовніри на чатах, коли наближались передні шерegi учнів патронату з Емілією на чолі, ніяково спускали рушниці й розступались, даючи дорогу довгому натовпові...

Тепер на вулицю, здавалось, висипало все населення Сеула; на балконах європейських будинків з'являлись пани й пані... вони здивовано зорили за пані Грокс в передових лавах, мимохить скидали кашкети, хитали хустками, щось кричали... сумний день зробився

якимсь святом... Радість панувала на обличчях усіх, крім війська, що соромливо тулилось до парканів, ніяково пропускаючи повз себе демонстрантів...

Біля магістрату натовп через висланих кількох корейців оголосив з балкона будинку десяткам тисяч демонстрантів про домагання революціонерів... Одні домагались виїзду з Кореї японців, оголошення республіки, другі — щоб владу в Кореї взяв здетронізований цар Лі; а кільки робітників, прочитавши короткі декларації, сказали запальні розмови...

Всі декларації було передано на руки перестрашеного цим усім маршалка, що обіцяв вислати їх до Токіо...

Після того демонстранти зі співами патріотичних і революційних пісень помалу почали розходитися...

.

Але провінція палала. Там були одна проти одної дві грубі сили — роздратовані корейці й холодні японські жовніри.

Після налагодження зруйнованого повстанцями телеграфу Сеул безперервно мав відомості про хід подій у краї. На півночі у Їонсана й Гоангянга після бою з повстанцями військо зруйнувало кільки новеличких сіл, а мешканці втекли на човнах в напрямі Китаю та Владивостока; біля Мокно повстанці вирізали півроти саперів, за що полк, що післано було на екзекуцію, винищив мешканців тих околиць. В околицях Сеула по шляху на Гвендолін великий загін робітників та селян одбив півдивізіону артилерії.

Маршалок звернувся до Грокса з проханням, щоб його дружина перестала потакати повстанцям. Одначе Грокс, зачеплений за живе, відповів: «Краще б було, коли б японська влада отямилась і не гралась з вогнем...» Того ж дня він надіслав до Токіо меморандум, домагаючись від альянсу втручання в справи корейців.

Від Шергеля через американський консулат на патронат Емілія одержала шифровану депешу:

«В парламенті соціал-патріотична група внесла екстрену інтерпеляцію в справі Кореї... З Вашингтона домагаються негайного полагодження справи на користь корейців, в противнім разі погрожують розірвати зв'язок в справі інтервенції Сибіру... Уряд, настрашений розрухами в Кореї й зв'язаними з тим демонстра-

ціями робітників в Токіо, Йокогамі, екстрено виробляє маніфеста про автономію Кореї».

А тим часом японська адміністрація Кореї робила своє діло. В палаці царя Лі всі корейські прислужники були арештовані, а до послуг экс-царя приставлено кілька японців; самого Лі тримали під пильним доглядом. Цюоу встиг втекти, і кілька день він переховувався в одній із шкіл Емілії, доки прибули за ним з провінції браміні. Він зник і потім з'явився в горах, яко керownik монархічних повстанців.

Кою було арештовано, але в той же день на домагання Грокса випущено.

А революційна повинь розбурханого корейського народу заливала всі куточки країни.

.

Коя з товаришами бачив тепер, як численні народні маси наосліп, несвідомо йшли за його й за монархічними Цюоу гаслами, що ці, грізні, темні сили треба було ще організувати й одшліхтувати, щоб одверто викинути гасло: «За владу трудящих».

Невеличкі поодинокі соціалістичні організації Кої обросли численними однодумцями. Виховані Коєю революціонери віддавали себе справі гуртування й виховання своїх спільників.

Єдиний ворог — імперіалісти-інтервенти — переплутав монархістичний вплив з соціалістичним.

Товариші розуміли це ненормальне становище й відчували, як тяжко провадити свою роботу серед такої плутанини, але потреба активних дій вимагала єднання в боротьбі з японською окупацією. Товариші лише приглядалися до монархістичних діячів, вивчали їхню тактику, заходи, агітацію, щоб скористуватися в певний час, коли настане можливість почати нову боротьбу з цією гідрою...

Жорстока довга боротьба в Кореї не лише затримала японське військо, призначене на Сибір, і цим дала військовій Радянських Республік своєчасно розбити Колчака, вона дала Кореї автономію.

Японська влада маніфестом про автономію давала амністію всім повстанцям...

Це дало нагоду буржуазній пресі висвітлити на своїх сторінках цивілізованість японців, культурно-промис-

лову та військової міць Японії, що так щедро наділила темних півдиких корейців автономією...

На сході Азії покінчено... Тепер увага на бурхливу Росію... Туди, звідки дхне невикористаними багатствами... Туди, де ці багатства захопили «дикуни-більшовики»...

А в цей час Коя на зібранні комуністичної організації кінчив свою промову:

— Наше велике майбутнє недалеко... Настане новий час, і червоне полум'я обхопить увесь східний Гіппон... Вибухне гамула й затопить не лише чужих, але й своїх визискувачів... Доки що — в автономії виповнимо наш обов'язок виховання трудящих мас... Повсталий Схід хай буде для нас провідною зіркою!

XXIX ПОДОРОЖНІЙ

В затишнім покойчику другого поверху невеличкого будинку, що зорив передніми вікнами через околиці на Ханькоу, а задніми на Учанфу, кілька різноплеменних людей європейської й азіатської раси жваво вели між собою розмову.

Кільки лойових свічок, що розтинали пільму ночі, ласкаво освітлювали стіни, широку лежанку, вкриту килимами, китайські крісла, на яких сиділи чоловіки й жінки, та стіл, де парував чайник, поміж чашечками та різноманітною китайської куховарні стравою.

— Коли ж ти нас подаруєш електрикою замість оцих блимаків? — з лагідною іронією звернувся Мутсу до Пінг Вана, вказуючи на лойові свічки.

— Нічого, потерпи, не поспішай... Початкові роботи вже скрізь зроблено... за півроку затужиш, що не буде їх смороду, не буде чим пальці обпалювати... Шанхай, Нанкін і околиці вже освітлено...

— Ну, ну, побачимо, який з тебе міністр господарства! — зауважив Стьопа, пихкаючи своєю люлькою.

Всі «американці» — Северин, Міро, Емма, Шергель, Стьопа, Льова, Сеня — були в зборі, замість Сегаля,

Центара та інших товаришів, кого бракувало, були Мутсу, Пінг Ван, Говід-Рош, Емілія.

— Ну, і що ж японські товариші після зруйнування організації? — звернувся до Емми незнайомий, в подорожнім убранні, що сидів за столом, сьорбаючи чай.

— Ще до розгрому всі пішли в підпілля... Нам відомо було за кілька день... Товариш Шергель сповістив своєчасно...— І вона ласкаво усміхнулась до нього.

— А тепер, виходить, і ви сюди — до інших? — усміхнувся до неї подорожній.

— Як бачите, всі зібралися на відпочинок... на вакації...— відповів за неї Говід-Рош і вишкірив сміхом свої перлові зуби.

— Тепер уже, певне, не потрібна буде наша допомога в цих краях,— звернулась до всіх Емілія... І її очі заблищали під поглядом Шергеля.

Той не відповів і по-дитячому задерикуватого мотнув догори головою.

— Хто його зна, невідомо... Поживемо, побачимо,— загадково прогомонів Северин, набиваючи тютюном китайську металеву люльку.

— Не вдалося нам, Северине, бути там, де мріяли покласти й свою часточку роботи...— глухо промовив Міро, злегка торкнувши того в плече.

— У пролетарів нема батьківщини! — весело гукнув Льова до Міро і, стиснувши плечима, пустотливо хитнув головою, ніби кажучи цим: «Хіба не однаково?»

На обличчях товаришів заграла спокійна усмішка...

XТО

**СОЦІАЛЬНИЙ
РОМАН**

ЛИСТ АВТОРОВІ ВІД ГЕРОЇВ РОМАНУ

Коли ви будете дочитувати останні сторінки про нас,— ми троє: я, Лео і я — Лія, будемо десь в дорозі до Америки. Адже ми там маємо дещо, що про нього згадка зворушує наші почуття: стару матусю місис Світгарт, сивого Ойдса-бунтаря, милих Дені — Гео й Телі, а також нашу любу «Я доб'юся», що й тепер увивається від нападу і, безперестанку в помилках, робить велике діло... Я — Неро — буду десь в дорозі до веселої Франції, де мене чекає ясноволоса, синьоока Аннет, де ще живе волохате опудало — чесний Апорт, де люди не досить змінилися з того часу, як я покинув її, де й досі ще стоїть гробниця Бонапарта, де поховано Луїзу Мішель, де за чарочкою коктейлю згадують іноді про Комуни... Що й казати — ми їдемо туди, де нас бракує. А можливо, ми не поїдемо. А й справді — навіщо їхати?.. Чи не досить роботи тут, в аграрній країні, що, не злякавшись свого дитинства, сміливо вийшла на шлях до соціалізму? Адже ж ми не діти країв високої індустрії, щоб нас тягло туди,— це хіба може сказати Лія. Проте сьогодні ми вам надсилаємо ті матеріали, що їх ви скомпонуєте в книжку.

Коли особи, події трохи переплутані — це нічого. Факт, що вони були. Люди, намічаючи майбутнє, вивчають минуле. Це буде для них корисно. Хто перечить цьому — хай напише щось інше: це теж буде корисно. З двох істин родиться третя.

Доки що бувайте здорові. Привіт читачам.

Неро

Лія

Лео

ВІД АВТОРА

Перечитавши надіслане мені, передаю його цілком на суд читачеві без жодних коментарів, бо все, що можна було сказати про «Хто»,— сказали в листі самі герої, а ті матеріали, що вони подали й що їх довелося зв'язати між собою,— з'ясуєть, про що йде мова.

Коли б героїв не було на світі, будьте певні, автор показав би читачеві зовсім не те, що вони хотіли сказати... Але... герої роману ще живі й, може, вони тут межи нами; тому доводилось з матеріалом поводитись обережно...

Автор

I

«На згадку про богом і людьми
прокляту країну...

Лео — від Неро»

Перегорнув пожовклу спинку фотографії, і на мене глянув гострий нервовий погляд Неро.

Невже він таке намислив?.. Невже Неро, цей молодий, стрункий, вродливий грек, од якого пашіло відвагою, життям,— наважився?..

В ухах ще бриніли жалібні слова заплаканої господині: «Переказав вам узяти з кошика все... Попрощався і зник... Два тижні вже, і жодної чутки...»

А перед заплющеними очима навперейми мигтіли малюнки: дамба й два трупи, прибиті водою... один з них уже обгризений водяними хижачками... Поліцаї, що поралися біля цих мертвяків... Вони голосно ляяли шантрапу, слали всіх скажених собак на голоту, яка кидається в океан і завдає їм, захисникам порядку, турбот, ніби їм і без того мало роботи...

Газовий ліхтар на Valencia street і повислий на ремені самогубець...

Заулок вокзалу й діловита метушня залізничних службовців навкруги людської істоти, що звивалася в корчах на асфальті і ялозила пінястою слиною з рота...

«Нема рації жити, щоб страждати...» — майнули згадкою кинуті тоді слова Неро...

— Лео, не сумуйте хоч ви... Не завдавайте туги...

І так тяжко всім...— промовив за спиною юнацький голос.

Миттю схопився з твердого крісла.

То була Лія, донька місіс Світгарт.

— Ідіть до вітальні, щось пограйте... або я пограю... Хай мама не сумує... Розважте.

— Добре, добре, Ліс. Ходім. Краще ви заграйте...

В маленькій вітальні-їдальні, де в куті параваном запнуті були ліжка місіс Світгарт і Лії, весело блищала електрика. Ця приваблива, чепурно вбрана жовта кімната чомусь завжди впливала на настрої. Але тепер вона здавалася сумною чи холодною, а яскраве світло електрики, здавалося, було тут зайве. «Чому тут не темно, як у кімнаті Неро?»

Місіс Світгарт стояла біля столу й своїми ласкавими старечими очима ловила мій погляд, ніби чекаючи відповіді на свою здогадку.

— Нічого, місіс Світгарт... Все буде чудесно... Тепер так мало кватир... Ви швидко знайдете собі нового постояльца.

Я зрозумів, що говорю дурниці. Я розумів, що місіс Світгарт не тому сумувала. Вона любила Неро, як рідного. Звикла до нього. Може, навіть в своїх таємних гадках уявляла Неро за рік-два своїм сином... Адже Лія була гарна і вродлива дівчина...

— Я певен, що він повернеться...— спромігся промовити спокійним тоном, піймавши її погляд, що відображав її внутрішнє переживання й мінявся з жахливого на болісний, з сумного на повний надій... А сумління казало: «Для чого ти брешеш?..»

Вона зітхнула, але в її очах заблищав вогник таємної радісної сподіванки.

Лія відкрила фортеп'яно, заклала пергамент і, включивши штепсель, уже регулювала веселі гавайські народні пісні...

Далекі слов'янському відчутттю звуку веселими стрибками перепліталися з покірно-сумним стогоном, вони п'янили розум східними чарами... Вони відбирали свідомість, що треба ще щось сказати жалісливій місіс Світгарт, що так любила мого друга й завжди так ласкаво поводитись зо мною, коли я приходив навідатись до Неро.

Руки мимохідь розгортали купку Нерових листків, а очі без свідомого контролю бігали по роз'єднаних

ланцюжках, нервово викручених олівцем на тонісіньких шматочках паперу.

«...Перед позавчора ми з Гансом кинули роботу... Це буде шість тижнів, як ми «мали щастя» робити на цій проклятій бавовняній фабриці. Ти розумієш, що таке працювати десять годин без відпочинку?.. Хіба можуть бути відпочинком ті півгодини, коли треба з'їсти свої зашкарублені бутерброди, піти до виходку, випалити цигарку або дві? Ой, як хочеться покурити після п'яти годин заборони!

Десять годин щодня... Іророва машина не давала ні хвилини відсапнути. Безугавно я мусив підставляти лантух, утовкти очищене зерно й зшити... Шістдесят лантухів на годину... п'ятсот сімдесят на день... І це все — за долара... Правда, чудесно?..

Пил з клоччя, пух, порох димом заповняли фабричний цех, вихором в'ючись попід низенькою стелею... Вони забивали дух, лізли в рот, ніс, вуха, за ковнір... і, мов електричними чесакми, ятрили тіло... Не було чим дихати... Розум мутився... Але роботи кинути не можна й на хвилину, щоб вийти подихати або хоч обтрусити з одержі в'їдливий пух...

Місіс Світгарт хитала головою, що я було ледве виім тарілку кулешу... Так вимучувало... Спочатку не відчував, чи я маю руки, ноги, голову на в'язах... Колодою падав на ліжку й прокидався аж вранці від ласкавого будила — голосу місіс Світгарт...

Так щодня... Чотири тижні... В неділю, знаєш, я завжди спав до обіду... Удавав перед усіма й тобою веселого... а втома тягла знову на ліжку... Так манулося солодко виспатись... Часом я проклинав і тебе, й Лію, що примушували мене лишатися в вітальні або йти до кіно (чемність?!).

Я не жалкую, що покинув свого «дядю» з його шахрайською земельно-посередницькою конторою та валютними махінаціями; і ти, і Ганс, і я — мали рацію. Треба чесно заробляти... (Гі-гі! Ото чесний люд уродився!) Потім, коли Ганс кинув німецький шпиталь, залишивши там посаду прибиральника виходків вільною, що, певне, стала шматком хліба ще для якого голодного, а я покинув збирати браковане залізо К⁰ Гарісон і С-н — ми захотіли стати справжніми пролетаріями... Химера... Смієшся? І мені смішно тепер од своїх витівок. Чесно заробляти на життя?.. Яка різниця, чи я

свідомо робив в шахрайській конторі свого вуйка й цим сам робився шахраєм... Чи я тут робив на шахрая й свідомо сам ставав шахраєм... Адже знав, що обкрадаю цим доларом за п'ятсот сімдесят мішків не себе, а весь пролетарський космос... Пролетарський космос!.. от устругнув!.. Дурниця, скажеш?.. Не клеїться з моїм мізерним розумінням політичної економії?.. Ні, брате... три тижні був шахраєм... хоч і пролетарієм був... Я вирахував, що наш фабрикант на одному мені повинен був заробити тисячі відсотків... Ти полічи: я діставав долара за день... а я витрачав сил в один день за п'ять днів, виходило, я мав жити уп'ятеро менше, як належало ще... Але до дідька рахунки... я плутаюся... Вичисли сам... Я знаю тільки, що не можу далі... Не вистачає сил і... не хочу бути шахраєм... Адже ж я і не член спілки... Ти знаєш, що до неї влучиш тільки за хабаря... а я не мав... На цій фабриці ніколи не працювали члени спілки... Та хіба б допомоглось, коли б я був ним... Фабричне правило є: одна людина мусить робити п'ятсот сімдесят лантухів денно за долара... До чого тут спілка? Ганс не зміг, тому мав легшу роботу: він діставав тільки сімдесят центів. А я... не я, хто інший такий же дужий, робив би... Я певен, після мене там ні на хвилину не припинялася робота... Кандидати завжди під ворітьми.

Ти читав Джека Лондона «Застрайкував»?.. Я гадав, не ображайся,— ну й брешуть же ці писаки. Тепер цього не скажу... Джек Лондон, напевне, був сам на фабриці... Бо тільки той, хто робив на американського фабриканта, може зрозуміти, що значить: хочеться спати... хочеться спати...

Жах!

Може, це скигління смішне для справжнього пролетаря, бо ж я не маю сталого робочого фаху: біла кістка, інтелігент... Не знаю. Прочитай «Застрайкував» Джека Лондона — ти мене зрозумієш... За ним виходить однаковісінько, чи біла, чи чорна кістка...

Я хочу спати... Ні, я хотів спати... Бо тепер я виспався і, як бачиш, пишу оці дурниці...

Я гадав: коли я ще два тижні пороблю, я згорбатію, я перестану відчувати свої руки, ноги, шию, всього себе... Я стану машиною, ідіотом, у мені не буде людини... Адже людина тоді почуває себе людиною, коли вона може орієнтуватися серед інших, подібних до неї

істот і оточення... А я перестав нею бути... Я робив як машина, механічно, і як колода спав... а в часи недільного «відпочинку» мені було не до оточення й усе моє ество хотіло ще відпочити, ще виспатись...

Перед позавчора (в суботу) була виплата. Годі — постановили ми: я й Ганс... І я спав — неділю й понеділок.

Тепер я почуваю потребу виплакати тобі оце...

Чи варто так жити, щоб страждати?.. До чорта життя...»

За параваном заскрипіло ліжко... Місіс Світгарт, певне, вже вкладалася спати... Лія сиділа до піаніно спиною і, склавши руки на колінах, дивилась на мене ласкавими-ласкавими очима.

— Ви так зачиталися, замислилися, що, певне, не чули, коли я перестала грати? — лагідно запитала вона.— Що там пише Неро? Я, певне, не вчитаю по-вашому.— Вона підійшла до столу

— Мда... Вибачте...— ніяково усміхнувся до неї.— Ну, мені вже час... Пізно...— Підвівся, нервово жмакаючи листки...— Вам теж пора на спочинок, а я засидівся... Адже ви, Ліє, ще працюєте на своїй прасувальні?

Вона спинилась на півкроці і, не розуміючи, переляканими очима дивилась на мене, потім стиха запитала, ледве промовивши:

— Так хутко?..

— Посидьте, Лео, ще! — сонно промовила з-за паравану місіс Світгарт.

— Ні, вже іншим разом,— нервово мурмотів я в простір, поглядом шукаючи по кімнаті свого капелюха. Я жахався думки — лишитися... Я почував якусь провину перед цими двома істотами.

Темна паща дверей порожньої кімнати Неро здавалась вогкою печерою мертвяків.

Коли виходили, Лія легенько торкнулась мого плеча й промовила:

— Прийдіть завтра...— І додала: — Мені шістнадцять років...

Мов манекен, спинив проїждже авто з написом: «Valencia street», сів поруч двох осіб. Коли авто рушило, один з сусідів пробубонів «Gaddem!»¹ Я, певне, наступив комусь на ноги й попрохав вибачити.

В мозку була крутілка думок.

¹ «Чорт забирай!» (Перекр. англ.).

Що заподіяв Неро? Хто, врешті, він такий?

Якось дивно: коли людини не стає, аж тоді відчуваєш потребу дізнатись, хто вона... Стає боляче: чому не цікавився ніколи, хто вона, що... відчуваєш прикру потребу знати її.

Миття промайнув пароплав «China», сила народу на березі і молодий вродливий юнак, який молодецьки стояв біля димаря катера, що відвозив пасажирів з берега, і слав у повітря найпаскудніші руські лайки... Спочатку гадав: якийсь дурний шпик умисне лається, щоб зрозуміти, хто з пасажирів росіянин. Потім, коли вже були в дорозі до Америки, запитав, і він відповів з реготом:

«Всі шпики знали, що я грецький підданець, я не боявся їх... Мені цікаво було знати, хто з них шпик... Адже хто знає мову й ці паскудні лайки, не міг не зрадити себе. І я їх ловив на погляді. Більше десятка сновигало й скреготало зубами від злості...»

Потім пароплав, морська хвороба, що три дні тримала мене в постелі, безпечна весела пика Неро. Він приносив до ліжка гарячі запашні ковбаски з буфету, від яких мене вернуло, а йому не то що не шкодило, а, як жартував він, гойдання ще більше наганяло йому апетиту...

Знайомство на пароплаві з Гансом — російським німцем. Разом тритижнева мандрівка до Америки... Початкове спільне життя, доки за два дні не розлізлися по жажних кварталах... От і все. Потім щотижневі зустрічі. Якось по-братньому все було... ніби росли разом... не відчувалось, що колись назавжди розлучимся...

І раптом — на...

Мозкова крутілка підхопила Лію...

Чому вона так незвичайно дивилася?.. Помічав, так дивилася вона тільки на Неро... Ага, шістнадцять років, завтра іменини... Треба бути...

А листи тут?.. І я нервово хапався за бокову кишеню, куди жужмом запхнув пачку тоненьких, списаних Неро папірців.

Коли механічно відмикав двері, мацаючи руками замок... крізь закриті повіки, що стуляються в такі моменти, відчув світло. В коридорі горіли всі чотири лампки...

Що за знак? На годиннику було вже 10. Доктор Дені, мій комірний патрон, мусив в цей час спати: він повинен вставати заради своїх зубних пацієнтів з емігрантської колонії вдосвіта... Що трапилось?..

Хутко збіг нагору і ще перед дверима почув жваву бесіду, що голосно лунала по кімнатах.

— А тебе ждуть! — гукнув доктор Дені, який виїшов, почувши, що я відмикаю двері. Його голос був незвичайно дзвінкий, а тон незвичайний для його спокою — підвищений.

— Ти ще не лягав спати? — здивовано запитав я.

— Яке там спання! Швидше йди до вітальні! — він ківком подався знов назад по коридору до світлиці, де чувся хаотичний гучний людський гомін.

— А, Лео!..— загукало кілька душ.— Ми вже з години чекаємо на тебе...

Крізь завісу тютюнового диму, що вкривала кімнату, я помітив редактора місцевої російської газети «Листка» Щербу — соціаліста-революціонера, землевольця, як казав він про себе; анархістку Мем; місцевого організатора соціал-демократичного відділу — Гака; інтернаціоналіста-синдикаліста — Вороніна; німця Штарка — співредактора місцевої газети «Fahne»¹ й американського соціаліста — сивого Ойдса.

Останні двоє приневолено сунули мені свої долоні й знову продовжували перервану розмову. Мем не звернула на мене жодної уваги: вона гаряче щось доводила місіс Дені, яка запальними дитячими очима зорила за своєю співбесідницею, ніби боялася загубити й півслова такої рідкої гості, як місіс Мем. Адже її ім'я відоме цілій країні, адже це воно наводило жах на капіталістів.

Проте Щерба, Воронін і Гак загукали навперейми. З їхнього автобусового лементу я зрозумів тільки одно: вчора в Росії скинуто царя. Революція... Решту їхніх пояснень тяжко було зрозуміти.

Виходить, можна повертатись... Виходить, кінець клятій гадюці, що безперестанку гризе під серцем, будячи чимраз більшу тугу за рідним краєм. Виходить, почнеться нове життя... Але як же його починати?.. Мозок досі був мов у тумані. Загіпнотизована голова

¹ «Прапор» (нім.).

до цього моменту знала тільки одну думку — знищення царату, деспотизму... Але як же конкретно далі?.. Відчував, що маховики думання ледве-ледве ворушаться...

Що ж далі?.. Думка захопилася за присутніх. Тоді почув страшений гармидер, що точився межі трьома цими російськими революціонерами, до змагання яких ще втрутилася Мем.

— Знищити всіх поміщиків, роздати селянам їхні землі, зруйнувати на тріски їхні маєтки — ці джерела виховання проклятих гнобителів!..— ревів Щерба, войовничо розмахуючи кулаками й гримаючи по підлозі своїм костуром, що допомагав ходити його кульгавій нозі.. Старечі очі палали вогнем, і, здавалось, їхній відблиск електричними промінцями полискував на його сивій голові.

— Не тільки їх... Все, все гнітюче, всякий потяг до влади треба карати без жалю... Ми покажемо цілому світові, що без жодної влади можна обійтись! — гукала в такт Щербиного костура Мем. В її рухах, вигуках, вигляді — нічого не відчувалося жіночого...

Мені чомусь шкода було і її привабливого голосу, і її вродливого обличчя, і стрункової постаті, що намагалася не скидатись на жіночі...

— Головне — що нема вже царя, що згинув деспотизм... А що там буде — побачимо! — безперестанку весело гукав Воронін, намагаючися перекричати і безупинного Щербу, і Мем, і англійську розмову, що точилася поміж Штарком і Ойдсом.

«Що то буде,— майнуло в голові,— наколи всі вони будуть моїми порадиниками?.. А що ж далі?»

— Годі,— торохнув по підлозі костуром Щерба,— ще набалакаємося... Ось що, Лео,— вже спокійно почав він.— Нам треба інтернаціонально, завтра мітинг. Всі: і есери, і анархісти, і інтернаціоналісти, навіть німець, і Ойдс... Ти від своїх демократів, а разом і українців... Ні, від українців хай краще місіс Дені...— поправив він, глянувши в її бік.— Завтра о четвертій на горці.

— Звичайно...— безтямно шепотів я...

Ойдс хотів знати нашу розмову... О, старий все хоче знати!.. Коли йому переклали нашу угоду, він кивав на знак згоди своєю білою головою... Він почав говорити щось про синів, про соціалістів Америки, стаючи в

улюблену гамлетовську поставу, як завжди на мітингах.

А до мозку стукало: ну, скинуто... а далі що?.. Думка перепліталася з пожмаканими листами Неро, що лежали в кишені... його зникненням... з очима Лії, її завтрашніми іменинами... останньою статтею в «Новім часі» Струського — «Самої балаканини не досить для революціонера...». Ця стаття схопилася в думці з невеликою брошуркою Нієва «Хто буде творцем нового суспільства...» А крізь все це до вух настирливо лізли безугавні суперечки, що точилися між присутніми по-англійському.

— Найвидатнішим провісником соціалізму є Кропоткін... Першим революціонером був Бакунін... Большевики — це є каста інтелігентів-доктринерів... Соціалісти-революціонери — єдині захисники пригноблених... Інтернаціонал... Ціммервальд — це ж убогість... Брехня... До чорта всякі Інтернаціонали, джерело інтриг і ореолу влади... В Англії буде за Росією... В Австрії, в Америці... З Франції повинні йти гасла про шляхи людського розвитку...

— А як ви гадаєте? — майже в саме вухо задзвенів мелодійний голос місіс Дені. Вона сіла обіч мене. Мем уже забула, що на світі існує місіс Дені, і, червона, з гарячковими очима, кидала грубі репліки до Вороніна й Гака, намагаючись своїми доказами перетягнути на свій бік Ойдса та Щербу...

— Про що ви? — ніяково перепитав я місіс Дені. — Йй-право, я, власне, не втямлю гаразд, про що йде змагання.

— Таж про революцію після Росії... Ви сьогодні якийсь чудний. Не личить вашій гарячій натурі... їх зібрав сюди чоловік, — кинула очима вона на присутніх. — Гео хотів зробити вам приємність... Випадково питав вас телефоном Щерба... Гео перший дізнався. Я просто не знаю, що я буду говорити завтра на мітингу.

Все це вона випалила одним заходом...

Місіс Дені з людей, що ніколи не можуть сидіти без діла, без розмови... Коли вона не може брати участі в дискусії, вона мусить неодмінно десь збоку згрупувати «кулуари». Вона шкодувала, що не належить до якої партії... їй подобаються анархісти — ці відважні люди, від яких тремтять експлуататори...

— Я теж не знаю, що я буду там говорити.. А проте — хіба це так важно? — стиха промовив я до неї...

— Час... ще треба екстрений випуск готувати на ранок,— підвівся Щерба.

— Завтра о п'ятій, після шабашу, на горці! — гукнув він до всіх, протягнувши мені руку.

«О четвертій, о п'ятій... Коли ж ми домовились?»

Мем все змагалася з Гаком. Вона забула навіть по-прощатися. Вона не відходила від нього ні на крок, жестикулюючи руками, ніби намагаючися тим врешті спантеличити упертого, спокійного меншовика.

— Я тебе не пізнаю, Лео,— вирячився на мене Дені, заціпаючи на клямку двері за гістьми.

Він присунув мені качалку. Роздягаючись, розповідав про те, як він дізнався про революцію, як прибіг додому, щоб сповістити мене, як задзвонив до мене Щерба, а він йому сказав новину, як той негайно приїхав, закликавши телефоном інших...

Я дивився на цього доброзичливого Гео, що не має ніякого революційного запалу, але який чомусь нервово переживає всякі революційні події й явища... Певне, в ньому говорила бідняцька душа виходця з підневільної Гуцульщини, що ще жевріла, незважаючи на п'ятнадцятилітнє американське громадянство в ролі доктора-дантиста, добутої страшенними зусиллями у години, вільні од комунальної роботи — чищення газових ліхтарів...

— Атож, сьогодні якийсь чудний наш Лео,— весело промовила його дружина, ховаючись під ковдрою чоловікового ліжка.

— Я й сам не знаю, чому це... Сьогодні я дістав од Неро, пам'ятаєш, веселого грека, що приходив з маленьким хирлявим німцем. Він десь зник... Певне, заподіяв собі смерть... Потім ще дрібниці...

Мені чомусь не хотілося говорити про місіс Світгарт, Лію...

— Може, тому я аж тепер відчув, що мій мозок не підготований до революції... Це лякає мене... Хоч сам я так далеко від краю, як і інші, та й взагалі... моя особа в суспільстві — це ж крапля в морі тих подій, що відбуваються там і мають відбуватися...

Гео уважно слухав мою недоладну балаканину, крутив цигарку з російського контрабандного тютюну, добутого в матросів, і посміхався сам до себе.

— Ні, таки йому треба негайно звідси забиратися,— промовив він до дружини, що починала вже хропти.

— Може, хто й зна... Гадаю, що за кілька днів це все виявиться,— не розуміючи сам значіння цих слів, промовив я, кинувши йому «на добраніч».

Моя рука нервово жмакала в кишені тоненькі папірці.

Це вони мутили голову весь вечір, не даючи змоги зосередитись на розмові про великі події.

Що за мана? Невже листи Неро були цінніші за те, що там творилося на вітчизні? — в країні конгломерату націй, затиснутих у пазурі метрополії, жажного насильства над людиною, бруталного душення культурного розвитку.

Вони тягнули мої думки до себе, немов принада живучої води серед безмежної сухої пустелі.

Хутко розгорнув їх на столі... Очі знов пили незакінчені рядки послання Неро.

«Не дивуйся, що я зник, загинув... Коли ти прочитаєш мою недоладну писанину про себе, ти побачиш, що я завжди був повний несподіванок для всіх і самого себе.

Ти пишеш всякі літературні нісенітниці. Ця писанина тобі придасться.

Мені шкода одного. Вони обоє люблять мене... Ти знаєш умовини американської жінки: якнайшвидше вийти заміж або мати зятя. Жінка мусить атрофуватись як жінчина й перейти в інваліда на п'ятому році праці; тоді вона нікому не потрібна: ні чоловікові як жінка, ні фабрикантові як робоча сила. Єдиний вихід — це вийти заміж і зберегти жіночість... тобто всі жіночі обов'язки, всі законні права Еросу...»

Що плеще цей Неро?.. На очі падали подолані втомою повіки.

Вранці суспільне повітря було отруєне: «Страшний царат повалено...» Газети з різноманітними варіаціями галасували про шосту частину земної кулі, що врешті позбулася страшного деспотизму... Навіть урядові часописи наперебій кричали про величезне значення російської революції для їхнього краю, для нових дружніх взаємовідносин Республіки з Ре-

спублікою. Ніхто не мав сумніву — в Росії буде республіка...

Знуджені буденщиною обивателі тепер мали що до розваги... Хлопчиська-газетярі соловейками верещали про великі події, про скинення деспотичного царизму.

Деякі будинки уквітчалися килимами, барвистими ряденцями... Телефон тріскотав щохвилини...

Так, так, мітинг... треба заходів... нового консула... організація переїзду... Товариство допомоги... Мозок палав. Душа переповнялася radoщами... Але чому туга підступила до неї?

Опівдні хлопчисько, носій газет, жбурнув на стіл газету... не промовивши навіть, як звичайно, «добридень», і вихором вилетів геть...

Аншлагом урядове повідомлення разом з додатком од російського консула тараканячими літерами оповіщало:

Жодної революції в Росії нема. П'яна чернь намагалася вчинити бешкет і насильство над мирянами столиці.

Заходами уряду все втихомирено.

Цар із рогиною виїхав до своєї резиденції в Царське.

Уряд вільної Америки радо прийняв цю офіційну звістку й здоровить його Величність великої Росії.

На верандах і вікнах вже не було ні килимів, ні рясних ряденців... У місті настала тиша.

Мені було боляче за себе вчорашнього: чому я був байдужий до звістки?

Що тепер гадатимуть Щерба, Ойдс і інші?.. Але стільки вчора наговорили відвертих дурниць... Соромливо мовчав і телефон...

Купив дешевеньку японську шаль. Адже Лія імениниці. Вона ж просила прийти...

Сьогодні якось надто довго їхало авто, ще довше тягся на гору трамвай. Як далеко в околиці живе місіс Світгарт!

На вузеньких темних східцях зустріла Лія.

Пізнав її по запити: чи я це? «Може, сірничок є? Тут так темно. Давайте руку». Її рука тремтіла й була тепла-тепла.

— Добрий вечір, місіс Світгарт.

Але з-за паравану ніхто не відповідав.

— Мама пішла до кіно... А я гадала, що не прийде-те... Сьогодні такі були відомості...

Лія забрала мого капелюха, поклала його на піаніно, потім перенесла на комод, повісила на лутку віконця, підіславши шмат газети.

Я ткнув пакуночок із шаллю до рук Лії.

— Ну, здоровлю!

Лія обережно взяла його... І здивовано глянула на мене, щось міркуючи. Раптом залилась дрібним лагідним сміхом. Але миттю замовкла, запобігливо подивилася на мене, сіла коло столу насупроти й почала розпаковувати дарунок. Її руки тремтіли... і вона одклала його на буфет.

— Ви гадали, що я іменинниця, Лео?

— А як же? — ніяково зирнув на неї.

Вона відвела погляд до мого капелюха, потім підійшла до піаніно, мовчи заклала пергамент, і по маленькій вітальні закружляли чудові мелодії Ліста.

Я присунув свій стілець.

У розкритій пащі піаніно поволі нудно тяглася сіра смужка дірчастого пергаменту, як тягнуться сірі буденні закордонні дні... Але ж цей папір будив у піаніно таку прекрасну мелодію!

Своїми тоненькими блідими пальцями Лія замислено регулювала гру. Вона була захоплена згуками... А я? Невже мене не було біля неї?

— Лія? Чому ви чудні якісь сьогодні?

Вона повернула до мене свій погляд. Він був повний невимовної туги... її очі були вогкі...

— А ви не чудний?.. Ви ніби інші стали після листа Неро...

Мелодія лилася вже без участі Ліїних рук. Врешті вона змовкла. Лія виключила штепсель. Вона зачинила накришку й схилилася на неї, підперши обличчя долонями.

Її образ в кучерявій рямці каштанового волосся відбивався на рівній лакованій поверхні піано...

Мовчки втопила свій погляд в це імпровізоване дзеркало.

— Лео, я зовсім не іменинниця...— врешті стиха промовила вона.

— Як? А ви ж вчора казали.

— Я казала, що мені шістнадцять років... Ви мене не зрозуміли...

Я дійсно тепер нічого не розумів.

Вона не повертала голови й ще міцніше стисла пальцями скроню.

— Лео, вам що-небудь писав Неро про мене? Скажіть, писав? — ніби ковтаючи щось слизьке, знову запитала вона.

Що мені казати їй?

— Так, писав... Що ви гарна людина... Що йому шкода, коли б ви стали такою, як усі американські жінки. Що...

— Я не хочу! — скрикнула Лія, миттю випроставшись і грюкнувши долонями об накрішку.

Але в цю ж мить знову сіла й упала головою на руки. Її плечі здригалися, здається, вона плакала.

Я запалив цигарку й почав ходити по хаті. Мої нерви розладналися. «Що за знак? Невже це звичайний викрутас, спосіб, що поколіннями витворився в американської залежної жінки, щоб вийти заміж...»

Лія підвелася. На її очах не помітно було сліз.

— Лео, я не хочу бути, як усі жінки... Але мені шістнадцять років... — Її голос тремтів. — Я хочу кохати... Коли Неро вам не писав, так я вам скажу. Я хтіла кохати Неро. Про це йому не казала... Він зник... Мене пойняв жах, розпука, якої ви не зрозумієте...

Вона вже говорила твердо й упевнено...

— Уявіть собі людину, що в мріях пеститься щастям, насолодою кохання... Сподівається щодня, щохвилини, що ось-ось воно здійсниться... Невимовне солодке страждання сподіванки... І раптом нема, нема того... нема того, хто був причиною цього... зник, може, загинув... Навіки... Зимовий холод охоплює ество...

Вона здригнулася, замовкла на мить і дивилася на мене тьмяним поглядом, ніби сподіваючись моєї допомоги в поясненні свого дитячого сполоху.

— Дайте цигарку... — похапливо промовила вона, — і не паліть так часто... Сядьте, Лео, не миготіть по хаті... А то мені здається, що ви не слухаєте мене.

Вона пихнула разів зо два, закашлялась, жбурнула цигарку в кут кімнати, провела рукою по скроні й волоссі, ніби здіймаючи завісу, що запинала її мозок, і вже цілком спокійно говорила:

— Вчора я вам сказала, що мені шістнадцять років...

Я певна була, ви догадалися, що я хочу сказати цим... Адаже всі чоловіки, коли розмовляють з жінками, найбільше думають про саму жінку, про її вроду... Про насолоду з нею... Так казав мені Неро... і це правда... Мама теж казала те саме... Але ви чомусь інакше мене зрозуміли... Може, це добре... Ви не такі, як всі... А може, це гірше... Я одна й мама... Я хочу кохати... Але я не можу, як усі інші... Мені чомусь огидні всі чоловіки, що я здиваю де на роботі, в кіно... Я не ходжу на танцюльки, як ходять усі дівчата, щоб надбати собі чоловіка... Можливо, причиною був Неро... Він багато мені розповідав про людей, про розвиток людства, про боротьбу. Я мало втямила, що він говорив, але це мене захопило. Це щось велике, не таке, як у всіх інших, що навкруги... Я хочу бути не такою, як всі... Але... я хочу кохати...

Лія взяла мене за руки й стиснула їх, ніби бажаючи тим ствердити правдивість сказаного...

— Мені здавалось завжди, коли ви приходили, Лео, що ви рідні, рідні з Неро. Якось ви були однакові з ним думками... Тільки він був веселий, а ви задумливіші... Але ваші погляди були однакові... Коли Неро зник, а ви прийшли, — мене покинув жах... Мене охопило те ж почуття, що було до Неро...

Лія стисла мої руки й похилила до них голову...

У мене мутилося. Я почував близькість молодого тіла, я відчував жадання його, що передавалося через її руки, обличчя, що втопилося в моїй долоні... Мимохідь обережно повернув її голову з порозкиданими на коліна кучерявими космами...

Обличчя Лії палало невимовною жадобою... Очі млялого хотіння тяглись догори, до мого зору...

Її гарячі повіки тріпотіли під моїм поцілунком.

Коли знаходить безтямне, палке, жагуче чуття насолоди, тоді інтелект людський зникає.

Лія не хоче бути американкою. Лія хоче вчитися моєї мови. Лія хоче знати, які там книжки я читаю. Лія нервується: чому я мушу перекладати їй з тих газет, що вона не розуміє? Лія залюбки читає голосно для мене ті англійські книжечки, що я заносу до неї що два дні для роботи.

Лію трудно пізнати. Вона завжди весела, у неї палають очі, вона жваво допомагає місіс Світгарт в госпо-

дарстві й розповідає різні пригоди з своєї прасувальні... Вона тепер щодня залюбки ходить на роботу. Вона каже, ніби робота дає їй подвійну насолоду...

Відчувати там свою окремішність од інших, адже вона не така, як усі, адже вдома вона — має щастя...

Чудна Лія.

Коли одного вечора я приніс дві нових брошурки — разом зручніше робити, вона вмів добре писати за диктуванням, — Лія реготалася цілий вечір.

— Наші дівчата дивуються з мене. Адже ти, — кажуть, — знаємо, маєш собі «дружину»... Чому не тягнеш його до шлюбу? Чому не користуєшся з закону?.. Адже ти маєш можливість не робити й брати від чоловіка стільки утримання, як береш на фабриці... Як гарно, Лео, почувати себе не такою, як вони всі...

Вона кидала тоді мені свої дитячі погляди, намагалася пригорнутися, але присутність матері стримувала її надмірну жвавність.

Місіс Світгарт задоволено усміхалася, розставляючи на столі чашки з мутною кавою.

Сьогодні нам треба було перекласти «Що за події в Росії» та «Нові завдання та нові сили».

Мене вже брав сумнів, як тоді: що далі робити.

Ці брошури зняли завісу з тих таємниць, що не так давно крилися передо мною.

Я згадав Мем, Гака, і мені стало шкода їх.

II

Тишу ночі розривав гомін двох постатей, що посувалися вздовж широкої панелі. Вони гомоніли на всю вулицю й незграбними рухами додавали переконуючого виразу своїй розмові.

Дон-Кіхот і Санчо Панса. Коротенька чорна кирея на довгоногому ледве вкривала його тулуб і розпатлано хилталася від швидкої ходи. Товстенький, маленький, з руками в кишені, справляв вражіння ходячої дривитні: він насилу поспівав за довгоногим.

Промінь ліхтаря спинив довгого на розі. Його супутник, подібний на барилко, по інерції зробив ще пару кроків; потім, зиркнувши навкруги, присів біля панелі на чавунний стовпчик. «Ху!» — зітхнув він, витираючи

чоло рукавом. Певне, він був задоволений, що відпочине.

— Оце бачиш! — черкнув довгоногий рукою праворуч панелі, де в далекому сьйві мріли якісь контури.— Це кладовище Пер-Лашез... Тут билися передостанні комунари з надією — а може, переможемо? Кожен монумент кладовища був барикадою... Над мертвяками лилася гаряча кров... Певне, й тепер це марево панує скрізь. Ба, як рожево навкруги.

І він глянув на ліхтар, рожеве проміння від якого охоплювало нічну далеч вулиці, контури будинків і зникало у темній далечині бруку...

Ліхтар кинув світлу пляму на молоде безвусе спартанське обличчя Дон-Кіхота. Його примружений погляд на ліхтар ніби намагався пронизати проміння.

— Еге ж,— схаменувся Дон-Кіхот, зиркнувши на сидячу колоду — Санчо Пансу.— Ти знову встиг примоститися? Ну, чого ж ти вартий, Гансе? Тільки що пройшли кілька кварталів, як знову відпочиваєш... Що ж буде з тобою, коли одружишся?.. А ще юнаком зветься...

І він нервовим рухом вихопив з-за пазухи шмат паперу, розгорнув, встромив носа в його й почав у ньому нишпорити очима.

— Добра пара кварталів...— жалібно пропищало на тумбі.— Од Шамон ми вчухрали сюди аж сімнадцять вулиць...

— Ого!..— буркнув довгоногий, не одриваючись від мапи.— Ти таки встиг полічити... Ото німець... Вовка як не годуй, а він усе в ліс дивиться... Хоч і в Росії ти вродився, проте маєш падлючну німецьку ретельність... Все лічити, дрібниці не оминуть... От скажи, куди нам далі йти?.. Я тут вже ні чорта не второпаю. Клятї французи так друкують свої плани, що ніяк не втнеш їхніх маленьких вулиць...

— То ми так з тобою вміємо читати по-їхньому, що не втнемо,— спересердя промовив Ганс, підвівшись з тумбочки й підійшовши до довгоногого, щоб зазирнути й собі до мапи.

— Може, в тебе в очах не двоїться...— нахилився Неро з мапою до Ганса.— Оце ми тут... Ото йде вулиця Ружети... Так, раз, два... чотири квартали ліворуч... А потім... ані руш не втну... Та якого біса мені заступаєш? Що в тебе, голова кришталева, чи що?.. Ну, на,

дивись сам...— пхнув довгоногий в руки Гансові мапу. Сам одійшов од муру, підпер його спиною, заклав ногу за ногу й почав набивати люльку.

— Так... Минути чотири вулиці, ліворуч... Шоста вулиця буде Емілі,— промовив Ганс, шкрябаючи пальцями натраплене місце.

— Ну, тепер ти будеш вести...— зауважив Дон-Кіхот, беручи план з рук Ганса й пихкаючи йому люлькою в ніс.

— А якого дідька, Неро, ми їхали до Шамон? — запитав Ганс, наздоганяючи його, бо той вже знову рушав повною ходою.

— Ну й курча ж ти... А хіба тобі не цікаво було бачити вночі ту місцевість, де загинули останні загони комунарів?..

— Що ти там побачив уночі?.. Ніби вдень не можна було?

— А дідько його зна, що з нами вдень буде,— гримнув Неро, плюнувши на блискучу панель поперед себе.

Поліціант, що спокійно палив на роздоріжжі люльку, подивився на пізніх диваків, які гомоніли між собою невідомою йому мовою, і пішов вздовж Ружети...

— Чудово буде, коли ми не застанемо Апорта вдома,— загадково промовив захеканим голосом Ганс.

— Що ж, підемо до Пантеону... Хіба туди так вже й далеко?.. Яких двісті кварталів,— посміхнувся Неро.— Не буде — поїдемо на Бонапарт... а там незабаром і розвидниться... Кому яке діло, адже ми нікого не чіпаємо... Демократичній поліції не до нас... Так і будемо вештатися, доки ноги очуміють...

Ганс надав і, засапаний, підтюпцем біг поруч приятеля.

— Правильно: сімнадцять-бе,— дзвони! — промовив Неро, дивлячись на освітлений номер на одвірку.

Але ніхто не відповідав...

— Може, дзвоник зіпсований,— зауважив Ганс, натискаючи десятий раз.

— Коли б ми оце півсотні літ тому отут швендяли...— філософічно зауважив Неро.— Ти читав «Три мушкетери» Дюма? Отож-бо й то. Ото були часи!..

— Та ти не кричи, хай йому абищо,— жалісливо

зашепотів Ганс,— а то ще поліцай де почує: і коли тут Апорт не живе, заберуть у каталажку.

— Ну от що. Адже ти ще не сидів у французькій буцегарні. Який з тебе революціонер буде, коли не знатимеш такої установи,— засміявся Неро.

За дверима зачовгало по каменю, і по хвилі відхилилися двері на ланцюжку.

Заспана фізіономія старої порт'єрші жмурила очі на світло й на подорожніх... Вона ніяк не могла второпати, про що белькотали вони, по черзі намагаючись підібраними чудернацькими, ніби французькими виразами щось їй втлумачити.

Врешті вона промучала: «А, Апорт...» — і замкнула перед ними двері...

Подорожні розгублено мовчки дивилися один на одного.

Неро почав набивати люльку.

— Ну що, підем на Пантеон? — запитав він Ганса.

— Що ж... Іти то йти... Не ночувати ж тут,— зітхнув той, одриваючись од одвірка, на який встиг похилитися, щоб відпочити.

У дворі загомоніли жіночі голоси: хрипкий старечий і дзвінкий молодий.

Двері знову відхилилися, й подорожні почали знову пояснювати. Молода дівчина вирячила на них очі, її білі зуби полискували посмішкою... Врешті вона зареготала, крізь сміх щось пояснюючи порт'єрші... Та теж чмихнула носом і почала здіймати ланцюжок...

— То ви до тата?..— незграбною мовою запитала дівчина по-руському.

Неро замість відповіді теж зареготав. А Ганс перелякано дивився то в рот дівчини, що блищав перлами зубів, то на Неро...

— Ну, йдіть, чого ж стоїте? — смикнула вона за рукав Ганса...

Неро чемно підштовхнув коліном Ганса й посунув слідом за ним у двір.

На темних сходах Неро запалив сірника, а Ганс почув над самим вухом: «Мерсі».

— Тато спить, посидьте отут,— одхилила дівчина двері до кімнатки, засвітивши електрику.

Вона зникла у вузькому коридорі.

— От штука, браток,— ляснув Неро Ганса по пле-

чах, сідаючи в потерте крісло.— Оразу видно, що за людина живе... Маркс, література,— весело зауважив Неро, розглядаючи портрети на стінах і довгі полицки, набиті книжками, серед яких стирчали пом'яті газети, позовклі листівки та потріпані журнали.

— Та сідай. Чого стоїш як стовп? — смикнув він Ганса за полу.— Ти тільки, знаєш, більш мовчи, я вже сам з ним буду говорити,— ніяково, але ласкаво звернувся він до Ганса.

В коридорі зачовгали пантофлі, а незабаром у дверях появився в халаті старенький дядько, зарослий бородою.

Він сердито промовив:

— Здорові були,— але, не договоривши, зник за дверима: там кликав його дівочий голос.

— От Гарзан, опудало,— чмихнув до Ганса Неро.

.
«Любий друже Лео! Ти, певне, не знаєш Апорта? Ця істота, обросла волоссям, хоч на око й видається страховищем, проте чудесна людина, доброти сонячної, розуму Феміди. Він член Другого Інтернаціоналу, революціонер з пелюшок і марксист найдосконалішого гатунку.

Але він боягуз: чому? — й досі не знаю. Коли ми з Гансом з'явилися до нього (правда, в незвичайний для французів час), зразу спитав наші документи... Уявляєш: революціонер питає документи (це у Франції, де навіть поліція про це забула). Мені довелося показати йому просто лист від Ойдса, в якому була тільки адреса Апорта та ще підпис Ойдса. Уяви собі, це опудало сказало, що він щиро повірив би нам, але не може. Мовляв, всякої шантрапи вже занадто багато вештається, що зве себе революціонерами. А йому звідки знати, чи щирі ми чи ні? От нахаба!

Одначе, коли я розповів кілька штукарських анекдотів про весталок, він з півгодини реготав, а потім подобрішав і обіцяв нам щось зробити.

Попереджаю, він ворог усяких революцій з-під поли,— він за революцію свідомих людей, що знатимуть, як треба творити життя після революції. Що й казати — марксист... Ба й більше — він дав нам прочитати листівку нашого земляка під назвою «Організація робітників та організація революціонерів».

Гарна штука. Там говориться, що «організація революціонерів має охоплювати перш за все й головно людей, яких професія — революційна діяльність» і що «перед цією загальною ознакою членів такої організації повинна цілком стиратися всяка різниця робітників та інтелігентів, не кажучи вже про різницю окремих професій тих і других».

Виходило з того, що я мусив би стати професіоналом-революціонером. Ти уявляєш мене спеціалістом революції?.. А особливо мого Санчо-Ганса, оте молоде щеня, що само не знає, чого воно хоче, хоч і ладне йти в огонь, аби це було якою авангурою, взагалі новою пригодою... (Правда, він страшенно боїться поліції). А я хіба здібний до того? А Апорт каже: «Ви, юнаки, не дуже-то гарячіться, не гадайте, що революцію роблять раз-два — і вже... Кинув бомбу, штрикнув ножом або ляпнув з револьвера — і герой... Ні, каже,— братики, тут треба залізних нервів, витриманості.. Треба вивчати закони марксівські, економіку, хід подій — і методично нудно переводити дрібниці, навчати того маси, втовкмачувати їм, щоб усе це увійшло в їхні мозкові атоми... А коли сила цієї маси буде розуміти, й відповідні умовини будуть готові,— тоді можна робити революцію...»

Виходить, треба ждати роки, десятки, може, років?..

Ти уявляєш мою злість? Адже я покинув Америку, щоб через Європу, її революційні осередки активно творити революцію.. Досить поневірятися у капіталістів без просвітку... Я ж не хотів животіти, як всі ви там (вибач, Лео,— я тебе теж маю тут на увазі). І — на тобі... Апорт каже: «Ні, братики, ви повинні, коли хочете, йти на пропагаторську роботу в маси, щоб колись (от нахаба!) ці маси могли створити революцію». «Колись...» Який я лютий!.. А цей Гарзан ще далі навчає: «А для того, щоб пропагувати, треба самому навчитися, щоб знати, що робиш, для чого робиш... Треба,— каже,— знати не тільки те, як робити революцію, а й перспективи майбутнього суспільства... Революція,— каже,— не значить — скинув царя чи буржуїв, захопив владу та й живи-поживай... Ні,— каже,— тут справа йде далі: треба зигзагчастими шляхами вести суспільство до комуністичного космосу — до соціалізму. Це, брат,— не хала-бала... Треба,— каже,— ватажків для цього, а то маси, хоч і революційні, але

без досконалого марксіівського готування такого нароблять, що куди твоє діло...»

«Так ви,— кажу,— що ж, проти марксіівського розуміння, що робітничий клас може тільки створити соціалізм?»

А він усміхнувся, як лісовик, взяв з моїх рук оту листівку й вичитує нам, мов школярам (чи не ірод!): «А як же ви, друже, забули, що тут написано?.. Хіба ви не читали, чи не згодні?» І почав цитувати з неї, де говориться про німецький досвід і те, що «без десятка» талановитих (а таланти не родяться сотками), випробуваних, професійно-підготованих і довгою школою вивчених ватажків, що чудово розуміють один одного,— неможлива в сучаснім суспільстві стійка боротьба жодного класу».

З цих їдких зауважень ти бачиш, що Апорт хотів нам сказати: сідайте, куме, на дно.

Проте він обіцяв хоч одного з нас десь всунути за носія газет по домівках.

Париж — така краса, що, бігме, варто тут пожити... Один Тюільрі чого вартий. А Апорт? Я вже не кажу про сміхунця-дівчину, певне, його доньку... Вона ніколи спокійно на нас не може дивитися... Як тільки ми з'явимося, вона заливається реготом, верещить, мов поросся, і тікає геть по коридору. Спитай її — чого?

Я вже казав Гансові: «Ти хоча б волосся своє обстриг,— бач, висить, як обсмикана стріха у ледачого дядька...» Але він боїться йти до голяра... «Ще,— каже,— не зрозуміє моєї мови та вуха відріже». От гевал!

Ну, брате, з цим листом передаю тобі шматок чудового паризького повітря, якого тобі там не добути й за долара.

Коли захочеш прислати мені на згадку унцію американського пилу, то адресуй: Rue Bonaparte, 187. Дістали мансарду. Навкруги нашого широкого рипучого ліжка півметра місця для наших променадів. Така «свобода» примушує нас вдягатися по черзі — двом не вистачає місця. Проте повітря скільки душа бажає: ми зовсім не маємо рями.

Твій Неро»

— А від мене передав вітання? — жалісливо запитав з ліжка Ганс.

Неро обережно заліпив конверта, підвівся з кінчика бездонного стільця, одійшов од підвіконня, на якому писав, став біля ліжка, в яким бароном витягся Ганс, і, помахуючи листом перед своїм носом, протягнув:

— А для чого?

Ганс чмихнув носом і, блимаючи очима, мов каганок великодньої ночі, промимрив:

— Та так, адже Лія і моя знайома...

— Я листа написав до російського консула про... — Він недоговорив... Ганс підстрибнув на ліжку...

— Та не полошись, дурню. Лист Леові... А ти міг подумати, що я буду просити в консула дозволу на поворот? — і Неро жужмом стис жменею на голові Ганса копицю розкуйовдженого волосся.

— Хочеш, підем на пошту? Бананів купимо.

Ганс почав пальцями причісувати свою голову. Він вже заспокоївся.

Доки Ганс, тримаючись за поруччя східців, злавив додола, оминаючи порожні місця, де мали б бути перекладки, Неро вже стояв унизу.

— Чого ти повзеш черепахою? — буркнув Неро, запалюючи люльку.

— Коли б у мене були твої клешні, я теж стрибав би через три на четверту, — відповів Ганс, вовтузячись рукою біля калози, що вчепилася за гвіздок. — Он банани, — хитнув він своєю копицею сіна й звернув з панелі до овочевого рундука.

Ввічливий продавець одлічив з грона півтора десятка й почав загортати... А коли Неро повторив своє замовлення й показав для яскравості п'ять пальців, — овочник уважно подивився в рот Нерові, звідки вилізали якісь незрозумілі для французького вуха цифри, і на пальці, весело знизав плечима й одібрав у пакунок п'ять штук, джентльменисто підвівши перед покупцями обидві руки, на яких розчепірено було десять пальців.

І Неро заплатив десять сантимів.

— А куди ж шкаралупу подіти? — промимрив Ганс, набитим банановим м'ясом ротом.

— А що, кишені не маєш, чи що? — шпурнувши шкаралупу під ворота, відповів Неро.

Ганс глянув на кинуту шкаралупу, що вліпилась в уступок бетонового паркану, перелякано зирнув на-

вкруги, додолю — на блискучу бруківку й почав запи-хати свої шкаралупи до кишені.

З тихих заулків приятелі вже надходили до ярмарко-вих, з людською метушнею, вулиць. Чувся дзенькіт, брязкіт трамваїв, автобусів та ріжки візників...

— Не квапся, Неро,— благав Ганс, поспішаючи за ним,— а то серед метушні...

— А ти швидше їж... жуєш!..— буркнув Неро.— Та не плюй на чисту панель... А ще німець,— сердито додав він.— Ти он подивись, як люди пильнують чистоти,— хитнув він головою на другий бік панелі, де йшли двоє панночок... Ті щось жваво розмовляли поміж себе, уминали помаранчі, неуважно облуплюючи собі під ноги шкаралупи.

Ганс на мить спинився, уважно простежив за ними й хутко подався за Неро, енергійно викидаючи з обох кишень бананові шкаралупи.

Його довгоногий приятель весело зареготав.

«Любий Лео!

Вже давно я писав про йолопів, американських пролетаріїв. Не диво, що таким бидлом заправляють всякі Гапкінси, хоча я переборщив: то не є бидло, що пнеться стати капіталістом... Лія каже: єдина надія — це на емігрантів... Диваки! Чи ж ви певні того, що коли вони навчаться англійської мови та стануть громадянами Америки, то теж не заберуть собі у голову такого самого, як оті?..

Сподівайтесь соціальної революції!..

Я врешті починаю вірити Апортовій балаканині, що ніколи ніде нічого не буде, аж доки не буде відповідних ватажків.

Нещодавно я був на одній з п'ятниць у Апорта (тепер у них я свій чоловік). Там були різні люди, вчені та буржуазні писаки з тих часописів, де бере участь і Апорт. Не дивуйся, що він комуніст до мозку кісток — він любісінько пише передовички в найбуржуазніших газетах. (Нічого не вдієш — французький латаний комунізм!) Зайшли розмови за осіб... Публіка не рогожкою шита. Вони цитують вчених, здається,— Нордава, Феррі, Лебона, Сегеле, Сідіуса тощо — і доводять, що маса сама ніколи в світі не могла й не може що-будь зробити... Доводять прикладами з французьких революцій... Навіть беруть Спартака та його деся-

тилітню «авантуру»... Вони доводили, що всяка справа завжди гинула, коли геніальна або енергійна особа не підбивала під себе колектив чи масу... Звичайно, йшлося не про силу, а про переконання, інтелект — волю... Вони кажуть, що маса навіть кількох велетнів, геніїв теж є тільки «масою», від поєднання розумних людей вийдуть тільки збори, позбавлені доброго розуму.. Однаковісінько, як у хімії після сполучення двох газів буде рідина. Особа, персона в масі не тільки позбавляється себе самої, але вона безсила буде виявити свої здібності.

Я собі гадав — це щось надто мудро, тхне тим, ніби взагалі маса — дурниця. Тоді навіщо Апорт забивав мені баки: «Треба виховувати маси й коли вони будуть fertig¹, можна робити революцію...» Я сподівався, Апорт буде перечити їм... Одначе уяви собі: це симпатичне чупирадло іржало конякою та підморгувало мені... Дивись, мовляв, і вчись... Звичайно, я їм ані на шеляг не повірив... я кинувся в літературу... І що ж би ти гадав? Найбільший захисник колективу Бебехів у своїй рефлексології каже, що йому надто тяжко сказати, щоб маса була вища за творчу особу... Але як коректив, як критична сторона — маса безперечно вища за особу...

Він також стоїть за колектив, але не за масу: цінність і велич колективу з'ясовує так: «Колектив тоді буває справжнім товариством (звичайно, товариством вищим за одну особу або масу), тобто об'єднаною цілістю, коли через вплив окремих його осіб на інших досягає повної єдності».

Це, треба гадати, буває тоді, коли особи, що складають гурт, абсолютно однаково мислять і розуміють ті завдання, що перед ними стоять... Між іншим, згадай боротьбу межи ватажками нашої соціал-демократії, що поділилися потім на два табори. Ти ж знаєш, — там змагання завжди точилося між окремими вищого інтелектуального складу індивідуумами... Отже, виходить, що то не був колектив, про який каже вчений...

Мені це питання забило баки... Тоді на пси революція потрібна?

Але годі про мудре... Розповім трохи про Францію, цебто Париж. Адже вся Франція — це ж Париж... Не

¹ Готові (нім.).

стане Парижа — не буде й Франції. Це не Америка, де най би тричі загинув Вашингтон, — центр миттю буде десь у іншому місці... їй-пра, оригінально... В Америці бавляться в усякі там спілки, партії не для того, щоб бавиться, а тому, що це потрібно для підпори капіталістичного світу, для того, щоб забити голову робітникам... А тут на диво — просто собі бавляться... Всі бавляться, й тільки розумніші використовують цю забаву, щоб досягти вищих щаблів... В такий спосіб досягли урядового становища дуже багато соціалістів; тільки один химерник Режос, що тепер заправляє «політикою» робітничого класу, — «не зрадив» і талановито захищає пролетарську справу... Захищає її від партії... Але це справа синдикалізму... Це якась дивна наука (про неї іншим разом напишу), що не потребує жодних партій і надзвичайно приступна кожному, хто хоче бачити, коли людство буде в раю, що зватиметься синдикалізмом. Тутешній робітничий клас радо йде за цим... Робітникам що? Аби їх не чіпали всякі організації. На дідька, — кажуть, — вони здалися... Як треба буде революції — і без жодних партій обійдемося... Не одну робили... А то ба!.. За Паризької комуни було чимало всіляких партій — і провалили справу... Дивно. А проте це симпатичний люд — не рівня кисло-сірим американцям...»

Урядовець усміхнувся... Він далі не мав охоти читати... Такого, що загрожувало б російському самодержавству, не було... Так, якийсь дріб'язковий політичний емігрант пише дурниці... «Хай собі бавиться...»

Він заклав знову листа до конверта й обережно почав заліплювати, записавши собі в книжечку адресу, зазначену в листі.

«Оця французька охранка — до біса годиться... Постає цілий час якись не варті й шеляга листи... Ні, щоб перехопити щось цікавого... А проте...»

Певне, подумавши це, він позіхнув, потягнувся, щоб розправити рамена, й почав запаковувати вже переглянуті листи, вклавши в спільний пакунок записку: «Для посилки адресатам. Мерсі»

Коли на дзвінок увійшов служка-француз, він доручив величезний пакет з написом: «Головна пошта. Урядовцеві Ліль-д'Біжон. Особисто».

Коли служба вийшов, урядовець витяг із теки «На підпис послові» бланк і почав виводити каліграфічними літерами: «Американському імператорському амбасадорові в Америці. Сповідуються нові адресати у Франції, що мають переписку з Америкою, а також копії деяких листів, що стосуються тамтешніх політичних емігрантів...»

.

III

Чому сьогодні так запізнилася Лія? Денне світло вже заступила електрика. Без Лії робота не йшла. Я читав уголос свої переклади для місіс Світгарт. Хоч вона й малописьменна, але в неї чудова жива мова. Відомо — найкращі критики слова є люди, що ніколи самі не пишуть. Місіс Світгарт зауважила, що у мене зле виходить таке: «капітал накопичує зайві багатства»; на її думку краще було б: «капітал родить багатства»... Мені трохи було ніяково, і я пошматував цей листок... Коли я скінчив читати свої незграбні в англійській мові переклади про те, яким способом капітал душить родинне життя, місіс Світгарт пригадала себе й небіжчика чоловіка...

Місіс Світгарт — молода дівчина... Кохає хлопця. Малі заробітки нареченого не дають їм можливості побратися... Мати й батько натякають: адже вона вже літня, невже вона не має хисту, як інші дівчата, добути собі чоловіка... На терен життя вплив старий бос бляшаної фабрики, де вона працювала... Осоружні кружальця й циліндрики коробочок для консервів — продукт щоденної роботи — миготіли перед очима; вона відчувала їх навіть уві сні... Все навкруги: каміння... брук вулиць... ліхтарі... капелюхи на людських головах — все їй здавалося кружальцями та циліндровими шматочками бляхи, що лиш вкласти до машини і миттю вийде коробочка на консерви. Яке бридке життя!.. Куди не поглянеш, скрізь бляшані кружальця й циліндрики...

Гнилозубий бос мав двох дітей... Він буде доглядати її, як кралю, тільки хай вийде за нього... Не захоче... тут гадюча усмішка кривила босове обличчя... Вона

й Герольд, її коханець-юнак, були в розпачі. Порішили: коли голодувати, то разом... Вона була вже вагітна Лією... Їй було тоді теж тільки сімнадцять. Дівча ще... Життя з Герольдом... О, то був прекрасний час...

Місіс Світгарт витерла своїм сіреньким шалем мокрі очі...

Раптом.. Ясний день став страшною ніччю: розірвалася душа, зомліло серце... Герольд хотів заробити п'ять доларів... В час роботи до машини заскочив сталевий шмат гвинта... Хто витягне — п'ять доларів,— захочував бос робітників.

І Герольд поліз... Жах... Гвинт висмикнув, але колесо шморгнуло — і Герольда не стало... Машину пущено раніш, як треба було...

Суд пояснив: це було добровільне бажання й власна неосторожність. Фабрика не винна й платити не мусять... Нудні, злиденні часи... Буденні дні, виховання Лії й праця в прасувальні... Проклятуці роки... Зіпсуті від світла очі, поржавілі легені... І тепер Лія теж там — заступила матір...

Я з жахом слухав її життєву новелу... Перед очима бадьорий, привабливо-чарівний вигляд Лії серпанком оповив інший: сіре запале обличчя, безупинний хрип у грудях... На гнучкий стан Лії напливла болісна постань; обтягнуті шкірою кістки... Це ж з нею буде те, що і з місіс Світгарт...

«А що, коли вона вже...— кліщами хапало за серце, терпко стискало горло... А мозок палав.— Коли б усе було гаразд... Хай тільки прийде... До чорта роботу... Ніколи, ніколи вона вже не піде туди...»

В голові мигтіли трупи, Неро, Герольд — Ліїн батько... Лист Неро: «Не варто жити...»

Від нервового руху, коли підводився, зарипів стілець...

І я ходив, ходив по кімнаті, з острахом поглядаючи на годинник...

Наш весільний годинник... Щасливі на час не зважають... Химера? Навпаки. Коли купували його, Лія сміючися промовила тоді: «Це на нещастя...»

Дзвінкий Ліїн голос на сходах тріпонував серцем...

— От і Лія,— зітхнула місіс Світгарт і почовгала до дверей.

Сокил радості схопив чуття й понісся з ним у височінь... Насолода відчувати Ліїн голос, стан, руки, палкі

вуста спі'янила мене всього. Закрив очі, стиснувши над головою руки...

— Он бачиш, який... Мумія! — задзвеніло в кімнаті... Відчув гарячий подих в заплющені очі... Поцілунок... Я засміявся, піймав миттю за руки...

— Лео! Ми не самі,— випросталась вона.— Це Теля... Знайомся, подруга з прасувальні, прийшла подивитися на тебе... Що, каже, в тебе за золото, що не таке, як у інших...

І Лія пхнула до мене молоде дівча.

Передо мною стояла Теля. Дійсно, огрядненька телличка з чорними очима — смугляве циганча.

— Добрий вечір...— простягнула вона руку.— Та ви зовсім не страшний,— усміхнулась вона,— а Лія таке наговорила, сказала, ніби ви опудало...— Вона замовкла. Певне, зрозуміла: тут не можна говорити, що до голови прийде, як у прасувальні серед подруг.

Але Лія вже потягла її в кімнату Неро... Час од часу чути було регіт, палкі поцілунки й шепотіння...

— Теля каже, що ти дуже гарний, Лео,— гукнула Лія, мотнувшись слідом за подругою, що хутко потупотіла геть з хати, по східцях.

— Де ти так довго швендяла? — лагідно запитала місіс Світгарт, коли Лія повернулася.

— В лісі, мамо, розумієш, в лісі, за містом. Бачили двох людей півголих, вкачаних у солому й пір'я «анархістів»... Ми їздили дивитися... Поліція мало не забрала нас... Кажуть, це вчинили фабрикантові боси. Який жах... Добре, що Лео не анархіст... Ті кидають бомби. Так за це їх...

— А хто вони? Робітники чи скеби? ¹ — запитав Лію.

— Не знаю... Анархісти, кажуть... Хіба ж допитаєшся там. Це такі, Лео, як ото...— махнула вона рукою на купу книжок на столі.

— Терористи, що в Росії в царів та губернаторів стріляли й кидали бомби,— підказав я їй.

— Атож,— згодилась вона.

— Зголодніла, певно, мов кречет? — промовила місіс Світгарт, наливаючи з ронделя в тарілку кулешу.

¹ Штрейкбрехери (англ.).

Лія накинулась на їжу зголоднілою видрою. Вона завжди мала гарний апетит. Щасливе дівча!

Вона каже, в мене нема апетиту через сидячу роботу. Фізична праця викликає апетит.

Я згадав лист Неро... Чому йому теж бракувало апетиту? Адже він фізично працював.

Ніби вгадуючи мої думки, Лія зауважила: «Неро теж не мав апетиту, але він надто перевтомлювався».

Лія замислилась і поклала ложку.

— Я читала всі звістки про самогубства... Але про Неро нігде не здибалася... Невже він десь на стороні, за містом, заподіяв собі смерть?..

— Годі про це...— схвильовано зауважила місіс Свігарт.

— Чому годі... Я гадаю, що Неро теж був би анархістом... Він завжди страшенно лаяв фабрикантів,— наївно зауважила Лія.

В мені збудилося сумління: «Дійсно... Там десь є люди, що мають силу відверто йти на них... Не шкодувати життя, боротися до загину, не сахатися гарячої смоли... А що я? Адже я теж, здається, їхній ододумець... Чому сиджу з своїми перекладами, що мандрують по часописах і видавництвах майже без наслідків... Адже з перекладеного тільки десяту частину надруковано... А що, наколи б прилучитись до них... Однаково до кого, аби проти капіталістів...»

Видавництва... Переклади, друковане, недавно читане: «Ближче до організованих» — все це плуталося з настирливим питанням: чи не пішов би ти до них?.. Чому стоїш осторонь?..

— Мда... Неро, певно, був би там...— мимохіть промовив я голосно...

Лія якось злякано подивилась на мене й запитала:

— І мені можна?

Мені стало душно: воно, дівча, хоче бути там; звичайно, це сказано в запалі... Але далі так сидіти не можна, коли Лія й та...

В асоціації було двоє— адвокат і городник, як затилювали вони себе... Вони уважно розглядали Ойдсову візитову картку, що я їм подав, і байдуже дивились на мене. В час розмови вони зухвало запитували: чому й досі не зголосився? Де працюю, з яких причин вирішив вступити до організації?

— Ми повинні знати один одного, як брати,— врешті пояснив адвокат, беручи з моєї цигарнички кручанку... Його очі сновигали навкруги, немов шукаючи чого. Городник обернув до мене гладку свою фізіономію й промовив:

— Такі, як ви, будете в пригоді нашій асоціації.

В чім полягало братерство цих двох людей, міркував я, дивлячись на тупий позір городника й вертливий ніс адвоката.

— Він... має вже п'ятдесят тисяч у банку,— встиг миттю поінформувати адвокат, коли городник на хвилину вийшов плюнути за двері, підморгнувши оком і кивнувши головою до дверей.

— Ну, час — то гроші, камарад,— стиснув мені руку адвокат, сідаючи до конторки,— мені треба ще написати кілька листів до філій...

Коли виходили разом з городником, який мусив неодмінно сьогодні виїхати на мітинг, що упорядкували в найближчому присілку каменярі з нагоди звільнення Америки, він на прощання застеріг:

— Ви, той, вчений... Так не дуже слухайте того,— мотнув він через плече в бік дверей великим пальцем.— Брехун... ледащо... Верзе про листи до філій... До дівчат листи, а не філій...

Я дивився вслід цьому розкаряці, що пошалабудив вулицею, ніби гребучи травицю, яка уявлялась йому в палісадниках багатіїв.

За роботу в оранжереях підприємців заощадити п'ятдесят тисяч. Не диво... Адже тут квіти розводять по дахах тільки Нерові «дяді»...

Невже цей не побоїться, щоб його обкачали смолюю?..

В інтересах справи я мушу переїздити до центру...

А як же місіс Світгарт?.. А Лія?.. Вона так чудово навчилася мені допомагати в перекладах, так добре встигає підбирати-компілювати інформації.

— Мені що?..— спокійно зауважила місіс Світгарт.— Аби Лії було добре. Три долари на тиждень, гадаю, зможете висилати,— діловито додала вона, дивлячись повними сліз очима на Лію.

— Мамо!..— кинулась Лія радісно в обійми.— Коли улаштуємось, приїдеш... Правда, Лео?

Значить, ми їдемо. «З запасом знань в нове життя»—

згадав я одну бульварну газетку, де вичитав це з розділу «Філософія»...

— Ми не можемо йти за вказівками анархістів,— пояснив мені презес¹ асоціації.— Організація, організація й організація! — розумно зауважив він, ткнувши догори пальцем... Він на мить уважно подивився на нього... і спокійно почав чистити ніготь.

— Так-то, друже!.. Ми повинні не забувати заповідей Міжнародного бюро, заповідів Інтернаціоналу... Сама загибель його сталася через анархістів. Через них і нам усім нема життя серед капіталістичного світу... Анархіст — значить терорист, убійник... страйки, організація всього пролетаріату в єдину асоціацію — це все. Коли ми зможемо одним наказом припинити роботу, де схочемо — о, тоді нам будуть не страшні капіталісти... Наша напасть — це що до Америки щоденно прибувають нові й нові тисячі робітників... темні, не знають мови, тому тяжко втягти їх в організацію... Через них вся біда...

Презес сів у м'яке кріселко, пошкріб свою виголену щоку і додав:

— Ви якомога більше скорочуйте, перекладаючи... Переробляйте, так би мовити... щоб дешевше коштували листівки й брошури... А то коли будуть лишатися у нас на склепі — буде шкода... втрати..

— Це, здається, чесна людина...— зробив я висновок, розповідаючи Лії про зустріч з презесом.

Лія вже найшла дві кімнатки... Вона встигла облітати чверть міста...

— Таке гарненьке помешкання... Такі чудові дві кімнатки, пекарня. Піано теж є... стіл для роботи... Тепера можна й маму сюди...— щебетала вона.

Таким чином я жонатий... Жінка... Тепер маму ще треба... А я про це й не міркував. Що за непрактична голова! Там, коли жили нарізно, цього не відчував... Приходив, робив — і квит... Тепер я мусив думати й про маму... Чи там, чи тут буде місц Світгарт, я мушу про неї завжди думати.

Дві кімнати...

¹ Голова, президент (з англ.).

Лія соромливо добула в шухляді пакуночок і подала мені.

Коли я розмотував його й зиркнув на Лію, вона, сидючи в кріслі, по-дитячому гризла палець і спідлоба стежила за кожним моїм рухом.

Чудна! То були книжки-самонавчителі мови. Чому вона купила німецькі — не розумів. Я зауважив це. Лія почервоніла й запитливо дивилась на мене.

А я міркував: якої мови я мушу її вчити?.. чи своєї, що нею вона може читати гарну поезію... слухати й розуміти чудові пісні... чи мови метрополії мого рідного краю, на якій вона, Лія, — моя дружина — матиме змогу дізнатися великих речей науки, соціалізму, історії культури, всього, що так потрібне для людства, що самого мене підняло на вищий щабель, з якого я міг зрозуміти і долю свого народу, і деякі інші світові проблеми...

— А я й забула, — схопилася Лія й подалася до своїх кошиків, накиданих купою біля дверей.

— Ось лист тобі... Якийсь чужий поштовий штамп... Переслала мама разом із звісткою про себе... Вона сумус за нами...

Неро... лист од Неро... Його письмо... Що за мана... Значить, він живий?

Цей гуляка, повз якого, здавалось, проходило життя, пише такі мудрі речі...

Він утік з цієї проклятої країни, де нема надій... де нема душі, де панує долар і два гатунки людей: гнилозубих визискувачів і покірно-туполобих рабів...

О, це вже занадто, милий друже... «туполобих рабів»... Це вже брехня... Адже в багатьох країнах робітництво неорганізоване, а тут уже...

«В країні, що хоча й має сто мільйонів істот, але з них вісімдесят «проклятих шлезвіг-голштінців» — од таких тупаків хіба можна сподіватися революційності й узагалі революції? Адже вони не вийшли з феодальних осель, як це було в усіх народів людства, адже вони живуть коштом іншого фермерського бидла, що поналазило з інших країв, не знає мови, не вміє навіть лічити, і тільки борсається біля хліба, що дає йому цілина, та мріє стати таким самим буржуа, як і всі англосакси Америки».

Ой лишечко: Неро цитує з Енгельса... Він читав Енгельса й навіть Маркса...

Він мене, Лео, що робить переклади й вивчає науку цих великих людей, що вже вступив до соціалістичної партії, він мене навчає. Нахабство!

Він наводить якісь цитати про Кріге, американський фермерський соціалізм, і за великим вченим сміється з цього. «До чого може дійти кулішева голова американських соціалістів...» Він розповідає про те, що на комунізмі більше розуміються американські залізничні мільярдери, ніж усі соціалісти Америки... Він кидає мені, що всяка пропаганда в Америці — ні до чого, що само життя примусить рабів взятись за розум і почати акції... Він пише, що американські спілки, партії, групи починаючи від старовинних «лицарів праці» до «Я доб'юся» з Гапкінсами на чолі — ламаного шеляга не варті...

О, це занадто... Це вже, друже Неро, занадто...

Він пише, що «втік з тої проклятої країни, де нема людей, де нема ні жодної л ю д и н и, що могла б дати гепанця всім американським хлестаковим од соціалізму — ватажкам робітничого класу. Він утік туди, де б'ються живі серця, де кипить життя, де є л ю д и, де накреслено майбутнє...»

Дурень... Що він плеще? Франція, де він опинився і звідти пише оце: «є тим краєм, що твориться майбутнє, де кипить життя, де є люди...».

Химерник...

А проте... тепла радість розтопила серце... Неро, якого я поховав думкою, живий, хоч і далекий від мене. Цього було досить... Мій друг Неро живий. Чи може бути більше щастя? Друзі, як казав Ціцерон, хоч і розлучені, але близькі один одному. Друга за гроші не придбаєш. Радість, що опанувала мене, дала мені зрозуміти правдивість Сократової думки: мати друга — найвище добро на землі.

— Ліє! Це лист од Неро! — гукнув несамовито до другої кімнатки, де біля столу маячіло її убрання. Вона так старанно готує свою каву...

Лія втопила на мене свій здивований погляд і не промовила ні слова...

— Що ми повинні робити, скажіть, будь ласка,— хрипів марудний післанець од рудокопів, прибувши з далеких копалень.— Страйкувати чи дякувати... До нас прибуло тисячу нових емігрантів італійців, греків,

рутенів і інших... Директор нам заявив: хоч ми й могли б їх найняти втрое дешевше, як вас, але ми цінімо наших робочих. Ми тільки вам зменшимо платню на двадцять п'ять відсотків і нікого не звільнимо й не візьмемо на роботу з нових... Зрозуміли?

Післанець нервово скрутив цигарку, заліпив її порепаними губами й поглядав на презеса, чекаючи відповіді...

— Мда... Страйк незручно... Позвільняють... нових візьмуть... а доки ми зможемо втягти їх до себе,— голосно міркував презес.

— Авжеж,— підтакував з-за конторки скарбник,— а там у нас аж чотириста членів... Це місячно губити мемо п'ятдесят доларів.

Рудокоп більмами кидав навкруги, не доміркуваючи реплік презеса й скарбника...

— Як ви гадаєте? — звернувся до мене презес.

— Я? Заждати поки що...— невиразно промовив я.

— Так, так,— підхопив презес,— іменно так... заждати, доки втихомиряться... а там побачимо...— гаряче умовляв він посланця. І ніби жахаючись, щоб той ще щось не запитав, потягнув його до мене.

— Ось, дивіться. Чудові книжечки незабаром будуть, листівки. Нові цілком... Чудові думки... Прекрасна пожива для наших товаришів...

Післанцеве обличчя розсунулося дитячою усмішкою:

— Це дуже добре... а то чиста нудота... Може, хоч одведуть сум. Не допомагають ні кнайпи¹, ні віскі, ні салуни¹ з пивом. Ссе отут... і край... Ви хоч би швидше вже до нашого відділу Ойдса присогласили... Давно чекають люди на добрий мітинг.

— Авжеж, атож,— заспокоював його презес.

А мені не давався переклад. Ну, чи зграбно воно виходило:

«Американські умови розвитку економічних факторів — є такі одмінні од більш-менш статичних країн зі сталим робітництвом... Величезний хуткий темп розвитку промисловості такий, що він сам дасть робітництву винайти о с о б л и в і шляхи боротьби для перемоги. Тут надто тяжко радити якісь рецепти, на

¹ Кнайпи (пол.), салуни (англ.) — бари, пивні.

підставі європейського досвіду, зовсім одмінного від американських умов...»

Цитати з листа Неро кружляли в моїй голові... «Тупоголові...» «Нема людей...» Ціла низка його прикрих наклепів... А як же те, що я перекладав для брошури: «Само робітництво знайде шляхи»?..

Яка ж тут моя роль — перекладача; презеса, цілої партії й усіх, всіх ватажків?..

Ойдс — це той сивий дідок, що говорить запальні промови... Щоб послухати їх, сходяться не тільки робітники, а й самі фабриканти, які залюбки плещуть йому після промов.

Ах, як красно говорить, яка чудова дикція... Що за краса рухів... Що за пророк... Як чудово буде тоді всім людям... Тоді, коли не буде наймитів і господарів...

А поки що... час на спочинок, бо вже перша година, а завтра о шостій на роботу...

Всяка маленька гарна річ краща й сильніша за сотні більших поганих. Але всякий незначний, противний комусь проступок сильніший, як сотні гарних учинків. Так трапилось і сьогодні на зібранні ради асоціації.

Прибув величний Ойдс. Оригінально: до сьогодні всі ватажки асоціації хилили перед ним голови. Бо ж це він той цемент, що скріплює робітництво в організації, це ж він вічно роздухує припалій золою вогонь, що безперестанку горить у одних робітників жаром ненависті до експлуататорів. Це ж він своє життя віддає цим темним масам, замість того щоб спокійно жити в розкошах...

І от цей Ойдс сьогодні гримнув на ватажків асоціації. Він прозвав їх кастрируваними жабами, що плазують біля панелі по вогкій землі, не зважаючи злізти на панель... Він вимагав страйку, а не вичікування; він доводив, що з одними тільки новими емігрантами-робітниками шахтовласники не впораються в копальнях... Врешті він казав, що конче треба допомогти національним організаціям у їхній виховній роботі серед різних національностей емігрантів, що все прибували... Інакше він одмовлявся їхати на мітинг... бо він не має бажання плести там дурниці, коли гірникам знижують платню на двадцять п'ять відсотків...

І що ж?.. Городник посинів, адвокат пополотнів,

а віце-презес, «почесний робітник» невідомої професії, пожевк...

Вони жаби? Ні, вони не подивляться на Ойдсову сиву голову; вони розкажуть всім робітникам, як уміє їх зраджувати старий приятель Ойдс... Адже це він з пихою відмовляється їхати до чорномазих рудокопів... О, вони йому покажуть!.. Він назавжди згубить авторитет серед членів їхньої асоціації того району...

Вони так і підкреслили — «нашої асоціації»...

Старий Ойдс потряс сивою головою, кинув навкруги своїм орлячим поглядом, немов шукаючи серед них людини, і... підійшов до мене... Він мав вигляд людини, яка тільки щось згубила й шукала згублене...

Адже ж ми старі приятелі. Правда, я бачився з ним тільки один раз ото у Дені, далеко, на другім кінці країни...

Я мимохіть підвівся. А він, хитнувши головою назад, мовби відмахнувшись від настирливої мухи, запитав:

— А ви згодні з ними?..

— Я, бачте ж, тут нова людина... Врешті я лише редагую й перекладаю літературу для асо...

— От і добре. Ви їм будете складати нісенітниці про мене, щоб ширити серед рудників... Чудово!.. Так...

Я здвигнув плечима. Що я міг сказати розлютованій людині?

Ойдс невиразно мотнув руками, розціпивши пальці, й пішов до дверей... Він хвилинку затримався біля них, притуливши середній палець до лоба, ніби концентруючи під ним якусь думку, потім повернувся й, не звертаючи уваги на галас в кімнаті, підійшовши до мене, спитав:

— Це той, як його... Високий, енергійний, зі зморшками поверх носа... Грек, здається... Ваш приятель?.. Ви посилали тоді його до мене?..

— Неро! — зрозумів я.— Авжеж він... він тепер...

— Певне... То напрочуд енергійна людина... Енергійна напрочуд людина... повторював він, повернувшись до мене спиною й виходячи з кімнати...

Мені стало соромно. Ясно, Ойдс мене зневажав. Ні, він мене зовсім не помітив; розмовляв немов зі скляною, прозорою істотою, крізь яку йому треба було перемовитись з якимись невідомими мені людьми, що, певне, давали йому моральну підтримку...

Я згадав великого буддійського філософа. Отак він

іноді розмовляв із подібним до людей камінням, статуетками й малюнками... Не тому, що він у них відчував щось містичне, а тільки тому, що круг його в той час не було людей, хто зрозумів би його,— хоч зрозумів, коли не порадив...

Це треба розповісти Лії. Бо ж тільки вона могла розгадувати всякі химерні речі. Лія, моя подруга, напрочуд стає розумною. Іноді вона розуміє речі багато глибше від мене. Та й справді — вона має доволі часу, щоб читати різні книжки, пораючись у загальних картках книгозбірень...

Межи моїх думок застряла стріла гострих слів, що кинув один з асоціації серед гармидеру змагань.

Чому саме це спрямувало мої думки на змагання, я не розумію, але я яскраво чув:

— Нам треба покинути бавитись з національними організаціями, що там комашаться серед самих себе, не віддаючись усією істотою нашої справі.

Промовець говорив енергійно, голосно, доводливо й спокійно. Згадане ним ім'я «Ойдс» відразу припинило розмови, і промовець казав далі:

— Ойдс говорить дурниці за цих безперестанних страйкбрехерів. Нам треба всіх їх взяти в загальноамериканську боротьбу з капіталістами, з урядом... Отож з урядом, що підтримує заводчиків. Бо доки ці національні революційні організації будуть дбати тільки про революцію в своїх країнах, доки вони будуть сваритися поміж себе за поділ країв: поляки з росіянами за Польщу, українці з поляками і з тими ж росіянами за Україну й Рутенію, айриші з англійцями за свою самостійність, а греки й турки — теж,— наша робота тут буде безнадійна... Треба всіх їх повернути до загально-революційної роботи там, де вони живуть,— в Америці... Бо ж хіба даремно всі вони себе прозивають інтернаціоналістами... Так хай же справді будуть ними!..

Всі мовчали... Лише презес, удавано кашлянувши кілька разів, щоб звернути увагу товаришів на те, який він хворий, промовив:

— Так, так, це справді таки є той... справді варто про це поміркувати... Іменно добре поміркувати й вирішити, як він говорить...

Правник позіхав, поглядаючи на свого годинника й на презеса, що врешті, побачивши в руках його чорне

з золотою обвідкою кружальце останнього фасону а la Mitad,— сказав:

— Та й засиділись же ми...

Я лишився сам-один... В голові було порожньо. А серцеві чомусь боляче, наче я кого тільки що безвинно образив.

Немов хворий, склав свої переклади в теку і почва- лав з асоціації.

До ліфта поспішав і той, що говорив про радикальні заходи. Він кинув поверх мене поглядом і, дивлячись на дошку розподільних штепселів, нервово сіпав себе за щоку.

Мені пригадалася його ціла промова. Чому прийшла йому така дивна думка? Невже національні групи не беруть участі в загальноамериканським житті?.. Чому йому захотілося, щоб вони зовсім відмовилися від свого національного визволення?.. Адже це йде сту- пень у ступінь із всім інтернаціональним рухом...

Мені закортіло його поспитати. Та в цей момент ми вже злетіли з свого вісімнадцятого поверху, і бой відчинив вихідні двері ліфту.

Просунувшись крізь нових пасажирів, що поспішали нагору, я вийшов на вулицю... Але мене не покидала думка: чому цей промовець був проти національного об'єднання?.. Чому він згадав про ті малі нації, що стогнуть під ярмом хижацьких метрополій?

Я навіть забув сісти в автобус і, затурканий цим дивним для самого себе питанням, ішов по якихось суточках. Але я відчував, що далеко не відстаю від промовця... Він теж заклопотано поспішав уперед.

Коли він звернув до дверей якогось будинку, я ми- мохіть кинув оком на них, і перед моїми очима майнув лагідний напис: «Russian consulat».

А я й не знав, що отут той самий консулат, якого уряд жорстоко гнобить увесь свій і чужі народи.

Невже він пішов сюди?.. Ні, це, певне, галюцинація... Мабуть, він увійшов у оті другі двері або й оті перші...

Невже їхній агент?.. Треба бути йолопом, щоб так необережно поводитись... Ні, певне, це помилка... Цей промовець пішов до інших дверей... А проте хіба, крім консула, не може бути приватних мешканців у цьому будинку, за цими дверима?.. Адже ба, який величезний будинок... Тут сто консулатів улізе!..

Звичайно, це помилка. Це моя хороблива сьогодні голова вигадує різні дурниці...

Лія зустріла пустотливою кізонькою. Вона вже все, призначене на сьогодні, встигла зробити: вивчити перші правила мови, прочитати потрібні місця, що суперечать дивацьким теоріям моїх перекладів та спостережень Неро, зготувати обід, прибрати в хаті і навіть прочитати листа від Неро й написати йому відповідь...

— Та ти послухай, які новини він сповіщає, — бавлячись, штурхнула вона мене в груди своїми чудесними кулачками, що затисли обгризений листок паперу. Ясно, що то був лист від Неро; адже він інакше не пише, як на обгризках всякого папіряного мотлоху. — Ти тільки слухай: «Передай своєму тюхтієві, тобто моємулюбому другові Лео, найроботящішій в світі людині, таке: наші тут дізналися (звичайно, не ваше діло знати, яким способом), що російський уряд вимагає від своїх агентів у Франції (і, напевне, також від американського), щоб ті старалися спрямувати всі революційні російські групи на активну боротьбу проти капіталістичного світу й уряду в тій країні, де вони перебувають, виходячи з «інтернаціональних» принципів, і одночасно уживали всіх заходів для боротьби з сепаратистичними химерами і поділом за національними ознаками. Цим російський уряд намагається вбити двох зайців під виглядом інтернаціоналізму: розтרוшити революційні національні осередки, що полегшить урядові боротьбу з російсько-революційними організаціями, а також викликати в країнах, що дають притулок політичним емігрантам, заборону в'їзду туди, на зразок Німецької імперії...»

Такий дивний збіг обставин — сьогоднішня промова члена асоціації, його зникнення в дверях російського консульства та лист Неро — зовсім вибили мене з колії нормального мислення.

Я вже не розумів ласкавих пояснень Лії за якісь її дивацькі думки про нашу подорож разом з Неро та інші нісенітниці...

Я мусив зауважити їй, що сьогодні ми неодмінно підем до кіно і що дорогою я розповім їй про новини в асоціації. Адже Лія щодня вимагала справоздання

мого робочого часу... Жіноча химерна звичка перевіряти свого чоловіка в його «дійсних робочих» справах.

— Ти гадаєш, потрібен страйк? — запитала Лія, коли я розповів їй інцидент з Ойдсом.

— Цього я не можу сказати, бо не зовсім досконало знаю їхню внутрішню роботу. Із звітів Мезабського басейну видно, що гірники працюють десять годин; за це все вони мали по два з половиною долари. Їм ніколи своєчасно не виплачують зароблене; система надуживань босів показує, що на кожного робітника припадає понад півдолара всяких штрафів; неспокійних гірняків систематично перевозять до твердих забоїв, а на м'якші ставлять підлесників... Створюється поміж самими робітниками антагонізм, задушлива атмосфера... Тепер зменшили платню на двадцять п'ять відсотків. Коли взяти все на увагу, то вийде за нормальний робочий день трохи більше, як п'ятдесят центів...

— Тож, безперечно, Ойдс має рацію — треба страйкувати! — енергійно ворухнулась Лія. — Треба бути не знати ким, щоб цього не розуміти.

Я був «не знати чим»... Це кинула Лія. Вона мала рацію... Мені стало душно серед людської комашні, що вилізла ввечері на залиті електрикою вулиці. Веселі, ситі люди поспішали до театрів та кіно... Гомін пішоходів, яскрава електрика, що безперестанно відбивалася навкруги — на гладкому асфальті, авто, вітринах та чищених черевиках — все це навівало настрої свята. Проте я мусив відповісти Лії:

— Коли б вибухнув страйк, то робітників звільнили б, залишивши там невеличку купу лизунів, та ще б знизили платню, набравши недосвідчених в роботі емігрантів, що оце прибули на щастя шахтовласників.

— Тож знову справедливо каже Ойдс: ці нові гірники не працювали б так, як старі, — гостро сказала Лія.

— Звичайно, але ти забуваєш, що позбавлення їх роботи припинило б внески до асоціації, а можливо, навіть деякі робітники вийшли б з неї і вступили до Загальноамериканської федерації.

— То чого ж Західна федерація не увійшла в спілку з Загальноамериканською, щоб дати опір одностайно? Я цього зовсім не розумію! — кинула Лія, звернувши увагу на пристойного джентльмена поруч нас.

Ми були в фойє кіно. Публіка досить терпляче розглядала різні плакати, зорила за вітриною живої елект-

рореклами та за кутом, де бутафорний індієць показував матеріал, з якого було пошите його вбрання, і який на цілу Америку можна було добути тільки в крамницях Джаб і К⁰...

Джентльмен, одягнений в досить пристойну пару, наблизився до нас, його лице земного кольору було все в зморшках, як викручений мішок. Він запитав:

— Ви про Західну федерацію... Я теж був її членом...— І він, не чекаючи реплік з нашого боку, як пристойний американець, що знає ціну свого громадянства USA, іноді спиняючи розмову, щоб відкинути прилиплу до зубів гумку й знову кинути її в рот для жування, розповідав нам:

— Ще рік тому я працював за організатора Західної федерації в штаті Айдахо... Колись, років десять тому, і навіть ще не дуже давно, Західна федерація несла високо революційний стяг... Вона не могла бути в спілці з Всеамериканською федерацією, що існує тільки для того, щоб бути оазисом ошуканців... Адже відомо, що там верховодить купка пройдисвітів, і ці пройдисвіти, живучи не так уже таємно на утриманні капіталістів, роблять все, що треба шахтовласникам. Ба й більше, шахтовласники наших районів частенько звертались до них за допомогою... І що ж — вони всякими засобами стромляли нам у колеса цурпалки, щоб зламати всяку боротьбу з шахтовласниками. Навіть доходило до того, що в копальнях Букер-Гіля, де їм пощастило затягти до себе зо два десятки членів,— вони умовили їх піти до губернатора й суду, щоб той видав injunction¹. Більше десяти літ тому, коли напередодні цього закону страйк таки відбувся,— наших арештовано поверх півтори тисячі душ...

Джентльмен пошкріб пальцем у роті і, знову заклавши гумку, казав далі:

— Не диво. Всі знають, що в графстві Лугано начальників поліції, шерифів утримує не штат, а шахтовласники... Від підприємців вони мають щороку принаймні чотириста тисяч доларів... А тут ще допомога Всеамериканської федерації... Звичайно, нас розбито... Та це пусте, коли взяти, що ми мали ще багато інших засобних штатів у своїх руках... Так ото поки ми робили діло на місцях, декого з наших верховодів

¹ Судову заборону страйку (англ.).

приголубили підприємці, і на виборах у верхи пролізли ворожі революційні традиції Західної федерації елементи... Я кинув роботу й тепер працюю за кельнера в кафетерії. Федерація відразу змінила позиції та йде за кивко-моргами з каси шахтовласників... Не диво... Вони, напевне, зіллються з Всеамериканською федерацією, коли поділять у ній посади... Даремно Ойдс витрачав перед нами слова. Адже він чудово знає, що у керівничій асоціації західників сидять самоїди...

Коли джентльмен замовк і, сплюгнувши гумку, витяг кiset і люльку, Лія подивилась на мене довгим зажуреним поглядом, крізь який світилася іронічна усмішка... Вона ніби говорила мені: «І це ти на них працюєш?..»

Я закашлявся й потермосив свій комірець, наче він душив мене. Було справді душно в цім фойє, де було повно таких, як оце ми й джентльмен, що принесли свої центи Сімена-Комтані, щоб подивитися, як файно колись американський громадянин на о.Гавайї, оточений з усіх боків тубільцями, боронив американський стяг...

Джентльмен, що сидів поруч нас, в трагічні моменти картини своїм хрипким сміхом заглушав шелест проєкційного апарата, а коли на екрані заманячів прапор і в задушній залі розляглися оплески, наш сусід плюнув поперед себе на механічну скриньку-шоколадницю і вийшов геть.

Лія смикнула мене за полу і стиха промовила:

— Ходім.

Я відчував кожную мить, що стаю манекеном у руках купки пройдисвітів. Моя робота полягає в перекладі, скороченні й редагуванні соціалістичних творів. У мене нема часу на те, щоб увірвати хвилиночку на самовиховання. Бо ж хіба то й вся наука, що в тих соціалістичних перекладах і компіляціях? Я стаю одинокий, як чернець, що, крім своїх псалтирів, нічого не знає. Але я відчуваю, що Лія стає вище від мене. У неї є час. Вона бігає по книгозбірнях, вона читає силу-силенну всякої літератури. Я іноді і не маю що сказати на її зауваження про такі речі, що я й не звертав на них уваги.

Нещодавно вона мені заявила, що матеріалістичний світогляд був одкритий давно, перед християнською

ерою, а початки соціалістичної науки лежать у фрагментах грецьких та римських філософів... Вона мені пояснила, що Арістотель був марксистом. Інша річ, що тоді не було розвиненої індустрії й техніки, проте — матеріалістичне розуміння історії й світу — дав Арістотель... Арістотель — аристократ, прибічник царя македонського...

Я чудово відчував, що вона десь плутається межі проблемами історичного матеріалізму й матеріальної фізики, проте я не міг говорити з нею. Я почував себе теоретично безсилим. Я бачив, як низько я починаю падати. Цей факт вже не давав мені спокою. За мною стояла невідома сила й підводила мою дружину щабель за щаблем вище від мене. Я згадав першу нашу зустріч, і мене охопила звіряча заздрість... В серці заворушились невідомі перше чуття ремства.

Проте Лія була до мене ласкава, як і раніш. В нашому особистому житті я не відчував погіршення. Як і перше, віддавала вона мені всю силу своєї пристрасті й ніжної любові.

Людина й суспільство керуються в житті двома елементами: ентузіазмом та інтелектом. Вони завжди в боротьбі між собою. Перший є анархічний в своїх проявах і своєю надмірністю чи квалістю часто гублять і другий, тобто певний порядок життя людини чи суспільства.

Я гадав про себе й Лію. Вона інтелектуально починає переростати мене! Ця гадка ранила моє серце... Мимохіть згадав я Неро, того гарячого ентузіаста, що сміливо майнув за океан і що його сила відчувається й тут... Вона незримими путами впливає на Лію, мою веселу бадьору дружину, що ото вовтузиться тепер у куті біля якихось моїх старих рукописів, що від кожного її руху віє життям, жаданням і гнучкою силою, здатною перебороти життєві напасті.

— Ти знаєш, що мені спало на думку, — несподівано перебила мої думки Лія. Вона шаруділа в куті паперами й, схилившись до них головою, продовжувала: — Тобі треба покинути свою роботу.

Немов шпилькою хто пройняв мене; я затрясся від болючого передчуття. Її голос з кутка мені здався таким різким, дзвінким. Я навіть перелякано озирнувся, ніби боявся, щоб хто не підслухав її слів.

Тим часом вона досить спокійно продовжувала:

— Ти там працюєш, як віл... Я ось дивлюсь на ці твої рукописи, і коли гарно до них приглянутися, бігме можна сказати: вони не варті й ламаного шеляга... Все це є ошуканство... Годувати людей порожніми, не вартими уваги словесами й словами... Ну, скажім, хоч ось цей шмат...— вона відхилилась трохи до світла й читала: — «Робітник — найслабший елемент сучасної суспільності — ізольований, буде безборонний перед експлуатацією з боку економічно міцних елементів. Тільки в упорядкованому об'єднанні пролетаріат досягає соціальної єдності й сили». Скажи, будь ласка, після того інциденту з Ойдсом, що ти розповів мені, і після того, що сказав отой джентльмен, коли вірити йому, чи варто це чого-небудь? — потрясла вона пожовклими листами.

Вона перегорнула кілька листів, пильно шукаючи в них чогось.

— Ти забуваєш одно, люба Ліє,— звернувся я до неї.— «Лідери річ не вічна. Маса раніш чи пізніш дасть ватажків, які доведуть її туди, куди слід...» Тепер треба дякувати, що ці, хоч і паскудні, може, лідери, але збивають до купи робітництво, привчають до єдності, єдностайності...

Я намагався говорити лагідним тоном, але в своєму голосі я відчував нотки гніву...

— Де ж тут єдностайність?.. Та вони ж убивають цим і саму ідею єдності, єдностайності... В інтересах цих лідерів є зберегти цю єдностайність виключно для власного добробуту... Неро правду каже, що всі лідери французьких соціалістів через цю єдність тільки робили собі шлях до міністерських та президентських посад... Чому Неро не згадує, що, окрім Брунів, Вервів Рюжо Рев'їв, були ще й інші лідери-ватажки: Бланкі, Бабефи, Спартаки, нарешті Карл Маркс, Енгельс...

Лія повернула до мене свою класичну головку й примружила від світла очі. Краєчки її вуст ледве помітно затремтіли саркастичною усмішкою...

— Ті, що ти згадуєш, не були лідерами масових об'єднань. Спартак, може... та й той загинув серед численних нікчем, що, певне, хтіли бути лідерами...

— Ти говориш дурниці, Ліє! Це — дивацькі думки неанархічного гатунку.

— Анархічного... кажеш?..— кинула вона на мене блискучий погляд.— Так вони ж не бояться бути обма-

заними горючою смолою... Вони щиро бажають поліпшити добробут робітників... Вони не твої городники-лідери, що сплять і думають про свої тисячі...

— Це пуританство... Треба дивитися далі в майбутнє, а не захоплюватися сьогоднішнім днем...

Мене почала нервувати упертість дружини.

Проте пуритани були глибокими практиками, реалістами й змагалися допомогти людині в боротьбі з силами природи та забезпечити їй через знання максимум життєвих потреб, комфорту... А ти захищаєш скарбника з асоціації, замість того щоб одверто стати на бік Ойдса, що дійсно-таки є соціаліст-пуританин...

Мені обридла така розмова. Вона могла привести до того відчуження, до якого часто приводить незгода в поглядах між друзями, а особливо між чоловіком і жінкою... Я переждав хвилинку і зауважив:

— Не треба, Ліє, про це змагатися... Ти хаотично начиталася літератури та дивацьких листів Неро... Згодом ти сама зрозумієш ці свої хибні міркування...

Лія мовчала й ледве помітно прикусила край своїх малинових губ... Вона сердилася.

Я присів біля неї, легенько звільнив її руку від запиленого рукопису й підніс до своїх уст... Своєю долонею я відчував ще шерхлу, жорстку шкіру її руки — наслідок роботи в прасувальні, і мені спало на думку, що було б з нею ще за кілька років роботи там?.. Передо мною стала місіс Світгарт з її вислими руками, обтягненими цупкою шкірою гусячих лап... Мимохіть я відчув ніби дотик пухкої, рисового кольору долоні місіс Дені з тоненькими пальчиками, оздобленими перлинними нігтиками.

Це була одна мить. Але Лія ніби зрозуміла мої думки. Уважно подивилась на свої руки, ніжно доторкнулась ними до моєї скроні, поцілувала мене в голову й, зітхнувши, підвелась...

— А все ж, поміркую... Чи не краще було б виїхати звідси до Неро?..

Вона промовила це таким чином, ніби їй був ясний шлях нашого майбутнього, ніби вона вже давно його обмірковувала.

Це мене вразило в саме серце й приголомшило до німоти. «Чому з'явилося в неї таке бажання?» — замість відповіді їй заройлось питання. А десь в куточку серця зашкріб гробак поганого передчуття.

Так підкралась до нас, мов тать уночі, перша незгода. Межи нами пробігла легендарна чорна кішка, а слідом за цим мало прийти й волохате майбутнє.

IV

В кварталі Ле-Валу ще з самого ранку збиралися робітники.

Кожен будинок, кожна марудна вузенька вуличка Парижа послала сюди свого синьоблузника, і лише тут можна було дізнатися про мрії й переконання тих, чиї предки пролили кров за комуни, хто незадоволений теперішнім спокоем свого життя.

Сьогодні ж бо жалібне свято Луїзи.

Сонце вже вистромилось з-за Ейфеля й слало своє тепле проміння на холодний брук і будівлі цього району. Святочно вбрані робітники й робітниці стояли купками біля будинків і безтурботно розмовляли.

— Диви, наша Люсі таки врешті притягла свого довгошийого... Вона, напевне, міркує, що пощастить їй міцніше всякого нотаря прив'язати до себе свого амі...¹

А ти чому з'явився?..— нахилившись до малого, літ п'яти хлопчика й потермосивши його зашкарублю рукою за підборіддя прокректав товстенький робітник.

Хлопчисько жваво відхилився від нього, ніби жахнувшись каналізаційної іржі, що тхнула від нього, і бадьоро пропищав:

— А твоє яке діло?.. Ми з татом будемо демонструвати...

— То-то я бачу, який ти здоровенний, певне, на шиї в батька будеш їхати до кладовища?..— усміхнувшись, промовив робітник.

Хлопчик трохи поміркував. Певне, йому до вподоби припала така пропозиція й він зиркнув на батькову спину. А коли повз них пройшла купка робітників, з яких один тримав на плечах мале хлоп'я, він поторсав батька за полу й промовив:

— Візьми й мене так, як отой...

— Кажуть, ніби сьогодні має прийти на свято сам президент,— вставила молода жінка.

¹ Друга (фр.).

— Що він тут забув?..

— Певне, хоче, щоб його поховали коло Луїзи,— додав хтось.

— Нічо... У нас теж є дуже гарні місця,— загадково усміхнувся каналізатор, розглядаючи вчетверо складену випрасовану носову хустку.

— То, напевне, чужинці, ба який Беранже пішов!

Робітники повели очима за кивком того, що зауважив, і побачили низеньку особу з копицею волосся на голові, де ледве трималася новенька плямиста кепі.

— А той другий, напевне, англієць, ну чисто тобі Робесп'єр,— зауважив юнак-робітник.

— Або просто П'єр Робес¹ з нашої вулиці, що вночі лазить по костьолах та віллах,— додав каналізатор.

Тим часом двоє чужинців спинилися на розі, недалеко гуртка юнаків і дівчат. Неро бистрим рухом озирнувся навкруги й промовив:

— Підождімо тут... Ну, диви, бігме на нас всі звертають увагу. І це все через твою клятву копицю сіна на голові. Ну, хоча б справді був поетом чи художником... А то так, чортзна-що!.. убиральник відходів.

Ганс підвів на Неро жалісливий погляд. Він ніби хотів сказати: «Годі вже насміхатися! Хоч тут перестань. І навіщо згадувати минуле?..»

Але побачивши, що з обличчя Неро не сходить іронічна усмішка, він відповів:

— Слово честі, завтра ж обстрижу... Ти добре кажеш... Нас ніхто б не міг пізнати, що ми не французи, ти глянь...

І він подивився на нове своє й Нерове, правда, не в «інституті краси» краєне убрання...

Неро запихкав люлькою. Він заклав одну руку в кишеню, зручним рухом одкинувши полу пальто, й поглядав навкруги з такою міною, ніби все тут йому давно знайоме, а всі оті люди — його давні приятелі.

— Ти пам'ятаєш портрет Луїзи? — запитав він, не виймаючи люльки з рота й стежачи очима за купою юнаків і дівчат, що вели спокійно розмову.— Глянь на обличчя отієї в рожевій сукні й жовто-зеленім манто дівчини,— продовжував Неро, хитнувши догори підборіддям.

Ганс перевів погляд на вродливе обличчя дівчини,

¹ Гра слів: робес — бандит, П'єр — ім'я (фр.).

яка діловито щось доводила юнакові. Її лице розжевілось від гніву, очі кидали іскрами з-під насуплених брів.

— Чого ж ти здвигаєш плечима? — суворо запитав Неро, — адже бачиш, що то вилита...

— Неро, ти вже хоч тут не жартуй і не погань імені славетної людини.

— Ти мене не розумієш, — байдуже промовив приятель і замовк. З його обличчя зникла усмішка, а примружений позір зупинився на блискавичній золотій кулі, що вигравала десь далеко в небі над будівлями...

З-за рогу шеренгами сунула ватага люду... й окремі купки розтали в їх гурті.

Процесія потяглась довгими вузькими вуличками, чимраз більше зростаючи. До неї струмочками вливались одиниці і групки, що текли з розбіжних завулків до загального річища процесії.

— Ви вже тут? — продзвенів жіночий голос позад Неро.

Приятелі разом озирнулися й зустріли приємну дівочу усмішку.

То була Аннет — донька Апорта. Вона була не сама. Двоє, мов близнята схожих один на одного, добродіїв, убраних у сурдути клерків із *Chambre des deputes*¹ простягли свої маленькі зеленаво-білі долоні.

Неро й Ганс привіталися мов із давніми знайомими, й Неро кинув до них:

— А ви все боїтеся покинути Аннет напризволяще, щоб не загризли її «сині блузи»?..

Добродії чемно усміхнулися, зиркнувши один на одного, немовби питаючи: «Чи варто відповідати на таке нечемне питання...»

Аннет блиснула зубками — певне, їй приємно було почувати, що її стережуть аж двоє. Вона відповіла за них:

— Атож, хіба зле бути церберами такої молоденької, недосвідченої та до того ще й не поганої на вроду дівчини?..

Вона сказала це чомусь Гансові, що, почервонівши до вух, кліпав на неї очима.

¹ Будинок парламенту (фр.).

— А чому ви не в лавах? — запитав один з її провідників.

— Було б якось негаразд, пане Жю-Со, мовчати, коли треба співати, а ти не знаєш тієї, що співають, — відповів Неро. — Проте вам, панове, варто було б там бути... Адже напевне ви всіх найреволюційніших пісень Франції знаєте, — додав він, поглядаючи то на одного, то на другого.

— Не почніть знову сварки, будь ласка, — звернулася до Неро Аннет, — адже ви добре знаєте, що це з моєї вини. Там між ними за нас всіх тато. Він сьогодні говоритиме промову. А коли б ми були в рядах, то не знати ще, чи почули б її... А тепер... краще вже підем до Валуа.

Вулиці були вже повні люду... З бруку лави вже розсунулися на панелі й коли б не Неро з своїми енергійними штовханами, приятелям не довелося б протиснутись на кладовище. Вузенькою стежкою поміж гробками нічого було й думати пройти.

Там сунулось без краю люду, й приятелі звернули слідом за іншими безбожниками поміж могилками. Щоб добутись до місця, де мала бути імпровізована естрада, треба було пройти по низеньких гробках, про які давно вже не дбали людські руки...

— Така сила люду. Невже це все революціонери? — голосно промовив Неро, озирajući безмежне море голів. — Невже все це соціалісти?

— А ви що ж гадали? — відповіла Аннет, глянувши догори, Нерові в вічі. — Тут є всі спілки, починаючи від батькової найреволюційнішої — металістів, аж до тихих друкарів та залізничників...

— Коли вони всі такі революційні, як оці ваші цербери, недалеко Франція заїде з своїм соціалізмом, хоча б вона двадцять комун пережила, — промовив Неро, озирajući публіку.

Ганс не зводив з свого приятеля очей. Він нервував, певне, тому, що той на нього не звертав тепер жодної уваги. Він ніби сподівався, що Неро знову почне грубіянити, і ждав випадку застерегти його від цього. А коли Неро промовив таке, що від слів його повитягалися обличчя у провідників Аннет, — Ганс ледве помітно смикнув приятеля за полу.

Неро кинув погляд на нього й, забачивши, що той

щось виморгував, хмикнув носом і, перевівши погляд на добродіїв, ніби на злість Гансові, додав:

— Диви на цих революціонерів у смокінгах з парламентського передпокою й учись робити в Росії революцію!

Ганс закашлявся... А Аннет, що від її меткого зору не сховались Гансові киви-морги, зареготала.

Її два приятелі насупилися, обличчя їм нахмурились, вони ледве стримувались, щоб не зірватися на нечемність... А один з них зауважив:

— Негаразд, Аннет, сміятися на кладовищі...

— Чи ба? Сміятись не можна... Що ми по гробках товклись, а тепер пан Жю-Со уп'явся закаблукками всередину могилки, то нічо...— І Неро засміявся, зневажливо схиливши набік голову.

— Ви, Неро, помиляєтесь,— зауважила Аннет, зійшовши з безформного горбка, що сп'ялась на нього.— Сорок восьмого року і за часів комуни всі йшли проти монархії й реакції... Ви забуваєте французьку вдачу: француз — це порох; тільки киньте сірника...

Так, але коли на цей порох линути цебро навіть теплої водички — він вже не горить. Всі ваші революції спалахували на мить...

— Так, одначе на цілім світі Франція перша республіка — не забувайте,— повчально зауважила Аннет.

Неро замовк. Він хвилину дивився десь у простір, а потім відповів:

— Ваша правда, Аннет Я пошуткував. Франція таки дійсно стоїть поперед цілого світу...

— І вона перша буде комуністичною...— гаряче продовжила в тон йому Аннет.

— Франція? — ніби не розчувши, запитав Неро й відразу ж відповів: — Франція не зможе сама це зробити. Вона надто гаряча... на мить. А от інші можуть її зробити такою...

— Хто ж може зробити, коли ми не здатні на це? — запитали разом Аннетині доглядачі.

— Тільки не французи,— недбало відповів Неро.

Заспівали «Інтернаціонал»... Дехто зняв кашкети... В ту ж мить ще далі понеслась «Марсельеза»... А поблизу у великому колі — «Луїзин марш»... Все це зливалось у повітрі в якусь дивну хаотичну мелодію, а проте підвищило настроїв люду... Море ворухнулось, штовхнуло задні шерехи... Аннет мусила відступити,

а слідом за нею і її приятелі. Тільки Неро нерухомо стояв на низькому сірому камені, а за його полу тримався Ганс.

З середини натовпу зачувся хрипкенький басок.

Так. Це говорив Апорт. Він говорив про людинність, про великі революційні традиції, про єдність трудящих, про світові обрії, що стеляться перед нащадками великих комунарів до нового життя, де не було експлуатації, де праця не буде тягарем, а насолодою життя, як вона є насолодою для вченого, винахідника, поета...

Потім його місце заступив огряднений депутат. Він говорив про те, який розбрат несуть поміж них різні політикани та божевільні люди, які не хочуть зрозуміти, що кожен соціаліст повинен єднатися з підприємцями...

На його місце став тоненький рахітичний чоловік з блискучим пенсне... Він доводив, що парламентська більшість утворить рай на землі, й похвалявся знищити чисто все, коли урядові агенти будуть стояти тому на перешкоді. Він погрожував навіть поновленням комуни 71 року...

Неро далі не міг слухати. Зітхнувши, він ступив з каменю на землю й, узявши лагідно Ганса під пахву, тихо промовив:

— Ходім, браток, зваримо краще раків та кави...

У Ганса розпливлися вуста, і він зручно почав протискатись поміж людьми далі, до середини кладовища, де сумно притислись один до одного гробки.

А коли їм пощастило продертися крізь живий людський ліс і опинитися на вулиці, Ганс зауважив:

— Де ж Аннет?

Неро нічого не відповів. Він підвів брови, зморщив чоло, почував чуба й подивився на молоду пару, що, притиснувшись до паркана, тихо про щось змагалася...

— Чи це не та, що я тобі показував? — спитав Неро.

Але Ганс, заклавши руки в кишені, мовчки здвигнув плечима.

Він не міг говорити, коли його руки були зайняті.

На розі їх спинив невідомий цивільний суб'єкт і досить чемно попрохав поїхати з ним до району. Там, мовляв, виявлять, чи вони, чи, може, хто інший зневажав Францію.

Ганс зблід, як місяць узимку. Його губи тремтіли.

Неро уважно подивився на суб'єкта в маренговому пальто, через його голову на полиця на тім боці вулиці, що поглядав на них своїм досвідченим оком, мовчки крутячи цигарку, й промовив:

— Гаразд. Ідемо.

V

«Коли люди порушили заповіт Бога, що він давав людині після гріхопадіння — «Будете в поті чола заробляти собі хліб», — тоді всемогутній наслав потоп на людство, залишивши одного праведного Ноя. Одначе й після такої науки сам Ной, після потопу, почав пиячити, поклавши всю роботу на своїх синів... Відтоді знову почався межи людством визиск — старші визискували молодших, потім розумніші — дурніших, сильніші — слабших, хитріші — простаків.

Тоді Бог надумав удатися до останнього способу, щоб викорінити між людьми кривду й насадити рівність. Він скликав наймудріших з людей, а саме: Мойсея, Христа, Конфуція й Магомета і велів їм розійтися по всіх світах, щоб повернути людські душі.

Розійшлися великі пророки, захопивши з собою товаришів та прихильників.

Але соціальні стосунки так тяжіли над людьми, що нашим мудрецам довелося своє вчення пристосовувати до крайових і народних умов.

Згодом ми бачимо, що мудрих пророків перехитрували вчені визискувачі, пристосовавши їхню науку до свого впливу на робітників... Через це люди, на чолі з пророками, почали війни поміж собою, а як війни потребували великих витрат, то в цілому світі пішов такий визиск, що Бог після кількох тисячоліть зовсім одвернувся від людей, покаравши своїх висланих пророків. Минули віки, й Бог знову зглянувся на людство та його страждання, але не міг нічого вигадати, що б привело людей до рівності. Таке безмежне було рабство одних і панування других. Тоді Бог для остраху взявся до останнього способу — він витяг з своєї скрині все насіння правдивого знання й кинув його на землю межи рабів, але вони не знали, що з ним діяти, й показали визискувачам... Ті були розумніші, вони посіяли його, і їм уродилися вчені та мудрі люди. Але

їх виховали визискувачі. Тому вони всі свої знання поклали на те, щоб якнайсильніше й найліпше визискувати рабів. Медицина продовжувала віку змученому й хорому рабові, техніка витворила нову зброю для погроз і катування рабів, побудувала в'язниці та кільчасті табори, звідки б не могли втекти винуватці; залізничі — щоб швидше перевозити рабів з одного місця до другого та свої скарби й крам... освіта дала спромогу визискувачам виховувати своїх дітей та своїх слуг, щоб вони були розумніші за рабів. Вони вивчили цілу людину — різні її психологічні прояви, витворили відповідні до психіки різноманітні звичаї, щоб впливати на маси не тільки зброєю, але й певною вигаданою мораллю...

Різні науки, як філософія, теософія, право, природознавство... служили визискувачам проти рабів.

Згодом, побачивши таке, бог перелякався й назавжди зарікся втручатися до людських справ.

Такі страшні були наслідки створення людини.

Минуло ціле тисячоліття. Більшість людства стогнала під ярмом меншості. Той стогін лунко нісся до неба, не маючи жодної відповіді... І тоді Святий Дух метався по пустих небесних просторах, не здолаючи заглушити страшний стогін з землі. Віки він метався в муках по небі, в розпуці прислухаючись до тяжкого лементу рабів на землі.

Він кілька разів залітав до Бога, питався, чи не допоможе той людям. Але щоразу Бог безпорадно низав плечима й стомлено відповідав йому:

— Не можу нічим пособити — безсилий я. Мою силу — любов до всіх — злі духи вбили й замінили гнобленням.

Й відлітав Святий Дух від Бога.

За цей час він перечитав книгу віків, переглянув всесильне знання Всесвіту, шукаючи відповіді на жалобні стогони знизу.

Врешті, після сотень літ він потрапив на конечну аксіому в книзі космічного закону. Вона казала: «Наколи людство згубить своє первісне призначення, знехтує всі закони природи, занедбає велику всесильну любов — єдиним поворотом до вічного щастя людства — до знищення всього злого, щоб повернулась вічна, всесильна любов, — буде втілення міцного Святого Духа в душі пригноблених. Він допоможе їм захопи-

ти цілий Всесвіт в свої руки і на трупах гнобителів створити нове життя — життя вічної рівності, краси й любові».

Відтоді покинув Святий Дух небесні околиці, де запанувала сумна пустка. Дух злетів до пригноблених надати їм енергії та сили до творення нової ери, ери святого царства на землі. Він розпустив свою силу в морі крові замордованих віками рабів, скинув із сонця запинало, вимочив його в крові і, яко стяг нового життя, одірвав з нього кожному пригнобленому червону стьожку, намочену в крові згиблих поколінь робочого люду.

От звідки почалась нова релігія комунізму — що його прапором є червоний стяг.

Хто не має цього прапора — вступайте до шерегів нашої соціалістичної революції. (Членські внески можна надсилати поштою: вулиця Грегора № 11247-а)».

.

Коли я скінчив диктувати, Лія дописала останні літери, чомусь склала листки вчетверо, вклала в конверт і, потягнувшись від втоми, промовила до мене:

— Тепер, Лео, візьми ти перо й пиши, що я тобі казатиму, — і вона поклала передо мною чистий лист поштового паперу.

Я нічого не розумів. Я мусив негайно віднести переклад до бюро, бо завтра його треба вже було надрукувати в числі кількох тисяч примірників.

— Пиши: «Любий Неро! Надсилаю тобі цікаву брошурку — зразок роботи Лео в його асоціації для виховання робітничих мас. Цей переклад взято з брошурки Ньюджерського єпископа і ідеолога християнських соціалістів. Як бачиш, революційна Леова асоціація ось таким псалтирем заохочує до себе тих робітників, що ходять до церкви й покладають свою долю на «господа бога». Ти розумієш моє становище — відчувати кожну мить таку мерзотність і бачити, що Лео з нею мириться, а часом навіть вихваляє...»

Я не міг стерпіти.

— Ліє, — промовив я, поклавши набік перо, — ти кажеш неправду... Я ніколи не вихваляв цього. Врешті, я не розумію, до чого тут Неро, коли переклад треба здати до друку.

Вона зареготала, мов навіжена, і в її очах заблищали неприємні вогники...

— Ти не вихваляєш?.. Не вихваляєш?.. А те, що ти турбуєшся про це безглуздя й не хочеш його віддати до бюро, хіба це не все одно?.. Ти не маєш і краплини людської гідності!.. Це знищити треба, бо на пальцях лишиться бруд від цього... І ти хочеш, щоб я тобі помагала в такій роботі? Ніколи! Це моя робота, і я її надішлю Неро. Хай знає, чим ми тут живимосся... Соціалісти?!

Вона вихопила недописаний листок, нервово черкнула на ньому своє ім'я й хутко вклала в пакет.

Я сидів приголомшений... Лія ставала нетерпимою.

Це був другий інцидент. Серце тужно стислось. Я їй нічого не відповів. Мені спало на думку: адже ж це вона була причиною, що я працював в цій асоціації, що я її член... Що я зробив поганого — не розумію. Хіба не все одно — не я, хтось інший перекладатиме це. Чого вона хоче? Хіба вона не має на господарство щотижня п'ятнадцяти доларів?

На душі була мокра холодна осінь.

Дзвоник у передпокої гостро хляснув по нервах. Лія схопилася, її лице пашіло огнем і світилося радісною усмішкою. Вона вже не гнівалася. У неї в руках був лист.

— Ні, не від мами, — відповіла вона на мій запит і глянула давнішим поглядом кохання.

— Значить, од Неро.

— «Мої любі далекі Лео й Ліє! — почала Лія читати. — Ви знаєте, що таке «лебель»? Здається, це й американське слово, коли що роблять або пакують так, щоб була неодмінно етикетка, що, мовляв, це робили чи пакували члени організації... Так за оцей лебель тут іде страшенна боротьба. Організації домагаються, щоб підприємці неодмінно запровадили таке. Диваки — вони гадають, що без лебелю ніхто не буде купувати того виробу. Цікаво б мені було подивитися на американця або чеха, що йому треба сірників запалити цигарку, як то він одмовиться придбати їх без лебелю?

Між іншим, з-за цього лебелю йде страшенна колотнеча межі революційними й жовтими організаціями...

Ви, певне, хочете знати, що таке по-французькому «революційні» й відки така назва — «жовті». Адже у вас там нема ні тих, ні інших — одна здохлятина...

Гаразд, я розповім вам про них. Революційні, тобто синдикалісти, головне жадають (це після лебелю), щоб усі підприємства перейшли до профспілок і щоб з них мали зиск ті, хто там працює... З того, мовляв, піде соціалістична перебудова. Я тільки не добираю, кому вони землю хочуть передати, та такі речі, як чищення вулиць. А жовті навпаки: ті кажуть — тільки спілка робітників і підприємців, тобто розподіл поміж ними прибутків із зиску приведе до добробуту пролетарів.

Ба, хочете знати, чому вони зветься жовті, а не зелені й не сірі чи сині? Це дуже проста штука... тут колись під час ворожнечі на Монсо-Ле-Мін революційні побили вікна неревольюційним, тобто «істинним робочим», як звали вони себе. Так ті заліпили вікна жовтим папером (не все одно, яким заліпляти: аби ~~ни~~ не летів). Вони, бач, не знали, що хінці¹, замість скла, заліплюють вікна білим папером. З того часу й пішло: жовтий, жовті союзи.

Еге ж, так ото між ними йде весь час страшна колотнеча. Ми з Гансом участі в тому не беремо.

Ми розуміємо, що французи — нарід експансивний, і ладні битись між собою до смерті (тільки не з експлуататорами та урядом), — ми гадаємо, що нам втручатись у їхні хатні «лебельські» справи поки що не варто... Особливо, коли взяти на увагу, як цього жадає руська охранка, про що я вам писав.

Одним словом, ми поки що слухаємо лекції Апорта та його революційних приятелів... (Од нього ніколи ще голодні не виходили, а нашій бідності — п'ятнадцять франків на тиждень на двох — це дуже корисно буває).

Між іншим, забув тебе сповістити: Апорт — єдина тут людина, що ставить партію вище за професійні спілки. Всі, навіть великий Режос, і той каже: партіє, не лізь до спілки... До комунізму приведе не партія, а союз... Он, браток, що! Отож не журіться — вашим Гопкінсам є помічники...

Про наших землячків багато не знаю, чув тільки, що дехто з найреволюційніших — ти, певне, знаєш, — служили і вашим, і нашим; деякі з тих, що, за теорією Апорта, революцію тяп-ляп не роблять, пустилися в філософію — почали шукати бога в соціалізмі чи на-

¹ Китайці.

впаки. Тільки один креміль, що ото раніш цитував тобі брошуру, тепер перебуває тут, замкнувся у своїй мансарді, робить дві справи: нервово ходить по хаті та, як утомиться, сідає за столик і пірнає в море газет, журналів, книг та безперестанку черкає папір. Коли що він видрукує— вишлю.

Поки на все... Збираємося з Гансом на курорт— за Булонський ліс в околиці по гроші. Десь там у одному садку нема загороди. Ганс дізнався.

Тисну вашу заокеанську, повну доларів, руку —
пролетарій, розносець газет

Н е р о

Париж»

— Бач, Ліс. Ти даремно сварилась. Чула, пише Неро — не тільки тут, а й там соціалісти шукають поєднання межі богом і соціалізмом. Певне, так треба...

Лія скоса глянула на мене й мовчки знизала плечима.

— Тут ще є пост-скриптур, — додала вона й почала читати далі: — «Не так давно паризька поліція була заарештувала нас. Коли ми «образи Францію», не знаю. Хіба ж то образа, що французи ніколи в себе не створять соціалізму, як американські капіталісти ніколи не вилікують своїх шлунків від хімізованої страви... Проте нас чемно привезли до району й сповістили, що ми, мабуть, німецькі шпики, а не руські. Чим ми їм могли довести, що ми руські, — адже пашпортів у нас ніяких немає, а до консула ми не підемо. Нас, звичайно, пустили з умовою, що дамо їм офіційну довідку, що ми руські... Наші емігранти й Апорт кажуть, що тут щось не теє, що поліція не має права вимагати цього й що вона просто бере нас «на понт»... Але Ганс нервується й натякає мені, чи не піти до консульату, щоб там дали папірець... Йому, бач, не хочеться покидати Париж... Що з цього вийде, — коли не забуду та коли жив буду, — черкну в свій час. Адже бажання однаково, що обов'язок. І коли паризька поліція бажана мати від нас таку довідку, виходить, вона обов'язана добути її...»

Таверна «Трьох Мадлен» містилася в павутинні латинських кварталів, в завулкові Жак. З чого пішла назва цього півстакрокового завулку, ніхто докладно не знав: хто казав, що вона походить від святого Жака, інші доводили, що тут, у цій мініатюрній вулиці, мешкав колись катюга Жак. Дехто думав, що її названо так тому, що тут колись жила пророча папуга. Врешті таємниця цього завулку ховалася в сторіччях, як і походження тих дивних пахощів, що йшли від кам'яних стін тутешніх будівель. Фактично так звалася й таверна «Жак», але Неро дав їй назву «Трьох Мадлен» просто тому, що господарями її були три привітливі жінки: дві вже літніх сестри й одна молода білява дівчина. Котрої з цих двох жінок була вона донька,— невідомо; про це їх ніколи не питав ні Неро, ні Ганс. Була вона надзвичайно схожа на них обох. Звали цю молоду дівчину Мадлена. Але про цю назву знали тільки Неро й Ганс. Це була їхня власність. Інші прозивали таверну просто дешевою. Дійсно, тут можна було сито пообідати за франк, і навіть запити їжу кисло-солодким однорічним вином. До цієї таверни ходили, крім Неро й Ганса, кілька літніх, невідомої професії досить пристойних французів, кілька сильно нафарбованих дівчат, кілька військових, між якими один з сивиною завжди розповідав про свої походи до Африки, та ще кілька чужинців. Один з них, з чорною борідкою а la Генріх IV, був іспанцем. Яку роботу мав у Парижі цей самотній іспанець, ніхто не знав. Неро й Ганс, коли б не прийшли сюди, завжди бачили його тут; коли це було перед обідом чи перед вечерею або після обіду й вечері, він сидів з яким-небудь новим гостем і кидав кості. Він ніколи не розплачувався з своїм партнером і ніколи не брав того, що виграв; але про те, чи грали вони на гроші, чи ні,— ніхто ніколи не цікавився. Неро й Ганс пам'ятали іспанця ще з того дня, коли вперше зайшли до таверни. Цей іспанець нічого спільного не мав ні з хазяйками, що ніколи не звертали на нього жодної уваги, пораючись біля столиків та бігаючи вниз до пекарні, де готувалась страва. Неро й Ганс знали, що ці три господарки мешкали тут-таки, але де саме — невідомо, хоч таверна й мала всього одну кімнатку-їдальню та внизу пекарню. За

буфетом вино точив якийсь підстаркуватий дідусь з ампутованим язиком. Це був другий, oprіч куховарки, наймит «Трьох Мадлен».

До таверни ходили все одні люди, і коли бувало хто з старих гостей на обід не прийде чи з'явиться новий — це було цілою подією. Коли новий гість був француз, все обходилося мирно й спокійно, але коли це був чужинець, столівники доти не могли заспокоїтися, доки не дізнавалися, якої він національності. Про те, що він за один, де працює, холостий чи жонатий, тимчасово в Парижі чи ні — про це всім було байдуже. Одна з Мадлен добувала нову серветку та дерев'яну обручку, передавала новому столівникові й додавала: «Запам'ятайте свою серветку й кільце; мінятимемо аж за два тижні». Вона ніби була певна, що новий одвідувач ходитиме до таверни не менше двох тижнів. І дійсно, завжди так було, що хто раз зайде сюди, то стане постійним одвідувачем таверни, хіба що зовсім виїде з Парижа або переселиться десь у інший його кінець.

До Неро й Ганса три господарки були дуже привітливі й завжди розповідали їм яку-небудь новину з учорашнього дня. Проте вони приязно поводитися й з іншими всіма своїми столівниками. Часом вони навіть радилися з деякими, що краще приготувати на завтрашній обід та вечерю... Раз вони спробували порадитися про те з усіма відвідувачами, але зчинився такий гармидер — кожен таке почав вигадувати, — що господарки залишили таку систему: вони завжди бачили, якому гостеві яка страва смакує, — і коли кінчався обід, а одвідувачі починали палити цигарки, смердючі сигари й люльки, а дехто брався за кості чи доміно, — тоді яка-небудь з господарок, прибираючи на столі коло того, кого накидала оком, приязно розпитувала, що б він хтів на завтра... Таким чином, кожен одвідувач по черзі був героєм денного меню, — тільки Неро з своїми порадами викликав на очах хазяйок, а за ними й гостей, сльози. Він так смішив їх, що годі було добитися від нього серйозної поради... Дійсно, хіба хазяйка могла зрозуміти його жадання: він хтів би борщу або галушок і вареників... І коли він починав пояснити, як це робити і з чого саме, — всі в таверні покотом лягали від реготу... Врешті одного разу він намігся сам розповісти куховарці, як все те варити... А відвідувачі попросили господарку таки поступитися

йому на той день в кулінарії... Та, без сорома казка, куховарка за його показом такого наварила, що годі було взятися за ложку... Він навіть сам перший odmовився від такої страви й заявив господаркам, що згодом виплатить утрати... «бо він, певне, справді таки не знав, як то все робити, хоч і розумів, з чого робиться борщ...» Але господарки були хитріші за нього й, oprіч його «страви», зготували, на всякий випадок, обід за своїми власними щоденними вигадками.

Коли Неро й Ганс увійшли до таверни, господарки ще тільки вкривали столики непретензійної чистоти скатертинами.

— А! Неро! Чого сьогодні так рано? — привітливо кинула одна з господинь, швиденько накриваючи до столу в куточку, де завжди сідали приятелі.— Це добре. Ви до обіду спробуєте тільки що привезеного бордо... Адже ви так хтіли червоного...

— Чудово,— весело відповів Неро, надівши на голову Гансові свого кашкета, чим викликав усмішку господарки.— Я сьогодні обідати не буду й просив би вас дати мені зараз чогось перекусити. Я поспішаю... Мій обід з'їсть оце опудало,— кивнув він головою на Ганса.

Ганс ніяково закліпав очима й потім спересердя жбурнув через себе Нерового кашкета.

— Чортяка його візьми! — зачувся сердитий голос в куті.— Що ми — вішалка, чи що?

Неро й Ганс озирнулися. Там з-за столу підвівся іспанець, що грав у кості з пристойного вигляду юнаком; кашкет влучив до них на стіл...

— Два мушкетники! Ви сплутали нам гру,— хрипко промовив іспанець,— але, бий мене сила божа, винний цього має з нами заграти на квартиру свіжого бордо,— усміхнувшись, додав він.

— Маеш,— промовив Неро до Ганса,— задалегідь витягай франка, все одно програєш...

Ганс хтів був опиратися, але, побачивши рішучий погляд Неро, що вже сів за свій стіл, де хазяйка лагодила їжу, потягся за іспанцем.

— Бігме, я ж не вмю грати,— промовив Ганс до костирників.

— Нічого, ми навчимо,— промовив до нього проруському партнер іспанця.

Ганс мовчки сів і слухав пояснення іспанця про правила гри.

Неро нашвидку перехопив кілька шматочків шинки, духом випив червоної рідини, кивнув господарці й зник з таверни.

Тим часом молодша Мадлен поставила до грачів на стіл дві пляшки вина. Ганс категорично заявив, що не зуміє грати, він ладен без гри поставити квартиру... Але ж і йому щось перепаде з того.

Виявилося, що партнер іспанця теж емігрант. Він належить до терористів... Сюди потрапив з приятелем іспанцем, знайомим ще з Марселя, коли працював вантажником в порту. Тепер оце знов з ним здивався... Тут, у Парижі, він всього півроку... Йому спочатку не було життя від поліції... Кілька разів арештовувала його й вимагала офіційного доказу, що він політичний емігрант, а не злодій чи волоцюга...

Ганс посоловілими очима дивився на свого енергійного земляка й уважно слухав його оповідання.

Іспанець, як людина, що не розуміє розмови двох сторонніх йому людей, байдуже смоктав червону рідину, замислено розглядаючи кості... Врешті він підвівся й мовчки перейшов в другий кут за покритий скатертиною стіл. Він витяг газету і, закрившись нею, читав останні новини «Малого Парижа».

— І що ж зробили ви, щоб не чіплялась до вас поліція? — зацікавлено поспитав Ганс.

— Та нічого. Пішов до посольства на Грінель, і там мені видали довідку... — захоплено відповів юнак. — Мені казали в організації, що це не потрібно, що я напитаю собі біди, — але пусте, там дуже чемно прийняли й дали довідку...

— Розумієте, у мене така само справа, — почав Ганс. І він розповів землякові своє горе.

Юнак посміхнувся й зауважив:

— Звичайно, коли твій приятель хоче постійно мати неприємності з поліцією, то це інша річ... Я знаю випадки, коли звідси було вислано кільканадцять душ до Німеччини, де вони потрапили до тюрми, як злодії та французькі шпики...

Ганс зблід... Він озирався навкруги, ніби шукаючи підтримки свого приятеля, але Неро не було з ним.

— Ви гадаєте, мені таки справді дадуть там довідку? — плутаючи язиком, несміливо запитав Ганс.

— За п'ять хвилин... Коли боїтесь, я сам піду з вами, все одно сьогодні я вільний,— відповів юнак й загадково додав: — Бо ж завтра у нас в організації є справи деякі...

Сьогодні стіл Неро й Ганса був порожній.

Господарки не дивувалися, що не було Неро — адже він їх попередив,— але чому не прийшов Ганс? На запитання відвідувачів деякі з них тільки здвигали плечима, а молода хазяйка додала: «Малий, певне, десь запив».

Поважний іспанець пив третю пляшку червоного бордо.

Тим часом Неро був уже на майдані Оперá. Вже смеркало; порснуло блідо-рожеве сяйво ліхтарів, з'їдаючи останні сліди денного світла. На майдані було мов у вулику. Люди закінчили денну роботу й повертались на нічний відпочинок. Пащі підземелля метро ковтали й викидали цілі стовпища людей назустріч новим шергам, що поспішали до підземної печери. Неро хутко перебіг на другий бік, під піддашок кафе «Гранд-Готель». Він озирався навкруги, наче шукаючи когось збентеженим поглядом. Суб'єкт у вицвілій рудій парі, що жадібним поглядом озирав публіку, підійшов до нього й, таємниче озирнувшись, вийняв з важкої кишені пакуночок і подав йому. Неро взяв у руки прозорий пакетик, уважно подивився на суб'єкта, потім спокійно витяг з пакетика порнографічні картки, уважно переглянув їх і знов заклав назад.

— Я не такі бачив,— усміхнувся він, передаючи пакуночок таємничому торговникові.

— Тільки чотири су,— прошепотів торговник.

Неро байдуже махнув рукою й знову нишпорив очима межі публікою.

— Два су,— знову прошепотів, немов вишкварок на розпеченій сковороді, голос суб'єкта.

Неро нічого не відповів, хутко підійшов до відчинених дверей кафе й зиркнув на годинника. Було сім.

Коли він повернувся від дверей, його погляд зустрівся з докірливим зором торговника.

— Друже, я ж тобі кажу, що не маю грошей.

— Бісова душа... та він француз...— прогомонів сам до себе торговник, одходячи на риг вулиці.

Неро ще раз кинув очима на годинника, що сумно

й безкліпно дивився крізь двері на людську метушню, й подався в напрямку вулиці Опера. Він мчав так хутко, що поли його киреї хиталися, мов крила, а подорожні на хвилинку жахалися, ніби повз них летів якийсь фантастичний темний птах, а не проходила людина.

А Неро час від часу вигукував вголос: «От так дівча, от так курча...» І ще дужче надавав ходи. Він хутко минув Тюільрі, міст Пале-Роялю й звернув прибережною вулицею вздовж Сени. Дійшовши до вулиці Бонапарта, він спинився, набив люльку, запалив і поволі почвалав у цю вулицю. Він таки добре задихався і тепер намагався прийти до рівноваги. Біля будинку 17-б він подзвонив. За хвилину він уже стугонів по плитах двору.

Нагорі у дверях стояла Аннет і, трохи зігнувшись, зазірала у темні сходи. На тлі світла вона здавалась китайською тінню, силуетом вирізьбленої в чарівній поставі жіночої фігури.

— Це ви, Неро? — задзвенів її голос.

— А який інший дідько? — удавано розлютованим тоном відповів він.

— Тюхтій ви, більш нічого. Я чекала вас точнісінько дві хвилини й оце тільки приїхала, — кинула вона, подаючи йому руку.

— Чортзна-що... а до мене пристала, як шевська смола, одна тварина з порнографічними картками, отож, мабуть, я й прогавив вас...

— Тільки швидше йдіть, бо, виявляється, тато й ті — вже з годину сидять... Страшенно цікаві розмови... Та ну-бо, хутчій скидайте свою халамиду! — жартиливо смикнула вона його за полу.

Неро тим часом дивився на гравюру військової особи в формі XIX сторіччя.

— Що це? — запитав він. — Здається, раніше тут її не було? — зняв він руку догори.

— О, це капітан Жорж Грізель... Той, що виказав «змову рівних». Тато умисне вчора повісив його тут... Хай, каже, нагадує оця паскуда кожному, хто тут буває, що такі мерзотники ще не перевелися.

Неро уважно розглядав освітлену гравюру дегенера-тата.

— А он насупроти, — повернула вона голову до протилежної стіни, — Гракх Бабеф, Огюстен Дарте й док-

тор Каффе,— рівні, що засуджені на смерть через його... От поруч них четверта гравюра юнака, то син Гракха — Еміль Бабеф, що вбив Грізеля.

Неро зачаровано стояв проти чотирьох гравюр, ніби його думки поринули в минуле, зв'язане з цими людьми.

— Ну, годі... Ви хтіли хоч раз послухати й побачити ваших великих діячів... Роздягайтеся вже...

Неро отямився, миттю скинув кирею й хутко, ніби вішаючи на манекен, надяг дівчині на голову свою халамиду. Від несподіванки Аннет заверещала, вовтузяться руками в киреї...

В коридор одчинилися двері, з-за них висунулася покуйовджена патлата голова Апорта.

— Що ти, Аннет, верещиш, мов навіжена? — прохрипів старий.— А! це ви, Неро? — і, ніби цього було досить, щоб заспокоїтися, його голова знову зникла за дверима, що хутко причинилися.

Аннет кивнула головою на двері й пішла, поправляючи свої зім'яті кучері. Неро пішов за нею.

Крім Апорта, в кімнаті було ще четверо мужчин. Двос з них сиділо на канапі, один на кріслі. Коли ввійшли Неро й Аннет, один, що ходив по кімнаті, нервово промовляючи, на хвилину замовк і спинився.

Апорт промовив:

— Це той ваш земляк, знайомий Аннет, що я казав.

Аннет смикнула Неро за рукав, і Неро, злегенька вклонившись, сів поруч неї в подвійне крісло, що стояло біля дверей, в кутку кімнати.

— Хто це? — тихо запитав Неро, нахилившись до дівчини.

— Нієв. Страшенно сердитий, коли говорить...

А особа невеличкого зросту з відкритим високим чолом і трохи монгольським приємним обличчям продовжувала:

— Товариш Апорт не має рації і на йоту. Як можна примиритись, скажімо, з тими вашими колегами по науковій катедрі, що мелють нісенітниці вашим слухачам... Хіба такий колега не буде вашим ворогом, доки не покине своєї жалюгідної роботи?.. Адже ви будете одверто доводити всім, а особливо студентам, що то все дурниця, і троцтитимете колегу на чім світ стоїть...

Нієв спинився перед кудлатим Апортом і, заклавши

ліву руку в кишеню, а правою жестикулюючи перед ним, доводив:

— Ми однієї партії. Так. Але наша партія нічого спільного не має з богом, а також і з тим, що під всякими науково-психологічними викрутасами намагаються його «винайти». Це раз. А друге — ці вузьколюбні марксистки...

В цей момент білявий з замріяними очима, що сидів на канапі, нервово підвівся.

— Так, так, вузьколюбі, «теж більшовики», — продовжував, повернувшись на момент до нього, Нієв, — набундючившись он якими запеклими революціонерами, доводять, що не треба використовувати Думу, як парламент для агітації й пропаганди, і висувають гасла утворення інструктивних шкіл та активної роботи серед армії, визначаючи разом з цим, що цей час найреакційніший і найтяжчий для роботи... Тобто ви уявляєте: з одного боку підносять гасла, що зовсім суперечать умовам часу, а з другого — не хочуть використати в інтересах мас Думу, що є цілком можливо... Та що про це говорити? . Про це ви вже знаєте з моїх статей. . Я повторюю: їхня позиція — це позиція ворогів пролетаріату...

— Так-то так, — розгублено забубонів Апорт, рухнувшись в кріслі й крізь окуляри поглядаючи на інших присутніх, ніби прохаючи у них вибачення за деякі нешляхетні вирази промовця. — Але ж навіщо було викидати з редакції... Хіба обраних на з'їзді можна усувати? — одним духом випалив Апорт.

— Хіба кожному більшовикові забороняється мати свій погляд на партійну тактику? — іронічно запитав білявий з канапи.

— О, звичайно! Скільки хочете, — в тон йому ще з гострішою іронією відповів Нієв. — Але коли ці погляди не мають нічого спільного з марксизмом, коли вони нагадують балаканину дрібнобуржуазного уламу, що тільки-но став на пролетарський шлях, що не вивчив ще марксизму, не розуміє його й плете нісенітницю, які нічого спільного не мають ні з марксизмом, ні з партійними завданнями... Та де там... коли цей невіглас ще домагається, щоб партія переводила це в життя... О, цій людині не місце в тім органі, що є душею, коли так можна висловитися, партії, її провідником у повсякденній роботі, і з такими людьми треба нещад-

но боротися... Їм ще треба вчитися марксизму й доти варитися в більшовицькому соку, доки вивариться дрібнобуржуазний навар... Такі люди є вороги пролетаріату й варті зневаги! — Нієв увесь палав, очі йому світилися жаринами від обурення...

— Нієв гадає, що його думки завжди справедливі,— якось перелякано озвався з крісла біля столу схожий на дячка чорнявий, блиснувши окулярами до білявого.

— Хто оті? — спитав знову Нєро в Аннет

— На канапі Богів, з борідкою Чавський, біля татка сидить Струський, що тільки прибув до Парижа.

— Ніхто ж ніколи не заперечував потреби парламентаризму,— промовив до Нієва Чавський,— що ж до богів, так це ж справа виключно вправи та психологічних досліджень...

Хм. «Принципально психологічні дослідження!» Як вам сподобається?! — повернувшись півкругом, питав він, ніби звертаючись до широкої аудиторії, що стояла за кожним з тут присутніх.— Коли такі контрреволюційні ідеї вже біля двох років систематично намагаються прищепити масам, коли ці ідеї нічого спільного не мають з пролетарськими завданнями й соціалізмом та більшовизмом, коли ніякими засобами товариського впливу нічого не можна зробити,— о, тоді вже досить... Нам не потрібно колотнечі. Нам нічого ключувати! Ми люди революційної роботи. Свар нам не треба. А коли ви хочете вести далі своє,— будь ласка, можете агітувати про скинення такого центру. Може, кого з несвідомої частини більшовиків загітуєте. Але ми на замирення не підемо. Кожен більшовик мусить рішуче вибирати: або — або.

Нієв замовк, сів у крісло й замислився. Він робив таке вражіння, ніби нічого не трапилося, а він тільки переказав думки сторонніх людей.

Кілька хвилин панувала тиша, ніби кожен обміркував, що на це сказати. Врешті Апорт закашлявся, й кризь його бухкання присутні почули:

— Та принаймні хоч не сваріться... Хоча б про людське око... Адже якось не гаразд: партія, що провадить боротьбу зо всіма іншими організаціями, ще й сама в собі, всередині свариться... Яке це вражіння робить на ті маси, що ви є їхні лідери?..

— А, звичайно... Якось безглуздо виходить,— промовив Чавський,— цілий час боролися з правими течія-

ми, доки збулися їх, а тепер свари поміж собою... Це щось нагадує Паризьку комуни й бланкістів та Інтернаціонал з марксистами й бакуністами...

— Знаєте, добродію боговинаходче, — повернувся в кріслі до промовця Ніев, — давно вже сказано: лицемірство є данина, що її порок платить цноті. Людям з вадою не місце серед ватажків пролетаріату. Ідеологи можуть помилятися, але не мають права лукавити з тими, кого вони репрезентують. Ми не можемо замазувати перед масами ті шкідливі ідеї й гасла, які висувають окремі наші товариші, що лиш нахапалися голосних виразів «пролетаріат», «марксизм», «більшовизм» і, висавши з пальця яку нісенітницю, несуть її в маси, як постулати більшовизму... Маркс мав рацію, коли трощив таких «ідеологів», що, може, до чого й здатні, але не для розвитку майбутніх революцій і будування соціалізму...

— Ну, годі, годі, — забубонів Апорт, — ще тут не вистачало свар... Нам, французам... адже я теж француз, з вашої ласки, — повів він поглядом навколо, — нам дивно все це...

— Це вам тому дивно, мсьє Апорт, що французи ніколи не зроблять серйозної революції... А так з інтуїції, за своїми настроями, — насмішкувато кинув стиха Неро до Апорта.

Аннет штовхнула Неро в плече, а Апорт подивився на нього поверх окулярів і, здвигнувши плечима, нічого не відповів.

Присутні усміхнулись... Кинута Неро думка ніби розрядила напружену атмосферу, що панувала між цими, здавалося б, близькими ідеєю й роботою людьми, але далекими в конкретному випадку...

— Бачте, молодий товаришу, — повернувшись у бік Неро, промовив стрункий Струський, калатаючи ложечкою в шклянці, — не всі сучасники бачать шляхи майбутнього, що знає революція, хоч вона й здається сліпою... Звідси й інтуїція... і, як казав товариш Чавський, свари серед бланкістів та марксистів... З височини пташиного льоту історії революція ніколи не вщухає. Всі історичні сутички в загальному сполученні є своерідна історична траєкторія... Пізнати цю фігуру траєкторії і є вища мудрість історика й економіста...

Неро їв очима промовця, він морщив чоло, ніби кон-

центруючи там цілу увагу, щоб зрозуміти таку складну мову... А Струський, сьорбнувши з ложечки, казав:

— Звідси і є те, що хто розуміється на цім майбутнім, бачить ці шляхи революції, той не може бути спокійним за всякі дрібниці ідеологічного характеру й тому бореться за них, як боровся й Маркс і Енгельс...— Струський зиркнув на Нієва, але той замислено дивився на бронзову постать роденівського Мислителя на шифоньєрці.

— Бабеф і Буонаротті не знали ще терміну комуніст,— продовжував Струський,— але вони бачили зло нерівності у приватній власності... Тому вони комуністи дії, комуністи-революціонери, а не мрійники... Проте то були часи, коли не було наукового марксизму... Тепер він є, і кожен комуніст-революціонер мусить знати це й керуватися ним у своїй повсякчасній роботі.

Струський усміхнувся, кивнувши в бік старого, і змовк...

У двері постукала служка: Нієва прохали до телефону. Коли він вийшов, запанувала знову тиша, немовби без нього незручно про щось говорити...

Аннет нахилилася до Нєро й пошепки промовила:

— Коли й ви будете такі розумні, як Нієв, і не будете плєскати дурниць про французів, тоді я вас буду завжди чекати на рандеву більш, як дві хвилини...

Обличчя Нєро скривилося, ніби він розкусив кисліцю; він пхикнув і відповів:

— Коли ви будете такою, як ваш тато, тоді ви мене ніколи не дочекаєтесь...

Аннет вщипнула його за лікоть, а Нєро, усміхнувшись, промовив:

— Я скажу про це вашим довготелесим церберам.

Апорт, що, здавалось, трохи задрімав, обернувся до них.

— Знову сваритесь? — суворо запитав він.

Аннет чємно склала руки на колінах, як колись вона це робила в школі.

Увійшов Нієв і попрохав вибачення. Він мусить іти.

Апорт провів його до дверей і, повернувшись, кинув:

— Ну й ватажок же у вас!

Він сказав це таким тоном, що трудно було зрозуміти, чи він шкодував, чи був гордий цим.

— Атож,— відповів Струський,— людині, що вся го-

рив в революційній роботі, інакше не можна. Він прекрасний ватажок.

Богів усміхнувся, а Чавський ніяково засовався в кріслі.

— А що, може, я кажу неправду? — звернувся до них Сотник.

— Ні, чому? Я тільки гадаю, що маса сама може висунути ватажка...— відповів Богів.

— Е... це як розуміти,— пристав Апорт до розмови.— Коли розуміти, що маса так з інтуїції висуне — це вийде тинди-ринди, коли ж розуміти, що маса визнає за ватажка людину, що вже виявила здібність до того в своїй практичній роботі, тоді інша річ...

— А хіба маса неодмінно потребує ватажка? — запитала батька Аннет.

— Авжеж, органічно потребує. Найліпшим доказом органічного безсилля мас є те, що, позбавлені проводирів, вони в безладді залишають поле бою. Потреба маси в керуванні — нездібність виступати без ініціативи, що звідкись має надійти, накладає на проводирів тяжкі обов'язки, і тому не диво, що однією з характеристичних ознак нашої демократії є неодмінно сполучення багатьох різних функцій в руках однієї особи...

— А як ви розумієте, товаришу Апорте, проводиря? Що значить, на вашу думку, це слово? — запитав Богів.

— Проводир,— ніби продовжуючи свою промову, відповів йому старий,— це сила волі, що імponує оточенню, знання й катонівська міць переконань, віра в свою ідею, що часто переходить у фанатизм.

Апорт на хвилинку замовк, підвів окуляри догори, щось міркуючи, і потім тихо додав:

— Іноді до цього всього є ще добрість душі та особиста незацікавленість...

— А як ви гадаєте, товаришу Апорте, запитав Струський,— оця колотнеча, що відбувається тепер межі «вождями», чи не матиме негативних наслідків для цілої партії й самої справи?

— Я гадаю, що ні. Це більш прояснює ситуацію.

— То ви гадаєте, що коли з преси відсувають кого з ватажків,— це річ нормальна? — спитався Богів.

— Це аксіома. Преса завжди перебуває в руках ватажка або ватажків єдиної думки,— відповів Апорт.

— А як же маса? Адже усунений, що йому не дають

використовувати пресу, теж частка маси? — зауважив Чавський.

— Ватажки, оскільки їх підтримують маси, самі знають, що треба, а чого не треба для преси. Коли ви ставите питання просто так, як воно є, то, звичайно, ні?..

— Але коли маса обирає кількох, вона ще не знає, хто саме буде її ватажком, і не діло вузького колективу усувати одного, що не погоджується з їхньою лінією, — кинув Чавський.

— Так, коли говорити словами Енгельса, то «серед так званих ватажків багато є посмітюх», але в маси треба вірити, — в свій час вони знатимуть, хто їхній ватажок...

— Про кого це він?.. — пошепки запитав Аннет Неро.

Вона знизала плечима:

— Гадаю, просто так... Він іноді говорить, не думаючи ні про кого, а наводить якусь цитату...

— А як ви гадаєте, чи не підійшло б таке тавро отим двом? — прошепотів Неро, ледве помітно кивнувши головою на Богова й Чавського.

Аннет усміхнулась.

— Це про кого ви? — схвильовано запитав Чавський Апорта.

— Та хіба такі, як, наприклад, Бур'ян, — цей «робіничо-соціалістичний» ватажок, хіба він не зробив собі кар'єри прем'єр-міністра буржуазної країни і, будьте певні, досягне президентства, — відповів Апорт.

— То виходить, хто ж мав рацію — чи ми, що усували потребу парламентської борні, — запитав Богів, — чи Нієв, що вважав її за потрібну в Росії?

— Я гадаю, що таку кар'єру можна робити тільки в так званих демократичних країнах; царський уряд не додумається до того. Тому, гадаю, Нієв має рацію: там, де майже ніяка агітаційна робота неможлива, використовуй хоч парламент...

— Чим тоді пояснити, що у Франції, країні революцій, можуть бути такі ватажки, як Бур'ян, Руже, Реве, Шарір, що зраджують пролетаріат? — запально, трохи ображено скрикнув Чавський.

— Французька буржуазія є носителька великих принципів революцій, — вона має чудову школу, бо завжди була переможницею, тому вона знає, по-перше, що маса без ватажка — нуль; по-друге, — знає, як

приручити ватажка до себе; по-третє, що зрада ватажка сіє серед пролетаріату зневір'я й, звичайно, тупотіння на одному місці...

Аннет підвелась і, моргнувши до Неро, тихо зникла з кімнати, а слідом за нею підвівся й він.

— Ну що? Бачили? Сподобались вам ваші ватажки й розмови? — запитала вона, коли Неро вийшов в коридор.

Неро замість відповіді запитав:

— Нієв тут постійно живе? Ви знаєте його адресу?

— Аннет! — зачула вона хрипкий батьків голос. — Спитай, чи нас коли нагодують сьогодні, чи до ранку будемо сидіти отут голодні?..

— Я зараз, — кинула вона до Неро й зникла в темряві коридора.

«Дістав вашого рукописа про бога й комунізм. Чи не перехопив ваш єпископ часом ідейку в тутешніх революційних діячів Чавського та Богова — це співтовариші по роботі Нієва, того, про якого писав, що, коли має з тобою справу, бачить не тільки тебе, а й під тобою на десять футів?.. Від його ока не втече жодна дрібничка. Так ота компанія намислила «науково вишукувати бога» (тут їх звать винахідцями богів) і утворила навіть школу, мовляв, — це буде ковадлом, де будуть виконуватися загартовані революціонери для майбутньої революції... Треба тільки почитати книжку, що оце вийшла (зветься вона «Критика емпіризму»), щоб зрозуміти всю велич думок Нієва та безпідставність «нової науки»... Проте школа собі працює, забралась аж на острів серед морів, — від людського ока... Можливо, під бойовим вогнем Нієва вона не буде катедрою «нової науки», а таки справді щось дасть революційним неофітам. Взагалі життя кипить, і хоч у кожній тутешній групі однодумців існує сотка поглядів на методи й принципи роботи та різних «наукових» шляхів революційної боротьби, проте єдину кременну лінію веде Нієв й його однодумці. Він так трощить кожного свого опонента, що аж ключчя летить. Мені ясно, коли б не він, то ця єдина цікава й серйозна група, як і вся маса, що її репрезентує оця група, зійшла б на пси... Тут знову я хочу підкреслити свої давніші думки, що коли ватажок у тебе з трухлявою головою (як там у вас в Америці всім це дано від

природи), добра не буде і ні чорта не зробить ціле «Ай-дабл-ю-дабл-ю»¹.

Я починаю захоплюватися величністю гасел, ерудицією й силою логіки Нієва. Навіть боюсь, що своєю анархічною істотою пірну в роботу, що для неї він живе.

Я не дістав відповіді на мій лист про заміри царської агентури — втягти всіх революціонерів-емігрантів у всеамериканську боротьбу з капіталом. Тепер знову запитую, чи не гадає уряд видати декрета про обмеження в'їзду емігрантів... Такого царська агентура принаймні сподівається... Коли я загартуюся цілком під вогневим вченням Нієва й вивію з себе анархічні вітри,— я тоді сповіщу... Є цікаві перспективи. Гадаю, що в них ви обидва — Лео і Лія — візьмете участь.

Ваш Неро

Париж».

На цей раз Ганс не сказав ні слова. Він сопучи лаштував ремні до торбини, що в ній розносив газети.

— Чого ж ти мовчиш, волоцюго? — запитав Неро, глянувши до нього на долівку.

Ганс скулився, немов чекаючи удару і, згодом зітхнувши, промовив:

— Ти там питаєш про таке, що я нічого не второпаю. Знаєш, що мені прийшло на думку...

— Напевне, ще десь попиячити на обіді, як отой раз, — кинув Неро, закладаючи листа до конверта.

— Ні. Я гадаю, що коли б мені пощастило потрапити он до тієї школи, що ото ти пишеш у листі, я б тоді став людиною і не моргав очима на всякі розмови в Апорта й таку твою мудру писанину...

— Ти диви! — вихопилося в Неро. — А ти, знаєш, правду кажеш! Адже сам ти повік не будеш людиною, коли тебе не вимуштрувати.

Він підсів до Ганса й ласкаво взяв його за плече, братньо дивлячись на нього.

— Ми ось що зробимо. Попросимо Апорта, щоб він десь поклопотався за тебе, бо ж він з ними всіма на «ти»... їй-пра... Це повинно вигоріти, — міркував голосно Неро.

¹ Скорочена назва «індустріальні робітники світу» (IWW).

Він на мить замислився, підвівся, підійшов до скаліченої шухлядки й почав нишпорити в ній межі копицями книжок. Врешті він добув кілька тоненьких книжок, листівок і, кинувши їх на торбину перед Гансом, зауважив:

— Ти тільки оце хоч прочитай і затям... Може, доведеться з ким балакати... То щоб хоч розумів елементарні речі.

VII

Я починаю двоїтися. Ота клята брошурка, що тяжіла надо мною півроку врешті випливла, як кізяк на воду. Із штату Колорадо запитало якесь християнське братство (нічого собі «робітнича організація»), чи вони можуть придбати в нас сто примірників «божественного комунізму»...

Огидний городник якось дивно глянув на мене своїми пукатими баньками, коли я відповів, що вперше чую про таку брошуру, й потім, смикнувши себе за ніс, а це мало значити, що він сердиться, наказав:

— Випишіть її!..

Він підійшов до столу й почав поволі читати:

— «Розв'язати проблему розподілу допоможе тільки соціалізм. Нині два відсотки американців посідають шістдесят відсотків всього капіталу, дев'яноста восьми, тобто решті населення, залишається всього сорок відсотків...»— Він перегорнув кілька сторінок перекладу й наздогад знову почав читати вголос: — «...Капіталістичні боги завладали всім: їм служить технічний геній, наука, публіцистика, прикладне мистецтво, у них у полоні вся нація... Свобода американців це не що інше, як ілюзія...» Слухайте, камраде Лео! Це для чого ви перекладаєте? — запитав він, торкнувши зашкарублим пальцем копичку списаних аркушів.

— Як, для чого? — здивувався я. — Адже це соціалістична наукова розвідка.

— Так, але хіба ж то є так, ніби вся нація є в полоні в капіталістів? Виходить, і ми — вся наша організація — у них в полоні. Ви розумієте, що можна виснувати з цього?.. Ми ж живемо серед культурних людей. Потім щодо ілюзій...

— Так, але...— почав був я сперечатися, та городник лагідно зауважив:

— Краще б її зовсім не перекладати... Або принаймні — оце все викреслити... Ви дасте мені прочитати, коли закінчите. Це з якого, з німецького писано?

— Атож,— підтвердив я.

— Німці, той... взагалі треба обережніше з їхніми висновками... Знаємо їхнього Куценького... Теж пророк — угодовець...— з іронією в голосі промовив він.

Я подивився вслід цьому «кремінному революціонерові» й згадав Лію. Вона тільки один раз бачила нашого ватажка на мітингу в Олтергал; вона тоді кинула: «Коли Даніель де Ліон переконаний, що правди-рівності можна добитись через парламент, то цей кастрований бугай певен, що рівності можна добитись тільки через паперові акції в підприємствах...» Недаремно його поважає федерація ливарників, що вважає страйки за річ шкідливу...

Чортза-що. Я починаю ненавидіти себе. Я починаю розуміти нікчемність людини, що боїться позбутися шістдесяти доларів місячного зарібку.

«Теж соціаліст» — пригадалась кинута мені в запалі наших суперечок фраза Ліі.

В цей момент увійшла моя дружина. Її бліде, сіре обличчя понялось рожевою фарбою. Вона схвильовано підійшла до мене, по дорозі кинувши в повітря «добридень» й зиркнувши на годинника в себе на руці, промовила:

— Ходім. У мене є важлива справа.

Я звик до її постійних «важливих справ», але сьогодні вона мала надто стурбований вигляд.

— Я хочу вступити до монархічної організації... Що ти на це? — ніби розмовляючи з повітрям, не повернувши голови, випалила вона одним духом.

Я отетерів. В одну мить мені пригадався інцидент перших днів, коли вона повернулася з своєю подругою з лісу, де був засмолений анархіст, її запальне захоплення цими донкіхотами без глузду...

— Ти що, при своїх? — торкнувся я долонею до її чола.

— Так, при своїх,— гостро відповіла вона,— мені врешті остогидло скитління й твоє й усієї наволочі твоїх городників та й взагалі всіх організацій: я маю

надто гаряче серце й чуття, щоб холодно переживати мерзотну реальність суспільного життя.

— Що ж ти можеш зробити серед них, що прагнуть до безладдя чорної, без просвітку анархії?..

— Ти хоч і начитаний, але просто невіглас, — вигукнула вона, так, що навіть усміхнувся газетяр на розі, — хіба ти не знаєш, що за Прудомом анархія є не безладдя, а навпаки — знищення безладдя. Анархія — це відсутність панування одних над одними, відсутність влади в такому розумінні, тобто держави...

— Як там за Прудомом, це хай тобі морочить голову хтось інший. Я кажу тобі так, як це слово й зміст його знає весь сучасний науковий світ... Ти ж добре знаєш, що неорганізовано, безладно навіть кімнату не можна урядити по-людському... Ти ж повинна розуміти, що тільки добра організація ре...

Але вона не дала мені докінчити й накинулась на мене, виливаючи на мою голову й усіх революціонерів світу цілі цебри помий...

— Організація, організація! — кривилася вона з мене. — Організація — це ж олігархія... У кожній організації чи партії, чи якої спілки, як твоя шахрайська, — скрізь насамперед яскраво виявляється аристократично-бюрократичний скорпіон-урядовець — проводир.

— Ти плещеш дурниці! Адже кожна «верхня» особа — чи урядовець, чи ватажок — є тільки виконавець волі мас, що працює під їхнім безнастанним контролем, зв'язаний їхніми інструкціями, вказівками, — заперечував я їй.

Тепер вона вже суперечила спокійно, хоч і твердо, натискуючи на кожне своє слово.

— Ти чомусь оминаєш той факт, що згодом, коли організація зростає, контроль й керівництво маси чимраз більше обертається в ілюзію. Силою самих речей, звичайно, урядовець підноситься на становище ватажка-проводиря й вирішає життєві інтереси організації й спілки або партії, не звертаючись за порадою до мас... Хіба цього не доводить яскраво твоя асоціація з синьоносим городником, стотисячником?

— Ні, не доводить. Ми говоримо про ідеальну організацію, що творитиме соціалістичне суспільство...

— Організація творитиме соціалістичне суспільство?.. Ти про віщо говориш?.. Коли взагалі про організацію, то най вона буде яка ідеальна, най вона буде

збудована на найкращих принципах і постулатах,— ця чиновничо-урядницька ієрархія є наслідок технічних вимог і найважливіша умова правильної роботи організаційної машини... Звідси — нікуди не підеш.. Закон... Ти ж визнаєш певний економічний й звідси — організаційний закон?.

— Це все сантиментальна балаканина. Я кажу про комуністичну організацію, про перспективи розвитку суспільності й його шляхи...

— Ні, сантименталізм є творення організації комуністичної, щоб врешті замість боротьби за рівність і осягнення її виробляти олігархічні квінтети...

— Дурниця, Ліє. Це анархісти підводять під комунізм бабефівські прагнення до рівності. Це анархісти будують романтичну перспективу майбутнього, але вони не бачать шляхів до нього, бо оперують абстрактним позакласовим суспільством. Протягом віку комуністи дали наукове угрунтування соціалізму, показали трудящим шлях до цієї мети, реально і ґрунтовно, і вияснивши кожен крок того шляху... Врешті вони єдині виявили, що тільки пролетаріат може здійснити соціалізм. Отже, анархісти, як той газетяр, що не знає, скільки він продасть сьогодні газет, і якими вулицями йому піти, щоб всі їх продати...

Лія замислилась і мовчки пішла поруч мене. Врешті вона ніби згадала, що я її чоловік,— тихо взяла мене під руку.

На розі двох вулиць похідний зуболікарський кабінет давав сеанси. Натовп заступив перехід, і Лія задивилася на білу поставу лікаря, що, стоячи над натовпом, жестикулював руками, з блискучим ланцетом і обценьками, та щось хрипко вигукував. Але вона, певне, не бачила того, на що дивилася, й не чула, як той просив, щоб хтось з публіки сів на крісло і за двадцять п'ять центів упевнився, що його болючий зуб миттю і без болю буде висмикнутий.

— Чому це раптом ти надумала таке? — спитав я.

Лія почервоніла...

— Я сьогодні одержала листа на твоє ім'я від Мем. Вона просить в тебе матеріальної допомоги, власне організувати цю постійну допомогу їхній асоціації, що з неї кілька душ уже сидить по тюрмах... І мені стало соромно, що б'ю байдики...

— Не треба йти до них... Ще встигнеш,— зауважив я.

— Гаразд, напиши, в які хочеш установи, спілки, асоціації, дідько б його забрав, я виступлю з асоціації і перейду на другу посаду...

Лія мовчки стиснула мені лікоть.

«Фермерська спілка». Докладно я не знав, що воно за спілка. В листі, в якому вони пропонують мені посаду, зазначено, що спілка об'єднує понад двісті тисяч фермерів і видає газету й журнал. Я тільки чув про них одним вухом, а наша асоціація жодного зв'язку з ними не мала. Лія стоїть за те, щоб негайно переходити до них на роботу.

Городник дико подивився на мене і тільки промовив, підписуючи чек остаточного розрахунку: «Завжди оця квота інтелігенція викидає штуки... то вступає до організації, то виходить...» Адвокат блимав очима. Коли він скидав окуляри — у нього були завжди занепокоєні очі, як у злодія, або старого джигуна, або у курки, коли її піймають, щоб зварити з неї юшку... Він стурбовано запитав: «А як же буде з перекладами?» Я нічого не відповів.

Мені стало так легко, як бува людині, що вихопиться з-під важких паків. Коли я проходив повз морських кнайпів, звідки долітав веселий гомін матросів та їхніх веселих подруг, мені стало теж весело. Адже я вільний і більше не бачитиму криводушних осіб з асоціації. І я думками був там, серед роботящих фермерів, людей діла, людей хоч і зашкарублених в своїх поглядах, але з наївно-дитячою психологією.

Лія так квапилась в дорогу, що вже склала всі речі й чекала на мене, щоб першим-таки експресом виїхати з осоружного міста.

Коли я увійшов, вона кинулась до мене.

— Все покінчив? Можна виїжджати? — Вона вхопила мене за руки і, мов кізка, почала крутити.

Увійшла господиня — стара німкеня, що, живучи в Америці вже двадцятий рік, ні слова не знала по-англійському. Вона обійшла кімнати, уважно оглядаючи їх, чи все на місці. Врешті вона усміхнулась до Лії і промовила: «Щаслива ви, пані, що виїздите звідси»,—

в її голосі було стільки розпуки і заздрощів, ніби Лія їхала десь на поля, на хутір, де пахне коров'ячим гноєм, парою від молока та зеленою травою, про що стара німкеня мріяла цілий свій вік.

За дві доби ми перехопили експресом навскіс континент і опинилися в місті, що в день цей було повите брудним димом, ніби вітер зігнав з гір хмари і позатягав ними кам'яні будівлі, вулиці...

Лія була така ж весела і виявила стільки метушливої енергії, як у ті часи, коли ми переїздили вперше.

Я поспішав до спілки, що мала двоповерховий будинок, який своїм дивним виглядом нагадував будови католицьких монастирів.

Бой провів мене до невеличкої кімнати, одгородженої фанерою, де за столом, зарившись у папери, сидів... піп.

На мить в моїй голові майнула думка: певне, я помилився і не туди потрапив. Я почав був прохати пробачення. Але пробст приємно усміхнувся і попросив сідати, коротко промовивши: «Ми чекали на вас сьогодні...» Мабуть, він зауважив моє здивовання, бо сказав: «Не дивуйтеся, що маєте перед собою попа... Хіба фермери не можуть обрати собі за голову спілки свого пробста... Врешті не всі попи бувають езуїтами й лихварями... Адже в історії були попи громадяни... Згадайте французьку Жакерію... Мене звать отець... або, коли хочете, товариш Єронім. Сідайте, прошу...»

Кругленьке, трохи рожевеньке обличчя отця Єроніма розпливлось усмішкою. На мене він зробив досить приємне вражіння. Здавалось, що ця людина випадково одягла попівськй балахон. В її поводженні, нервових рухах і розумнім обличчі не було нічого фанатично-езуїтського або лихварсько-попівського чи лицемірно-чернецького.

— От і добре! — промовив я. — Так оце з вами я матиму справу? Гарзд.

— Я вам сьогодні ж розповім усе, що в нас за робота. Не дивуйтеся, ми вас вже знаємо. Адже ми маємо свою агентуру фермерів скрізь і критися перед вами не будемо.

— Що ж ви знаєте? — вирвалось у мене.

— Те, що ви роботяща людина, жодними химерами соціалізму не захоплюєтесь. Принаймні вас нігде не

бачили, щоб ви активно виступали... Врешті ви ж вийшли з асоціації.

«Звідки він знає, коли я це зробив тільки в день від'їзду», — подумав я. І мене ще більше зацікавила ця цікава істота. Я зрозумів, що цей оригінальний піп грає не останню роль в спілці.

А він підсунув своє крісло до мого і продовжував:

— Ми об'єднуємо сто дев'яносто шість тисяч фермерів, ми маємо свою ощадну касу, ми маємо оцей будинок, ми маємо свої школи, пансіонати і друкарню, ми маємо газету, журнал і розпочали видавництво... Тут стільки роботи, що мені не раз спадало на думку кинути священну роботу... Ваша робота: ви знаєте українську мову, наша маса не вся гаразд розуміє англійську — наші видання всі українські. Ваша робота — перекладати тут з англійської на українську до видань і наших часописів... Ви хутко зрозумієте, чого потребує наша маса, — і вас не доведеться вчити... Ви тільки візьміть прочитати оці кілька чисел наших часописів і зрозумієте, що треба.

Єронім добув із шухляди копичку часописів і поклав перед мене. Я мимохіть розгорнув їх, але він взяв мене лагідно за руку і застеріг:

— Це вже ви дома розглянете, а поки що я вам покажу наш будинок.

І ми пішли. Під час оглядин різних кімнат — зали, бібліотеки, експедиції, фальцювальні, друкарні, — Єронім пояснив мені, що все це здобуто великими зусиллями й боротьбою з іншими спілками, що до них належали фермери.

— Як бачите, ми переводимо величезну культурну роботу і навіть допомагаємо тим, що починають хазяйнувати, — закінчив він свої пояснення, коли ми ввійшли знову до його редакційної кімнати.

Коли я повернувся й розповів Лії про свою установу, вона ніяково поглянула на часописи, мовчки перегорнула їх і, зітхнувши, одсунула набік: їй була незрозуміла їх мова.

— Врешті, хоч гірше та інше... — проказала вона. — Побачимо, що воно. Адже ми знову зможемо десь переїхати...

Оце так штука! Ми тепер маємо пропагувати чисте, без комуністичної опари християнство... Всі часописи на три чверті були насичені всякими нісенітницями

про уніатство, католицизм і всякі інші релігії, що з них уніатство — найкращий спосіб для спасіння людської душі і культурного розвитку... Решта були відомості про культурне життя, сільськогосподарські поради та популярний виклад англійської мови...

Лія реготала цілий вечір... їй і на думку не спадало, щоб ми потрапили на таку роботу.

— Що ж, взялись — нічого не вдієш, — в тон її веселого настрою відповідав я. — Проте ми ж будемо чекати відповідей на інші наші пропозиції, що ми послали.

Другого дня я одержав від Єроніма цілу копицю англійських та німецьких друкованих матеріалів. Тут були абетки для дітей із школи християнського братства Колорадо, брошурки німецькою мовою про уніатство в Австрії та відкреслені статейки з газет і журналів. Все це було виключно релігійного характеру... Мене здивував штамп на одній брошурці. Там стояло: «Австрійське королівське посольство в Сполучених Штатах». Що б то значило? Тайна була схована в середині брошурки.

Там був згорнутий лист. В нім сповіщалось, що цю брошурку треба якомога більш поширити, а тему всебічно висвітлити на сторінках часописів спілки.

Там же запитувалось: чому й досі не було підтвердження на надіслані тисячу доларів...

Я переклав зміст листа Лії, і вона вся пополотніла:

— Виходить, спілка ця є дитина австрійського посольства? — тихо промовила вона. — Нічого собі, влізли ми в історію!

До дверей хтось постукав. Не встиг я вкласти листа в брошурку, коли слідом за Лією увійшов о. Єронім.

Він намагався бути приязним і спокійним, але в куточках його стурбованих очей смикались зморшки. Він похвалив нашу гарно устатковану кімнату в готелі, сказав, що нам варто все ж таки переїхати до приватного помешкання... але його погляд прикипів до копиці літератури на столі, ніби він намагався дізнати їх таємницю...

— Вибачте, що потурбую вас... Я хотів спитати, чи часом з часописами я не передав вам однієї книжечки...

І, не чекаючи відповіді, він, не стримавшись, потягся до часописів і миттю висмикнув звідти сіреньку бро-

шурку... ту саму, що мала штамп австрійського посольства з вкладеним листом.

— Так, так, це вона! — швидко промовив він голосом, в якому одночасно відчувалося переляк і радість. — Вибачте, — вклонившись, ще раз промурмотів він, і зник за дверима...

Лія впала на рухливе крісло і, похитуючись, реготала, як навіжена.

Докладно обміркувавши прочитану літературу з своєї нової організації, я зрозумів, що я повинен перш за все стати гарним австрійським патріотом і нагадувати фермерам їх батьківщину, що є там десь за морем, під ласкавою опікою Австрії, повинен доводити, що коли всі вони будуть гарними патріотами, то це дасть можливість Австрії об'єднати коли-небудь їхню Рутенію з позазбручанськими земляками і цим виконати волю Божу щодо з'єднання їхнього народу; дізнався про те, що американсько-канадські фермери повинні не забувати про допомогу своїм заокеанським землякам на їхні культурні потреби і допомогу цю складати через свою спілку; дізнався про те, що я маю навчати фермерів бути пристойними християнами і не вірити жодному антихристовому посланцеві, які тепер ховаються під гаслами всяких соціалістичних партій, навчати їх, щоб вони за всякими порадами зверталися до ближчих своїх уніатських попів, або писали про свої болі чи хвороби до своєї газети... (В чому спілчанський часопис теж дає поради, якому святому молитися й які читати до того молитви...) Взагалі я зрозумів, що маю, як апостол, проповідувати те, чого вимагають завдання спілки...

Але я морочив собі голову: що спільного має оця вся пропаганда з завданнями спілки?

Нам було самотньо, і Лія згодилася запросити до нас на вечерю отця Єроніма.

Він був не сам. З ним було ще двоє людей. Один з них мав вигляд ракла; він був в розхристаній сорочці, раз у раз підсмикував штани; його черевики, здавалося, були шиті на якогось гіганта, подібні до тих, що бувають у вітринах і про них малеч питає своїх мамунь: «А чого татко не ходить у таких великих черевиках?», а мамуні їм відказують: «Ти читала про хлопчика-мізинчика та велетня... То взуття тільки для ве-

летнів...» Взагалі це були не черевики й не боти, а щось подібне до того, що взувають поверх черевиків робітники, що трощать камінь по муrowанках. Він міг вільно повертатися навкруги в той час, коли його черевики покійно стояли на місці... Він не мав капелюха, а на його голові була ціла копиця волосся. Він був сухорлявий, як чапля, і мав вигляд виснаженого келійника. Це був поет. Геніальний поет Він міг своїми віршами слово Боже комбінувати з найліричнішою буденщиною буття, захоплювати ними фермерів. Так принаймні рекомендував його отець Єронім. Поет мовчки байдуже сів у крісло, не подавши руки і навіть не промовивши нам «добровечір». Другий був верткий чоловігяга, середній на зріст, досить пристойно одягнений. В його обличчі й поведженні було щось середнє між льокаєм з ідальні сердитого пана і пригоничем. Він кілька раз потряс мені руку, довго говорив якісь приємності Лії, торкнув в плече поета і взагалі вільно поводився. Це був співредактор отця Єроніма, він же і заступник голови спілки, тобто отця Єроніма.

Коли випили всі по чарці (отця Єроніма правилом було пити одразу дві, що із хихиканням підтримав співредактор), всі звеселіли ще більше... Згодом отець Єронім, щоб довести, що на нього не впливає алкоголь, розповів напам'ять, що з ста мільйонів мешканців Сполучених Штатів і восьми мільйонів населення Канади — католиків 38 відсотків і пресвітеріан — сімнадцять, уніатів — один відсоток і т. д. і що православні ошуканством підвели багатьох уніатів під свою статтю... На запитання співредактора, що взявся бути за експерта, Єронім пояснив, що в Сполучених Штатах ще є поверх двохсот мільйонів вільної землі... і що до сьогоднішнього вечора через його посередництво пройшло шість тисяч гектарів землі...

На запит поета, скільки отець Єронім здобув відсотків на цьому, він нічого не відповів і тільки, усміхнувшись, налив поетові віскі...

Я переказав Лії, що говорив Єронім, і вона кисло усміхнулася... Але вона не стрималася і кинула до Єроніма, скільки б то людей можна оселити тут, коли б у світі панував соціалізм...

Єронім миттю спинився. Він ніби домислювався, що сказала моя дружина. Потім він спалахнув і, пильно дивлячись на неї, відповів:

— Ви що ж, гадаєте, селянство-фермери працюватимуть на соціалізм?

Розмова перейшла на англійську мову (Єронім навіть попрохав дружину пробачити, що говорив незрозумілою для неї мовою).

— Не забудьте, міс Ліє, що селянство, як стихія, ніколи не може бути задоволене... Кожен селянин прагне мати чимраз більше господарство... Це цілком природно, і я це знаю на власнім досвіді, як голова спілки... Це за соціалізму — річ неможлива; втягти селян в соціалізм — це марні мрії. Хоч вони й дурні, але вони відчують, в чім лихо...

— Чому це ви гадаєте, що це лихо, отче банкіре? — вже п'яним голосом запитав поет.

Єронім на момент почервонів. Певне, кинута поетом назва «банкір» була йому неприємна, як лихвареві назва «злодій» серед чесної компанії...

Він похитав головою до поета, а потім, повернувшись до Лії, відповів:

— В тім, що навіть коли бідак залишиться хліборобом, він за якийсь час стане ворогом соціалізму, бо прагнення до рівності не відповідає розвиткові його матеріальних здобутків... Тому треба або знищити цей клас, чи як там по-соціалістичному, або миритися з тим, як воно є... Знищити не можна їх, бо гам-гам треба, а втягнути в соціалізм теж неможливо...

— Коли селянство матиме все йому потрібне, у нього відпаде така природна хіть, — намагалась сперечатися Лія.

— Але одразу воно не матиме, а доки можна буде осягнути цю химерну утопію, так воно ж буде розвивати своє господарство, тобто вбивати кілок у соціалістичне будівництво...

— А коли вони будуть організовані в комуни, колективи, що постачатимуть на все суспільство, де зникне тяжіння до власності! — зауважила Лія.

— Ні, ні, не зникне, то буде тільки акційне товариство на паях... Звичайно, коли це буде по власній їх охоті... А коли з примусу, то хіба то буде соціалізм?.. Рівність? — іронічно запитав Єронім. — То ж буде рабство... А рабами їх не можна зробити, бо надто їх багато треба, щоб обробити землю... От у Сполучених Штатах близько півтора мільярда акрів землі... Що ви з ними зробите? Врешті й вся наука пристосована до

умов землі, а ті умови — неодмінне існування окремих господарств...

Лія перепинила його:

— Наука виходила з фактів існування приватної власності і до цього пристосувала свої знання, не беручи в свій аспект досліджень загалом землі, як суспільного цілого. Звідси і її приватновласницький ухил.

Мені було дивно, що Лія почала змагатися з попом... хоч я почував себе зле в тім питанні... Таки дійсно, для мене воно було дивне. Але я не хотів сварки, а розчервоніле обличчя Лії і Єроніма не пророчили нічого гарного...

Я налив поетові порожню чарку і, злегка торкнувши його, запитав про що це він так замріявся...

Він підвів голову, подивився на мене таким зором, ніби бачив перед собою не мене, а потойбічний світ, і, взявши чарку до рук, урочисто промовив:

— Людська задума подібна до небуття. Вона прекрасна, бо відриває людину від всього земного, буденного...— І це все завдяки алкоголю,— додав він, вихиливши віскі без содової.

— Бачте, табунець курей і то має різних птах,— доводив щось Лії отець Єронім.— Одна курка мовчки дзьобає— адже досить насипано зерна, а друга — мало того, що дзьобає, а ще й сусідню курку скубе... Така натура властива всьому живому.

— Знаєте,— цмокнувши губами, продовжував після паузи поет,— для творця наркотик є стимулом, що розкриває не відомі ще вченому світові мозкові клітини... невідомі області підсвідомого... і дає неосяжний простір фантастиці.

Єронім припинив розмову і зацікавлено повернувся до поета.

— Апарат людського мозку ділиться надвоє: свідомою частиною і позасвідомою,— поволі, п'яним голосом продовжував поет.— Коли наркотик впливає на організм, тоді відкривається позасвідомою частиною мозку і позасвідомі волокна сполучаються з свідомими і дають, переливаючи в свідому частину мозку, величезний матеріал для творення...— Поет зітхнув і продовжував: — Але, на горе, це не стосується до алкоголіків... Бо коли ти надуживаєш алкоголем, тоді мізкові клітини-волокна розтоплюються, і весь мозок стає

застиглим холодцем. Тоді він не в силі контролювати підсвідомі мізкові матеріали... Бо й увесь твій організм вже не зберігає потрібної природної сили, і людина стає не творцем, а тільки інвалідом... Цього ще не знає науковий світ, але я тобі кажу, що це так...— Він змовк і поринув у вирій своїх мрій.

Співредактор мовчки слухав бесідників, що зовсім не пасувало його верткій природі.

Це було наше нове товариство.

VIII

«Ось перед вами член парламенту. Кажуть, та й він сам часто говорить з трибуни або вихваляється де в кафе серед друзів, що він — с о ц і а л і с т...»

Ви подивіться, як він обстає за трудящих, як ганить державних дипломатів, критикує бюджет, іменем робітника погрожує вищим верствам громадянства... Піт лє у нього з обличчя, і він витирається білою шовковою хусткою...

Потім іде на обід в ресторацію, де музика... Він намагається вести з своїми приятелями — державними мужами (тими, що гонив їх) політичну розмову, а сам час від часу масними очима поглядає на чорняву кельнершу, затягнену в корсет, з вигнутим бюстом і підведеними очима.

Перед вечором з'являється додому, заклопотано поспішає до кабінету і пише політичну статтю до газети... Похапцем п'є каву, цілує жінку в чоло і між іншим каже: «Люба Валю, швидше скажи, щоб дали пару нових хусток і шкарпетки... Треба, я поспішаю на засідання...»

Гукнувши візника, їде на приятельську вечірку чи замісто в який «Мулен-Руж» і повертається вранці додому...

Другого дня п'є чорну каву, переодягається і поспішає на зібрання робітників у тім кварталі, звідки він є виборний... Там «працює» добрих десять годин... З досконалою логічністю з'ясовує робітникам політичну економію та Марксову науку... Радить потерпіти і готувати майбутнє своїм дітям, мовляв: економічне становище не дає можливості хутко досягнути жаданої

мети. Тому вчіться, ждiть та слухайте поки що начальство.

У нього пiдростають дiти... На делегатські гроші він вчить їх в iнститутах, наймає до них бонн... Сам не від того, щоб і їх зробити такими, як сам, — соціалістами...

Щодня, щохвилини він повний життя, про щось глибоко мiркує, щось вигадує і все чогось шукає в житті... В міністерстві — його похибок, в ресторації — свіжої їжі та шаноби до своєї особи, вдома — повного порядку й тисячі iнших зв'язаних з турботами дрібниць... У жінки — чесності, в дiтях — своєї гордості, в робітничих районах — нових матеріалів для настрою й промов; в марксизмі — не відкритих ніким проблем; в своєму імені — слави... І тільки в собі самому нічого не шукає... Боїться заблудитись — і так ціле життя... Навіть смерті шукає славної, почесної, з пам'ятником...

Яка користь з того людству, ніхто не відає... Чи зменшилось від його присутності на світі голодних смертей, теж ніхто не знає. Скільки радості він приніс навкруги — не знати, що то за радість — ніхто не розгадає... Нарешті, чи задовольняється він сам своїм існуванням — невідомо нікому.

Тільки щороку він все старіє й старіє.

Вже зігнувся... Вже згубив дзвінкий голос... Вже не може пити мадери, вже не поспішає ввечері в «Мулен-Руж» і вже не уважно говорить про Марксові проблеми... Але ще крилиться... Щось мiркує, щось робить, дає мудрі поради, філософічно повчає молодих прихильників. Та все ще чогось шукає в житті.

Що він найде? Чи задовольниться знайденим? Який сенс з того і яка користь?

А хіба він відає, що таке користь і навіщо потрібен сенс?

А все ж таки шукає... Нарешті помирає. Тоді близькі стараються, щоб він чогось шукав...

Лишають його душу серед себе і «всіх пригноблених», хоч тіло його обернулося в порох... Квітчають його лаврами і пророчать людству, що його душа витає серед них і дасть їм щастя...

Ідіоти!

Так створена людина. Мусить і по смерті чогось шукати...

А що вам з того, читачу?.. Чи знаєте ви його?.. зглядяться від того ваші зморшки на долоні?..

Це мій погляд на всіх європейсько-американських ватажків, і взагалі — державних діячів, щоб на цьому закінчити наші з вами суперечки з цього приводу.

.

Мої невгомні диваки Лео і Лія. Перейдемо до вас особисто. Ваші метеоричні стрибання з посади на посаду, з однієї організації до другої асоціації, мені нагадують того цигана, що менджував шкапами в надії добути собі врешті цінну коняку... Та виявилось, що не він був нездібний вименджувати кращої, а на ярмарку просто всі були браковані шкапи і хазяї вивели їх теж для того, щоб обшахраїти кого-небудь, виміняти на кращу... Ти гадаєш, що так в Америці або деінде в світі є яка краща організація? Дурниця. Один дідько,— вся різниця, як у того цигана з шкапами: або ворона, або булана чи біла... та на якість всі однакові. У французьких королів були спеціальні інтенданти втіхи. Надзвичайним вигадником був, особливо за Людовіка XV,— Бертен... Він постачав королеві навіть малих дівчат. Я гадаю, що кожен з ватажків тих всіх асоціацій, спілок, що ти в них до цього часу перебував,— був би не гіршим Бертеном для першого всевладного і залюбки покинув би для такої «високої роботи» свою громадянсько-соціалістичну працю...

Нещодавно ми з Аннет —є така дівчина тут у того кудлатого опудала, мого патрона, ми з нею на «ти» — були на майдані Конкордія і бачили, як ватажки робітництва, члени парламенту плазували перед «тутешнім царем» Павіаноре... Вони були подібні до тих милих дівчат з Монмартра, що, осяяні нічною електрикою, поблискуючи очима, зазирають вам у очі з виглядом: ми на все згодні, на все,— тому я й згадав про Бертена. Отже, не диво, що Нієв вже давненько втік звідси десь до австрійської Польщі. Звичайно, краще бути ближче до кордону, щоб керувати революційною роботою, ніж бачити Бертенів...

На ваші міркування щодо селянської стихії, я оце прийшов до зовсім іншого висновку (адже це не зле, що я на кілька років спізнююсь з відповіддю на це питання)... Селянство як соціальна група в такому вигляді, як воно є— дійсно ворог соціалістичного суспільства. Але треба якимсь способом змінити умови, що сприяють йому лишитися таким, як воно є... Я не знаю

такого способу. Певне, знайдуться теоретики, що розв'яжуть це питання. Але мені в процесі самого будівництва соціалізму уявляється так: треба, певне, буде суспільству чи майбутній державі, в яких там формах вона буде, утворити крайову конкуренцію з ними на ґрунті хліборобства. Наприклад, Америка має нині вільної землі щось, як пишете, понад двісті мільйонів гектарів. Уявлю, що такий вільний запас земель і ми маємо в соціалістичній країні. Адже для пролетаріату немає ваги, де він працюватиме. Спролетаризувавши цю землю і приклавши найвищу техніку, що вже є в розпорядженні країни, ми матимемо наслідок занепаду деяких, а може, й більшості селянських чи фермерських господарств, пролетаризацію цієї частини селянства та до того ще нові, звільнені селянами для держави землі і власний суспільний споживчий продукт — без купівлі чи обміну в решти хліборобів. За який час ми матимемо картину, що майже вся хліборобська маса, як потенціальний дрібнобуржуа, здасть позиції спролетаризується. Що ми маємо? Ми маємо збільшення пролетаріату, збільшення споживчих продуктів, незалежність від селян-власників, можливість більшого використання пролетарських сил, бо ж ми сфабрикували й землю і зменшення робочого часу до мінімуму. Тоді, звичайно, ми можемо прийти до того стану, що пролетаріат, по-перше, не буде залежний від приватновласницького хліборобства, по-друге, матиме більше вільного часу і зможе стати людиною, а не робочою худобою, якій не вистачає часу на інтелектуальний розвиток нормальні громадсько-культурні чи наукові роботи, цебто зможемо будувати соціалізм, бо ж цей процес затягнеться на довгий час. Інакше дійсно коли з одного боку ми маємо могутнього буржуа, а з другого робітника, що вибивається з сил ми згодом прийдемо до безнадійного виснаження останнього, коли він згубить імпульс до будівництва. В другому разі, коли ми введемо як систему регулювання приватновласницького хліборобства — це законних в історично-економічному розумінні — гарних наслідків не дасть, і внутрішні економічно-соціальні суперечки можуть викликати тенденцію бурбонщини, шукання анархічних шляхів виходу з такого стану.

Свої міркування я послав через Апорта Нієву

Коли буде відповідь на них, сповіщу. Він саме це питання тепер розробляє, і наслідки його роботи вже гомоном котяться по селянських просторах імперії.

Забув ще про Ганса. Він тепер кінчить оту школу на досвідченого революціонера... Побачимо, що з того вийде. (Я грішним ділом гадаю, що коли всі там такі тухтії, як він, то жди від них революцій!)

Ваш Неро»

Ойдс, певне, стежив, поки я дочитаю листа, що він передав мені одкритим, сказавши: «На конверті, як бачите, не було вашого прізвища, тому я розпечатав...»

Власне кажучи, я був навіть задоволений з того. Мені подобався Ойдс, особливо після того як ми працювали в асоціації «Я доб'юся», де він був за голову, я, звичайно,— за референта. Я з приємністю згадував, як ми вперше зустрілися з ним у доктора Дені, а потім, коли я працював у федерації. Але я ніколи про це йому не нагадував. Може, тому, що його зневажливий позір на мене під час інциденту з федералістами... потім завжди пригнічував мене, ніби з ним було зв'язане якесь моє злочинство...

Ойдс одкинув своє сиве буйне волосся, що все спадало йому на чоло, й запитав:

— Це той Неро, що я, здається, дав йому картку до Апорта?

— Атож,— відповів я, стримуючи себе, щоб одразу не розповісти про цього химерного волоцюгу, що його не знаю чому так любив.

— А скажіть, будь ласка, камраде Лео, чи він не зміг би сюди приїхати на роботу? — промовив він таким тоном, ніби думав уголос.— На мою думку, такий для нашої асоціації знадобився б...

Мене схвилювала його пропозиція. Я відчував, як мене духом пройняла радість на саму тільки думку про зустріч з коханою людиною, і разом жах, що ця зустріч збудить у моєї дружини непереможну, роками приховану любов до Неро... Передо мною миттю майнула картина моєї зустрічі з Лією... Тепер я навіть пригадав, як не раз заливалося рум'янцем її лице, коли вона згадувала про Неро.

Я промурмотів у відповідь Ойдсові щось незрозумі-

ле... А він схопився з стільця, немовби я зачепив яке пекуче питання і підвищено промовив:

— Ви знаєте... Оті його думки щодо фермерства спочатку здались мені дурницею. Але потім, коли ви читали листа, я доміркувався, що ми в своїй роботі зовсім не звертаємо уваги на цю справу. Передо мною повстало завдання нашої асоціації, я почав міркувати. Ми говоримо в своїй програмі «Робітництво, коли воно буде організоване політично економічно, зможе взяти в свої руки й планово порядкувати господарством. Ми певні, що політичний рух робітничого класу повинен спиратися на економічну основу організації, що об'єднує в своїх лавах робітників по тих виробництвах, на які має бути поділена колись організація керування народним господарством комуністичного суспільства...» Так я вас питаю, Лео,— захоплено додав він, закінчивши цитати,— а як же бути з хліборобською частиною народного господарства? Адже ми працюємо виключно серед пролетаріату його тільки й об'єднуємо? Ойдс подивився на мене, чекаючи відповіді і не дочекавшись її, додав. Питання, що на них він вам відповідає, надзвичайно важливі... Я не кажу про їх зміст а тільки самий принцип..

Він знову сів у своє крісло-гойдалку і, похитуючись в нім, замріяно дивився кудись убік.

Я признався йому, що ця справа не дуже мене цікавить... Нею чомусь захопилась моя дружина Лія... Але висловив думку, що відповідь Неро на це досить оригінальна

Ойдс нічого не відповів. Врешті він повернувся до столу і, проглядаючи накидані ним нотатки, заглибився в писання.

Він готував матеріали для доповіді на майбутніх зборах уповноважених від окремих спілок, що об'єднує наша організація «Я доб'юсь», а можливо, він накреслював теж для окремих округ. Адже наша асоціація, одинока на всю Америку, веде запеклу боротьбу з угодівською федерацією і всіма спілками, що кволяють і не тільки не борються за майбутнє робітничого класу чи проти щоденного гніту й здирства та насильства капіталістів над робітниками, але навіть не ставлять їм жодного опору.

«Кілька королів, читав голосно Ойдс, що сконцентрували в своїх руках майже всю промисло-

вість і споживчі продукти, що захочуть, те й роблять. Наприклад, майже всі сто відсотків залізниць перебувають в руках шістьох фінансових акційних товариств з капіталом майже до десяти мільярдів доларів. Штандартова компанія має в своїх руках всю нафту, до п'яти тисяч підприємств, і вона вже сягнула своїми пазурами на європейський і азіатський континенти, три чверті сталевій виробничій промисловості в руках кількох душ... Те саме з тютюновою, текстильною, хімічною, паперовою і іншими промисловостями. Це щось дивовижне... І ця купка, маючи в руках майже все виробництво, єдиними методами душить робітництво і всякий його прояв до захисту руйнує як помахом чарівничої палички...

Коли взяти на увагу, що з удосконаленням техніки робоча сила чимраз менше буде потрібна, а вона океанськими хвилями все прибуває й прибуває, уявім собі, яка є широка можливість капіталістам ставити робітникам умови, які вони захочуть, десятками тисяч викидати їх напризволяще?! В разі опору чи страйку — своїми ж загонами поліції чи за допомогою війська — знищити цю дешеву худобу і помітувати нею так, як захочуть. Вже й тепер доля робітника в руках цього концентрованого капіталу, а не в руках демократичного парламенту чи президента... Вже й тепер для робітника капіталісти установили норму років праці...» Тільки дев'ять років: з двадцяти до двадцяти дев'яти. Ці роки він може зробити щось у них на підприємствах, решту — хай бог дасть, та океан чи мотузка, до яких звертається пролетар в крайній нужді... Та де там! Це стосується тільки дебелих, здорових робітників. Кволим, що не здатні дати за десять годин праці належного виробу — нема зовсім роботи...

«Скажіть, будь ласка, яка перспектива розкривається в майбутньому для цих навіть здорових? Що робити тепер кволим і сотням тисяч безробітних, що число їх безнастанно зростає, і тим, що всякими струмочками течуть з Європи та з Азії?!

Скажіть, будь ласка, невже робітництво само не годне так само, а може, ще й краще керувати цим уже концентрованим господарством, яке тримають в руках кілька вампірів, беручи з нього весь зиск?

Звичайно, федерація, що йде на мотузці капіталістів і об'єднує в собі тільки кваліфіковану робочу силу,

розподіляючи її навіть по цехах, не допоможе: їй наплювати на тисячі некваліфікованих... їй наплювати й на майбутнє робітничого класу й на мільйони тих «без'язиких», білошкірих та темношкірих, що недоля закинула їх до Америки...

Ми об'єднуємо всіх, хто бачить ці жахи, хто розуміє майбутнє робочого люду, хто хоче вже тепер уперто, не на життя, а на смерть боротися за своє право жити, мати роботу й бути хоч трохи не худобою, як усіх робочих, особливо мало- або некваліфікованих, звуть капіталісти».

Ойдс замовк. Я прикинув, намагаючись не шамотіти папером, щоб не одривати його уваги від своєї доповіді...

Але він обернувся до мене і спитав:

— Може, я що оминув? Чи не зауважили ви часом?

— Може б, справді, що про фермерів згадали? — замість відповіді запитав я.

Ойдс пошкріб пером за вухом і знову нахилився до столу.

— Про якого це Нієва пише Неро? — раптом запитав він, підвівшись і йдучи до мене.

— А це ж той, що я переклав не одну його статтю й брошуру... Той, що бореться там, у Росії, хоч сам і за кордоном, з такими самими Голкінсами, федераціями, як ми тут, і теж висловлюється за захоплення влади,— відповів я.

— Хм... Так він гадає, що це можна зробити в країні, де нема ще концентрованого капіталу і взагалі мало розвинена промисловість? — промовив він.

— Мабуть.

— Хм... хм...— захмикав Ойдс, знову відходячи до свого столу.— Цікава повинна бути людина,— знову сам собі промовив він і мовчки почав шкребти пером.

ІХ

Коли Неро й Ганс з'явилися до таверни «Трьох Мадлен», наймолодша господарка енергійним рухом вдарила себе об поли.

— Ба! Ганс!

Вона несамовито загукала вниз до куховарки. З пащі підлоги до їдальні вийшла одна, а за нею й друга

хазяйки. Вони обидві розжевілись від куховарення і швидкої ходи... рожеві обличчя світилися усмішкою... Спочатку одна, а потім і друга витерли фартухом масні губи і навіть поцілувалися з Гансом.

— Де це ви, волоцюго, швендяли цілий вік? І не соромно, навіть листа не написали,— докоряли вони йому, повертаючи його на всі боки, щоб роздивитися, чи дуже він змінився.

Неро сам вкрив скатертиною стіл, наточив з барила, що стояло на прилавку, «буланого» і наказав сьогодні дати їм обід, не чекаючи інших столовників. Ще б пак: він же тут був своєю людиною.

— Досить,— гукнув він до купки господинь і Ганса,— іди сідай.

Хазяйки заметушилися, а молодша докірливо поглянула на Неро, що встиг вже зробити все на столі, їй тільки лишилось добути заради такого свята нові серветки — і покласти перед приятелями.

— Так... Позавчора ти, значить... мандруєш? — в задумі промовив Неро.— А ти ж не той... не боїшся? — недовірливо кинув він погляд на Ганса.

— Ти мене за кого маєш? — весело відповів Ганс.— Тепер такі, брат, часи, стільки роботи... Знаєш, після ленських подій там таке пішло... Страйки безнастанні котяться з столиці до Кавказу, з Польщі до далекого Сибіру... Всі трясуться, мов у пропасниці... Робочі йдуть просто на багнети... полум'ям боротьби охопило Москву, Ригу, Київ, Одесу, Харків, Саратов, Архангельськ, Томськ, Варшаву, Люблін... Оце тільки що застрайкували робітники Петербурга,— страйкує понад двісті тисяч... Скрізь лунають більшовицькі гасла... Разом іде безперестанна боротьба з опортуністами, що намагаються зламати запал робочих мас. Що й казати: горить!

Очі Неро палали. Він важко дихав.

— Я тебе не пізнаю, Ганс... Ти став такий, що мені сором за себе...— Він на хвилю замислився і зітхнув.— Ну, гаразд,— врешті промовив він, мотнувши головою, ніби відганяючи якусь настирливу думку,— п а н я й!.. Коли можна, пиши, якщо твоя партійна етика і обов'язки дозволять...

Коли вони вже доїдали, до таверни увійшов іспанець. З ним був білявий юнак... Неро уважно глянув на нього, пригадуючи, де він бачив його...

Вони пішли в свій кут, навіть не зиркнувши на приятелів.

— Так ти ж увечері прийдеш... Гадаю, встигнеш поробити все діло? — тихо промовив Неро, надягаючи кашкета.

— Коли ніщо не затримає, буду,— коротко кинув Ганс, поглядаючи на костярів, що знову заглибилися в свою гру.

Коли виходили, Неро здалось, що білявий юнак кивнув до Ганса... Той таки дійсно на хвилину затримався в таверні, і коли він вийшов, Неро спитав: що то за один, звідки Ганс його знає?

На одну мить Ганс зняковів, він по давній звичці заблимав очима... Але це була одна мить...

— Та це ж той, знаєш, ще бозна-коли я їм програв вино... Знаєш, тої ночі, що я волочився з ними... Я ж у боргу лишився... Тепер він нагадав мені... Довелось заплатити п'ять франків.

— Ті нероби тим, певне, й живуть, що ловлять таких дурнів, щоб вимантачити франка,— кинув Неро.

Вони мовчки дійшли до Сени. Неро міцно потряс Гансові руку й подався в напрямку Лувру, а його приятель — в протилежний бік, до Бастилії...

Небо поволі заволокалося брудними хмарами, і передвечірній присмерк ставав сіро-олов'яним, як касарні німецького мілітаризму...

«Любий Лео! Тутешні політичні діячі і навіть цілі синдикалістичні організації виголошують такі гасла, від яких небу стає гаряче — всі вони нагадують Буланже. Був такий молодецький генерал, що більш як дванадцять років гарцював на політичній фоні Франції, тобто Парижа. Цей генерал, що, здавалося, буде другом Бонапартові і що обіцяв всім партіям підтримку, був популярний, як жоден генерал того часу, і турбував своєю особою не одно міністерство й уряд. Він навіть одного разу був сам за військового міністра, а кінець кінцем після всієї довголітньої бучі втік з коханкою і після її смерті з горя сам застрелився... Виявилось, що у нього чуття кохання до жінки переважило всі його політичні поривання. Тільки ті гарні спогади залишилися після нього, що він свого часу дозволив жовнірам залишки своєї їжі роздавати голодним дітям робітників та їх батькам...

Ці всякі організації теж, певне, дозволили б роздавати недогризки своєї страви голодним, але вся біда, що їхні армії самі голодують, а ті з фрачників, що роблять кар'єру на демагогії, — не мають часу роздавати залишків своєї їжі... Людина взагалі мало клопочеться про те, що її особисто не дуже турбує.

Врешті я дізнався, звичайно, від самого себе, що всі революційні фрази організацій і вождів — це характерна французька риса, пишаться своєю революційністю, що, мовляв, тільки я, а не хто інший, є нащадком великих революціонерів, на яких протягом останнього сторіччя була така багата Франція. За всім цим ховається тільки поверховий запал. Це, звичайно, не стосується мас, що в запалі можуть таки дійсно робити революції, але мас неорганізованих, що не знають ще ватажків.

Ти питаєш, що то за сорелізм французький, що ним так захоплюються деякі ватажки... Це синдикалістичне пояснення марксизму, або марксизм крізь окуляри синдикалізму та до того ще додати прудонізму — буде сорелізм, або по-простому революційне міщанство... Речник цієї ідеології «великих» нащадків Комуни є Едуард Траб та його приятель Мікель Жоржель.

Взагалі тут весело. Нещодавно приїздив сюди начальник царської охоранки. Довгенько радився з начальником французької охоранки, що є, здається, головою міжнародного політичного шпигунства. Здається, прийшли до якогось висновку, а гострі на язик кажуть, що паризький охоронник буде діставати після цього платню ще й з Петербурга. Хіба це дивно? Тепер же вільна Франція і царська Росія ширі друзі. Не дивуйся, ще тридцять літ тому на судово-політичному процесі в Ліоні було засуджено кількох анархістів, між ними було кілька руських. Та що б ти думав... Прокурор і окремі діячі поліції дістали не тільки грошову нагороду від царського уряду, а ще й по Анні в застіжку... Уряд Франції санкціонував ці нагороди...

Ганс дуже змінився, його не пізнати. Поїхав туди... Більшовики таки розвели велику акцію і, здається, комусь буде непереливки... Характерно, що тутешні інтернаціоналісти майже зовсім не цікавляться долею нашої імперії. Я це кажу, згадавши Бакуніна й інших дійсно інтернаціональних революціонерів... Правда, цікаво. Я радий, що врешті ви осягли, що шукали. Мені

навіть не віриться, щоб в Америці були ще люди, яким дійсно щось болять за інших і які бачать шляхи майбутнього... Адже користування владою (навіть над членами асоціації) викликає психологічні метаморфози, наприклад, жадання панувати над виборцями, страх знизитися до становища звичайного члена і т. д. і т. і. Невже в Америці такі знайшлись? Невже це Ойдс і Де-Діоне?..

Доки на все! Ваш Неро»

Х

Без кохання й дружби світ став би страшною пустелею, — якось кинув фразу Неро, пишучи Ліі, що то в нього за білява французка завелась.

Коли я згадую своє життя з Лією, що так випадково склалося, мені стає дивно, чому мене проймає образа і якесь неприємне почуття, як буває людині, що в неї хто витягне з кишені хустку до носа в час бенкету. Так і з Лією. Адже хіба я або вона, коли побралися, кохали одне одного? У неї розпука і інстинкт дозрілого жадання, а в мене — шляхетність і трохи сухий розрахунок. Але так склалось, що ми не помічали відсутності того, що зветься родинним щастям.

Але тепер, коли Лія пірнула з головою в роботу організації, я почав відчувати, що в мене щодня «не вистачає хустки». Ба я навіть не можу часом її знайти і вдома.

Останніми часами, коли федерація одмовлялась допомагати робітникам, Лія розривалася: з Колорадо до Пітсбурга, з Міннесотського району до Канаука.

Ленські розстріли навчили американських капіталістів системі розправи. Де там! — вони пішли навіть далі... А робітники, маючи перед собою безнадійне майбутнє, йдуть на все. І Лія, як зачманіла була там, де хоч трохи вона могла підтримати морально тих, що клали на карту своє життя...

Я чув її один раз: ми були на мітингу в час страйку в Мезабських копальнях; до того я ніколи не чув її і не бачив такою — вона вся палала, її голос, мов спис, протинав нутро, мугив розум і запалював чуття. Я відчув, що сам стаю офірою її гіпнозу. І прийшов до тьми

лише тоді, коли вона була вже біля мене й питала, чи все вона сказала. Мені навіть не вірилось, що то була вона, і я механічно відповів, що вона говорила чудово. Ніби це промовляла не вона, а хтось інший.

Зараз я готую для неї матеріали, бо ж знову в нас зчинилась колотнеча. Частина лідерів далі настоює відмовитись від політичної боротьби, і Лія буде, як і Ойдс, доповідачами про необхідність такої боротьби. Я готую всі матеріали, документи й факти, передо мною дислокація поліцейських загонів і стейкбрехерів постійних і рухливих, що капіталісти кожному мить спеціальними потягами перекидають куди треба... Я маю чимало судових постанов *injunction* по виготовленні вже після кількох днів страйків, що фігурували на суді, як документ влади, що її законами знехтували чужинці-італійці, українці, хінці, поляки, руські... Я маю свідчення лікарів про катування тисяч робітників, засвідчення попів, пробств, про похорони десятків тисяч «робочого бидла» розстріляного в час страйку загнаного й затопленого в шахтах.. Я маю статистику, яке безробіття раз у раз панує серед робочих і які зовсім позбулися роботи через свій «літній ценз» — ценз здоров'я, ценз чорного списку... я маю копію проекту приватної таємної поліції капіталістів-королів, де докладно розвинена система знищення зайвого «бидла», боротьби з баским «бидлом», щоб підтримувати постійну рівновагу капіталістичного ладу коштом мільйонів пролетарів-чорноробочих.

Але яким чином я став референтом Лії? Коли тепер я пригадаю свою роботу в асоціації, я робив тільки на неї останні півроку, здається, як от і тепер. Як це сталося? Хто з нас корисніший для «Я доб'юся» я чи вона?

Серед цих міркувань я раптом відчув, що до обличчя мені прилила кров. Серед моїх паперів був лист, писаний рукою Лії, з тим ім'ям на початку, яке і приємно, і тяжко було мені згадати...

«Неро! Кілька літ тому, коли я була майже дівчам, ви збудили в мені жінку, навіть самі не знаючи того. Як бачите, з того часу я стала дружиною Лео, вашого приятеля. Так буває, певне, зо всіма на світі, такий, певне, закон випадковості. Після того, знову, самі не знаючи, своїми листами до Лео, повними глибокого

песимізму, хоч і писаними жартівливим тоном, ви викликали в мені людину-борця. Згадайте: «Ми маємо такі палкі серця, що не можемо холодно дивитись на життєвий супокій».

Я дізналася в чім призначення жінки. Бути дружиною чоловіка — це фізично гармонізувати чоловікові та вміти згодувати й виховати дітей або, коли нема на те особистої можливості, вміти організувати їх виховання. Решта належить чоловікові. На щастя чи на горе, я не можу плодити дітей. Принаймні до цього часу так виходило. А дослідження одного химерника вченого говорять: якщо ти не маєш дітей, то, коли ти не геній, — ти подібна до якої-небудь речі, що нею користується громадянство, а особливо твій чоловік. Чи як хтось сказав: жінка як та красна юнька, що через якийсь час трапляє від шляхтича до візника, коли перший не лишає її в господарстві, щоб возити воду...

Можливо, ми однакові з вами істоти, що наша кров безперестанку шумує. Я була винна тому, що Лео змінив кільканадцять посад, де скрізь було або гниле болото, або шахрайські крамнички, хоч вони й звалися організаціями трудящих. Врешті ми потрапили до «Я доб'юся». Ми побачили, що ця асоціація якраз те, що треба. Це той таран, що безперестанку довбе капіталістичну цитадель, та є зброєю революційного робітництва.

Я захопилася її роботою. На землі мертвої постави, що так символічно маячить над водяними просторами і що попервах будить в мандрівниках теплу радість і бадьорий життєвий настрій, тепер нема жодного куточка, де б не відчувалось впливу «Я доб'юся». Я тану в боротьбі, я захоплена нею, як п'яниця віскі, я живу нею, як наркотик гашином чи опіумом. Я не маю більшої насолоди, як ця боротьба, що в ній або загину, або доб'юся перших щаблів нашої перемоги. Далі по східцях будуть іти вже ті, хто нині ходить пішки під столом. Коли ви ще не зневірилися, що це можливе і хочете відчути це, приїздіть! Це саме казав і Ойдс, про що ви вже давно знаєте...»

Лист не був закінчений. Певне, настирлий телефон не дав можливості дописати його, і Лія мусила того ж дня виїхати. Я пригадав, що вона виїхала передучора, лист датований було тим же числом...

Що вона могла йому ще сказати наприкінці?.. Цей натяк, рішучий заклик приїздити... Мої думки блукали в хаосі різних брудних припущень... Але ж я друг Неро, друг Лії. Як мені не соромно таке вигадувати, в той час, коли вона, моя люба Лія, може, оточена в цій хвилі разом з іншими страйкарями поліцією. може, їй погрожує небезпека? а може, вже? Я схопився з крісла. Який я мерзотник!

Хутко взяв перо і підписав під листом «Лія, а за неї Лео». Вхопив конверт і написав адресу Неро.

Коли я уважно закладав листа до конверта, до моїх плечей хтось ніжно доторкнувся. Я зиркнув: почервонів. Передо мною стояла Лія. Її очі радісно світилися.

«Грайкарі виграли. Ми перемогли!»

XI

Чудового літнього ранку коли в кучерявім Тюільрі дзвінко лементували дитячі голоси, коли його водограї вище дерев били пінясто-дрібним кришталем води, що прозорою парасолею спадає вниз, коли зелені дерева розстиляли тіняві візерунки на землі, що ними так зручно непомітно ворухить сонце, на алеї, недалеко Тріумфальної арки, стояла в легкім одязі дівчина. Кучеряве біляве волосся по-хлоп'ячому, як у гарсонів, спало їй на плечі. В одній руці вона тримала легенький капелюх, а другою брала з нього кришки і поволі кидала їх горобчикам що роєм пурхали навкруг неї ганяючись за кришками. Дівчина задоволено посміхалася, коли яке сіреньке створіння під самим дзюбом у другого перехоплювало в повітрі крихтину. Дівчина кидала чимраз нижче й нижче, і табунець літав на вкруги, майже торкаючись своїми крилами її кучерів. Врешті вона простягла капелюх, і горобчики один за одним вихоплювали з нього крихтини, щораз пурхаючи в капелюх і назад... Згодом в капелюсі вувтузилася ціла зграйка, вона вибила його з рук дівчини, і тоді цілим роєм метушилася на землі, шарпко хапаючи крихтини...

Дівчина з дитячою усмішкою захоплення дивилася на цю метушню. Вона не помітила, що ззаду неї вже довгенько стояв Неро і, заклавши руки в кишені, нерухомо дивився на цю процедуру.

В ту мить, коли вона хтіла вже нахилитися, щоб взяти капелюх, він зручним рухом підхопив його з землі. Дівчина від несподіванки ойкнула, але відразу ж засміялась, легко стьобнувши його по руці поданим їй капелюхом.

— Я знала, що доведеться тебе чекати годинами, і тому взяла з собою кришок,— кинула вона до нього і пішла до ослінчика в тінь.

— Ну, що, Аннет, питала старого: можна мені буде приїздити до Булоні?

— А, звичайно, це ж справа кожного чи приїздити, чи ні,— весело відповіла вона, шпортаючи в капелюсі.

— Так, але ж не з моїми достатками їздити на такі вакації, це ж тільки таким спеціалістам можна, як тато твій...— ображено відповів він, натиснувши на слово «спеціалістам»...

— Годі. Він каже, хоч зараз паняй... Там у нас буде вільних аж дві кімнати... Проте, будь певен, одна буде вільна — ключ у мене буде...— і вона лагідно подивилась на нього.

Суворі зморшки на його обличчі розійшлися, і він ніжно взяв її за руку.

— Ось прочитай,— промовила вона, витягнувши з капелюха складений в кілька раз листок.

Неро розгорнув і вп'явся очима в нервові кривульки.

— Це тільки третя сторінка... Початок я залишила... він стосується батька... Читай від першої крапки,— байдуже промовила вона.

«Щодо роботи там, то вона йде таким широким і швидким темпом, як повинь навесні, але після повороту з-за кордону багатьох наших людей трапилися провали... В багатьох містах захоплені цілі комітети... Правда, миттю інші утворюються самотужки, але... це неприємно. Думають, що це через необережність, запал робітників. Одначе, я гадаю, тут або зрада, або спритне шпигунство... Це вже після Мальського та Ромова... Мене це турбує...

Між іншим, черкніть, кого ото ви рекомендували до школи, що з них один ваш приятель у Парижі і що колись він здається питав про селян... Нічого не подумайте, але я особисто хочу знати кожну людину. Знаєте, краще завжди, коли особисто добре знаєш кожного

та ще в такі часи, коли президент Павіоноре гостює у царя...»

Неро мовчки ще раз прочитав клаптик і стурбовано вертів його в руках... Він трохи був блідий...

— Це хто пише? Нієв? — запитав врешті він.

Аннет мовчки кивнула головою.

Неро здвигнув плечима і віддав листа.

— Не знаю, що він хотів сказати, але це мене теж турбує,— не повертаючи голови до неї, додав він.

— Ти, будь ласка, не згадай ще при батькові коли про це; я ж взяла без його відома... Випадково прочитала...

— Чортзна-що! — вихопилось у Неро, і він замислено дивився на купу рухливої дівчорі, що мов метелики маячили на майданчику, забавляючись.

Десь поза садом прохурчав ревучи авто, а слідом за ним в напрямку *Chambre des deputes* промчало кілька військових верхівників...

«Таким чином, мої любі Лео і Лія,— почалось. Недарма так заприятелював президент революційної країни з царем реакційної країни. Війна! Уявляю, про що то марять зараз мілітаристи всіх країн! Он де буде тепер їм розгулятися! Певне, не одному капітанові сниться стати Бонапартом. Франція і Росія. Який квітник! Померти з реготу можна. Тут всі, всі показалися. Коли ще вчора кожен ліберал з огидою дивився на все, на кожного руського військового, без обурення не міг згадувати про руський режим, то тепер лізе кожному руському, особливо військовому, в обійми — чоломкатись. Ще б пак — спільники! В опері перед відкриттям завіси грають «Боже царя храни». Всі революціонери аж горла подерли, кричать за війну. От коли виявились дійсне обличчя всіх марксистів... Недаремно Режос в «Світлі» пише: «Війна дала можливість виявити всіх революціонерів, всіх марксистів... Вона витягла їх за вухо на сухе і сказала: «Як багато вас стало дійсних льокаїв імперіалізму, що ховались під червоною машкарою соціалізму...»

А Нієв громовим голосом гукає: «Хай нас мало лишилося по цілому світі, але ми тепер бачимо один одного, бачимо, хто наші спільники, хто вороги і прислужники буржуазії. Ми стаємо тепер міцнішими. Ми

гукаємо на весь світ до пролетарів і всіх тих, хто з ними. Війна війні!»

Та ватажкам соціалістів наплювати на це; тепер їм робота: хіба легко сновигати по мітингах і доводити серед своїх членів — робітників — що треба іти на фронт, щоб захищати любу, милу Францію від німецького чобота. Гадаєш, вони задарма це роблять. Огого! — Адже їх усіх уряд за це звільнив від мобілізації. Хе. Чудасія!

Таким чином, як бачите — іди в шанці або ховайся у пранці, та й те не врятує. Звичайно, тут, у вільній країні, тепер нас усіх голубчиків за обротъ та на фронт. Така ніби угода уложена. Що й говорити, мені вже тут не жити, мабуть, а доведеться ноги на плечі та десь до Швейцарії... Як тепер до вас доберешся?.. Та й ваша «Я доб'юся» теж, мабуть, піде в похід... Адже одна — тутешня — пішла...

Виходить, починаємо нову еру. Мені поки що не пишть. Про себе, негягу, я звідкись сповіщу... Нема тепер, певне, на світі, де й голови прихилити. Привіт Ойдсу. Уявляю, як то він там за війну!

Ваш Неро»

Коли Неро поставив крапку і окинув оком свою майже порожню кімнату, ніби міркуючи, що йому захопити з свого добра, у двері постукали і на поклик увійшов юнак. У його були хоробливо перелякані очі.

— А! Це ви, що ото з Гансом гуляли?..

— А хіба він не при... — запнувся білявий юнак і в ту мить поправився: —...хіба його нема вдома?

У Неро над очима смикнулись повіки... Він примружив очі і вдивлявся в гостя.

— А я прийшов йому борг віддати... Мене ж мобілізують...

— Це вас, терориста, мобілізують? — глузливо запитав Неро.

— Нічого не зробиш, обридло... врешті німці кати всякої волі... чобіт залізний...

— Ганса? Ні, нема... — відповів Неро.

— Будь ласка, може, ви передасте йому... Хочеться бути чесним... Та й нащо мені тепер гроші, — приязно промовив юнак, витягаючи гаманця.

Неро мовчав. Він не зводив очей з обличчя юнака й,

коли той поклав на стіл гроші і, попрохавши вибачити, зник з хати, Неро ще довго дивився на двері, куди щез гість. Врешті він потягнувся, зітхнув і промовив голосно:

— А дідько його знає. Може, й ні.

Неро заклеїв пакет, поклав його до кишені. Коли виходив, кинув оком на стіл і, підійшовши, взяв п'ять франків. Це був новенький банкнот, і Неро залюбки розглядав його, ніби в нім бачив майбутнє цієї людини, що залишила його і якої, може, не буде на світі через два місяці. Але його зір наглядів в маленькім кружальці білого фону ледве помітний знак — три крапки...

Неро замислився, розглядаючи ці крапки олівцем на новенькому банкноті. Врешті він поклав його до кишені й вийшов. Та не встиг він пройти і кількох кроків, як почув радісне:

— А-а! Неро! Любий!..

То був Ганс. Елегантне вбрання пасувало до його щасливого, безжурного, рожевого обличчя.

Неро кинувся Гансові назустріч.

Приятелі, термосячи один одного, схвильовано переповідали останні новини.

— Ну що? Як там? Чого приїхав? Назавжди?..— сипав запитання Неро, ляскаючи приятеля по коліні, по грудях і жартівливо торгаючи його за прилизаний вихор.

— Там така робота. Ти собі уявити не можеш... Всі головні робочі пункти за нас... Ніхто вже не вірить меншовикам,— урочистим тоном гукав Ганс,— але мені треба було тікати... інакше злапали б. Та й справи деякі привіз... Ти не чув, де він? — поясняв і запитував Ганс.

— А ти хіба не знаєш?..

— О, брат, у нас така конспірація... Тут, брате, все по східцях... інакше не можна... Я зараз маю побігти туди... Потім на станцію, багаж треба взяти... вже ввечері, коли вирвусь, будемо разом...

— Ну, от і чудово... А то мені самому так остогидло жити... Тепер разом і дременемо з Парижа... Адже ти знаєш, що тут можуть мобілізувати...— говорив Неро, поки Ганс мився і чистив на собі щіткою вбрання.

— Ні чорта! Ми якось уладнаємось... Хіба даремно наші люди тут сидять,— весело відповідав Ганс.— Ти

ще не в нашій організації? Це добре... Все ж вільніше тобі буде...

— Я й забув...— схопився за кишеню Неро.— Сьогодні перед тобою був отой білявий, передав борг п'ять франків. Дивак якийсь. Іде, каже, на фронт і Неро передав Гансові банкнот

Хвилька неспокою перебігла Гансові по обличчю і зникла.

Дійсно дивак: весело сказав він, неухважно зиркнувши на банкнот і хутко запхнувши його до кишені камізельки.— От чудило. Адже він винен мені тільки чотири франки... Треба решту, франк...— і він витяг з гаманця банкнот.— Може, він прийде, Неро, так треба йому. Але ні він же на фронт іде, певне, не прийде. сам з собою міркуючи, промурмотів Ганс, складаючи банкнота, щоб покласти до гаманця.

— Ти дай мені його,— промовив Неро з ледве помітним тремтінням в голосі,— мені треба для пошти.— І він, ніби жартуючи, висмикнув банкнот з рук приятеля.

Ганс засміявся.

— Чудило. На, візьми більше...— і він витяг купочку банкнотів. Візьми двадцять, п'ятдесят (Сьогодні ми багаті).

— Ні,— одхилився Неро,— мені більш не треба. Нам вони ще пригодяться... Ти тільки їх знову де не прогуляй,— жартівливо промовив він, відчиняючи двері.

Вони разом пройшли до рогу весело шуткуючи, тут розстались Ганс потряс Неро руку і подався в напрямку майдану Сен-Жермен, а Неро спинився на розі.

Він розтулив лівий кулак, де був заціплений франк, і, підійшовши ближче до осяяної електрикою вітрини, уважно розглядав. В одному з кружалець було ледве помітних дві крапки чорнилом.

В ту ж мить він повернувся і, перейшовши на другий бік, назирці подався за Гансом.

Перетявши майдан, Ганс пішов просто до бару. За кілька хвилин він вийшов звідти разом з іспанцем, і вони шпарко подались до майдану Бака. На розі вулиць Бак і Варен іспанець зник, а Ганс поволі пішов; за кілька хвилин його навздогнали іспанець і рухливий джентльмен; іспанець повернув назад, а Ганс з третім подались вперед так хутко, ніби за ними гнався авто.

Коли іспанець повертав у суточки, Неро почув, як він з чудовою московською вимовою гукнув по-руському: «Щасливого! Увечері в мене!»

Проїшовши проїзд «Готелю Інвалідів», Ганс і невідомий пішли вулицею Грінель. Через кілька будинків вони спинилися, і Неро бачив, як невідомий натиснув дзвінок.

Неро швидко другою стороною наблизився і став проти них в тіні.

Невідомий обернувся, його обличчя осяяла лампа, що весело маячила на воротах царського посольства, і Неро пізнав джентльмена: це був білявий терорист.

Коли одкрита дірка у воротах проглинула Ганса й терориста, Неро, похитуючись, мов п'яний, повернув назад, звернув до Сени і вийшов на Конкордію. Асфальт майдану сталевом одбивав блакитно-рожеве сяйво ліхтарів. Авто швидко сунулись майданом, блискаючи своїми дзеркальними вікнами.

Неро сперся спиною на чавунний ліхтаревий стовп і мовчки дивився на височенний сірий обеліск, ніби шукаючи в нім якоїсь розгадки...

Врешті він мотнув головою, набив люльку, запалив і хутко пішов. За півгодини він подзвонив до парадного, що притислось межі вітринами з написом «Аптека».

— Жю-Со дома? — запитав Неро наймичку, що відчинила, і увійшов слідом за нею.

Його попрохали зачекати в кімнаті, де повітря було як в капличці.

До кімнати увійшов прилизаний фронт. Він тут же скинув свого білого халата і промовив: «Вибачте, що не подам руки... Наймичка сказала, що негайно хочуть бачити, то й не встиг і рук помити...»

— А я гадав, сердитесь і досі за давні неприємності на кладовищі, — привітливо промовив Неро.

— Що ви, Неро? — удавано стурбованим тоном відповів той.

— Були в Булоні вже?.. Що, як там Апорти живуть? — спитав Неро, слідкуючи за Жю-Со.

— Уявіть, все збираюся... Але тепер самі знаєте... Доведеться десь на фронті вже відпочивати... — зажурено відказав він.

— Я до вас у справі, мсьє Жю-Со... Мені треба добру

порцію ціанистого або ще якого сильнішого,— промовив одним духом Неро.

Жю-Со хвилину дивився на Неро, ніби розглядав, чи не божевільний перед ним, або сподівався ще раз почути те, що йому здалось за галюцинацію слуху

Але Неро мовчав і теж чекав відповіді.

Для чого це? врешті спитав Жю-Со.

Для себе. Ви ж на фронт лагодитесь, а я зовсім іншої думки, з усмішкою в тоні додав він.

Жю-Со хвилину міркував, потім, кинувши: «Зараз»,— зник з кімнати.

Неро оглядав покойчик, де по стінах разом з діаграмами й медичними малюнками розвішані були різні жіночі головки, ніби в жіночій перукарні. Розглядаючи їх, Неро побачив портрет Аннет... її головку чудової художньої роботи світотінню. Одним рухом він зняв її з стіни і запхнув собі в кишені каптану. Він усміхнувся, сів знову в крісло спокійно палив люльку

Увійшов Жю-Со. Він подав Неро маленьку металеву трубочку.

Все треба? — спитав Неро.

Буде досить половини, а можна все... тихо відповів Жю-Со.

Його рука тремтіла, коли він простягнув її до Неро, забувши, що вона не мита.

— Дякую,— весело промовив Неро, виходячи геть.

Ранковий промінь спинився на потилиці неба, поволі зазираючи під ковнір, голублячи своїм теплом кремезне тіло. Хутко він майнув по спині, перейшов на підлогу двері і зник, залишивши шиби дивитися своїм брудним склом на протилежну сіру стіну будівлі.

До кімнати увійшов Ганс. Його обличчя блищало, очі трохи припухли, а руки ледве помітно тряслись.

Побачивши приятеля, що, схиливши голову на руки, прикипів біля столу, Ганс на момент зблід, кинувся до нього, струснув його за плечі.

Неро підвів голову, сонним поглядом оглядів Ганса, потім хутко підвівся, намочив рушник, хутко витерся і промовив:

— Добре, брате, ти гуляв. А я чекав, чекав та так не роздягаючись і заснув. Ну, вмивайся, бачу що теж не спав ніч...

— Атож, до самого ранку все обмірковували... Ну й діло, скажу тобі,— удаючи веселого, голосно говорив Ганс.— Тільки знаєш... скажу на совість, обридло мені це... Не хочеться вертатись... Так десь залізити... і сидіти тихо...

— Звичайно...— замріяно відповів Неро.— Я, братику, й план склав, тільки одна справа тут є, заважає,— промовив він, підморгнувши до Ганса.

Той зареготався:

— А, знаю... Аннет... Шури-мури...— протягнув він, торкнувши в живіт Неро.

— Ні, то пусте, інше діло.— Потім серйозним тоном додав:— Ти швидше мийся та й підем. Сам побачиш, в чім річ, і порадиш, що робити...

— А тут хіба не можна?— веселим тоном спитав Ганс.

— Ні... Треба на місці...

— Тоді я вже готовий,— по-дитячому вигукнув Ганс, струнко ставши перед ним, як жовнір.

Вони вийшли. На розі Неро купив два листки поштового паперу. Коли блискавична підземка викинула їх аж на околиці, Неро подався заулками. Ганс не одставав і викликав у Неро усмішку.

— Ти, брате, вже не той, що був, як ми ходили вперше по вулицях Парижа, пам'ятаєш?— промовив він.

Ганс від задоволення вишкірив зуби.

Вони пройшли ворота кладовища Ле-Валуа.

— Хочеш нагадати наші колишні пригоди тут?— запитав, усміхнувшись, Ганс.

Неро мовчав. Коли вони дійшли кінця кладовища, Неро звернув у кут, де монументи утворювали цілий кудий лісок. Неро спинився і оглянувся навкруги. На кладовищі ніде не видно й не чуто було ні душі.

Він сів на камінь з стертим давниною написом і торкнув Гансові сідати поруч. Коли Ганс сів, він обвинив його по-братерському рукою і почав:

— Ти знаєш історію Гракхів?

Ганс заблимав очима.

— Ну, да, повинен трохи пам'ятати... Там же у вас у школі мусили читати про це... Ще до трагедії «рівних», Бабефа за його запальні проти французької тиранії твори раз засудили за те, що він нібито підробляє гроші... Потім конвент скасував цей присуд, як неспра-

ведливий... Бабеф ховався на вулиці Фобур-Оноре під числом 29... Коли прийшла поліція його арештувати, він втік, і хоч поліція гукала: «Тримай злодія»,— ніхто не хотів затримувати його, бо він промовляв одно тільки слово: «Я Бабеф». Так всі знали й поважали це ім'я... Так само при арешті «рівних» поліція теж говорила всім, що то арештовано злодіїв...

Ганс нервово ворухнувся, як людина, що відчула сусідство божевільного... Але в ту ж мить Неро цупко обхопив його і, вихопивши з кишені револьвер, спокійно промовив:

— Сиди, Гансе, й не ворухись. Я стріляти не буду, але в одну мить задушу тебе. Ти знаєш мою силу...

Ганс блідий, як полотно, прикипів до каменя і переляканими очима дивився на приятеля...

— Ти хочеш мене пограбувати? — ледве чутно промовив він.— Я тобі й так віддам. У мене п'ять тисяч франків.

— Ні, слухай далі.— І він продовжував: — Коли утворився комітет «рівних», Інсургентське бюро виникло на вулиці Клері,— знаєш, там, де ми вперше банани їли,— у змовника Амара... Так отож до них вліз Грізель, військовий... Він так добре вів свою роль, що навіть досяг до Військового комітету. Ти, звичайно, знаєш: завданням «рівних» було знищення приватної власності... Тобто те саме, що в більшовиків, де ти членом... Так цей самий Грізель всіх виказав... І, як відомо, головні особи склали голову під гільйотиною... Ти розумієш, про віщо я кажу?.. — запитав Неро, вхопивши Ганса за плече і струснувши ним.

У Ганса, здавалось, віднявся язик.

— Тепер ти мені розкажи, як це трапилось з тобою...— промовив Неро, сідаючи біля нього.

Хвилину панувала мовчанка... Десь далеко глухо дріботів трамвай та на другім краю кладовища тесав хтось камінь...

— Я нічого не розумію, про що ти кажеш,— ледве чутно промовив чужим голосом Ганс.

— Гаразд. Тоді я тобі нагадаю. Пам'ятаєш ту ніч, коли гуляв з білявим... Потім захотів раптом до більшовицької школи... Потім в таверні борг віддавав білявому — п'ять франків... Потім поїхав. Потім я читав лист один, де говорилось про те, що дехто з школи був провокатором... Потім за півгодини до твого повороту

«терорист» прийшов і залишив для тебе ще раз борг — краплений банкнот... Потім я вихопив у тебе теж краплений двома цятками банкнот, що ти йому хотів передати... Потім ти пішов не до свого комітету, а до «іспанця», а він такий іспанець, як ми з тобою індуси... Потім по дорозі підхопили «терориста» і зникли в посольстві... Потім вночі ви гуляли, певне, в «іспанця»... Досить?.. — запитав Неро, зиркнувши на пополотніле обличчя приятеля. Коли Ганс повернув лице до Неро і їх погляди зустрілися, він схилювався на коліна Неро і тихо, захльобуючись, ридав...

— Ну, розкажи, — тихо промовив Неро.

І Ганс, перемагаючи стиски в горлі, почав:

— Це було тоді, як ти пішов з таверни... Терорист потяг мене до посольства за довідкою... Там налякали арештом... Майже смертю... Умовляли... Дали грошей... Запропонували вступити до школи. Казали тільки те, потім нагородять і відпустять... Потім наказали їхати в Росію... І там не давали спокою ні дня...

— І ти виказував там? — перебив його Неро.

— А то як же?.. Мене ж могли запроторити до Сибіру... Наказали сюди їхати... Тут сказали, треба серед тутешніх працювати... Вийхати десь ближче до Нієва...

— Кого ж ти з них знаєш ще тут і там? — знову запитав Неро.

— Тільки іспанця та терориста, та в посольстві якогось агента.

— А серед більшовиків кого ти знаєш тут або там? — запитав Неро.

— Ну, нікого, — жалібно відповів Ганс.

— Правду кажеш? — суворо запитав Неро.

— Побий мене бог... Неро, любий слово честі, ніколи... Ніколи більш не буду... Десь втечемо — у мене гроші є, — тихо будемо жити... Любий... — І Ганс, ридаючи, цілував Нерові коліна, ловив його руку...

Неро, закусивши губу, мовчки вийняв поштові листки, олівець і, ткнувши Гансові, промовив:

— Пиши.

Ганс тремтячими руками взяв олівець і схилювався на камінь.

— Пиши: «Здыхаю, як собака, бо служив охранці і виказував на тих, до кого я вліз, як їхній рівний член і ніби революціонер»...

— Неро, любий! Що ти хочеш зробити? — і Ганс бився головою об каміння.

— Перепиши ще на другий листок це саме і підпиши своє прізвище і як тебе прозивали в охранці,— суворо промовив Неро.

— Ти нічого не зробиш? Правда, Неро? Адже так? Ти ж пам'ятаєш, що ми з тобою голодували... Правда? Згадай минуле...— тихо крізь ридання благав Ганс.

— Переписав? Чудово...— промовив Неро, прочитавши листки, і, згорнувши один, поклав його до кишені.— На, випий. За кілька хвилин тобі буде кінець... Як паскуда і ганчірка, ти мусиш здохнути.

І Неро ткнув Гансові до рук скляну пляшечку, перекинувши за паркан металеву рурочку...

Мов манекен, Ганс механічно взяв пляшечку... Але миттю випростався, зиркнув на Неро і, стаївши дух, промовив:

— Ти серйозно?

— Випий. Не вип'єш, задушу,— грізно промовив Неро.

Ганс знігився під поглядом приятеля і миттю відімкнув гумку, перекинув пляшечку собі в рот.

— Сядь на камінь,— ледве чутно промовив Неро, важко дихаючи.

Ганс сів. Але в ту ж мить застогнав, скорчившись.

Неро хутко запхнув йому в кишеню листок і швидкою ходою подався межі монументами.

За годину він був на другім кінці міста... На розі вулиць підійшов до автомата і, попрохавши редакцію «Малого Парижа», сповістив інформаторові: «Поїдьте хутко до Валуа на кладовище і в правім куті побачите цікаву картину. Зверніть увагу на папірець в кишені. Питаєте — хто це говорить? Людина, що бачила і боялась заявити поліції».

Те саме він передав до редакції «Світла».

Потім хутко пішов до підземки і висів на Сен-Жермен.

Зайшовши до кімнати, він склав в газетний пакунок білизну і, замотавши її, сів до столу.

Лист до господарки був коротенький:

«Люба мадам д'Артен.

В зв'язку з війною виїжджаю до Гавра. Комірних ви

одержали за два місяці вперед. Речі збережіть. Коли будуть листи — теж.

Ваш Неро»

За півгодини він сидів у потязі, що мчав на Булонь.

— Хазяїна й Аннет нема вдома, вони пішли купатися,— промовила до Неро стара служка, що зустріла його на ганку, повитому крученими паничами,— але пані вас давно чекала, і ключ від кімнати в мене...— додала вона.— Прошу,— чемно запросила вона рукою до дверей.

— Я буду спати,— жартівливим тоном промовив до неї Неро, коли вони увійшли до заллятої світлом кімнатки, кинувши задрісний погляд на плетену канапу.

Наймичка усміхнулась.

— Їй-право, я майже дві ночі не спав... Та ще ці проклятуці вагони з вузькими ослінчиками, де й висидітись як слід не можна,— додав він, дивлячись у вікно, поки вона вкривала пледом канапку.

— Не будіть мене так годин... до дванадцяти,— поміркувавши трохи, промовив.

— Гаразд, я перекажу,— пробурчала вона і зникла.

Будиночок був на узгірку і звідти перед Неро відкривалась далека перспектива зелено-жовтих полів та виноградників, що ґратками, мов велетенська шахова дошка, зникали в далечіні.

Неро зітхнув, поволі перейшов до канапи й ліг.

В кімнату через вікно, немов з прожектора, падала широка смуга холодно-срібного місячного проміння.

Відхилилися двері, і прозору смугу перетяла чорна тінь. Вона поволі підійшла до канапи і схилилась до Неро.

Глухий зойк на момент порушив тишу і змовк під катуленою долонею.

— Анне...— ледве чутно прошепотів Неро. Він рвучко підвівся і притис її запашну долоню до вуст.

— Годі спати! Оце так, козаче, приїхав і, не привітавши навіть хазяїв,— спати? — скубнувши його за ніс, промовила Аннет.— Ходім. Там батько сидить... Жде.

— А... Неро...— протягнув старий, усміхнувшись.— Що в Парижі? Воюють? Хоч на цей раз тут по-люд-

ському... Де тобі і військові джигуни поділись... Ну, розповідай... чого ж пихкаєш своєю вонючкою?

Неро вибив люльку в черепок і відповів:

— Треба десь тікати... Мобілізація... нас теж не оминуть... Потім взагалі...

— Чого, власне, ти клопочешся? — промурмотів Апорт, — адже ти не зв'язаний ніякою партією... Не все одно...

— Ну, вже знаєте, й ваша партія також, дідько б її забрав... Теж за війну! — піднесено промовив він.

— Чому? Ти диви, що пише в «Світлі» Режос... Так трощить мілітаристів, що куди тобі, — і він захоплено поплескав долонею по копиці газет на столі.

— А інші, його ж партійці, що роблять? Чи не похропли, галасуючи скрізь — від парламентських присінців до заводських дворів...

— Що ж... Така людська природа... Не всі одним миром мазані, — зітхнувши, відповів Апорт, беручи з рук Аннет, що хутко увійшла, копичку газет.

— Це вечірньою поштою? — спитав він її.

Аннет хитнула головою.

— Тату, — промовила вона тремтячим голосом, — подивіться на екстру, що зверху...

Апорт кинув поверх окулярів на «Булонь Екстру», і миттю його обличчя витяглось... Він мовчки прочитав і підпер рукою голову. «Екстра» тихо вислизнула з колін, тихо простяглась на підлозі.

Неро схопив її і під заголовком: «Хто проти Франції» прочитав: «Париж. Відомого соціаліста Режоса, співредактора «Світла», сьогодні ввечері, коли він повертався з редакції, на Монмартрі вбито.

Сповідують, що його забив патріот за противоєнні промови в парламенті та статті в газеті...»

Неро глянув на Апорта, що, схиливши голову на руки, сидів як непритомний. З-під окулярів на стіл капали росинки сліз.

Неро моргнув до Аннет, що стовбичила розгублено біля батька, і вони вдвох, ніжно взявши його під руки, перевели до дивана.

Хвилинку він сидів непорушно, потім взяв з рук Неро жбаночок і почав пити.

— То ж вино! — злякано прошепотіла на вухо Неро Аннет, склавши долоні на грудях, як малюють янголів на образах.

Апорт, випивши, подивився в кухоль, перевів погляд на Неро і обурено прохрипів:

А ваші землячки теж нічого собі людя!..— Він вирячив на Неро очі і замовк. Потім він гукнув до Аннет. Принеси мені жовту теку. І повернувшись до Неро, гостро додав: Я тобі покажу документ. Побачиш, хто ви...

Аннет зникла, а Неро зморщивши чоло міркував, про що той хотів сказати. Врешті він нервово почав порпатись між принесеними газетами... Добув «Світло» й «Малий Париж» і почав нишпорити очима в відділі «Подій». Очі йому заблищали, і він, поклавши газети на коліна хутко почав нишпорити по кишенях. Витяг поштовий листок і поклав поверх газет. Апорт одвернувшись, схилився на подушку.

Увійшла Аннет, і старий, розгорнувши теку, подав Неро листок Нієва, з відомим йому змістом.

Неро хуленько пробіг його очима і, повернувши Апортові, подав йому «Малий Париж» торкнувши пальцем в розділ «Подій»

Апорт прочитав:

«Вчора вдень заповдіяв собі смерть, випивши велику дозу отрути, емігрант, залишивши записку з підписом «Ганс Німець». Причина самогубства невідома».

— Читайте тепер це, — подав Неро йому «Світло». Під заголовком «Собаці собача смерть» було надруковано: «Вчора на кладовищі Валуа недалеко могили Луїзи Мішель заповдіяв собі смерть, отруївшись, емігрант»

В записці він пише, що накладає на себе руки і помирає, як скажена собака, через те, що був провокатором, вліз до руської організації революціонерів, виказував їх. Він підписався Ганс і додав, що в охоранці він є під прізвиськом «Німець»

Апорт блиснув на Неро своїм поглядом.

— Ось такий самий лист він лишив в час самогубства, промовив Неро, підкресливши останнє слово. І він подав Апортові поштовий листок.

— Ви знали, що він мав загинути? — спитала Аннет, прочитавши газети й листок.

На устах Неро грала усмішка.

— Ви спитаєте Жю-Со, чи я знав... — відповів він.

Ясно як день він його примусив, голосно зробив висновок Апорт.

На хвилину запанувала мовчанка. Потім Неро промовив:

— Ви, мсьє Апорт, не відмовте післати Нієву вирізку з «Світла» й оцей листок, і припишіть, що не всі такі, як він пише. Також вітайте його від мене.

Аннет дивилась на Неро поглядом людини, що в неї непереможно болять зуби, хоч вона й слухає чудову музику.

Здалека ледве чутно до одчиненого вікна долітала військова духова музика... Певне, від залізниці.

Грали «Марсельезу». Чутно було, як потім вовком завив паротяг і тишу нічну порушило татахкання по-тяга...

XII

Шість мільйонів безробітних Сполучених Штатів були інтернаціоналістами. Угри, волохи, українці, руські, поляки, хінці, мурини і сотні людей інших національностей, не знаючи завдань свого класу — розуміли один одного і спільною лавою були готові йти на бій за все, на що поведуть їх — аби тільки мати хліб і житло. То був час початку війни. Безнадійне майбутнє гострою косою в чорній кощавій руці смерті маячило перед кожним. Тоді ніхто не пам'ятав хто він, якої країни. Всі знали тільки «I want work»¹ — я хочу жити! Це інстинктивне спільне жадання сповнило атмосферу червоним промінням перед хуртовиною.

Тоді наша організація була єдиною, що нею морально жили всі ці зголоднілі люди, і Лія метеором метала-ся з одного кінця в другий.

Але що можна було поробити? Кваліфікована маса, об'єднана англійською мовою, була далеко, щоб розуміти цих голодних чи поступитися їм... Національно-расова окремішність стояла прірвою між всіма цими пролетарями.

Стійкі, запальні численні страйки, що виникали на ґрунті зниження ціни, збільшення часу й утисків, розбещеності капіталістів не привели ні до чого. «Я доб'юся» згубило в цій боротьбі тисячі розстріляних, завданих до тюрми і висланих за межі Штатів... За

¹ «Я хочу роботи» (англ.).

плечима підприємців був уряд, військо, поліція і мільйони безробітних, що кидались на поляті кров'ю місця своїх попередників, як мухи на мед, пристаючи на всяку ціну на всякі умови. Ойдс сидів у тюрмі, а забитого в час бойовищ Тілля Ранкора ватажка «Я доб'юся» могла заступити тільки Лія. Я почував себе, як та миша, що потрапила на дрібне бите скло.

Бідна Лія, вона знемагала в цій борні. А розбещеність капіталістів чимраз більшала, і звідусіль нісся стогін і прокляття, що до них лиш кинути іскру запального слова — і знову загориться...

Але... Коли Америка відчувала себе країною, що може тільки одна на весь світ бути виробником для цілого людства, бо індустріальні країни, що ширили свій вплив на земну кулю тепер закрутилися в смертельнім вихорі військової боротьби, — вона миттю перешикувала шеренги промисловості і хутким темпом заступила світовий капітал.

Мільйони безробітних, немов пневматичним током потягнуло до роботи. Їх навіть не вистачало вже і інтернаціоналізм зник. Жах війни притиснув їх до рискалів, а недавнє голодування прикувало їх до праці, як рабів... Тепер навіть кожен відчув, якої він національності, бо рідна країна або була вже в світовому бойовищі, або мала хутко пристати до нього... Агентури всіх країн запрацювали шалено серед тих німих... Бо ж через них створювалась атмосфера для Штатів: кому вони позичать потрібні кошти, потрібні набої. На чиїм боці будуть симпатії цієї тепер єдиної в світі великої, могутньої, багатой нейтральної країни?.. Почались навіть змагання не тільки в галях під час вистав, а й в кнайпах, джибах і забоях...

Чехи були проти німців і австрійків. Українці проти Росії. Поляки проти Росії, і проти Німеччини. Поляки й українці сварились поміж себе, бо перші марили про колишню славу Речі Посполитої, а другі нагадували за її батоги і, зітхаючи, мріяли про Богдана й Мазепу та славетну Січ Запорізьку. Айриші потиху бормотіли про лиху мачуху Британію... І все разом утворювали концерт патріотично-деінтернаціонального пролетаріату... Всі партії, асоціації були подібні на тих псів, що до хрипоти гавкали одні на других, кожна за свого хазяїна, що хоч і вигнав їх з дому проте був їхнім, а не чиїмсь іншим хазяїном.

Одного вечора Лія приїхала вся забризкана болотом, знесилена.

Вона впала на крісло і тихо промовила: «Я більш не в силі».

У мене стиснулося серце. Одночасно я відчув і непереможні жалощі до неї, і разом таємничу радість, що вона врешті буде зо мною, що наше особисте життя знову прийде до норми й ми тихо, як колись на початку, будемо жити радісними сподіванками на майбутнє...

— Встань... дай я поможу тобі роздягнутись. Підивмийся, переодягнись і... і забудь, що воно є...— Я тихо став біля неї навколішки і ніжно взяв її руку.

Вона механічно погладила мою голову й промовила:

— Ти розумієш — мені ледве пощастило втекти... Там ішла шалена агітація за організацію волонтерів... за поворот до краю, щоб брати участь у війні...— Вона розкрила широко очі і дивилась на мене поглядом божевільної.

Потім вона одкинула голову, і її руки знесилено повисли по боках крісла.

— Для чого оце ми скільки людей погубили? Для чого загинув Тіль? За віщо сидить Ойдс?.. Навіщо то все?.. Ідіоти... Бидло!.. А проте... вони не винні,— тихо промовила вона.

— Ліє! Киньмо все. Хай йому дідько! Все однаково, все те ні до чого не приведе...

Вона врешті підвелася і пішла переодягтися.

А я собі міркував: чи варт нам взагалі лишатися в «Я доб'юся», чи покинути зразу... Адже нам нічого гарного не несе майбутнє... Ще один виступ... і — арешт... не мене... а її...

Лія повернулася до кімнати. Вона була в блакитній сукні, чиста, причесана, і усмішка грала на її вустах...

О, так! — це була та сама Лія, що я знав її дівчиною.

— Так ти хочеш покинути все?.. Заховатися в свою шкаралупку? — лагідно промовила вона і засміялась. Її іронічний сміх був подібний на сміх демона, коли б у Фаусті цю роль грала жінка.

— Ні. Цього ніколи не буде,— злегка стукнула вона своїм маленьким кулачком об спинку крісла.— Я розумію,— продовжувала вона,— в громі класової боротьби не кількісна сила дає перевагу: бувають десятки тисяч, мільйони хирлявих, як гробаки, і десятки або

сотні одиниць міцних, як кремень... Ця купка добре зорганізованих, ідейно міцно зв'язаних одиниць часто буває переможцем,— урочисто промовила, зиркнувши на мене поглядом хижої пантери. Потім додала з жалем в голосі:

— Яка шкода, що нема Неро. Ах, як би він тут знадобився!

Останнє мене пронизало, мов електричний ток: вона цілий час мріє про нього. Аж тепер я згадав, що в шухляді є лист від нього. І я, щоб приховати зворушення, одвернувся від неї, довго шпортаючись у столі.

— Тут лист од Неро... Я не розпакував його без тебе...

Її обличчя знову зашарілось, вона хутко розірвала конверт.

«Любі мої, тут ви знайдете цікаву вирізку з газети і побачите, ким став Ганс. Я почуваю в тім і свою вину... бо через Апорта я дав можливість йому потрапити до школи, звідки і пішла його «кар'єра»... Проте морально я задоволений з того, що хоч перед смертю я побажав йому щасливої дороги...

Після вбивства Режоса «соціалістам» зовсім пов'язано руки. Їхня фракція в парламенті і сам центральний комітет виголосили маніфест, де визнають конечну потребу «визвольної» війни, що її почала Франція...

Сильно цікавий документик, і коли його додати до матеріалів Паризької комуни — буде що почитати нащадкам робітників... Ватажки соціалізму, разом з капіталістами та архиреями, випивши на брудершафт, утворили Національний комітет допомоги. Великі робітничі федерації теж проти революційності в цей час... Радій, пролетарське серце Франції і взагалі — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Ха-ха! Правда, чудово? Будьте певні, те саме зробили німці і всі інші ватажки, учні й «заступники» Маркса та Енгельса. Де там: німецькі «соціалістичні» ватажки, наприклад, свою підтримку урядові в війні й активну участь в ній обгрунтовують знаєте чим? Посмертними заповітами Енгельса. Він же, мовляв, казав у свій час, що «коли почнеться війна Росії проти Германії, а особливо Росії в спілці з Францією, ми мусимо рушити на росіян і їх спільників, хто б вони не були... Бо перемога Германії є перемога й революції, а поразка її є поразка революції».

Чи чувано, щоб так хто безсоромно ошукував робітництво, пристосовуючи до імперіалістичної Німеччини те, що сказано на випадок, коли б влада була в руках робітництва. Коли я на все це дивлюся і згадую всі революції, то думаю, що як революцію, так і війну можна робити й з дурнями і користуватися ідіотами... Але соціалізм... тут з дурнями нічого не вдієш. Проте на світі, здається, тільки двоє ватажків не згубили голови; це Ніев — руський та Нехтлеб — німець... Вони ведуть шалену атаку проти цього жахливого, і єдині, з купкою однодумців, тримають червоний прапор соціалізму та крицеві завдання пролетаріату... Цікаво! З походження вони зовсім не пролетарі...

Ха! Всього кращого! Я втікаю з цієї країни «великих революційних традицій»... Пощастить, добудуся до вас, а ні, поїду до Нієва за побігача... Досить бути мені швендялкою.

Неро»

— Так, так, Ніев і Нехтлеб...— ніби пригадуючи щось, проказала Лія.— А хто в нас? — питала вона сама себе.— Ойдс — американець та Струський — росіянин...

— Геть війну... Авжеж — війна війні. Чи так, Лео?..— запитала вона мене.— Це нове гасло, що замінить нам гасла боротьби з капіталістами... Треба написати Неро,— промовивши, кинулась вона до столу.— А... він же виїхав... Адреси нема,— сумно промовила вона. Вона хвилинку мовчки стояла біля столу, спершись на нього руками, потім запитала: — Що ти скажеш на це, Лео?

Я не зрозумів, що саме вона питала.

В той час, коли країни альянсу були ворогами спільників і десятки націй в самих Сполучених Штатах були не меншими ворогами поміж собою, «Я доб'юся», здавалось, мала проти себе всіх ворогів. Дипломатичні кошти робили своє діло. Шалена атака, що почалась проти організації за її гасла «Війна війні!» — прекинулася й до «вільної країни», що ссала золоте молоко з кожної із цих держав, постачаючи їм зброю і все інше барахло, збільшуючи банки. Ми стали, виявилось, ворогами всім. Провокація французько-російської дипломатії, що організувала незначний ви-

бух на однім порожнім склепі військових приладь — все це окошилося на нас. Арештований був товариш Меффі, що працював на цім заводі і що в день вибуху хворів на запалення кишок. «Він кинув бомбу! Він анархіст! Це його організація проти війни!» — гукали не тільки американські, а всі клерикальні «демократичні» національні газети.

Де там! Меффі, що його рід в столітті зникав в якійсь французькій родині з Гавра, а прадіди були вже американськими громадянами і брали участь у війні за незалежність,— Меффі оголосили німцем, німецьким шпиком... Звичайно, дипломатичний корпус альянсу намагався це використати, щоб ще раз запобігти ласки Вашингтона до себе й ненависті до спільників.

Лія зняла гвалт. Навіть деякі опортуністичні повітові спілки застрайкували, вимагаючи звільнення Меффі.

А Лія? Це ж жінка австріяка... Цебто моя, Лео, кубанського козака... Це ж вона заправляє «Я доб'юся»! Це ж вона спільник Меффі!.. І шпики сновигали, щоб зловити й її...

Я мусив кинути все і мчати до Ванкувера, де була Лія на зборах відділу.

Звідти ми просто подались до Дені у Фріско. Більш нам ховатись ніде було.

Але цієї своєї помилки я в житті не забуду.

Я благав Лію їхати туди, а вона прозивала мене страхополохом, тюхтієм і зрадником: вона хотіла вертатись, хай арештовують. Я вжив останніх засобів і заявив: коли її арештують, вона більш не побачить мене живого... Врешті товариш Зоммер, що був з нею, і товариші відділу домоглися-таки, щоб вона на деякий час сховалась.

Коли ми прибули до Дені, його дружина віддала нам свою кімнату, бо в тій, що я колись мешкав, тепер жив «соціаліст із соціал-демократичної газети».

— Ха, ха, ха! Війна війні,— реготав він, коли ми сиділи за вечірнім чаєм, а його руда козячка борідка тряслась, а хижі очі блискали жовтавими більмами. Тоді він скидався на старого п'яного розпусника з розстриг.

Лія доводила йому всю мерзотність стану, коли соціалісти, як він, домагаються війни проти Німеччини, чи взагалі обстають за імперіалістів. А старий бахур, віддучи свою слиняву червону губу, доводив, що цар-

ський уряд, хоч який він лихий та злодійкуватий, але він ніщо проти залізного німецького чобота.

Місіс Дені тоді кліпала очима й, як дитина, наївно кидалась то до Ліі, то до старого бахура, щоб втихомирити. Доктор Дені мовчки крутив цигарки з свого контрабандного тютюну лагідно мені доводив, що справді, було б добре, коли б Росію розбили, і Україна Наддністрянська і Наддніпрянська з'єдналися. Я йому не перечив. Ця чудова людина так любила нещасну Гуцульщину де верховини гір були єдиною втіхою нужденному людові, з якого походив доктор.

Лія рвалася їхати, а ми — я, доктор Дені і дружина його — під демократичний регіт бахура Самушка умовляли її не пориватися.

Врешті сталось так, як сказала Лія... «Вона втекла! Ясно, вона винна у вибуху! Це вона втягла в провокацію робітництво, що не підозріває злочинства організації, до якої належить, і де заправляють анархісти-бомбісти!» Так висвітлювано справу в газетах.

Коли Лія прочитала це, вона подала мені число найдемократичнішого часопису і іронічно запитала

— Зрадницею свого робітництва. Мерзота! — З цими словами вона хутко надягла капелюх, замовила по телефону квиток, і, навіть не попрощавшись, винеслась з хати.

Доктора Дені й його дружини не було, вони десь пішли до лікаря з бахуром, щоб бути йому за конференсьє і перекладачів, коли він буде розказувати лікарєв про свій поганий гостець...

Я почував себе, як щойно побитий пес.

Мені було тоскно й боляче і я вештався по кімнатах, мов непритомний, намагаючись щось вигадати. Врешті я сів до столика, де лежали купою десятки різних газет. До рук моїх попала «Вільність». Я згадав. Це та газета, що пропонувала колись мені посаду Мимохіть узяв її і безтямно читав. Мені здалось, що я вже прочитав статейку кільканадцять раз, але мозок, певне, був замкнений щодо сприймання. Я напружив його, щоб розуміти чорненькі карлочки, що по них бігав мій зір.

Це, певне, було продовження. В статті чомусь назване прізвище Нієва і гасло «Війна війні!». В ній тепер доводилось читачам українцям, про що, мовляв, треба знати і всім іншим націям, що соціалізм — це є химера

безбатченків... Що ті люди вигадують його, аби легше було дурити інші нації.

Це все красно перепліталось з ідеєю, що тільки ми самі і без жодних химерників можемо створити добробут своєму народові, а соціалізм, мовляв, хай будують в повітрі диваки.

Я замислився. Мені було дивно: коли фермери, щоб славити велич австрійського царства, діставали долари від належного посольства, то звідки цей часопис діставав? Невже є люди, що щиро вірять в те, що пишуть?..

Ця плутана, кумедна статейка мене розвеселила. Я порвався бігти, щоб перекласти її Лії. Але раптом згадав, що її нема, і мене взяв тужний розпач.

— Ну, як наша білявенька анархісточка поживає? — зачув я скрипливий, мов розбите калатало, голос бахура.

— Старий ідіоте, бахуре! Коли ви нажили свій поганий гостець, гуляючи серед непутящих дівчат, то не забувайте, що тепер ви не серед них! — щосили кинув я йому назустріч.

Він остовпів. Момент безтямно дивився на доктора Дені, дружину, що чемно підтримували його під руки, щоб не дуже шкутильгав по сходах... і, враз порскаючи слиною, заверещав:

— Коли ви цього гультіпаку не виженете — я сам зараз виїзду...

Місіс Дені попустила руку і хвилинку дивилася то на мене вгору, то на його посиніле від злості обличчя. Потім вона спокійно пішла вперед, похнюпивши голову, і коли вже була майже вгорі східців, повернулась до нього і промовила:

— Знаєте, пане, ви таки дійсно неможлива людина, не варта поваги... Мені таки остогидло ваше нахабство... І коли ви заберетеся зараз до чортової матері — це буде добре.— Місіс Дені грюкнула дверима і зникла у себе нагорі. Бахур спантеличено дивився на д-ра Дені, що здвигав плечима і мовчки розводив руками, мовляв, він нічого не винен: як поведеться, так і матиметься.

Коли починається весна, людині, що ув'язнена за залізні ґрати, стає непереможно тужно. Навіть крізь стіни чувається подих молодих сил природи. Сонечко, що своїм пронизливим промінням пробивається

навіть за мури, вабить на простір, на волю. Все, що завмерло на зиму відживає своїм щастям немов наповнює повітря і труїть тих, кому несила вирватися на волю. Коли ж з тобою не вільно говорити, а тому й ти не можеш ні до кого озватися, бо ж ти страшний злочинець анархіст-бомбіст коли тобі не дозволяють ні з ким бачитись, навіть з-за подвійних ґрат, коли тобі не дають нічого читати, ні писати, — ти поволі стаєш тільки рухливим манекеном... Для тебе не існує світу поза твоїми ґратами, ти є під штучною летаргією, хоч і здаєшся на вигляд людиною, як всі. А коли ти маєш зо всіх боків не темні мури, що давали б можливість хоч зосередити над чимсь свою думку, а оточений сталевими ґратами і, так би мовити, всяку мить перед очима у всіх дозорців і навіть мишей та пацюків, що іноді кудись лопотять своїми кігтикками по дзеркально вилощеної кахлями підлозі у тебе поволі завмирають думки, і ти непомітно для себе стаєш неживою річчю.

Коли мене випустили, і мене зустріла в передпокою місіс Дені, я навіть не знав, що з собою робити. Мені здавалось, що я й говорити не вмію. Я не міг навіть простягти їй руку. Я все ще був під гіпнозом тюрми.

Вона весело щось мені розповідала, з захопленням питала, як я почуваю, що сталась революція... Врешті я розумів, що дійсно-таки сталась у Росії революція, що царя вже нема, що Америка теж оголосила війну, що мене виказав бахур Самушко того самого дня, як виїхав од них, що їй говорили, ніби я арештований, як змовець. Що коли Америка оголосила війну то мене обвинувачено, ніби я німецько-австрійський шпик... Що ні їй, ні докторові не дозволяли зо мною побачитися такий трашний злочинець: Врешті, коли вийшов Дайдс, розпочав кампанію й документально довів, що все це є провокація капіталістичних організацій «Ліги національної безпеки», «Захисників волі», «Ордену Колумба» та інших, що спочатку утримувались на французько-російські кошти, а опісля перейшли зовсім на кошти своїх капіталістів... Мене випущено, як *mussheated*¹.

Я відчував, що місіс Дені з подивом позирала на

¹ Тут помилково ув'язнений 'англ.

мене. Певне, моє обличчя зовсім не реагувало на її оповідання.

Дивно. Чому мені байдуже було навіть до революції, що сталась в тім краю, звідкіля я втік і куди весь час поривався?

Коли авто з написом «вул. Валенсія» на кивок Дені спинився біля нас,— я миттю згадав той час, коли я вперше очманів після гостини у місіс Світгарт... Передо мною в одну мить повсталала картина моєї зустрічі з Лією... Серце стислось, і я відчув, як на мою руку ніжно лягла чиясь жіноча рука...

— Заспокойтесь, Лео, не нервуйтеся,— тихо промовила Дені.

Так. Я відчував, що я цілим своїм еством був біля Лії. Я зрозумів, що непереможно її кохаю. Але ми так безглуздо розлучилися... Я згадав про місіс Світгарт... Ми про неї зовсім забули! Бідна старенька!.. Вона нас так давно не бачила... Але чому я тепер згадав, коли був сам, коли біля мене не було Лії... Що скаже стара?..

Доктор Дені дружньо плескав мене по плечу і ласкаво промовляв: — Нічого. Все буде гаразд... Ей-га! Ще заживемо! Чи так, Лео? Ось підем сьогодні на пристань, там пароплав іде з черговими емігрантами... Лео розважиться...— І він, скрутивши цигарку, подав мені.

На пристані була сила люду. Ті, хто лишався, замріяними очима дивилися на верхи пароплава, звідки здіймалися в прозоре гаряче повітря клубки диму, і бездумно слухали веселі жарти тих, хто від'їздив... На гузі пароплава купка людей з чорним прапором намагалася заглушити гармидер люду на пристані, горлату пісню, а на східцях трое чоловіків і двоє розхристаних жінок намагалися втягти на чардак п'яного юнака з довгим білявим чубом, що поривався на пристань, вигукуючи: «Я ж вам кажу, що тільки попрощаюсь з отим поліцаєм, і вже...»

На східці поспішав Щерба... В одній руці він тримав якісь коробочки, пакунки, а другою спирився на свою товсту палицю. Він мав підвищений настрій, і його сива голова без капелюха моталася на всі боки, киваючи привітання й прощання багатьом своїм знайомим. Адже його всі знали за двадцять літ перебування й редагування «Листка». Тепер вже не будуть мешканці, що їх доля ще прив'язувала до землі Нового Світу,

мати свіжих новин, що фабрикував старий Щерба з своєю дружиною й тричі на тиждень постачав своїй колонії...

Побачивши нас, він, хутко шкутильгаючи, подибав до нас, обійняв доктора й дружину, весело промовляючи до нього:

— Ну, приїзди й ти, американський громадянин... Ми вже тобі дамо, хай йому дідько, твою Україну.

Хвилину Щерба дивився на мене, потім покивав головою і промовив:

— От таке!.. Та це ж Лео Візир. Що ж, лишаєтесь тут заводити комунізм?..

Я мовчки стиснув йому руку.

Щерба подався, ніби йому було не шістдесят, а всього п'ятнадцять років.

Біля облавка, визираючи з-за машини, притаївся бахур... Він, як той злодій, що побачив господаря, в якого крав речі, слідував за нами... Його очі були перелякані... Він, певне, гадав, що й я їду цим пароплавом... Коли ми відійшли, і я озирнувся, він подибав на костурах на другий бік чардака.

Він теж їхав цим пароплавом.

— Чого ви? — спитав я місіс Дені, побачивши у неї на очах сльози.

— Так... Люди їдуть, а ми... — і вона подивилася на мовчазного свого чоловіка.

— Куди ж ми поїдемо?.. Ми ж не маємо куди їхати, — ображено, тихим голосом відповів Дені. — Росія — це ж не наш край... України ми не маємо, а в Гуцульщину, так там ще править цісар...

Мене потягло нагору... Туди, де живе місіс Світгарт... Де ми з Лією стали чоловіком і жінкою.

Зо мною поїхала Телі, дружина Дені. У мене захопило дух, коли ми підводились по східцях.

На стукіт ніхто не відповів, але двері були не замкнені і ми увійшли. В хаті було тихо, мов у домовині, тільки десь стукав годинник.

Я пройшов у вітальню. Все було так само, як дов'ять літ тому... Всі речі стояли на своїм місці. За записалом зарипіло ліжко і за хвилину з'явилась старенька бабуся... Вона вся була в зморшках, через зелену шкіру, здавалось, просвічувалися щелепи.

— Лео, — тихо промовила вона і знеможена сіла в крісло. Це була місіс Світгарт.

Я підійшов і схилюся їй на коліна. І я відчував на своїх долонях теплу росу.

Чому я ридав? Чи тому, що побачив таку нужденну висохлу місіс Світгарт, чи тому, що я вже не був чоловік Лії — її дочки, що її забрав від матері, що, може, десь тепер в тюрмі...

— А мені Лія прислала депешу... Пише, що вже на волі... — промовила вона таким тоном, ніби завжди була в курсі всього, що робить її донька. — Турбується за тебе... Адже ти теж тут сидів... Я ходила, та мене не пустили побачити, — шамотіла вона своїм беззубим ротом. — Але що ж я, лишенько, — силою підвелась вона, — може, кави нагріти? — і вона заметушилася біля крісла. Місіс Дені ніжно обняла її й посадила знову на місце...

— Не треба. Ми на хвилинку. Ми вже пили каву. — І Дені зиркнула на мене.

Я одвернувся, підійшов до піаніно, включив штепель і почав регулювати.

Понеслись тихі гавайські попури, ті, що колись грала Лія...

— Невже ніхто не виймав цього пергаменту й досі, — спитав я схвильованим голосом місіс Світгарт. Але вона не чула. Вона щось розповідала місіс Дені. Я зауважив тільки, що в неї світилися очі щасливим задоволенням.

— Ба, Лео, — ніби згадавши, промовила місіс Світгарт. — Тут лист лежить, присланий десь з-за океану... — Вона відсунула шухляду стола й витягла листа.

То було писання Неро. Так, то був лист від нього.

А Дені вже умовилася з місіс Світгарт, що та переїздить до Дені, що їй там буде веселіше...

— А я сподівалася, що приїде моя Лія... А воно бач, як трапилось, — повторювала місіс Світгарт.

Коли ми відходили, я відчував на своїй спині погляд матері Лії... Він проймав мене жаром, і я відчував, що то був погляд непереможної туги, жалю й любові матері, що кілька літ сподівалася побачити кохану дочку і на хвилину побачила тільки одного зятя, що був їй чужий, як малому курчаткові здається чужим півень.

Дома доктор Дені подав телеграму.

Лія сповіщала: «Негайно приїзди. Чекаємо».

Я не тямлю, що було зо мною, коли я прощався

з любими Дені... На розі Валенсії і Південної вулиці голос торговника солодкими гумками розбуркав мене.

Він гукнув:

— Пане добродію, придбайте гумки! Вони допомагають меліорації очей!

Англійці затримали пароплав з емігрантами. На ньому їхав один з видатніших російських революціонерів Струський.

— Ха-ха! Революція в Росії,— саркастично гукав Ойдс, гупаючи кулаком по столі.— Новий революційний уряд дав дозвіл Англії затримати пасажирів, що серед них були прихильники знищення приватної власності. Що серед них був той, хто писав після революції в «Світовій Нові»: «Нема іншої влади для революційної Росії, як влада пролетаріату! Хто узурпував владу робітництва, той її мусить здати. Геть війну! Війна палацам, мир хатинкам!»

Лія кусала губи і поглядала, що я скажу.

— Треба щось робити...— несміло зауважив я.

Лінії очі заблищали й вона спалахнула:

— Так, негайно мітинги! Демонстрації. Протести... Вимагати звільнення...

— Але подумайте, що то за нова влада в Росії?...— гримів Ойдс.— Ви розумієте, до чого це йде... «Воювати до перемоги!» Ах, ти ж сволота! Це зветься революція! Невже і в Росії такі революціонери, як тут Соціалістична партія чи федерація! — гукав Ойдс, переміщуючи слова з непристойною американською лайкою.

Аж тепер згадав я про лист Неро, що лежав забутий в моїй кишені. Мене чомусь образили непристойності Ойдса, і я похапцем добув листа і розпечатав, ніби був певний, що той лист дасть відсіч Ойдсові.

Я не помилився. Неро писав:

«Мої неспокійні авантюристи Лео і Лія!

Пишу на Світгарт, бо певен, що вашої адреси, після того як Америка встряла до війни, не знайдеш і вдень з ліхтарем. Чули про революцію? Новий уряд з колишніх царських льокаїв утворився... Правда, кожен з них відразу зробився есером, есдеком... одним словом, все пішло під червоне. Обіцяють воювати, доки не випустять тельбухів з усіх Гансів та не насолять солонини з своїх жовнірів... Що й казати: республіка! Англія,

Франція та, мабуть, ваша безголова Америка роти від задоволення пороздирали...

А Нієв далі провадить: геть війну! Вся влада належить робітництву та бідному селянству... Цими днями він має виїхати до Росії. Маса, що він є її ідеологом, збільшується щогодини. Передчувають, що буде величезна хуртовина. Швидше женіть звідти тих емігрантів, що мають відвагу й сміливість почати здійснення того, про що белькотали. У мене аж руки сверблять, коли згадаю, як то я буду нищити мерзотне генеральство і всю царсько-поміщицьку наволоч.

Хоч на буфері, хоч під колесами по американській системі,— а я теж буду там. Здох царат,— настала куца революція,— хай живе пролетарська революція! Нумо до соціалізму! *Ваш Неро*»

Коли я скінчив переклад листа, Ойдс так рознервувався, що не знав, куди подіти руки...

— От-от-от! — вишкірився він на мене.— Я казав, що Неро треба було сюди викликати... Ото молодець...— він спинився перед Лією і промовив: — Ну?

— Отож — негайно скликаймо мітинги протесту! — ніби не чувши його зауважень, відповіла Лія.

Телефони працювали дві години безперестанку.

Сьогодні місто й околиці перетворилися в людські комашники...

Що то буде з того всього?

Вчора заарештовано по чотирьох штатах поверх двох тисяч наших членів. Всіх обвинувачують, як шпionів. Бо справді,— хто може лементувати проти війни, як не шпики? Хіба соціалісти Америки й цілої Європи виступають проти війни?! Хто проти війни, той не соціаліст, а шпик і агент ворожих держав!

«Соціалісти», що були представниками легального соціалізму Америки, тепер зовсім забули за свою партійну резолюцію, ухвалену на з'їзді в С.-Луїсі і скеровану проти війни. Їхня діяльність тепер, навпаки, полягала в тім, щоб роздмухувати національний антагонізм і гукати на всіх перехрестях, що Америка вступила до бою тільки «ради збереження прав людини», «за принцип визволення націй». Де ж таки бачили, щоб американським промисловцям не можна було перевозити

свій крам до Європи?! Проклятуці німецькі підводні човни!

Кублам «Національної безпеки», «Колумба» й іншим, що наплодили агенти капіталістів в кожному робочім районі, дано повну волю над всіма тими, хто не згубив розуміння класових завдань. Поліція, що тепер була на потрійному утриманні у промисловців і фабрикантів — кожну мить готова була до послуг цих захисників; військо становило їх постійний резерв...

Вони зруйнували наші комітети в Неваді, Пенсільванії, Огайо, Каліфорнії, Іллінойсі.

У Мезабській районі всіх комітетчиків захоплено й вивезено... Фермери знайшли тільки їхні кістяки, обгризені хижакками.

Телеграфіст Лінк, член «Я доб'юся», сповіщає, що на пошматованій одежі закатованих і кинутих хижаккам залишились значки нашої організації.

В Арізоні звільнено більш як тисячу робітників і разом із родинами під вартою війська Баярду вигнано через кордон до Мексики...

Лія і Ойдс в Канаді, в Ванкувері. Я сиджу за помічника адвоката Гіреля в його кабінеті, що супроти нашого комітету...

Хо-хо! Націоналісти з поліцією вдерлися до комітету. Вони мали вигляд лицарів-хрестоносців.

Проте бідолагам нічого не пощастило, бо гадаю, що побити вікна — це не велике щастя для таких лицарів!.. Поліцаї стерегли вулицю, поглядаючи на скло й рами, що летіли з шостого поверху, — і приємно усміхались.

Коли ми дивились на цю картину, до адвокатського офісу, де, крім мене, було двоє комітетчиків — Палано й Едвардс — та друкарка, примчав засапаний голова відділу з Вірджинії товариш Гед.

Іх ще не встигли розруйнувати. Він нервово виклав вимоги їхнього відділу (в його районі чотири тисячі душ). Вони домагаються від центру:

1. Негайно припинити політичну боротьбу.
2. Одмовитись од гасла «Геть війну!»
3. Ніяких демонстрацій та активних виступів...

Коли Едвардс обіцяв завтра ж, коли прийде Ойдс і Лія, дати відповідь, цей дивак Гед незадоволено почухав потилицю й випалив: як же, мовляв, він може чекати до завтра, коли позавтра звечора вирішено

страйкувати, а потім вийти на демонстрацію з приводу вигнання арізонців.

— Слушайте, комраде Гед,— не стерпів спитати я.— Як же це ви зважились на страйки й демонстрацію?.

А коли нема сили терпіти, й усі домагаються цього?! не давши договорити, вишкірився на мене Гед.— Може б, ви хтіли, щоб ми як ті миші сиділи?

— Але ж ви домагаєтесь припинення політичної боротьби й активних виступів? — усміхнувшись, зауважив я.

Він обвів всіх нас своїм диким поглядом, ніби не розуміючи, про що я кажу... а потім, вихопивши свій лист з рук Едвардса, уважно подивився на нього й заревів:

— Так тут же проти гасла «проти війни, політичної боротьби й активних виступів»!

Не вмер Данило, так болячка задавила. А ви що лагодитеся робити? Не те саме?..— роздратовано спитав Едвардс.

Як же ж бути? розважливо промирмотів Гед, мотаючи перед Едвардсом своїм листком вимог.

— А так,— йому в тон відповів Едвардс,— що оголошуйте не оголошуйте про свою нейтральність, ви все одно будете робити те, що вимагає від нас боротьба за життя...

— Дідько його вхопи! — захарчав Гед, жмакаючи в кулаці свій лист. Він заклопотано, мов кручена вівця, покрутився по кімнаті і врешті промовив до друкарки:— Хай хоч Ойдс або Лія приїде на страйк...— і, навіть не сказавши «до побачення», винісся з офісу

— Нехай як намагаються вони стати аполітичними в боротьбі, життя не дозволить їм того. Це закон класової боротьби, спокійно промовив Ойдс, коли я розповів йому епізод з Гедом. Ойдс і Лія повернулися з Канади.

— Так... Таким чином ми нелегальні,— зітхнувши, додав Ойдс після недовгої мовчанки.— Тепер ми вже на становищі тих, що були століттями в вашій країні,— показав він рукою на мене.— Американська історія ще не знала таких часів. Цікаво. Це нагадує казку...— Він замовк. Вона поклала підборіддя на складені руки і мовчазно дивилась на статуетку Вашингтона, що стоя-

ла перед нею на столі, і, здавалось, намагалася розгадати, що уявляла в свій час ця особа.

— Чого ж ви мовчите? — гримнув Ойдс, зиркнувши на мене й на Лію.— В такім становищі, серед таємничої тиші, можна здуріти.

— Ви про віщо, камраде Ойдс? — хворим голосом запитала Лія.

— Взагалі, про все... Про те, що далі?.. що з віргінцями? — спокійніше відповів Ойдс.

— Ви ж казали самі перед цим, що треба дати депешу Гедові, щоб робітники не витрачали даремно сил... так треба й зробити... Справді, коли вони виступлять, це згубить ще один з найсильніших наших відділів,— відповіла Лія. Вона підвелася з крісла, пройшла по кімнаті...— А то ж що далі... у мене просто все плутається... мене мучить лист Неро... Чи ти ба! Я й забула сказати Лео.— Вона хутко вийшла до коридора, де висіла верхня одіж, і за хвилину повернулася, тримаючи лист у руці.

— Це від Неро. Ми заїхали до Фріско, були у Дені... Мама тепер там... Вона одержала лист для нас...— хутко проказала вона.

Мене знову поиняв якийсь жах, коли я брався за лист... Але це чуття хутко зникло, коли я почав читати. Його літери на сірім папері стрибали, ніби танцюючи з якихось радощів і в той же час доводливо промовляючи до розуму, запалювали чуття й трясали нерви.

«Сьогодні, коли я кину до поштової скриньки цей лист — він ще зможе до вас потрапити... Завтра вже ні. А проте, невідомо... Сьогодні влада ще в руках «соціалістів» і буржуазії... Завтра владу має забрати робітництво... Нема сумніву,— буде запекла боротьба... Чи вийду я з того всього живий, не знаю, бо все поплуталось, і хто мені встромить ножа — чи мій приятель по рееміграції — анархіст-синдикаліст, що оце ми живемо в одній халупці, чи встромить багнета кадет, що я, певне, завтра буду битись з ним,— не знаю. Чудно якось все виходить. Серед самих товаришів Нієва — вагання!.. Ех, ватажки, я вам скажу, матері його ковінька... Мало того, що він з ними воював (звичайно, словесно, на переконання) за кордоном,— так ще тут!.. Кажуть, не треба брати владу... чого тільки не підводять під це: і історично-економічний базис, і обчислення сил ворога... А Нієв з товаришами все однаковий —

креміль. Звичайно, все революційне робітництво за це. Але бий мене нечиста сила. Ви б послушали, що тут балакають про це основоположники й теоретики марксизму й анархізму!..

Коли були за кордоном, ой як же вони ненавиділи буржуазні республіки! А тепер ой як же їм забажалося, щоб така тут була!..

Як бачите, ворогів цієї справи тут дуже багато. Напевне, доки цей лист дійде, ви будете знати, чи пролетаріат програв першу боротьбу чи виграв. Коли виграв, — будьте певні: справа в наших руках.

За вами борг, — допомагайте чим годні, бо ж усі будуть проти нас, починаючи від американських Вуд-рісів та Гапкінсів. У кого нема залізних нервів, щоб там витримати, мчися сюди. Ви пам'ятаєте, я багато писав вам про ватажків, що їх у вас в Європі як грибів у дощ. Я їм не вірю! Але Нієву я вірю, так само, як безмежно вірить йому маса. Ви ще не ватажки і про таку нудоту як ви, нічого й говорити. Я тільки певен, що Лія, а за нею й Лео будуть тут Ойдсові привіт і візьми мене лихоманка, коли я помиляюсь, що він там у Штатах виконає свій обов'язок перед пролетаріатом і його великим історичним майбутнім...

Ваш Неро 1917».

— Що? — запитала Лія тоном, що його можна чути в передпокої хворого.

— Ви що... всією істотою там? — спокійно запитав Лію Ойдс.

Лія не відповідала, присіла на ослінчик в стилі Івана Грозного і, заклавши руки за голову, замріялась. У неї тремтіли губи.

Гаразд, промовив Ойдс

Знову запанувала тиша. Десь за тонкою -тіною порожніх кімнат сама собою дзенькнула струна піаніно, і її звук, завмираючи, злився в коридорі з легеньким хурчанням газу під сніжно-прозорим покрівцем ріжка.

Потім Ойдс пройшовся по кімнаті, спинився біля шафи з книгами і, ніби розглядаючи золотом повиті корінці енциклопедії, промовив:

— Треба б негайно потелефонувати до Палано й Едвардса... викликати їх...

Його голос, мені здалось тремтів.

Н АС БУЛО
ТРОЄ

РОМАН

ДЛЯ МАЙБУТНІХ ДОРОСЛИХ

Пишу це для моєї доньки Волі, яка тепер ще занадто маленька, щоб розуміти не лише зміст цього, написаного, а й значення тих карлючок, що з них складається слово, речення, думка...

Смішно. Дивно. Я пишу своїй доньці... Мені кажуть, що я ніколи не був жонатий і не мав дітей, а мої мрії — це є просто химери мого спраглого на батьківське щастя мозку. Хай собі.

Уявляю її собі маленькою, з білявою, як солома, голівкою, голубими оченятами, такими прозоро чистими, немов блакить невідомої атмосферної далечини. Приміром, вона зараз з мамою, а може, й сама сидить десь біля моря і жбурляє камінці в шипучу піну грайливих хвиль, що шарудять камінчикуватою різнокольоровою kwasолею пологого берега. Сонце пече все навколо. А втім, хіба воно дошкулить малу істоту? Дітвора не боїться сонця. Лише дорослі жахаються тої живої променястої енергії. Вона, моя маленька донька, ще не розуміється на складних проблемах людськості, як і дорослі не розуміють її складного, внутрішнього світу... Їй байдуже й животіння отого засмаленого в шоколад рибалки, що напружено вовтузиться біля своїх неводів, як і те, чому ото, згодом, од берега ліниво поповз човен у чорно-синяву морську далечінь. Білява дівчинка ще надто мала. Тільки милується із зовнішнього руху того всього.

Коли вона виросте — а це надто складне питання, що залежить від обставин, — можливо, вона тоді доскочить таких премудростей. Проте хто й зна: може, вона стане матір'ю, і їй буде менше спромоги збагнути життя, а можливо, вона буде генієм — і тоді збагне його.

Друкується за виданням: Державне видавництво художньої літератури, 1959.

Я кажу це тому, що, мабуть, кожна жінка повинна бути матір'ю. Коли вона не має дітей, вона або хвора — і тоді не може мати їх, або вона геній, що плодить замість дітей велетні ідеї чи суспільні або матеріальні цінності, або вона — річ для хатнього вжитку, позбавлена можливості мати дітей, або її тіло є крам, що дає їй животіння...

Але коли моя білява донька виросте, я буду надто старий, мої очі вже не зможуть сприймати зовнішне в його барвистих фарбах, мої чуття будуть прищерблені і не відчуватимуть суспільного життя, мої м'язи, мої кістки будуть надто трухляві, щоб іти ретельно з годинником майбутнього часу. Тоді я не зможу розповісти їй те, що тепер у силі. Треба поспішати з цим. Бо однаково, коли я й не доживу до старості, мій попіл, що на нього перетвориться в розпаленій печі крематорію моє тіло, нічого не зможе розповісти їй. Він — це сизо-сиве пороховиння в скляній урні — лиш нагадуватиме їй і всім тим, хто поцікавиться дізнатися, чия істота криється в купці попелу, що тоді-то жила і сконала така-то людина. Але кому буде діло до того? Що значить людина-одиниця в сотмільйоновім суспільстві людства, мільярдовім космосі живих створінь? Пусте.

Тому поспішаю розповісти їй життєву казку. Всі казки цікаві і дають поживу розумові, коли вони є оригінальні. Всяка оригінальна річ є цеглина фундаменту для величної будівлі людського розвитку. Уявім, що й це оригінальна річ. Речень не може бути оригінальних. Ніякі митці не вигадують оригінальних слів. Вони лише можуть мистецьки створити комбінацію їх. Надто старе людство, і через нього не перестрибнеш. Воно вже все дало. Треба ним лише орудувати.

Годі. Маленькій білявій Волі, що колись буде дорослою людиною, призначено ці сторінки. Я не хочу бути мізерним Дон-Кіхотом. Всі тварі поважають своїх малюток. Коли вони виростуть, повага до них переходить у жадання знищити ці дорослі, колись малі, створіння. Я передбачаю це в майбутнім — і пишу для тієї дорослої людини, що вийде з маленької, всім любої білої голівки. Тоді, можливо, її будуть ненавидіти. Хай. Це звичайний закон природи й суспільства. А я хочу навпаки: невідомій в майбутньому Волі — тепер дівчинці — присвячую ці листи. Коли вона виросте, теж роз-

повість комусь, чи варто було гаяти на це час. Адже люди так далеко підуть вперед за ті часи.

Чи не правда?

I. ДНІПРОВЕ ШУМУВАННЯ

Поезія, мистецтво там мовчить,
де зброя люто верховодить.

Місто було повите спекою й духотою, і дивно було, що вулиці метушилися людьми. Хтілося холодочку, зимового подиху.

Вікна його кімнати затіняли густі віти каштана, що підвівся над низенькими вишневими кучерями дерев.

Це був мій давній приятель. Десять літ тому протягом двох років ми разом змагалися з голодом, перемагаючи його захопленням екстернування — він у консерваторії, а я в політехніці. Він був композитором. Принаймні намагався ним бути. Це було в Пітері в часи юнацьких прагнень, **яскравих** переживань, що ніколи не стираються в пам'яті.

Тепер Київ.

Час, коли буяє життя й лютує смерть. Я надибав його випадково. Ми робили трус у господаря, де захопили схованку зброї. Коли б мене тоді не було, не стало б на світі й Миколи, хоч це близькозоре створіння мало зв'язок із своїм хазяїном лише тоді, коли платило йому за комірку. «Але на війні — як на війні».

Тоді я не встиг з ним побалакати по-приятельськи, бо мусив поратись біля схованки і цієї «справи»...

Тепер я мав вільний час. Надворі спека, у його кімнаті приймний холодочок, а у нас разом — переповнені чаші юнацьких спогадів.

Мені відчинив сліпий дідок, що колись згубив очі на музичній фабриці; його донька була за куховарку в господаря, і старий мав із нею кут у кухні.

Коли я увійшов, мій приятель сидів біля столу. Він кивнув своєю кудлатою головою на канапу біля вікна, де на підвіконні в мисці з вишнями воювали мухи, а сам втопив до нот свій ніс, посідланий пенсне з цвілою оправою.

Микола час од часу мугикав, підсідав до піаніно, брав акорди і знову захоплено, нервово викривляв хвостики на нотнім папері...

Я не ображався за байдужість до мене. Я надто добре знав його пристрасть до музики. Коли душа людини сповнюється творенням — хто може за це ображатись? Хіба мені дорожчі родичі чи найближчі істоти за моє захоплення творенням? Адже я творю, хоч і є майже непомітна частка космічного колективу творців нового світу.

Десь здалека зачулось торохкотіння кулемета. Іноді вибухали гранати. Це не було дивно. Постріли були не тривожні, а зовсім звичайні, як і кожного дня, як було звичайне цвірінькання горобців, торохтіння візників, брязкіт трамваїв. Тоді ще не було голосномовців, що тепер теж стали звичайною річчю вулиці. По тому, що Микола затулив вуха над своїми нотами, я відчув, що ці постріли й вибухи заважали йому творити. Але мені спало на думку: «Невже музичні-композиторові противні ці мелодії нашого нервового часу?»

Я поспитав, що він пише.

Микола розтулив вуха, перепитав і захоплено відповів, що кінчає свій задум «Елегію дніпрових шуму вань»

Я нічого не відповів. Я міркував про нього. Міркував про цього ентузіаста музики, оригінала-громадянина, революціонера побуту і соціальної нерівності.

Він єдиний син тисячника-багатія. На протест проти панів, будучи екстерном, він взяв за дружину звичайну неписьменну селянську дівчину. Навіть не красуню, а незграбну, тендітно-зелену теличку. Жодного кохання, а так — протест проти намагань батьків нав'язати йому за дружину міську красуню, виховану дівчину доньку судді. Згадав, як він бідував, коли батько відмовився від нього і припинив всяку допомогу. Згадав, як він захопився літературою нового життя та як учив елементарної грамоти свою хирляву небіжку дружину.

Невже тебе не захоплює ані крихти процес велетенської соціальної боротьби? Врешті, не самої її ідеї, а хоча б могутньої гармонії цієї борні? — запитав я і пояснив далі свою думку: — Звичайно, створити музику з сили-силенної різноманітних симфоній сучасного бурхливо-мінливого життя неможливо. Це потребує влєжалоного часу. Але невже її багатющі музичні варіації не зроджують ніяк творчого поривання, замилювання в них та комбінування з них оригінальних музичних

фрагментів? Адже це було б відбитком часу, певної епохи. В такі часи, коли буяє життя й лютує смерть, коли в повітрі снує невідоме ясне майбутнє, захоплюватись «Шумуванням Дніпра»?

Він подивився на мене жахливим відблиском пенсне, зняв його, протер очі, заблимав своїми стуленими від світла віями, на момент широко розплющив очі і пильно вдивлявся в мене, немовби в божевільну істоту.

Врешті хутко смикнув пенсне на ніс і нервово схопився за вуха.

Знов заторохкотів кулемет, але частіше й жахніше...

Це був звук, що віщував моїй свідомості щось небезпечне. Я запалив цигарку й почав тривожно прислухатися до пострілів.

В коридорі зачулося жіноче верещання й бурчання діда. Серце мені жахливо стиснулось з несвідомого передчуття... Раптом відчинилися двері, і на порозі стала дівчина. З кишені її куценької спідниці визирала ручка маленького кольта. Вона глянула ясным поглядом по кімнаті, мотнула своєю повитою білявими кучерями голівкою й мовчки підійшла до піаніно. Ніби спересердя, вона грюкнула кришкою і, розкривши свою теку, почала щось записувати, придивляючись до міти на фортепіано. Од грюкоту покришки композитор нервово здригнув плечима, крутнувся на стільці і безтямно дивився на жінку-гостю. Згодом він перевів свій погляд, сповнений докору й іронії, на мене, ніби мовчазно відповідаючи на мої запитання...

— Піаніно конфісковано! — суворо промовила дівчина до своєї теки, кінчаючи запис.— Ви повинні його спровадити до центрального...

Але вона не договорила. Я схопився з підвіконня, куди пересів, щоб краще розчути постріли, що частішали в місті, миттю опинився біля неї, вихопив з її рук шматочок паперу й пошматував його на клапті, кинувши їх до теки.

Дівчина остовпіла. Її губи дрижали, а очі блискали злістю. Вона не вимовила ні слова і, певне, відчувши небезпеку серед двох мужчин, хутко сунула руку до кишені з револьвером. Але вона не встигла його витягти, як за одним рухом револьвер був у моїх руках.

В погляді Миколи я побачив дитячий переляк. В нім не було жалю, що позбавиться єдиної дорогої речі, що

є йому за друге його «я» Ні, в його очах світився знак запитання. «Що ж тоді я буду робити?»

Мені дивно було, що ця людина може в такі бурхливі часи з байдужістю Піррона ставитись до життя й всього оточення Мені стало огидно, що є на світі люди, які можуть ще бавитись у мистецтво в часи, коли на світовій арені вихрує боротьба за і проти перебудови світового ладу. Я відчував, що цього філософа, співуна «Дніпрового шумування» не втягнути в потік. Без такої, здавалося на перший погляд, дрібнички, як піаніно, він загине з нудьги або впаде в прірву несвідомої контрреволюції та, хоч і пасивно, а збільшить ворожий табір... Навіщо це? Це вихором промайнуло в моїй свідомості в ту мить, коли я вихопив револьвер.

— Дурепа! — вирвалось у мене. — З якого ви гуртка, району?.. Хто так ревізує інструменти, не спитавши навіть, хто живе, що і як? Сховайте! — гримнув я на неї жбурнувши в розтопирчену теку в руках дівчини чорненький швидкостріл.

Дівчина закусила губи.

У місті загув гудок. Це на паровозобудівному... Заврещали сирени. Раз, два, чотири, шість... Так, це гудки небезпеки.

— Чуєте? — суворо запитав я дівчину, вказавши рукою до вікна. — Ходіть!

— Куди ж ти? — глухо промовив приятель, схопившись з стільця і черкнувши в повітря до дверей рукою, ніби намагаючись затримати мене. — Ми ж не встигли побалакати. Так довго не бачились.

Останні слова долетіли до мене вже в кухні.

— На все, Миколо! — бадьоро гукнув я в коридор до його кімнати.

— Ваш де збірний? Мій — на Печерському — звернувся я до дівчини.

— Мені теж туди, — схвильовано відповіла вона, поспішаючи двориком, брукованим гострим камінням.

II. НАС СТАЛО ДВОЄ

Протягом останніх двох літ перебування в місті червоних мало за собою лише кілька місяців часу Це була перемога над царизмом, соціал-буржуазною владою

руських, крайових націоналістичних сил та чужоземними інтервентами.

Маси хилиталися, мов очерет од вітру, то в один, то в другий бік, приковані на місці. Хто мав загартовану волю, певність думки — ідеї, ясний шлях уперед, той був переможцем. Червоні були такими. Білі, гарячоблакитні, трикольорові, різні закордонники, яким пощастило перетягти під свою руку місцеві загони, що формувалися, мов гриби в дощ, — все це, хоч назовні здавалося чимсь велетенським, було струхнявіле всередині. Дезертири мишами повзали по розлогих степах, лісах і, зголоднілі, без пристановища, шалабудили до переможців: «Беріть нас. Ми підемо бити вчорашнього нашого хазяїна».

Мішана бригада складалася з таких вояк.

З півдня й заходу, перепочивши від утечі, трикольорові, жовто-блакитні за допомогою польського орла знову посунули на червоних. Їхні таємні емісари, маючи за собою шари міщанства, припишлого чиновництва, панства та фабричних хазяїв, тонко снували свою роботу. Хіба вони не мали в своїх шерегах випробуваних, досвідчених офіцерів генерального штабу?

Нагиск іззовні — колотнеча всередині! — це давній закон успіху, перемоги.

І мішана бригада зчинила заколот.

Заводські гудки, сирени пароплавів зробили своє. З фронту не відтягнуто ні одного червоного. Цивільні червоні замінили своїх військових. На день-два вщухне щоденна будівнича робота нового ладу, але що ж поробиш...

«Геть комісарів. Війна війні!» — неслоь із касарень повсталих разом із градом куль, кулеметним татахканням та гарматним бабахканням. А комісари в забруднених блузах, просто від верстатів, тісним колом обсіли касарні — цитадель...

Місто в небезпеці!

Ми навіть не хотіли псувати будівлі. Наші кулемети лопотіли по карнизах — шкода було й вікон...

Дивна ця різнокольорова маса. Вона має запал тільки в момент екстазу. Пройшов афект — і одиниці відчують себе чужими серед загалу. Тоді ніяка сильна індивідуальність не допоможе. Сильні, геніальні індивідуальності, генії лиш серед підготованої до сприйняття

їхнього запалу маси — активу. В інших випадках — це гарматний вигук серед пустелі.

Її прозивали Жабі. Вона пішла в кулеметний загін. Робота невеличка: підносити набої, воду, допомагати пораненим... Якраз жіноча справа.

Другого дня білі прапори над будівлею касарень сказали: годі.

Якими нещасними вівцями визирають військові з беззбройної численної отари!

Жабі принесла меду. Де вона добула, я не питав. Її ясно-сірі очі сповнилися тьмяною втомою. Адже вона теж не спала другу добу.

— За кілька хвилин нас знімають. Бунтівників уже відпровадили. Поїхав останній грузовик по зброю...

Вона одірвала шкуринку хліба з моїх рук, умочила в бляшанку з медом і додала:

— Ви самі? Коли нема де зварити чаю, ходімо до нас. Ми вдвох живемо.

Мені стало боляче. «Удвох». Аж тепер я відчув потребу розглядати її. Адже ми, можливо, більше ніколи не здибаємось... Кожен з нас, мов комаха в гурті, не має можливості пізнати близько одного одного — часу немає — у кожного свої негайні справи; кожен є гвинтик великої живої машини, що ні на мить не повинна спинитися.

Біляві кучері покуйовдили підстрижену голову Жабі. Синє вбрання повило її під саме підборіддя й надавало вигляду молоденької школярки з кравецької майстерні. Вона не дивилась на мене... Але коли її втомлений погляд, пронизуючи далечінь над містом, черкнув мій позір, мене покинула втома.

Здалось — це не ми передучора ще сварливо зустрілись. Не її я вилаяв дурепою.

Серце стислось. Вона ж «удвох живе»...

Але що за дивне питання? Чому воно виникло до Жабі? Це ж просто товариш, а не жінка. Я піймав себе на ганебнім чутті й гадці. Намагався їх витрусити з голови, думати про щось інше. Що мені треба буде робити після повороту до міста? Бач, там оце два дні не рухалася друкарська справа. Ще й досі в машині стирчить перший аркуш білого паперу... Але за мить друкарня потонула в тумані, а крізь нього виринула Жабі. Оця білява, серйозна дівчина-товариш, що от сидить проти мене на дровітні й куняє. Мені здалось,

що ми такі давні приятелі, і ота сварка була звичайна — як між близькими друзями. Невже то була випадкова зустріч? Невже ми ніколи не здибаємось?

Лункий наказ «по домівках» привів мене до притомності. Я легенько торкнув Жабі в плече.

— Вже? — запитала вона, хутко прокинувшись, і підвелась.

— Так, можна розходитись...

— Треба швидше, а то... — кинула вона в повітря, рушивши широким кроком.

Я ледве встигав за нею. Аж тепер я відчув непереможну втому. Хотілося спати. Упасти й заснути. А вона все прискорювала ходу, щось розповідаючи. Їй негайно треба навідатись до кількох підприємств, відновити роботу. «Жінки потребують виховання... Вони такі забиті, такі темні, вони так захоплено ловлять кожне слово й хутко переймаються своїми новими завданнями для майбутнього життя».

На роздоріжжі головної вулиці я звернув праворуч. Вона спинилася. Їй треба ліворуч.

— Коли хочете — ходіть. Якраз, певне, Мадлена зварила собі окропу...

Я стрепенувся. Мадлена?..

— Це ваша подруга?

— Атож. Ну, прощайте, — простягнула вона мені руку.

Я стис її маленьку руку і, ступнувши кілька кроків, повернув слідом за Жабі. Мене потягла невимовна сила. Жабі озирнулась, усміхнулась і, зачекавши, доки я підійшов, зауважила:

— Треба щось купити... Бо ж їсти дома, напевне, нема нічого. У вас є гроші?

І ми купили за сто карбованців не лише кілька квашених огірків, а й сиру та кілька цукерок.

— Ото буде страва... Мадлена порозкошує! — весело промовила Жабі до промоченого тузлуком пакунка.

— Ну як, перемогли? Скільки їх? Хто верховодив? Напевне, переодягнена офіцерня, — накинулась на нас старенька, вся вилиняла, висушена, як тараня, але метушлива бабуся.

Вона метнулась по хаті, розстелила на столі газету, витрусивши на неї з промоклого паперу огірки, нарізала глевкого черствого хліба, змайструвала з якоїсь

порожньої бляшанки ще одну філіжанку й поналивала чаю.

— А нам ці дні доводилося бути кожному в десятьох місцях. Бо ж залишилося в місті дуже мало... Треба було, щоб ніде не припинилася робота. Ти не турбуйся, Жабі, я на твоїх підприємствах вже була. Нічого. Жінки вчать, працюють. Коли дізнались, де ти,— всі гуртом хотіли теж іти на допомогу проти бунтівників. Сміху було, бо ж їх не пустив комендант. О, там баби — куди твоїм чоловікам! — щебетала Мадлена, похапливо випиваючи окріп. Врешті Мадлена випила свою бляшанку, вхопила шмат хліба, огірок і, кинувши: «Ну, я побіжу... Ти, Жабі, спочинь, не турбуйся», винеслась із кімнати.

— Як вас звать? — запитала Жабі.— А то ви мене знаєте, а я теж хотіла б вас якось звати...— промовила вона, кинувши на тапчан подушку.— Вам доведеться спати там. Я вам ліжком поступилась б, так ми удвох спимо на нім. Я, виходить, особливих прав на нього не маю...

— Жабі...— стиха промовив я.

Вона на мить спинилася, покинувши лагодити ліжко, підійшла до мене, довгим поглядом заглянула мені в очі й лагідно відповіла: «Що, Люсю?» І її обличчя спалахнуло рум'янцем. Вона ласкаво подала до моїх простягнутих рук свої маленькі долоні...

— Я ніколи в житті не відчувала сили магніту, я не розуміла їх... Але тоді, біля піаніно, і потім, у загоні, коли я пішла до відділу, де ти пішов,— мене тягла невимовна сила... Я теж не розумію... Мені навіть моторошно згадати ті ганебні бажання. Бо ж у такі часи їх нема в людей... Але мене тягло до тебе. Мадлена добра товаришка,— вона вибачить нам,— стомлено, з тремтінням у голосі відказала Жабі, вкриваючи постіль свіжим простирадлом.

ІІІ. ЧОМУ МОВЧИТЬ ЄВРОПА?

Хтось досліджував епохи і зробив висновок, що в часи жорстоких бойовищ, великих епідемій та лихих явищ, що поволі нищать життя, людей охоплює швидкокрилий Ерос... Природа не терпить винищення — вона намагається негайно надолужити згублене.

Це твердження було мені незрозуміле. Хіба в часи, коли навкруги безуगавно снує смерть, можуть виникати такі чуття? Адже інтелект кожного спрямовано виключно на захист власного життя або на перемогу над ворогом. Коли ж до того є ще велична ідея, не відома перед тим широкому світові, що вислизнула з лабет гнобителів і полинула між людство,— хіба людям до Ероса та його отруйних стріл?

Але коли я став дружиною Жабі, я змінив свої гадки на це. Дослідники таки мали рацію.

Ми були сповнені енергії. Крім загальноколективного задоволення з наших успіхів, з особистих перемог, гарних наслідків роботи, ми мали ще й свій чудовий, святочний світ. Ми захоплювались кожною дрібницею, як діти, раділи з кожного поспіху й бадьорили себе з кожною поразкою, бо ж «у хвилини розпачу уміє себе стримати...»

Коли я виступав на мітингу, перед масою чи військових, чи цивільних, я відчував, що тут, серед них, є друга частина мого «я» — моя Жабі. Моя душа пала, а інтелект вишкрібав всі знання, що припишкли в клітинах мозку, і я, користаючи з цієї сили, весь свій запал передавав слухачам.

Мої помилки, мої досягнення я міг корегувати через це друге моє «я» — Жабі, щоб знову їх усунути чи збільшити вплив.

Мої товариші по роботі почали іноді посміхатися один до одного: «Що це з Люськом? Чому це він безперестанно бадьорий, веселий і щаслива машкара не сходить йому з лиця?»

Хіба треба знати про це третім особам? Адже від того ніколи не збільшиться щастя. Треті особи ніколи їх не розуміють. Щастя пізнається лише двома, а переживається воно окремо кожною істотою...

У свій час я мчав до підприємства, де була Жабі. Коли я спізнявся, я певен був, що тоді вона з'явиться до мене...

Ми лошатками на зелених луках мчали куди на збори чи додому, щоб разом із цілим нашим колективом відчувати який момент чи самим, наодинці, вдома тішитись минулим днем.

*Коли захоплення буває
І власне щастя при тобі,*

*Тоді весь світ кометою сяє
Й міцніш цаблюда у руці.*

Поезія співає в серці, хоч її й не витягнеш на папір.

Величний колектив, а з ним і свідомо чи півсвідомо маса чекає революції на Заході...

Ось спалахнуло на Угорщині, вдарило веселою блискавицею по нервах сподівання... та й знов заклало... Реакція здушила.

А втікачі плутаною різнонаціональною мовою, що хрипіла з пересохлого горла, доводили: «Там знущанню нема кінця... Людям уривається терпець... Вони ладні на все, тільки нам не вистачає тих, що розуміються на засобах повстання...»

В ці сусідні краї зліталась вся реакція. Вона готувала новий шалений наступ.

А Європа мовчить... Рухнула була плечима в Німеччині й прикипіла.

Товариші рвалися туди... Багато з них — навіть не знаючи мови інших народів. Кожен розумів — смерть або перемога.

А я ж знав мову того народу, що ось зараз за ворожим кордоном. Чи не там і мені місце?

І коли постало про це питання, я вже летів до підприємства, де Жабі, щоб поділитися з своїм другим «я» звісткою про завтрашнє нове.

Жабі негайно вирішила — теж. Вона повинна бути там, разом зо мною.

...За два дні ми вирушали на станцію, і над містом променіли золотоголові пам'ятники старовини й кривавої боротьби минулого...

Вони відбивали в своїм блиску все, що коїлось навкруги... А ми йшли від цього в невідоме завтра, туди, де панував терор білого орла за допомогою жовто-блакитних вил.

IV. В ДОРОЗІ

Наш довженний санітарний потяг посувався лінівою осельнею. Він складався з самих різноманітних вагонів: товарових — «для м'яса», «максимок» — IV класу, салон-вагонів міжнародного сполучення й кількох санітарних. Ще чотири роки тому з такої різнокольоро-

вої довгої гадюки сміялася б навіть сільська дівтора. Адже й вона з своїх пасовиськ звикла до симетрії потягів і чудово розумілася на них: що червоний — то товаровий; чугуновий з баками — то нафта, гас; білий — то санітарний з багатьма вікнами триколовий (червоний, синьо-жовтий) — то пасажирський. Але тепер ніхто не сміявся з такого потяга. Громадянська війна переплутала всякий порядок життя. Що трапилось під руку з того й складається потрібна річ: з музеїв — дитячі притулки, зі шкіл — штабові канцелярії, з салонів — червоногвардійські касарні, з вугільних вагонів — автобронекулеметні «танки»...

Чи ж дивно буде, коли потяг санітарний має різноманітні, зовсім не санітарні вагони?

Він привозив на південь провіант. Віз із півночі, де був голод, на південь, що раніш був невичерпним джерелом всілякого пожитку і що на нього тепер насувалася з трьох боків небезпека... Потягом ще мали забрати поранених. Але їх не було. Легкоранені встигали втікати по домівках, а важкопоранених не пощастило підібрати. Надто хутко насувався ворог.

Потяг був порожній.

Нас було п'ятеро: я й Жабі, Гриць, Михайло та юнак Тринник. Гриць — це мій приятель, з яким ми разом пірнули у вир боротьби. Власне, слово «пірнули» до його не стосувалося. Він скорше посунувся у вир, ніж пірнув. Це був дивак, що міг мовчати місяці й роки. Він справляв враження, що придивляється до всього наївним зацікавленим поглядом, і хто не знав його близько, безперечно, робив висновок «Хіба цей може що зробити? Бач, як він дивиться на все бездумно-наївними очима. Адже він нічого не розуміє». Але Гриць також мовчазно, вперто провадив роботу. Йому було однаково що робити, де йти, що їсти, де пати, що жде його.

Він сидів у кутку купе й уважно палив свою смердючу цигарку. Його погляд заглибився у вищерблений кінчик вікна й ніби напружено аналізував: «Як могла куля вищербити скло, не розбивши його?» Потім, певне: «В який спосіб можна було б негайно залатати цю щербину? Куди поділась куля, що ото влетіла у вагон, — чи вбила кого, чи ні?» Потім про кулю: «З чого вона складається: з олова, заліза.» та інші міркування, зв'язані з цією щербиною. Про те що він іде на

певну смерть, яким способом доведеться йому проди- ратися потайки через ворожий кордон, про те, що він розлучиться з приятелями — я був певен — він не міркував... Дивлячись на нього, я пригадав один випадок, після якого я назавжди відмовився робити над ним експерименти. Ми були голодні вже другий день. Частину міста, де були базари, крамниці, захопив ворог... Коли ми виспались після чатування, я відчув нестерпний голод.

— Ходім, Грицю, може, що купимо на базарі,— шуткуючи, звернувся я до нього, спостерігаючи, яке це зробить враження. Адже базар був на боці ворога.

— Гаразд,— спокійно промовив він тоном, що не лишав жодної тіні підозріння, що він розуміє, що говорить.

Ми пройшли свою вулицю. Перед нами були барикади ворога, що заступили весь брук, хоч пішоходами й перепускали обивателів.

Я міркував — чи домислиться він, куди ми йдемо. І коли ми були за кілька кроків од барикад, з яких вишкірилися цівки кулеметів, мимохідь зауважив:

— Але там ворог... Нас відразу злапають.

Гриць кинув на мене спокійний, трохи іронічний погляд, яким дають зрозуміти людині, щоб не жартувала, і йшов далі поруч мене просто на вартових.

Мене напала нестяма... я простував по інерції...

І ми пройшли на той бік.

— Ти розумієш, що ми на боці ворога? — злісно зауважив я.

— Ну, то що? — відказав він і спокійно додав, вказуючи на якусь крамницю: — Сюди?

Захопивши з собою овочів, ми перейшли на свій бік, і ніхто не зачепив нас.

— Чого ти смієшся? — запитала Жабі, одклавши набік книжку Бебеля «Жінка й соціалізм», що її читала. Я стиха розповів їй про це. І ще про один епізод.

Ми були в запіллі у ворожому таборі. Робота була так гарно переведена, що можна було гадати — за кілька день по нашому боці буде кілька полків. Одного разу раптом на засідання нашого підпільного ревкому являється командувач військом фронту з цілим своїм штабом. Звідки вони дізналися про місце перебування ревкому, було невідомо.

Головував Гриць. Командувач запитав: що це за засідання і чого ми тут серед його війська?

Можливо, він був поінформований, що кілька полків стоять по нашій стороні, і тому так обережно поводився.

Гриць, перериваючи засідання, промовив до командувача. «Вам наказується негайно здати командування фронту тов. Івасеві. Чи така була постанова ревкому?» — звернувся він до нас.

Ми остовпіли. Я міркував: або він здурів, або він зрадник. Але остання блискуча думка зникла миттю, як і з'явилася. Треба було рятувати становище...

«Авжеж», — підтвердив я, вказуючи на Івася, одного з наших ревкомівців.

З командувачем було п'ятеро штабових, а на вулиці його охорона. Нас було всього четверо з одним револьвером. Командувач зблід. Він перелякано зиркнув на своїх. Але ті чомусь понизили очі, закусивши губи.

Що то був за моментик, повинен я казати! Або вони так ненавиділи своє начальство що раді були якій завгодно постанові, щоб його позбутись, або серед них був не один наш однодумець. Бо ж ворожі сили, як і їхні штаби, здебільшого склалися з революційного елемента що бажали «волі народові» А ми говорили їхньою мовою, мовою, що була символом розкріпачення цілої нації. І Івась за годину вже був командувачем фронту, а ревком став легальний.

За дві години вся влада по фронту була в наших руках.

Треба мати досвід громадянської боротьби, щоб зрозуміти це, треба знати всі варіації людських хитань того часу — безпорадні сумніви й переживання маси, що випадково боролася по тім боці, щоб збагнути це. Тоді це не буде здаватися дивним

Я питав потім Гриця. «Для чого ти так зробив?» (Я не кажу вже, що він порушив нашу дисципліну, бо ж ревком його на це не уповноважував). Але він лише кинув: «Однаково: вони нас усіх могли постріляти. Принаймні останнє мало якийсь шанс за... І це виправдалось».

Отакий був цей мовчазний Гриць, молодий парубок — колишній студент філософії.

Тепер він теж їхав туди, за кордон, у запілля. Коли

я спитав його, чому він їде, він подумав хвилину, зняв у мене з вилоги жовніра якусь пір'інку, уважно подивився на неї, потім, чухаючи нею собі за вухом, кинув: «А ти ж їдеш?.. Чому я не можу?»

Потім ми більш не балакали. Здibalись лише на цьому санітарному потязі у призначений час від'їзду.

Михайло — це вже літня людина, голова губерніяльного ревкому, територію якого вже захопили білі.

Його сім'я лишилася там. Він знає ті краї, куди ми мандрували... Знав чудово Галичину, як і його знала її біднота.

Чому він і досі не поголив своєї покуйовдженої бороди (бо ж ми їхали в країну голених), я не питав — незручно. Ми тільки-но зізналися.

Юнак Тринник — сімнадцятилітній гімназист. Його рідні — там, за кордоном. Він утік сюди ще три роки тому, в часи відступу руської армії. Хіба він тоді вже не був отруєний бобринськими ідеями «великої неділимой», що жодних Україн немає і українська мова, що вигадали галичани, — це зіпсована руська мова.

Але тепер він іншої гадки. Де його підчепив Гриць, я не знав, як і не знав переконань цього хлопця, хоч на словах він і здавався упертим більшовиком.

Жабі поглядала на Гриця, мов черниця на якого великомученика, і ще щільніше притулилася до мене. Потім вона миттю добула кошик і запропонувала Грицеві кілька розчавлених груш. Він подивився на них поглядом ботаніка, що розглядає оригінальну рослину, взяв одну з них і, одкусивши, почервонів.

— Бач, Гриць зажеврів, — зауважив Михайло. — Він, певне, думає: ми їмо груші, а люди на фронті голодують. — Михайло по-дитячому захихикав у долоню.

— Давайте поїмо їх, щоб не бентежили людей чистих серцем, — підморгнув я до кошика.

Жабі висипала все на лаву, і в купе кілька хвилин чулося енергійне жвакання.

Потяг ледве тягся. Він поволі сунув повз випалені пустельні ниви, що вже другий рік поскупились на хліб, де панували будяки, своїм корінням глибоко висисаючи вогкість земної цілини.

Хатки сумно розхристалися стріхами й стояли пустками, осторонь одна від одної, позбувшись своїх тинів, загород. Де-не-де ще маячили позбавлені накриття повітки, клуні. З інших дворів вони пішли на паливо,

годівляю худоби — сумних мешканців та частим мандрівним гостям: борцям за майбутнє, «велику неділиму», «самостійну» і «od morza do morza!»¹

— Швидше б! — вихопилось у Тринника...

Жабі перелякано подивилася на хлопчика і, закусивши губу, сиділа нерухомо. Вона, певне, тільки тепер усвідомила, куди їде. Про що вона загадалася?

Чи про те, що за кордоном вона вже ніколи не побачить своєї Вітчизни, чи що там її щастя зміниться на жахливе тремтіння в безперестанній боротьбі... чи про те, що її молодому життю там буде кінець?.. А вона так мало жила...

Хто відгадає, що таїться в душі людини, що свідомо йде шляхом серед темряви, знаючи, що тут десь є безодня, і не знаючи, де саме вона є...

А йти треба. Вимагає життя, прагне душа, поривається власна воля.

V. ГРИЦЕВА ФІЛОСОФІЯ

Нараз потяг локотився хутчіш. Хіба попсованими паротягами з непевними гальмами можна їхати хутко розхитаними рейками?

Це було згори. Потяг мчав. Вагони смикало, вони хитались, мов п'яні; хиткими здавались із вікна й піщані поживклі сумні поля, і телеграфні стовпи, що, ніби зморені велетні, пов'язані дротом, посхилялися додолу.

Раптом вагон затрясло на місці.

Коли б потяг у цей момент не спинився на станції, трапилась би аварія. Один порожній вагон «максимка» зійшов з колії.

Недалечко станції манячило село, що до нього потягли нас голодні шлунки.

— Бідна московочко! Оце тільки хіба вам, — зауважила молодиця з енергійним поглядом. — А цим... — хитнула вона головою до нас і, не договоривши, пішла в хату.

— Хоч і московка ви, а, бачу, гарна людина... не така, як ті, що забирають все. І так все чисто повишк-

¹ «Від моря до моря!» (Пол.)

рібали... тільки й добра, що курка несеться,— сварила-ся вона, передаючи з фартуха кілька крашанок.

— Чудна ви, тітко! — звернувся до неї Тринник.— Невже шкода і хліба шматка, адже гроші даємо.

Тітка подивилася підозріло на юнака, зиркнула на нас і спитала:

— А хіба ви не кацапи?

— Авжеж ні.

— А чому ж із вами оця? — ткнула вона пальцем на Жабі.

— Це моя жінка,— зауважив я.

— Хм... дивно...— знизала тітка плечима.— Кацапка ваша жінка?

— Нічого... навчиться, буде своя...— відповів я.

— Але... Тільки вже далеко куцою до зайця,— додала вона.

— Маєте. Оце й усе, що є,— винесла вона ще раз крайок пухкенького хліба.

— Гроші? Не треба. Що я з ними робитиму? Щілини в хаті запихати? Тепер такі часи, що не можна ніяким грошам вірити,— зітхнула вона, кинувши погляд на хустку, в яку Жабі загортала яйця й хліб.

— Ну, то хустку візьміть,— запропонувала Жабі, зауваживши її пожадливі погляд.

— Хіба... А у що ж ви загорнете?

— Нічого, ми так понесемо.

Нам було весело. Ми мали яйця й хліб, ми бачили село, розмовляли з селянкою, відчували її душу, що була дзеркалом цілого села,— всього пересічного селянства, того, що йому було байдуже до всякої революції; що йому були в печінках всякі турботи й безперестанна шарпанина; що йому хотілося спокою й грошей, що «ходять». Нам було смішно. Дивна тітка! Тут світ догори ногами перевертається, а їй все це в «печінках» сидить... Чи зрозуміє вона те величне, за яке оце ми йшли на певну загибель, за що вмирають тисячі й точиться боротьба навкруги?

— Я цього теж не розумію,— зауважив Гриць, посунивши руку з цигаркою до багаття, що ми на нім варили в знайдений бляшанці яйця.

— А чому ж ти більшовик? — іронічно кинув Михайло, звичним рухом смикнувши себе за бороду.

— А так...— пихнув Гриць припалену цигарку, тернувши об коліно припечений палець.

— Ви любите смачні тістечка? Отак і я. Люблю боротьбу. Генерали, пани пикаті, що не терплять неспокою, мені противні: в них нема прагнень, жадань чогось невідомого, але цікавого. Це все є у робітників. От я й пб їх боці. Коли б у них не було великих невідомих обріїв, хіба я був би в їхніх шерегах? Тоді це болото, застій — а я не люблю гною. Коли б точилась боротьба тільки за самий добробут, я, напевне, не був би в цих шерегах. Атож. Надто цікаве майбутнє з безперервним прогресом... Я не жахаюсь смерті. Все земне є прах у майбутньому. Не сьогодні-завтра і ми будемо ним. На цьому побудована вся природа.

— Дивак ти, і все,— буркнув Михайло.

Гриць уважно подивився на нього й запитав:

— А ви не такі, як я? Хіба вам ходить за чийсь добробут? Що вам, агрономові, остогидло минуле? Адже жили за земською стіною, як у бога за пазухою. А тепер — більшовик!.. Всі однакові. Оригінальне майбутнє важне, чудова ідея перебудови світу на дивовижних новітніх підвалинах. А це повинно приваблювати кожного, хто має живий розум, гаряче серце і... не боїться смерті.

Мені здалася дивною Грицева надто довга балаканина. Цього з ним ніколи не бувало. Його міркування мені довелося чути вперше, хоч ми з ним уже два роки були близькими приятелями. Я міркував про те, що сказав він... і зачув знову його голос.

— Ось, хай вибачить мені товаришка Жабі, дивно, чому вона встряла в це діло? Адже для неї чужі всі ці міркування. А пролетаріат їй такий зрозумілий і потрібний, як мені оця шкаралупа...

— Гриццю, ви говорите дурниці! — спалахнула Жабі.— Звичайно, я цього не розумію, але мої, мої чуття...

— Що чуття? — перебив її Гриць.— Чуття у вас лише жіночі.

— Дурниці, кажу вам! — нервово скрикнула Жабі.— Мої чуття, моя душа на боці пригноблених... а як їх одинокий захисник є пролетаріат, тобто він один може дати їм визволення, то я з ним усією душею, всім життям...

Мене почала цікавити ця оригінальна бесіда, що на дозвіллі ніколи не виникала поміж нашими товариша-

ми. Там ніколи не чіпалися такі курйозні питання. Ми мовчки слухали і дивака-філософа Гриця, і молоду дівчину, що обоє були далекі від пролетарського походження, від революційного досвіду.

— Атож,— усміхнувся до цигарки Гриць.— Ви гадаєте, що коли б залишилася влада в руках пролетарів, так отак одразу і визволяться пригноблені, зникне бідність і всі стануть рівні? Чистісінький ідеалізм! Це справа сотень віків, а не другого дня після перемоги. Бачите оті розтягнуті повітки, похилені хати, зарослі бур'яном ниви? Що, гадаєте — все це святим духом переродиться на нове?

— Ніхто й не говорить про це,— спалахнула Жабі, почервонівши.— Але...

— Що але? Що нам треба в революції? Комуна! Комунізм!..— перекривив він.— Чи зрозумієте ви всю глибину цього складного питання? Ви ото читаете Бебеля про жінку і гадаєте, що так буде другого дня після перемоги... Пльоньте ви на те. Казки все. Тут глибша справа. І ви її ніколи не зрозумієте.

— Чому не зрозумію? — захлинаючись, скрикнула Жабі.

— Просто тому, що, доки нас усіх і вас не розстріляють, ви не встигнете цього збагнути... А коли ні, потім наплодите курчат, і у вас не буде часу на це.

— Знаєте що, товаришу Грицю? — лагідно звернувся до нього Михайло.— Коли б усі так безнадійно міркували й почали докопуватись у кожного, як він глибоко розуміється на тім питанні, я кажу про цей гарячий час боротьби, коли шкода час марнувати,— ми не були б такі дужі. Не кожен пролетар розуміє це. Перед нами певний ворог, і ми повинні його подолати. Кожна людина — кільце в нашому ланцюзі, і в тім наша сила...

— Умгу...— зауважив Гриць.— Правда, про це не варто говорити. Але чому іноді не звернути уваги, ну, хоча б на дозвіллі, отут, біля багаття... Я маю на думці, що їй, може, не варто було б і їхати... надто непривітні наші перспективи по той бік кордону...

— Дурне, Грицю...— спалахнула Жабі,— я хочу їхати й працювати...

Всім було ніяково.

Паротяг хрипко, немов перестуджений, загув. Треба було рушати до вагона. Завтра, можливо, післязавтро-

го, ми будемо на станції, звідки доведеться мандрувати іншими способами...

Облуплена й обляпана будівля станційки самотньо лишилася серед пожовклої пустелі, посунувшись у вікні вагона назад, бо потяг хоч і поволі, але таки рушив уперед.

VI. ЩЕ ТРОЄ

Ми вісіли з потяга. Адже він брав тепер праворуч, в напрямку до Москви, а нам треба ліворуч — на той бік. Це був залізничний вузлик, що в'язав у собі шість напрямків, з яких три було нашою дорогою.

На пероні металася руденька борідка — знайома борідка. Вона частенько підбігала до двох осіб, що стовбичили притишено в куті перону, і, щось проказавши їм, знов кудись зникала.

Михайло спіймав борідку за нервову руку й спитав: «Це ви?»

Борідка на момент закліпала очима, ніби їх заволокла мряка, і, схопивши Михайла за рукав і усміхнувшись до нас якоюсь невиразною і в той же час кисленькою усмішкою, потягла його в кут перону, де стовбичило двоє її приятелів.

Нам здалось, що борідка нам підморгнула іти слідом, і ми рушили за ним.

— Це той, наш, наші, — проказала похапцем борідка до двох осіб, беручи кожного з нас під пахву й ніби знайомлячи.

— Ці — теж туди, — проказала борідка, озираючись навкруги, чи хто не чує. Навколо не було ні душі. Тільки пробіг до дверей станції кондуктор та мале шолудиве собаченя зголодніло обнюхувало сміття на пероні.

Приятелі борідки були — присадкуватий юнак Тиміш з старечими очима на червоно-жовтій обличчі, що раз у раз пирхав носом, та юна леді. Атож — леді. Таких жінок рідко здибаєш. Вона була струнка, як циприс¹, вродлива, як Венера Мілоська, приваблива, як Рубенсові жінки. Їй було не більш як двадцять п'ять років. Раз у раз вона шляхетно, зручно одкидала русяві

¹ Кипарис.

волосинки, що грайливо спадали їй на скроню, запахала їх під англійський капелюх і мружила очі, ніби недобачала. А втім, це була звичка, що з неї користуються ще з давніх-давен молоді жінки, коли розуміють, що то їм до лица. Ба, вона ще часом прикладала до очей лорнетку, коли хтіла когось чи щось розглядіти добре. Її звали товаришка Валентина.

— Так ви кудую? — занепокоєно кинула до нас всіх борідка, що тепер здавалась юнаком літ на двадцять.

— Ми, мабуть, просто,— відповів я, кинувши в напрямку колії, що виблискувала двоїстою гадючкою на північний захід.— От Гриць та Тринник ліворуч,— знов кивнув я головою на колію, що прямувала на захід.

— Оце так! — збентежено промовила борідка, зиркаючи розгубленими очима на своїх приятелів та на нас. — А ми теж хтіли на захід. Як же тепер? Разом незручно... — Тепер обличчя борідки раптом постаріло років на сорок, і по ньому з'явилися синюваті зморшки. Борідка перебирала пальцями якусь крихту чи сірник і ніяково, засоромлено дивилась на Гриця.

— Добре,— промовив Гриць, задерши трохи набік голову й енергійно смокчучи цигарку.— Тоді ми рушимо ще лівіше... На станцію Рало. Нам однаково. Адже так, Васю? — звернувся він до Тринника.

Юнак мовчки кивнув головою і люб'язно поглянув на Гриця.

— Це гаразд,— весело промовила борідка і знову помолодшала обличчям років на тридцять.

Все ж, я гадаю, товаришу Юлію, спокійним контральто промовила Валентина, мені краще рушати самій... і теж — просто...

Борідка-Юлій винувато закліпав знову очима і, кисло усміхнувшись, знизав плечима, а трохи згодом, коли його обличчя кілька разів змінилось з молодого на старе і з синюватого на жовто-біде, він заперечив:

— Я ж вам доводив уже, що це було б помилкою. Ви так ускочите, що аж-аж, та й самій небезпечно...

— А я гадаю, безпечніше вже тому... — і вона, оглядівши з голови до ніг Юлія, а заразом знизу догори Тимоша, нічого не сказала, ніби сховавши нечемні думки: «Та хіба ж не буде підозріле, що така леді їде з такими не дуже джентльменистими хлопцями».—

Проте я б могла і з ними їхати,— додала вона, повернувши голову в бік Жабі.

— Їх же й так троє... Це надто підозріло,— доводив своє Юлій.

Валентина лише здвинула плечима й закусила губи.

До станції приповз довгий товаровий потяг. Його колеса скиглили, наче благали всіх на світі звернути на них увагу й залити мастивом...

Тринник подався до машиніста й за мить примчав назад, кинувши до мене: «Це ваш, зараз рушатиме на Городці».

Тиміш хутко простяг до нас руку, ніби зрадів, що врешті йому дадуть спокій і він позбудеться зайвих людей на своїм шляху.

— Не забудьте ж, що умовлено,— боком повернувшись до Михайла, таємничим тоном промовив Юлій і подав нам свою холодну долоню з тремтячими пальцями.

Валентина мовчала, прощаючись з нами. Гриць провів нас аж до якогось порожнього вагона й допоміг вилізти усередину. Він хвилину постояв біля вагона, дивлячись нудно у просторінь, а потім, кинувши на землю обсмоктану цигарку, підвів голову і щось хтів проказати, але раптом махнув рукою й тихо пішов до станції.

Мені здалось, що його очі блищали. Я згадав, що ми забули попрощатись. Адже ми їхали не на день-два десь на гулянку, а рушали в невідоме майбутнє, туди, де панує реакція, білий терор, і, хто й зна, чи доведеться нам здібатись у тій Галичині, куди була всім нам одна путь.

Потяг смикнувся і рушив, заскигливши знову своїми немезаними колесами.

Жабі сиділа в куточку на кошику, втопивши погляд у зелену посічену кулями стіну другого боку вагона.

Я тихо підсів до неї, оповивши рукою її стан, щоб часом вона не впала з кошика від руху потяга та його коливання на зіпсутій колії. В цю мить мені знову спало на думку: «Власне, навіщо вона їде? Адже, не знаючи мови тих, до кого ми прямуємо, вона може бути тільки технічним гвинтиком... Хіба там, на місці, мало буде потрібних гвинтиків, щоб для цього важити життям?» Я зиркнув на її юнацький профіль, що, зда-

валось, повився смутком, і щось кольнуло мене в серце.

— Жабі,— промовив я до неї, лагідно взявши в руку її тендітну долоню,— тобі треба вернутися... не треба ризикувати... врешті, ми ще здобаємось... тут ти будеш корисніша...— і я притис її долоню до своїх уст.

Вона ніжно звільнила свою руку з моїх і відкинула на голову з лоба золоті кучері. Хвилинку мовчала, ніби аналізувала те, що я сказав, потім, не дивлячись на мене, промовила:

— Так... я сама про це думала. А тільки — як же з паспортом? Адже ж там я твоя дружина? Як ми там записані? «Федорецька Маріанна». Що там тобі скажуть? Де жінка? Це підозріло буде...

— Аж нічогісінько. Це пусте. Коли це буде цікаво кому-небудь, я скажу, що не можна було втекти від більшовиків удвох... Що, врешті, ти лишилася тут хвора.

Михайло щось сказав біля дверей, де він стовбичив, тримаючись за край і мовчки озираючи краєвиди, але його голос втонув у грюкоті потяга.

Я гукнув Михайла й висловив йому свою думку.

— Це краще було б,— згодився він.— Ми ще не знаємо, що нас чекає, і, може, доведеться пережити таке, що жінці взагалі над силу буде витримати,— додав він.

Жабі взяла мою руку в свої долоні і, глянувши на мене повними ласки очима, промовила:

— Ні. Я не вернусь. Людина не знає, де спіткає її горе чи щастя.— І вона щільно пригорнулася до мене.

Михайло поскуб свою бороду й одійшов знову до дверей.

— Ти розумієш, Людик, я переповнена щастям. Щастям особистим нашого кохання і щастям спільної боротьби... Як я можу зректися хоч одного з них? Адже ж тоді мені все здавалось би пусткою. «Без любові й дружби світ здавався б жахливою пусткою»,— хтось сказав. І це правда.

І Жабі притисла мою руку до своїх палких уст. Я мовчав від повняви щастя, що тепло розливалось по всьому тілі.

— А може, ти не хочеш,— переляканим голосом раптом запитала вона і гостро зиркнула мені в очі. В її

погляді іскрився жах і прихована туга, що з'являється в очах жінки, коли вона ревнує.

— Жабі!..— жалібно прохопилось у мене, і я жагуче припав устами до її рук.

Вона зітхнула і, погладивши мою голову, промовила:

— Хай що хоч нас жде, але я буду з тобою...

З того часу ми більше ніколи вже до цього не поверталися.

— Ну, годі вам милуватися,— з усмішкою, трохи сердитим тоном прокричав Михайло, щоб ми почули його серед торохтіння і скигління вагона. Він підійшов до нас і, підсунувши ногою свій чемодан, сів.

— На мою думку,— почав він,— нам треба за кілька станцій висісти й далі рушати кіньми. Бо, лихо його знає, може, скрізь швендяють польські шпики, і коли вони нас побачать, що ми вільно собі пересуваємось, а може, доведеться балакати і з комендантами станцій чи охороною, бо це ж при фронті вже,— то ми хутко вскочимо в біду.

Михайло мав рацію. За кілька десятків кілометрів був уже фронт. А «фронт», «позиція», що головним чином концентрувався на залізниці, був так в'юнкий, що сьогоднішня наша станція завтра могла бути вже їхня і навпаки. Врешті невідомо, як ідуть тут наступи — чи наші наступають, чи їхні. А околицями, кіньми, можна було легше потрапити на їхній бік...

— Мені однаково,— промовила Жабі.

— Ще б пак не однаково,— іронічно, але ласкаво промовив Михайло.— Вам зовсім не потрібно сушити собі голови, бо про все турбуватиметься Люся.

Жабі зашарілась і змогла тільки відповісти:

— Ви маєте рацію... Врешті — я ж технічний гвинтик, як каже Люся, а гвинтики не керують, а ними верховодять,— додала вона і докірливо зиркнула на мене.

— Ех, Жабі, Жабі,— зітхнувши, промовив Михайло.— Сидіти б вам там чи бігати по жіночих зборах, а не їхати.

— Товаришу Михайле,— сердито перебила вона його,— коли ви будете ще говорити про це і таким тоном, я з вами більше ніколи ні про що не буду розмовляти. Я для вас не існуватиму і, будь ласка, про все балакайте з Люсею.

Михайло усміхнувся собі в бороду, підібгавши її до рота, і промовив:

— Ну, гаразд, не гнівайтесь, я так, по-батьківському...

— 'Кий, до лиха, ви батько? Що маєте двох пацанят трьох і п'яти років,— суворо одказала йому Жабі.— Що ви мене маєте за дівчинку, чи що?

— Більш не буду, не сваріться. Ви ж розумієте, що в такий час, коли от-от кожному мить я можу стати не Михайлом, а Станіславом, а Люся Теофілом, а ви Маріанною... коли ми мусимо забути слово товариш, а казати тільки пан та пані, коли треба кожному мить думати про те, що ти не більшовик, а агроном, та до того ще й ненавидиш більшовиків,— даруйте мені, слово честі, не думаєш, що говориш.

— Гаразд, годі про це,— відказала Жабі і простягнула йому руку.

Ми мовчки сиділи, і, певне, ніхто ні про що не думав, і тільки прислухалися до скигління коліс, гуркоту й двиготу вагона на колії.

— Скажіть, будь ласка, ви обидва мужчини, чи правда, що людина духовно росте попри тім, як росте її свідомість, і збільшується її свідомість, як вона росте? — порушила нашу мовчанку Жабі, коли рух потяга почав поволі стихати. Ні я, ні Михайло не відповіли — ми ж поклали собі висісти на будь-якій зупинці.

Коли ми найманою хурою їхали пристанційним присілком — здавалось, все вимерло. Така тиша буває тоді, коли всі селяни виїздять на жнива. Але тепер було пізніє літо, і на полях, що тяглися за селищем, не видно було й живої душі. В повітрі пахло сосною і ранньою осінню.

— Чи не здається вам, товаришу Михайле, що тут не було й тепер нема жодних ознак громадянської війни? — запитав я свого приятеля, що мугикав свою улюблену мелодію з «Гальки».

Михайло замовк, обвів поглядом півколо краєвиду тої сторони, куди він сидів лицем, ніби перевіряючи сказане мною, і відповів:

— В цих околицях і не повинно бути громадянської війни. Ця частина території може бути тереном тільки для звичайної війни. Тут після того, як вигнали помі-

щиків, ні з ким воювати. Хіба ж ви не знаєте, що тут нема промисловості... та й хліба тут не дуже. Досить глянути ось на цю піщугу, щоб зрозуміти тутешнє хліборобство, що ламаного шеляга не варте.

Пара конячин ледве тягли наш віз, що аж сичав по піщаній дорозі, порослій по боках жовтявим молочаєм та дерезою.

Я пригадав українські села, що кожне кипіло у виру громадянської війни, поділивши своїх мешканців на білих, червоних, зелених і жовто-блакитних... Я порівняв ті села й степи, де кожен перелаз, кущик і ярк ховав у собі живу таємницю, з оцими околицями, що байдуже спочивали, чекаючи на кінець революційної хуртовини, і мимохіть зиркнув на дядька. Він мовчки зосередив свою увагу на двох шкапенятах, часом обережно стьобав їх батіжком та безперестанку поправляв пужалном наритники. Візник не звертав на нас жодної уваги, ніби він віз не людей, а який крам чи хамло. Я пригадав, як він чухав своє плече, коли я умовляв його повезти нас, і як він, здавалося, шукав приводу одмовитися, ніяково поглядаючи на своїх двох коней та на віз, що, розкинувши оглоблі, немов п'яна людина руки, сиротою сірів посеред двору. Врешті я пообіцяв сто царських карбованців, цей кудлатий селюк згодився і мовчки почав запрягати коні. Я відчував, що йому зовсім не хотілося везти нас. Але сто царських карбованців спокусили його. Він покладає їх до скрині та й чекатиме, «чим ото кінчиться завірюха».

— А де це ваші люди, що не видно їх у селі? — запитав я дядька, який почав курити цигарку з хатнього тютюну.

Він навіть не повернув голови. Мовчки заліпив бібулку цигарки, ніби міркуючи, як найкраще відповісти, висік кресалом вогню, припавив і, пихкнувши, плюнув на землю. Аж тоді відповів:

— Звісно де — пішли у гвардію... Тепер усі воюють... — без жодної інтонації промовив він, що трудно було зрозуміти, чи він радий з цього, чи йому остогидли всі ці «воювання».

— Та так усі й пішли, що нікому й поорати? — спитав Михайло, мотнувши головою на поля, що лежали зарослою пустелею.

— А пощо орати? Однаково заберуть, — кинув на це

візник і стрибнув із воза саме тоді, коли проїхали піщугу й почалась твердіша дорога. Я штовхнув ліктем Михайла й усміхнувся.

Жабі стиха засміялась.

— А тепер можна було б і швидше поїхати,— промовила вона.

Дядько чомусь озирнувся назад, ніби прикидаючи оком, чи далеко від'їхали від піску, потім, підстрибнувши, сів на воза й сіпонував віжками. Конята рушили підтющем.

Коли стало смеркати,— а ми під'їздили до невеличкого села, що простяглось серед сірого піску,— фурман минув кілька хат і завернув коні до розчавлених ґратчастих воріт. Він сам одхилив хворі ворота, притримав їх, щоб не впали, і, коли коні заїхали в двір, дядько притулив до стовпців дверей і підійшов до воза.

— Отут будемо ночувати,— кинув він нам і почав випрягати.

В зарослому травою дворі єдиною будівлею, крім похиленої набік хати, була довга розхристана повітка, колись така приваблива для худоби.

Ми забрали свої речі і подались до хати, що здавалась би безлюдною, коли б не горщик, що висів на кілку ганку, та не свіжі помії, розлиті перед ганком, де порпались горобці. Ми увійшли до просторої світлиці з єдиним столом у куті перед лавою та засмальцьованим широким дерев'яним ліжком.

Коли ми поклали свої речі, з маленьких дверей, що притислись до печі, вийшла заспана жінка й мовчки почала колоти скіпку. А коли Михайло добув з кошика свічку й засвітив її, жінка легко зітхнула і, примруживши на світло очі, промовила хворобливим голосом:

— Оце добре. Тепер що ж вам добути — сметани, чи що? Бо в нас нічого нема.

Я мовчки тикнув їй у руку десять царських карбованців, і жінка хутко зникла.

За кілька хвилин ми всі четверо разом із фурманом сиділи й хлебтали смачну картопляну юшку.

Висхла жінка сиділа на краєчку ліжка і часом важко зітхала, поглядаючи на мене.

— Що це ви, тітонько, зітхаєте? — звернувся до неї Михайло, поклавши ложку й витираючи вуса.

— Та я собі думаю... Ідуть он вони,— кивнула вона на мене й Жабі,— а що жде їх... нехай бог простить...— Вона безнадійно махнула рукою і почала прибирати зі столу.

Забравши посуд, вона десь зникла за маленькими дверима, а дядько зітхнув і почав розповідати:

— Двоє синів у неї... Теж пішли у Червону гвардію... Сама, як палець, лишилася... Звичайно, жіноче діло — сумує по дітях — адже єдині хазяї. Старого нема — давно помер. Коли це переворот — звідкись з'явилися білі... Поарештували владу... Когось навіть застрелили. Почалося таке, що хай йому цур. Де тільки їх набралось стільки? Бач, чекали, кажуть, на підмогу звідкись. Але вночі десь узялися червоні... Тепер їхній загін тут стоїть, не при вас згадуючи...— і дядько загадково оглядів нас усіх, ніби застерігаючи перед якимсь лихом.— Так червоні вночі хутко впоралися з білими. Ото ж оця,— кивнув дядько головою в бік дверей,— полізла на горище — пір'я, бач, вона там ховає, та що ж би ви думали... там сховався один молоденький офіцерик. Спочатку вона хотіла кричати гвалт, а потім стало шкода, а може, й боязко... він теж почав благати, мамою взивати. Забилося серце старої, згадала своїх синів, навіть заплакала. Ну, звичайно, і годувала його там на горищі... Як нікого не було поблизу, він виходив прогулятися у двір, а то й у хаті...

Ми слухали оповідання цього мовчазного дядька і ніяк не могли зрозуміти, звідки він все це знає, живучи за півсотні кілометрів звідси... А фурман казав далі:

— Та що ж би ви думали,— дурний виліз саме тоді, як її в хаті не було... А на цей час до неї з загону пайку принесли за синів — адже там знали, що вона має синів у червоних. Так ото й захопили цього офіцера. Звичайно, бідна жінка в сльози... А їй кажуть: «Дурна ти, то ж ворог наш, міг би вночі всіх нас перерізати».

Дядько замовк і підвівся, щоб іти до коней. Він там біля них лагодився спати.

— А чому ж він не втік? — запитала Жабі і ніяково зиркнула на нас, ніби просила вибачити за таке недоречне питання.

— Хто й зна, мо', ждав своїх, а мо', боявся тікати. Коли він вийшов, ми мовчки презирнулись.

— Мати буде завжди матір'ю,— кинув згодом Михайло, витягаючись на лаві.

— А як ви гадаєте — вона добре зробила, що приховала офіцера? — запитала Жабі.

— Я гадаю, це питання надто складне, коли взяти під увагу, що вона просто собі жінка-мати, їй байдуже про всякі громадські справи,— прогомонів Михайло в темноті.

— А що ви зробили б, батько двох дітей, політичний діяч, коли б із вами таке трапилось і в тій ролі був не офіцер, а молода дівчина? — з іронією в голосі запитала Жабі.

Михайло черкнув сірником, запалив цигарку й нічого не відповів.

— Чому ж ви мовчите? — сердито запитала Жабі, і я відчув, що вона нервово мотнула рукою.

— Я тої думки, товаришко,— теж їй в тон відповів Михайло,— що коли б це трапилось зі мною — батьком, тобто коли б я був замість офіцера і це було в Польщі, де замість старої була б юна дівчина-полячка, то вона б ані крихітки не відчула, що я їй можу правити за батька, і залюбки віддала б мене до рук жандармів. Між іншим, це нам не пошкодить взагалі мати на увазі. Адже ми туди їдемо.

— Ви хочете сказати, що полякам взагалі не можна йняти віри? — запитала Жабі.

— Не полякам, а ворожим нашій ідеології людям, хоч би вони й поляками звались.

Двором затупцяли коні й задеренчало цебро, певне, фурман водив коні до води.

Раненько ми рушили. Підготовані коники хутенько дріботіли ніжками по уторованому шляху, що вився понад річкою. Жабі, як завжди, визирала серйозною, і тільки тоді, коли наші погляди зустрічалися, її очі ставали мрійними й ласкавими.

Військовий кабелъ, що простягся по сиротливих деревах, телеграфних стовпах і спеціальних жердинах, навівав тугу. Серце стискалось, і ставало тужно. Не тому, що це казало за близький фронт, а тому, що там, за ним, почнеться нове життя, де кожному мить твоє існування залежатиме від випадку і спритності, де, може, особистому щастю прийде край і почнеться муки.

До берега річки під'їхали кілька вершників без сідел, і, доки ми переїздили поруч,— у воді вже плескалося кілька чоловік й коні. На березі лежала військова одіж.

Я мусив на хвилинку зіскочити з воза й поспитати, де штаб. Червоноармійці, що спочатку здивовано вирячилися на «панів», після мого запитання й дружнього кивка взялись знову до купання, пустотливо бризкаючи одні на одних водою.

За кілька часу ми були біля фільварку, а за яку годинку вже мали відомості про становище на фронті.

Наше військо тільки стримувало намагання поляків просунутись наперед. З обох боків майже не було боїв, і для того, щоб передатись на той бік, треба буде десь почекати, доки наше військо за стратегічним планом відступить. Нам стало ясно, де ми маємо спинитись і як себе поводити.

Добувши перепустку, ми без перешкод прибули до селища, що лежало на широчезній галявині між двома лісами. Біля села була невеличка станційка, де в вагонах розташувався штаб полку. Фронт був за кілька кілометрів.

Доброзичливий крамар, підморгнувши нам, коли ми купували в нього «какао», порадив спинитися у різниці, найсміливішої людини, яку шанує ціле село.

Різник Мойшем мав дві кімнати. Одну комірчину він віддав нам із Жабі, другу, суміжну, Михайлові.

Таким чином, ми стали нелегальними на своєму боці. Мойшем, вислухавши мене, що ми втікаємо від більшовиків, знизав плечима, ніби кажучи цим, «мене це не обходить», погодився на те, що за комірне й харчування будемо платити йому за добу з душі «царськими» по п'ять карбованців. Він навіть не відмовлявся, коли б трапився трус або ще яке лихо... сховати нас від більшовиків...

Перш за все, повчав нас Мойшем, ніколи вдень не з'являтися на вулиці. Це не означає, що ми не можемо вдень іти до лісу, до річки, що тече лісом.

І ми першу ніч на своїй території вже перебували як нелегальні втікачі.

VII. ЗУСТРІЧ

Ми з Жабі не спали, а, пригорнувшись одно до одного, мовчки думали кожен свою думку. Крізь щілину відхилених дверей вузенька смуга світла тяглась із великої кімнати. Там маячила постать старої Мойшемихи, що лагодилась спати. Вона щільніше затягла запинало, що ділило її кут від решти кімнати, де спав Михайло, і хутко скинула свій дівочий парик чорних кіс.

Чорнява літня жінка з типовими єврейськими рисами, тепер з голоною головою була подібна на лисого бонзу і неприємно вражала своїм виглядом... Я хотів одвернутись, та в цю мить лампу загасили. Але в темряві з-перед очей мені не сходила жінка з блискою голою головою. Це, певне, стара патріархальна єврейська сім'я, де збереглися ортодоксальні звичаї, де напевне їдять тільки кашерне, де нам будуть подавати з окремої посудини. Та я радий був з того, що господар — шойхет¹, і тому нам не доведеться жититися тільки фаршированою рибою.

— Люсю,— прошепотіла на вухо Жабі,— а ти хіба знаєш по-польському?

— Ні. Або що? — відповів і разом запитав я.

— Тоді пощо ти мені казав, що, не знаючи мови, мені тяжко буде?

— Але ж я знаю українську. Адже в Галичині в тих місцях, куди ми прямуємо,— український люд...

Жабі замовкла, і, як мені здається, вона зашарілась, що не знала таких елементарних речей. Вона мовчала, а я міркував над тим, що, дійсно, революція, запал пролетарської борні сліпо веде людей на все. В цім питанні Жабі був глибочечний зміст. Людина не тільки не знає мови, а навіть не питає, які її будуть обов'язки, що вона має там робити, мов зачарована, йде туди, де є якась потреба. Хіба не велично? Хіба це не краса? А скільки є таких Жабі чоловічої та жіночої статі!..

Вранці, коли нам дано картоплю та фаршировану рибу, я пригадав вчорашні міркування. Коли до того в моїй уяві виринула лиса жіноча голова, що її власниця напевне готувала оцю страву, я не міг їсти. З'явився

¹ Різник.

господар. Він тихенько увійшов і також тихенько сів на засмальцьований стілець. Шойхет мовчки перебирав пальцями в своїй буйній чорній бороді й чекав, доки ми скінчимо.

— Що, Мойшем? Як справи нашого шойхетування? — почав я розмову.

Він знизав плечима, зиркнув на мене своїми лагідними очима і, розвівши руками, відказав:

— Тепер такі часи... Я мушу постачати скотину до полку... Такий наказ... Що я можу зробити для своїх?... Самі знаєте... курей лишвають тільки для розводу...

— А хіба багато треба їм? — запитав я тоном, що безперечно казав про мою ворожість до червоного табору.

— Не дуже... Але хоч пару корів на тиждень наказано...

— І що ж, добуваєте? — не відчіплявся я від нього, щоб хоч замаскувати, що мені їжа не до смаку.

— Атож, мусимо... З бідую, але мусимо... Вже цілою єврейською громадою турбуємось. Хіба селяни тепер продадуть за їхні гроші?

— То чому ж про це не скажете начальнику чи кому там? — не стерпів я запитати й відчув на собі застережливий погляд Жабі.

— Гадаєте, повірять... Пощо мені клопіт... Хоч не чіпляються. Адже я, так би мовити, м'ясний інтендант...— з гіркою усмішкою відказав він і згодом додав: — Коли б не це, то хіба я вас прийняв би на постій... Але де лихо не бува... Можуть і в мене трус зробити...

Михайло, поївши, закурив цигарку і запропонував господареві. Але той чемно відхилив цигарничку, промовивши:

— Хіба шойхету личить палити? — Він замовк і замріяно дивився у вікно, де парубійко, його син, тесав коляку, приміряючи її до повітки.

Господар зітхнув і, звівши очі на Михайла, — адже він був старший за нас, — стиха промовив, кивнувши головою до вікна:

— Ще рік, а може, хто й зна, яка там буде власть, і його потягнуть до армії.— І, перевівши погляд на нас із Жабі, додав: — Це, певне, ваші діти? Охо!..

Ми мовчали, а шойхет, певне, зрозумівши нечемність свого запитання, сказав:

— Я, бачте, пане, про що хотів вас спитать... Коли, скажімо, фронт не буде посуватись назад, то ви як?.. Чи хотіли б на той бік, чи що?..— І він уважно подивився на Михайла.

Ця доросла людина, Михайло, в момент, коли йому ставлять несподіване запитання, якого він сам не може розв'язати, ніяковіє.

Так і на цей раз. Під його зарослим бородою лицем виступила фарба, і він зиркнув на мене.

— Я чому це питаю,— стиха пояснював Мойшем, миттю відчувши недоречність свого запитання.— Бачте, тут у нас,— і він озирнувся до стіни,— є ще кілька душ,— між ними один поважний єврей, фабрикант,— теж хочуть на той бік... вони ладні почекаати тиждень, а потім той... Так, може, разом і для вас шукати фурмана?

— А, звичайно,— встряв я до розмови.— Ми тільки будемо вдячні.

— Я це кажу тому — де гріх не літає... Ото я вам казав за сина... ви гадаєте, він не більшовик? Го-го! Ви його спитайте,— гірко усміхнувся господар.— Тільки я та ще його дядечко, наш рабі, спиняємо. Він просто дурний, бо молодий. Ми йому кажемо: «Ти знаєш, що більшовики вбивають?» А він: «То що?» Чи ви чули коли таке від рідного сина? Тоді ми йому: «А коли тобі накажуть батька чи якого родича вбити, бо ж тепер ми всі контрреволюціонери?..» Так він, дурний, каже: «Я тоді одмовлюсь вбивати...» Йолоп. Ну, чистий дурень, скажу я вам. Це не те, що ваші діти, добродію...— зітхнувши, промовив він, кидаючи на мене погляд.— Так я потроху буду підшуковувати охочих... Тепер обережно треба...

Він пішов, а ми ще довго мовчали.

— Ви чули, він сказав, що фабрикант теж лагодиться на той бік,— прошепотіла Жабі.— Може, варто його той?..— загадково хитнула головою на вікно.

— Дурне! — відказав я.— Хіба ми тут за шпиків? Це раз, по-друге, коли ми це зробимо, то який дідько нас повезе, хіба це не буде очевидно, що ми виказали?

— Нарешті, з фабрикантом нам краще буде на тім боці...— відказав Михайло.

В хаті нас нудило. Нас тягло до лісу, туди, де річка, де шелест дерев і пахощі лісової зелені. Диваки люди. Коли згадаєш оті балачки про більшовиків-звірів, без-

душних створінь, що в них атрофоване всяке почуття краси й природи, стає безмірно боляче за те, що люди в це щиро вірили.

Природа! Ліс, безмежний густий ліс, де непорушно стоять крислаті дуби, де без всякого порядку змішалися клени з ясенями, калина з ліщиною, дуби з соснами, напоюючи повітря ароматом своїх видихів, змішаним з пахощами мільйонів трав, перероджують дорослу людину, що потрапила сюди вперше, на юне дитя.

Ми мовчки пішли вузькою стежечкою і здавались серед величності зелених дерев такими мізерними. Була урочиста тиша, і тільки іноді під ногами хрумкали сухенький хмиз та висхле торішнє листя. Часом з верховин дерев із шелестом під ноги нам падали якісь крихітки — оріхи або жолуді.

— Яке славненьке! — порушив тишу голосний вигук Жабі.— Диви, маленьке, жовтявенько-зелене, лузгає щось... Вивірка!

Вертке створіння сиділо собі на вітах, шпарко добувало десь орішки і похапцем лузгало їх, раз по раз озираючись, ніби хто стежив за ним. Раптом білка мотнула хвостиком і, опинившись на другім дереві, зникла у зелених вітах.

В цю мить лісом пішла луна. То Михайло на весь голос почав свою улюблену: «Не спокушай мене чарамми...» Жабі не знала її по-українському і в захваті, перевищуючи тоном, підхопила мелодію руською мовою: «Разочарованному чужды...»

Михайло раптом змовк і затих, певне, заслухавшись чудового голосу Жабі. Я теж притих. Її гарний соковитий голос розлягався луною по лісі, глибоко хвилював і сповняв чуття невимовним жаданням... Я несамовито обняв Жабі і припинив спів дзвінким поцілунком.

— Ну от, знов лірика,— незадоволено промимрив Михайло.

Жабі, мов дитина, почепилась мені на шию. Вона стрибнула геть, шарпнула за руку. Де подівся її серйозний, задуманий вигляд. Її очі палали дівочим блиском і юнацьким завзяттям...

Михайло знов почав «Не спокушай...» А ми з Жабі притулились одно до одного і мовчки ішли слідом.

Недалечко блиснув сонячний промінь, ось він залаяв нас сяйвом — ми вийшли на галявину. Перед нами була річка. Повна до берегів, вона, полискуючи на

сонці, несла свої спокійні, густі, як олія, води серед зелених дубів обабіч і зникала в гушавині лісу...

Ми були зачаровані заллятим сонцем краєвидом, який протинала широка срібляста смуга річки. Жабі випорснула з моїх обіймів і закружляла метелицею по гладенькій зеленій мураві. Михайло теж перейнявся пустотливістю Жабі, вибриком подався в кут, де річка загинала за ліс, хутко розібрався й шубовснув у воду. За мить над річкою линув його спів. «Не спокушай...» Михайло чудово плавав. Він то ніби йшов річкою, і тоді здавалось, що вона надто мілка, то пірнав і довгий час був під водою, доки не випірнав десь далеко збоку, — і тоді вона здавалась глибокою, то він лежав спокійно на воді, мов у густім блискучім мастиві. Ми з Жабі пішли в інший бік шукати мілкового — Жабі не вміла добре плавати. Врешті й ми влізли в воду. Жабі пустувала, бризкалась водою, плавала по мілкому і, мов мале дитя, лопотіла по воді ногами. Врешті вона піймала на березі малесеньке зелене жабенятко і хотіла, щоб я відгадав, що ото в її маленькому кулачку. Коли я не відгадав, вона розкрила долоню і, пустуючи, кинула на мене жабеням. Я прозвав її Жабенятком. Жабі раділа, як мала дитинка, з випадку, і ми умовились, що я її відтепер буду звати в нашім житті не Жабі, а Жабенятком.

Врешті всі ми вдяглись і сиділи на теплім морогу над кручею річки.

— Що коли б ото нас побачив хто з тих, що зараз там веде величезну справу революції, — наші товариші? — зауважила Жабі. — Особливо Михайло, — додала вона, кинувши на мене повний ласки погляд.

— Ви, певне, не раз спостерігали, товаришко Жабі, панство, що, набундючившись, як ті глибокодумні індика, ходять поволі, поважні, випещені... А врешті їх жадання сходяться на заяложеній кав'ярні чи ідальні з кислим борщем, вареним з мухами й подаваним у срібних тарілках...

— Нічого не розумію, — кинула Жабі.

— А хіба остання мета нашого революційного змагання не в тім, щоб бути щасливим для своєї приємності? Хіба отой приголомшений, завжди стурбований робітник не прагне іноді забути все на світі, пустувати, як дитина, і бути хоч часиночку щасливим з усього зовнішнього і свого внутрішнього?

— Так, але ж ви теж спостерігали на собі,— відказала Жабі,— що ото коли бачиш людину, що бавиться де в сквері з гармонією, або натрапляєш в кав'ярні на замріяну пару, стає боляче, що люди тепер, в добу революції, коли кожен момент дорогий, можуть гаяти час на таке пусте...

— Звичайно. Але ви забуваєте, що любов завжди снує в повітрі, і від її отрути ніколи ніхто не встережеться. Я ось «старий» та, на думку шойхета, ще й батько — а ви гадаєте, що я теж не можу покохати?

— Але у вас же дружина, діти,— сперечалася Жабі.

— Я люблю свою дружину й дітей... Тільки, знаєте, це я, як і всі чоловіки, люблю. Вона не те... Жінка любить чоловіка, коли він при ній, а він навпаки.

— Як то розуміти? — запитала Жабі, і її погляд сковзнувся об мій.

— Ви от закохані в Люсю по саме нікуди... А розлучи вас на півроку, рік,— ви навіть забудете, як кохали його.

Жабенятко спалахнула, нервово рухнулась на місці, щільніше притиснулась до мене і збентеженим голосом запитала:

— Будь ласка, поясніть по-людському ваші дивацькі думки, без філософії — як же воно так?

— Дуже просто,— з усмішкою в голосі поволі тягнув Михайло.— Ви спостерігали або, може, вивчали звірів? Ну, скажімо, вовка. Отже, ви знаєте, що самиця любить, щоб самець був коло неї, бо вона хоче мати біля себе захисника... Коли він не з нею, коли він покидає її, тоді вона його не любить, бо не відчуває в нім свого захисника. Самець, навпаки, любить тоді, коли він далеко від самиці здобуває для неї споживу. Коли думає, турбується, непокоїться за неї. Так само й людина — точнісінько...— Михайло закінчив свої пояснення й добув цигарничку.

— Це зовсім не пасує до людини. Не кожна жінка залежить матеріально від чоловіка. Врешті — ця соціальна залежність тимчасова.

— Ви хочете сказати, що люди колись стануть полігамічними? Коли так, тоді не існуватиме любові... При полігамії,— тобто, ясніше я прозвав би це поліандрогамогенізмом,— нема любові, а є тільки інстинктивні, яркі в біологічному розумінні чуття... природні закони необхідності... от і все.

— Що ж тоді, на вашу думку, любов? — запитала Жабі.

— О, це як хто розуміє. Хай на це відповідь Люся й ви самі. Цікаво! — відказав Михайло.

Жабенятко встромила в мене свої блакитно-ясні оченята. Я миттю заналізував своє чуття до дружини і висловив свою думку:

— Кохання є: фізичне, тобто природне, духовне та родительське. Фізично звабливе, плюс питоме чуття — це одна форма любові, коли ж до того всього ще додається гармонія інтелектуального прагнення, поривань — це буде друга форма. Все, що не має цих елементів, не є любов. Останню форму я вважаю за ідеал, що дуже рідко трапляється межі людьми.

— Ти маєш рацію, — промовила Жабі, обвивши мене за шию.

Михайло підвівся, перекрутився на одній нозі, що зовсім не пасувало йому до бороди, і поволі пішов у гущавину. За хвилинку ми зачули його вигук:

— А тут суниці є...

Я пригадав своє юнацтво і річку. Отака була й та, де я з кількома приятелями цілими днями бовтались — ловили рибу. Це було на далекому тихому Дінці. Передо мною виплили ці дні, і епізод із сомом, що втяг моє вудлице в воду, а потім перекинув і рибалку з душогубки. Я розповів це Жабеняткові, і вона проказала:

— А ти гадаєш, тут нема риби?

Жабенятко ніколи не вудила. Але це пусте. Завтра ми тут будемо гаяти час з вудками.

Все — і ліс, і моріжок, і річка — мені здавались чарівними й повними несказанної краси, чогось неземного, бо біля мене було Жабенятко — моя люба маленька дружина. Уявляю, яка нудьга була б, коли б ми вдвох із Михайлом, без милої Жабі, тепер отут сиділи й чекали нагоди перейти туди.

Ми гукнули до Михайла, що йдемо, бо час обідній. Але його не було чути. Певне, він заглибивсь у ліс. Тоді Жабі заспівала своїм чарівним голосом «Магущка-голубушка...» і десь в далечині лісу, в напрямку стежки, де ми ішли, відгукнувся його голос.

Ми рушили, близько прихилившись одно до одного, увійшли в ліс і почали шукати свою стежку.

Ми були, певне, вже серед лісу. Недалечко чулося

мутикання Михайла, — він наближався з гущавини на наші поклики. Раптом Жабенятко міцно стисла мое плече і спинилась. Я звів на неї свій погляд, і вона очима пояснила мені.

Недалеко доріжки, нагнувшись, нишпорила під деревом жінка. Вона на момент розігнулась у струнку різьблену постать і знову нахилилась. Збирала гриби. «Звідки тут взялася ця струнка панянка у шляхетнім убранні?» — вихором майнуло в моїй голові.

Десь неподалечку нас озвався Михайло, і жінка обернулась у наш бік. Ми так і прикипіли до свого місця. Авжеж це була вона... Правда, без капелюшка, але вона — Валентина.

Я пригадав її ненароком кинуті тоді на вузловій станції слова: «Мені теж треба було б тудою». Виходить, вона таки відчепилась від Юлія й Тимоша і поїхала цим шляхом...

Жінка теж стовбичила, заціпивши в руці кілька опеньків, і широко розплющеними очима дивилась на нас.

— Товаришко Валентино, це ви? — спромігся я спитати її.

Переляк на її обличчю зник, вона усміхнулась, ступнула до нас і простягла руку.

— Атож, — промовила вона трохи схвильованим голосом.

— Чи ти ба! — скрикнув своїм басом Михайло, що вийшов до нас із гущавини. — Ото лихо... товаришка Валентина одна тут сумує, я один вештаюся, як дурний... — І Михайло міцно стис її руку.

Валентина нічого не відповіла, її губи тільки якось дивно пересмикнулись.

— Давно сюди? З ким? — запитав я.

— Сьогодні. Одна... — Потім, щоб перемінити розмову, ніби вона була їй неприємна, зауважила: — Грибів страшенно захотілось... Адже, напевне, мене будуть годувати фаршированою рибою... А ви вже обідали?.. Ото!

Вона озирала нас усіх трохи переляканим поглядом... Ми напевне не знали, про що починати говорити зараз, як вона умисно звела розмову на пусте, уникнувши ділової бесіди.

І Жабі, певне, ображена цим, не вимовивши й слова, простягла їй руку.

— Ви теж тут, у селі, спинились? — лише встиг запитати Михайло, прощаючись із нею.

Валентина ласкаво промовила: «Атож» — і звернула знову з доріжки по свої гриби.

— Що ти на це скажеш? — звернулась Жабі до мене, коли ми вже одійшли досить далеченько.

— Нічого. Гадаю, вона відчепилася від Юлія й Тимоша, бо, певне, міркувала, що їй, шляхетній, вродливій пані, буде з ними надто підозріло... от і поїхала одна сюдою...

Жабенятко незадоволено подивилась на мене й нічого не промовила. Я відчув, що вона не потурала на такі мої міркування... А можливо, в її жіноче серце запала краплина неспокою. Адже серце жінок — це ж чутливий барометр.

— Може, вона у нашого шойхета спинилася? — висловив свій здогад Михайло, зібравши в рот віхоть борода. Він чомусь усміхнувся і, голосно захихикавши, потер собі руки, ніби це було не в серпні місяці, а в січні...

Дома нас чекала фарширована щука, зготовлена лисою господаркою в перуці...

Коли відчинились двері в кімнату хазяїв, я уздрів на мить, що Мойшем ходив по хаті й щось задумано мурмотів — певне, «славив бога, що він його створив чоловіком, а не жінкою» або чим іншим...

Валентина мала рацію, коли пішла збирати гриби. Коли я про це сказав дружині й Михайлові та запропонував завтра зробити те саме, вони охоче погодилися.

Про когось четвертого, що спинився в господаря, до нас ніхто ні слова не промовив, не міг на це питання відповісти й господар, що потім з'явився, заприсягнувши, що нічого він не чув, щоб де-будь в їхньому селищі спинилась якась пані...

Ми з Михайлом покляли таки дізнатися, де Валентина спинилася, коли не в неї самої, так у комісара полку, що був за начальника гарнізону і мусив знати про всіх своїх людей, як знав він і про нас.

Ще хлопцем я навчився плести шворочки на вудлиця. Тож, доки смеркло, з ниток, що добула Жабі, я виплів дві шворочки — для себе й дружини — та з шпильок змайстрував два гачки, загартувавши їх над лампою. Михайло не мав охоти до рибальства — то нехай збирає тим часом гриби.

Вранці, коли піднялося сонечко, ми вирушили до річки.

Михайло раз у раз озирався навколо, іноді спиняв нас, щоб не шаруділи, прислухався. Певно, його неабияк непокоїла Валентина, що, на його думку, нині теж неодмінно мала вийти в ліс. Проте марні були його сподіванки. Хіба-таки випещена пані вийде так раненько? Бач, роса ще не обсохла.

Доки ми йшли, я встиг вирізати двоє вудлиць, і за хвилину ми вже вудили.

Не встиг я зробити цигарку, як Жабі з криком підхопила своє вудлице і, мов дитя, стрибонула до золотистої краснопірки, що плюскалась на траві...

— Люсю! Диви, диви, я піймала! — Вона взяла рибку на долоню, поцілувала її, піднесла до мене. Роздивившись на неї з усіх боків, зауважила, що вона має червоні крильця й перелякані очі... Покрутилась з нею по моріжку, а потім підбігла до берега, стала навколішки, обережно нахилилась і пустила в воду.

— Що ж ти робиш? — скрикнув я. — Це ж перша твоя рибка. Отак ми багато наловимо!

— Люсичку, — підскачила вона до мене. — Ми уговоримось так: коли я піймаю велику, ну от, як твоя долоня, то візьму її. Гаразд? До твоїх я не буду втручатися! — і вона миттю вхопила вудлице і подала мені гачок нанизати хлібця.

— Яке приємне почуття, коли зловиш, — з тремтінням у голосі промовила вона, незграбно тримаючи вудило обома руками.

По лісі йшла луна Михайлової пісні. Він все шукав Валентину, а може, й так походжав, міркуючи про щось своє. Я щохвилини тяг краснопірок, літочок, а раз піймав навіть дивака окуня, що чомусь почепився на хліб, і це дало мені нову ідею накопати черв яків та надерти шашелю.

Жабі мовчки тримала вудку і все знизувала плечима. Врешті вона не втерпіла і образливим тоном промовила

— Люсю, а чому ж у мене й досі ані руш не клеє?

— Дурненька, та ти подивись — може, там давно хліба нема.

Так воно й було.

Сонце вже було на полудень, коли пришалабудив

Михайло. Він таки добре був стомлений. Ліг на траву біля нас і дивився на поплавці.

— Ну, як? — запитав я.

— У цілому лісі нема,— коротко відказав він.

— Значить, вона зовсім не виходила, чи як? — зауважила дружина.

Михайло якийсь час не відповідав. Він перевернувся голічерева, запалив цигарку, закинув руки під голову й аж тоді промурмотів:

— Цікаво! Надзвичайно цікаво!

— Вона нас просто боїться. Чи бачили таку конспіраторку? — кинула Жабі і, з злістю плюнувши на черв'ячка, закинула вудку в воду.

— Хай їй лихо,— проказав я, змотуючи своє вудлице.— Час додому.

По обіді я попросив шойхета познайомити нас із фабрикантом... До речі, в мене й справа була — розбити крони на руські гроші. За годину ми були у фабриканта. Він жив у шойхетового сусіди, поруч.

Михайло сміявся в кулак, одвернувшись назад, а Жабі лічила малеч. Ми були в хаті, що своїм устаткуванням нагадувала «господу» шойхета. На підлозі, на пілку, на лавах, на якихсь брудних клунках, у самого фабриканта на колінах — скрізь лазили, стрибали, їздили один на одному його нащадки. Він щохвилинки мусив одриватися від розмови, щоб когось відтягти за штанці, або дати стусана, або цитьнути... бо ж тієї малечі було понад десяток, а найстарший з них мав не більш як вісім-дев'ять років.

Господині не було — певне, десь поралась на куховарні, щоб наготувати їжі на таку сімейку.

Фабрикант був ще молодий, йому показувало років тридцять. Його жовтяво-бліде лице було повите чорною бородою крамаря з подільського базару. Він був у засмальцьованім кашкеті і ще більш засаленому сурдугі, ніби цей одяг не один рік служив господареві за рундуком з олією й салом... Проте — це таки був безперечно фабрикант. Він мав у Вушиці сірникову фабрику. Але що йому лишилося робити після націоналізації її, як не тікати до батька, що мав таку ж сірникову фабрику десь під Вільно. Він вийшов в присідці, куди услід за ним посунула і частина його нащадків, по хвилі повернувся й подав купу керенок за взятий од нас банкнот на сто крон. Потім сів і щось мурмотів

собі під ніс, не звертаючи на нас жодної уваги. Певне, читав все ту ж славетну молитву, що починалась: «Дякую тобі, господи, що створив мене чоловіком...»

Таким чином, ми познайомилися з нашим майбутнім подорожнім.

Увечері ми з Жабі ходили манівцями до комісара полку. Цей робітник Путіловського заводу мав чудовий настрій і навіть запропонував нам у бляшанках від консервів чаю. Він був переконаний, що поляки стягають свої сили якраз на його ділянці, щоб раптом почати наступ. Валентини він не бачив і запевняв, що, крім нас, у його районі є тільки один робітник, що має намір перебратися на той бік фронту. Він побажав нам щасливої дороги, а ми йому — успіху й перемоги.

Коли поверталися... на вулиці крізь двері колишньої крамниці побачили варту. Їх було душ із двадцять.

Один з них наливав у філіжанки чай, а другий ножем розбивав кілька грудочок цукру. Він полічив очима червоноармійців, що були в хаті, грудочки на столі, потім розрізав хлібину на п'ять частин і ці частини порізав надвоє і знову надвоє... Коли все було готове, він зітхнув і, заслонивши долонею лампу, щоб не світила в очі, обвів поглядом жовнірів і промовив:

— Ну, товариші, вже. Можна пити чай!

Ми рушили далі.

— Що ви на це скажете? — запитав я Михайла, коли переказав йому комісарові слова.

— Гадаю, що Жабі має рацію: Валентина — велика конспіраторка. Виходить, вона нас дурила і, побачивши, що ми тут, подалась на іншу ділянку.

Другого дня ми були вдома. Проти нас була синагога, і звісти ще зрання нісся такий лемент, що годі було всидіти в хаті. Молільників у смугастих шальонах було повно не тільки в помешканні, але й у дворі. Стояла спека. І ми вирішили знову йти в ліс до свого улюбленого місця на річці. Коли ми вийшли в сні, повз нас до своєї кімнати хутко промайнув господар у стовпатім¹ одягу. Він мурмотів молитву, але, проходячи біля нас, встиг межі словами молитви проказати: «Сьогодні вночі будуть хури...»

Стало непереможно тужно. Вмить передо мною про-

¹ Смугастий.

майнули щасливі дні нашого з моєю маленькою дружиною раювання: ліс, річка, моріжок і нас двоє, пустотливих, звабливих, ярих...

— Чого стовбичиш? — проказав Михайло, смикаючи мене за полу. Тільки тепер я відчув прихилену до мого плеча голівку Жабі.

Проте ми були веселі. Ми збирали красноголовці, червонюки, опеньки. Нараз Жабі скрикнула радісно й гукнула мене:

— Диви, яка чудесна червоненька гадючка! Що за очиці в неї! — І вона нахилилась до змії, щоб краще розглядіти її...

Змійка підвела свою вутячу голівку, роззявивши пащу, де тремтів тонісінькою стьожечкою її гострий язичок. Це була мідянка. В одну мить я розчавив їй закаблуком голову...

«Дивачка, оте Жабенятко... Вона навіть не уявляла собі смерті казна з чого».

— Так все на світі, — зауважив Михайло. — Коли йдеш на загибель задля великої справи, можеш загинути від якогось веретільника... На порозі сподіваного щастя людина раптом падає і помирає, ударившись головою об гострий камінь... Життя!

— Що ви там одсебеньки правите? — весело прощобетала Жабі до Михайла, що, стоячи на стежці, розмовляв сам із собою.

— Це не відсебеньки, а життя, — відповів він і спроквола пішов стежкою в напрямку села, а ми, як дурні, помчали до річки глянути востаннє на місця, де ми зазнали стільки щасливих хвилин.

— Сентименти! — буркнув Михайло, коли ми його наздогнали майже на узліссі. — Бігали прощатись із річкою?

— Але ж нам більш не доведеться бути сентиментальними. Починається жахна ніч... — відказав я.

Ми йшли мовчки.

VIII. ПАННА БЕНОНІ

Ми востаннє проекзаменували один одного, чим кожен мав бути на тім боці, і почали лагодитись. Коли наші руки зустрічались у валізі, я відчував, що Жабі тремтіла. Тоді я брав її кулачки і підносив до своїх

уст. Михайло походжав по нашій малюсінській кімнатці і, за своєю звичкою, мугикав якусь мелодію.

Було близько півночі, коли ми виїхали. Мойшем одхилив на вгород гратчасті ворота, і хура рушила. В сутені місячного сяйва, повитого легеньким серпанком туману, маячили темні верховини лісу. Коли виїхали з городів і візник звернув коні до лісу, поперед нас заскрипіли хури. Фурман потиху гукнув в темряву, і з переднього возу відгукнулося кілька голосів. Потім настала тиша. Іноді тільки пориплювали вози.

Я навіть не куняв, не спали Жабі й Михайло. Дружина час од часу міцно стискувала мою руку, а Михайло, забуваючи наказ фурмана не палити, все хапався рукою за кишеню, де лежала цигарничка. Так, обережно, потай від більшовицької варти, переправляли втікачів на той бік досвідчені фурмани.

Хоч мені й неприємно було почувати, що наші червоні вояки так невдало вартують свій фронт, проте це почуття перемогла радість, що врешті-таки ми ступили на шлях здійснення своїх завдань.

Врешті до воза наблизився фурман, що йшов цілий час поруч з кіньми, і промовив:

— Тепер можна й запалити.

На всіх возах заворушилось, на шлях почали стрибати людські тіні, зачувся гомін, засяяли вогники сірників та зажеврили цигарки.

Певне, ми довго їхали. Тепер ми посувались вже ґрунтовим шляхом. Побіч валки були силуети хат. Почало розвиднятися, як ми вкладалися спати на цім же возі під повіткою якогось двору.

Сонце схилилось на захід, коли ми прокинулись.

До нас підійшов Михайло. Він щось дожовував і кризь жування проказав: «Ідіть до хати чай пити». Потім усміхнувся, крутнувся на одній нозі і захихикав у бороду.

— Чого хихикаєте? — запитала Жабі. — Сміхунці їсте, чи що?

— Підіть до хати — і ви їх спробуйте... — відповів він. Потім похапцем додав: — Ми вже на їхній території... можна знищити всі документи...

— Давно вже знищили, — відказав я і допоміг Жабе-няткові стрибнути з воза.

В хаті було повно людей. Вони змішалися з горами оклунків, чемоданів та кошиків. До ока мені вправ

«фабрикант», що прихилився коло печі на величезний оклунк, з якого визирало всяке дрантя, і заклопотано мурмотів молитву. Його суха, мов тарань, і довга, мов чахонь, дружина вовтузилась з діворою. За столом сидів літній парубійко й пив чай. Він подивився на нас, позіхнув, і мені спало на думку, що це той самий робітник, за якого казав комісар. Парубійко добув із свого кошика сала і щось проказав по-білоруському до печі, що біля неї поралась господиня. Господарка одхилилась на мить і подала йому ніж врізати сала. Посеред хати на оклунку ковдр сидів старенький єврей і щось лічив на пальцях, іноді муркаючи до свого сусіди, років сімнадцяти юнака.

Та побий мене лиха година! В куті, схилившись на руку, куняла Валентина.

Ми перезирнулись із Жабі і, навіть не усміхнувшись, сіли до столу. Я не міг охабитись¹, щоб не зиркнути на Валентину. Та вона поглянула на нас таким байдужим поглядом, що годі було й подумати, ніби вона колись в житті нас бачила...

— Тепер треба їхати вдень,— пояснив нам фурман,— бо, коли злапають уночі,— буде не гаразд.

Ми наказали фурманові, щоб їхав іззаду, і він не перечив. Поперед нас їхала Валентина. Вона сиділа на возі одна, схилившись на оклунки. Ми не могли ні про віщо балакати, бо ж мали за свідка фурмана, що на нього поклали всі турботи переїзду.

Коли посутеніло, з передніх возів фурмани почали забігати до зустрічних хаток, садиб.

— Коли б з вас хто був поляк... Осюди добре було б заїхати! — промовив наш дядько, махнувши пужалом на зелений гайок, де з-поміж дерев біліла будівля.

— Це посілля шляхтича,— пояснив фурман.

— Ану, зверни...— сказав Михайло й скочив на землю.

Михайло зник в зеленому гаї.

За кілька хвилин з-поза дерев вибігло дівча й кивнуло до нас рукою. Фурман круто повернув коні, і ми слідом за дівчиною в'їхали у просторенький двір. Та заїхали не тільки ми, а й підвода Валентини.

Мале дівча поясняло по-польському фурманам, де поставити коні, а само нишпорило по нас очима. Коли

¹ Втриматися.

ми висіли, дівчинка мотнулась до нас і миттю відчинила двері ганку.

Ми — я, Жабі й Валентина — увійшли в простору, чисто прибрану світлицю. Хата була на підлозі, висока, з великими вікнами, завішаними фіранками; біля стін стояли стільці, а за столом тапчан, на якому й сидів Михайло, розмовляючи з господарем. Присадкуватий шляхтич в міщанському строї поважно кивнув до нас круглою, як гарбуз, головою й рухом руки попросив сідати. Він намагався так поводитись під час розмови, ніби був нащадком неабияких знакомих діячів *wielkiej Polski*¹. В цей час він розповідав Михайлові, тобто тепер вже панові Станіславу Закомельському, свої міркування з приводу майбутнього устрою «*Od morza do morza*»...

Михайло захоплювався його планом, йому блищали очі, і от-от, здавалось, він із слізьми на очах заспіває «*Jeszcze Polska nie zginela!*»²

Михайло володів польською мовою, як уроджений поляк, тож йому пусте було базікати з шляхтичем. А як от нам, бідолашним?

А втім, приятель, певне, вже пояснив, хто ми такі, і господар доброзичливо поставився до його подорожніх полякофілів, більшовиконенависників.

Коли ми уминали слідом за смачною ковбасою ліниві вареники, а господар розводив теревені Михайлові, я зауважив, що Валентина кокосом³ зиркнула на Михайла й іронічно посміхнулась. По каві вона навіть кинула до господаря по-польському кілька слів подяки.

— О, прошу, прошу, пані Закомельська. Я перепрошую за таку неவிбагливу вечерю.

Що він там далі балабошив, певне, ніхто не чув, бо кожен з нас зашарівся і в цю мить метикував над тим, що шляхтич вважає Валентину за Михайлову дружину.

Але ніхто не подавав ні звуку. Було ніяково й тоді, коли господар запропонував Михайлові з Валентиною спочивати в його покою. Хоч Михайлові й пощастило викрутитись, проте нам усім стало неприємно.

¹ Великої Польщі (пол.).

² «Ще Польща не згинула!» (Пол.)

³ Злісно, скоса.

Хоча б швидше вибратися звідси — було не тільки моїм бажанням, а, певне, й кожного з нас чотирьох.

Фурманам сподобалась шляхтичева садиба, і вони все одволікали запрягати: в одного з возом щось трапилось, а другий, бач, коні не встиг підгодувати. Отже, щоб не бути в хаті, де ми щохвилини наражались на господаря, ми скористувались з його пропозиції прогулятися в його гаю-садочку.

Валентина весь час була задумана, і, здавалось, її щось мучило. Ми майже не розмовляли з нею, а вона удавала перед господарем, що їй болять зуби.

— Сядьмо тут! — нараз запропонувала Валентина, коли ми вийшли на широку галяву.

Ми нащулились. Зараз ми зрозуміємо її дивне поведіння. А вона обвела кожного своїм ясним, привабливим поглядом і, спинившись на дружині, сказала:

— Мені нагадує оця дівчина одну дуже близьку особу...

Її тон був такий дивний, підозрілий, що ми на мить просто остовпіли.

— Але не лякайтесь, — усміхнувшись, промовила вона, зауваживши наші стурбовані обличчя. — Я краще вам розповім до ладу.

Вона нахилила голову, зірвала травинку, піднесла її собі до уст і, не підводячи голови, почала:

— Це було два роки тому... На Запоріжжі. Там був маєток одного пана, може, чули — Беноні... У тих панів була донька. Вона так любила степи, ліски й болота, що жила в маєтку, маючи єдину розвагу — полювання... Серед жінок майже нема мисливців, а вона була запеклим мисливцем...

Валентина зиркнула на Жабі й усміхнулась... Моя дружина знов зашарілась і прикусила губи...

— Так ото ж, — продовжувала Валентина, — коли настала революція, її батько лагодився тікати... А та дівчина одмовилась їхати геть. Вона не змогла примиритись з тим, що не зможе полювати, а буде десь швендяти. Дивачка була панна. Батько й погрожував, і умовляв — ніщо не вплинуло. Навпаки, вона радила йому їхати собі, доки втихомириться, а її залишити. Бо ж хто зачепить дівчину? Селяни, що вона завжди між ними була, — адже ж мисливець вона — теж поважали її. Батько поїхав, а вона лишилася та знай собі лазить по лісі, по болотах... Дівчина аж тремтіла, як

було побачить дику качку, чи куріпку, або зайця. І що ж — її таки й не зачепили, дали їй кімнату, а решту будинку під школу гадали. Так прожила вона місяць-два, доки в тих краях з'явилося військо... Солдатів турбувало, що хтось раз у раз бухкає в лісі чи на болоті. Тоді їй заборонили стріляти. А коли вона не послухалась — де ж таки втерпіти, коли вся її приваба життєва було полювання? — у неї забрали дубельтівку з усіма набоями й причандалами. Пожила так дівчина днів зо три, а може, й тиждень, і занудьгувала... Спочатку вона міркувала піти до війська, адже там можна було стріляти... та людей вона не могла вбивати — до дичини призвичаїлась... А тут раптом листа їй передали від батька... прислав якимись шляхами з Німеччини. Він був там і чекав на неї... Тоді вона вирішила тікати. Але скрізь були фронти... Грошей — ні шеляга за душею. Щоб потрапити на фронт, особливо жінці, треба було бути в їхніх шерегах. Так ота паливода робить жахливий крок... Пірнає між селян, говорить на мітингах якісь дурниці, пристає до якогось загону як агітатор і потрапляє в місто — казан боротьби, і... стає більшовичкою...

Валентина знову звела очі на Жабі, і дружина нертерпляче рухнулась...

— Її навіть захопила боротьба... Вона вважала більшовиків за великих романтиків; як у свій час Колумб їхав винайти невідоме і знайшов Америку, так і вони поклали собі здійснити невідоме... Їм пощастило втягти в це цікаве, романтичне підприємство мільйони... А втім, більшовики були для неї незрозумілі, далекі від її оточення, чужі її шляхетності, чи вона своєю шляхетністю, психологією панни, аристократки була далека більшовикам. Що й казати — вона прагнула втекти до батька. І ця повсякчасна мрія доходила до кінця. Вона добилась того, що її разом із іншими посилають за кордон... Тут вона — ясно як день — струсується із себе більшовицьку пиляку й дремене до свого татуня в Німеччину.

— Знаєте цю дівчину? — раптом скрикнула вона і, не давши отямитись нам, із зітханням закінчила: — Це я, панна Беноні.

Я завмер. Гадаю, те саме було із Жабі та Михайлом.

«Як же тепер... нам? Повертатись назад?» — майнула думка.

— Тепер ви знаєте, чому я відчепилась від Юлія й Тимоша. Мені треба цим шляхом, щоб ближче до Варшави.

Вона важко передихнула і стиха додала:

— Тому я й з вами не хотіла зустрічатися. Але не пощастило.

Михайло був блідий, а рука Жабі, що нею вона сперлась на мої коліна, тремтіла.

— Я на вас не викажу. Ні ви мене, ні я вас не знаємо. Треба нам сьогодні ж розминутися. От і все. Тепер можна рушати. Здається, нам більше ні про віщо балакати,— повчально закінчила вона і підвелась.

Мов очманілі, ми дійшли до двору.

Ми, певне, мали вигляд мокрих курей. Навіть фурман, що тепер був веселий, певне, теж зауважив нашу журбу і, зиркнувши на Жабі, похитав головою. Він, мабуть, поклав на мою дружину всю вину нашої за-журеності.

Врешті Михайло зітхнув, зиркнув на мене, стенов плечима і почав крутити цигарку.

Ми їхали лісом. Фурман зауважив, що сьогодні ми майнемо досить далеко, бо він ризикнув податись навпростець, минаючи села, безлюдним, хоч і небезпечним шляхом — через трясовину.

В лісі було тихо, як у домовині, і цей спокій ще міцніше стискав серце важким почуттям. Розуміння того, що ззаду нас їде небезпечна особа, приковувало нас до місця. Хотілося провалитись десь у тій трясовині, що має бути на шляху, аніж повсякчас, кожну мить відчувати на своїй спині погляд дозорця й перекинчика, що в наших шерегах був вовком під машкарою вівці. Ясно — ніхто з нас не йняв віри тому, що вона нас не викаже. Проклятуце панське насіння просто заспокоює нас! Хто цьому повірить?

У мене майнула божевільна думка — пристрелити її... Так, от у цьому лісі, в глушині... У Жабі в ридикюлі був маленький блискучий сміт-весон — «театральний», бо ж ми з нею мали вдавати акторів-утікачів. Але ж фурмани... Нарешті — постріл... Моя голова пала, обмірковуючи кожну варіацію цієї думки. Я питав себе, чи можна, чи личить убивати в таких випадках взагалі. Адже вона беззбройна, до того жінка, далі — немає підстав: хіба не запевняла вона, щоб ми

були спокійні? Але ж вона одурила революцію й стоїть на перешкоді до Заходу!

Я навіть нервово засовався. Раптом я побачив, що ми їдемо самі. Підводи з Валентиною не було.

Ніби важкий тягар спав мені з плеч, я легко зітхнув і штовхнув Жабі й Михайла, мотнувши головою назад.

Пекельні муки тоді збільшуються, в грудях, здається, не вистачає повітря — не можна перекинутись словами, щоб заспокоїтись, розвіяти свої сумніви. Так було з нами, бо свідком був невідомий нам фурман...

Ліс порідшав, і поміж деревами зазеленіла соковита трава...

— Тут треба бути обережними,— ніби сам до себе промурмотів візник.

Шкапенята одразу вгрузли передніми ногами в bagno і, з цмокотом висмикнувши їх, стрибнули.

Віз шарпнувся і поповз по м'якому. Кінські ноги чвакали, ніби заринали в розведену смолу, і чимдалі їх хода ставала важча. Возом почало кидати, фурман зліз і пішов поруч, тримаючись рукою за полудрабок.

Михайло теж зліз. Раптом одна коняка застряла в bagno по самі коліна. Бідолашна намагалася вимкнутися із трясовини. Вона зігнулась і так натяглась, що, здавалось, ноги їй аж тріскали. Їй таки пощастило видерти одну ногу, і потім вона вже легше звільнила другу. Віз загойдався, і ми з Жабі ледве не попадали з нього. Ми теж скочили на грузьке і, тримаючись за руки, обходили незарослі місця, простуючи сухішими, що були густо вкриті травою. Михайло десь надибав журавлиху і смикав вкриті червоними ягідками зелені віхтики. В однім місці я мало не вскочив у безодню трясовини, але притримався за дружину. Я відбувся тим, що права моя нога геть вище колін обліпла грязюкою. Нараз хура спинилася, коні вгрузли в драговину по самі тулуби. Візник ойкнув і підскочив до них. Сердешні шкапенята поклали голови на ще не зрушений попереду ґрунт і, здавалось, одпочивали. Ми теж підбігли до них. Фурман, мало не плачучи, рукавом витирив собі піт із чола. Потім він обережно взяв за оброть голобельного, а ми вчепилися за голоблі. Щосили він затяв коня по хребті пужалном і скрикнув таким диким голосом, що мені аж мороз пішов поза шкірою. Коні, певне, перепочивши хвилинку, несамовито рвонулись і, обляпавши нас цілим шаром грязюки, помча-

ли, як навіжені, вгрузаючи і в ту ж мить вихоплюючись із багна. Вони хропли, сопли, як зіпсовані паротяги, і, обкутані хмарою пари, мчали вперед.

Коли підвода була на твердому ґрунті і візник спинив коні, ми зауважили, що на возі бракувало наших чемоданів. Ми мусили знову повертатись назад, щоб позабирати втовкмачені в грязюку наші речі. Тут ми мусили перепочити, фурман зв'язував отоси, що їх, мов ножем, перетяло, і лагодив тріснутий хомут голобельної.

— Що ж нам робити? — запитала Жабі.

Ми одійшли подалі од хури й посідали під берестом. Я чистився від грязюки. Михайло задумано палив цигарку, а Жабі витягала з револьвера кулі, бо з набитим тепер було небезпечно їхати — нас могла здібати польська варта.

Ні я, ні Михайло не відповіли нічого. Кожен із нас розумів, що питання Жабі торкалося становища, що утворилося через Валентину.

— А коли назад повернути, що ви на це? — знову запитала Жабі. Цю думку треба було категорично відкинути. Ми так далеко заглибились, що тепер було однаково небезпечно — чи вертатись, чи посуватись далі.

— Ні,— рішуче промовив я,— ми мусимо не рачкувати, а рушати вперед. І так досить часу загаяли...

Коли я це вимовив, у мене стислось серце. Передо мною постала уявлена дійсність майбутнього. Нас схоплять,— це ясно,— і я більше ніколи-ніколи не буду бачити своєї маленької жіночки... Жабенятко ніби відчула це і пригорнулась до мене.

Десь здалека ледве чувся гомін, собаче гавкання.

Листя дерев нараз зашелестіло-затремтіло, ніби до нього доторкнулась якась пекельна невидима сила... Над лісом знісся вихор...

Коли ми вибрались із лісу, перед нами було село. Воно розповзлося долиною понад рікою і тріпотіло блакитними постатями на конях і піших...

— Поляки! — перелякано скрикнув фурман і спинив коні.

— Коли боїтеся за нас, так паняйте, нам вони якраз і потрібні,— проказав я до нього і тремтячою рукою стис лікоть дружини.

Фурман рухнув плечима, висякався і торкнув коні.

ІХ. ГОСТИНИ

Ми виїхали на широку вулицю й хутко подались нею, викликаючи здивування серед жовнів у блакитній уніформі, що повзали поміж хат.

Сірники раз у раз погасали, і Михайло, що намагався припалити цигарку, врешті кинув її на дорогу. Я відчув біля себе тремтіння Жабі.

— Оттуди, де хури! — ледве вимовив я до фурмана: у мене теж щось зціпило горло.

Біля великої хати з широким ганком стояло дві підводи. Біля одної з навантаженим бутиринням метушився фабрикант, тремтячими руками здіймаючи брудні оклунки. Його дівтора голосила, обліпивши матір, що непорушно стояла біля ганку; двоє дівчаток занурились лицем у її спідницю, а вона, обхопивши їх однією рукою, другою держала немовля... Навколо хурчатувало кілька вартових, а на ганку стояв офіцер і роздратованим голосом гукав то до дверей хати, то до фабриканта...

— Ти диви! Ще тройко! І пані з ними. Ну просто самі лізуть на мед! — вигукнуло одразу кілька жовнів, одступаючи, щоб дати нашій хурі проїхати ближче до ганку.

Офіцер, здавалось, теж був трохи спантелечений і розгублено дивився на нас. Врешті він отямився і з насмішкою в голосі, торкнувши рукою двері, чемно промовив:

— О, прошу. Сюди, о!

Ми спокійно забрали свої речі, виплатили гроші візникові й рушили до ганку.

Офіцер підніс руку до кашкета на знак привітання, знову почав гукати до фурмана й фабриканта, що не могли впоратись з своїми оклунками.

В хаті були знайомі нам: робітник, старий єврей з юнаком, а згодом з'явився й фабрикант із дружиною та своїми численними нащадками. Його оклунки вносили до хати дядько й жінка — господарі постою.

Ми мовчки сіли на засмальцьований тапчан і чекали, самі не знаючи чого.

До кімнати увійшов офіцер і коротко промовив, звернувшись до всіх:

— Документи!

Ми подали свої, і офіцер, щось проказавши до варто-

вих, що чатували коло дверей, вийшов із хати. Але він хутко повернувся в супроводі Валентини, що несла свій маленький чемодан. Вона була бліда, руки її тремтіли, і вона похапцем сіла на ослінчик.

Прошу, пані, документ! суворо проказав до неї офіцер і, звертаючись до капрала, що весь час вертівся біля нього, додав:

— Коли ще хто приїде, негайно викликати мене.

Валентина подала посвідку, і офіцер, зиркнувши на неї, зблід, а папірець затрясся йому в руках.

— Хм... чудово... прекрасно! — якомсь несамовито вигукнув він і винісся з хати.

В хаті стало тихо, як ніби тут був мрець...

Михайло запалив цигарку і запропонував вартовим:

— А вас, голубчиків, більшовиків, до лиха набралось! — іронічно вигукнув капрал, що знову увійшов до хати.— А цей жидюга! Бач, із діворою вирядився! Гадає, що на дурних натрапив!

Фабрикант зіщулювся біля порога, ніби захищався від удару.

— Добродію, коли ви ще не знаєте, хто ми всі, будь ласка, обережніше з своїми міркуваннями,— промовила Валентина напів по-польському, напів по-руському. Її голос дрижав і зривався, ніби не договороючи слів:

— Прошу, пані, не добродій, а пан капрал! — натиснув він на «пан капрал». Капрал не договорив і почав оглядати оклунки з усіх боків.

— Ану лишень розкладай своє лахміття! — роздратованим тоном промовив він до фабриканта.

Валентина пересмикнулась і засовгалась на місці. Почався трус. Фабрикант розв'язав пакунки, з яких вивальювались старі подерті ковдри, білизна, одяг, застальцьовані подушки... Час од часу капрал поров теслицею краї ковдр, подушок.

Два таких жовніри, що допомагали йому, тим часом одібрали од нас усіх речі і порозкладали їх на другому боці хати.

Довго вовтузився капрал з фабрикантовим дрантям, та марні були його намагання. Нічого він там не знайшов. Коли він покінчив із ним і заходився біля наших речей, фабрикант із дружиною кинулися складати по-куйовджене своє майно, збираючи на підлозі пір'я, запихаючи його в подушки... та капрал тицьнув на них, щоб сиділи й не рипались, і фабрикантове добро так

і лежало посеред хати, додаючи до тютюнового диму різке задушливого смороду.

Увійшов сивенький присадкуватий полковник і цілий почет офіцерів.

— Так, так, мої панове! — промовив він, оглядаючи кожного з нас із ніг до голови. — Оце німець, — торкнув він до мене пальцем. — А оце, напевне, більшовик... — кивнув він головою до молодого єврея. — Це просто головоріз, — махнув він безнадійно рукою до робітника. — Цей, — показав він на фабриканта, — напевне, спекулянт. — А ці дами, ясно — більшовицькі помічниці... Чому сидиш? Ти, мурло! До кого я кажу, пся крив! — розлютовано визвірився він на робітника, що в ту ж мить підвівся.

Офіцери кинулись до робітника, але, побачивши, що він, похнюпившись, уже стоїть, ніяково позирали на полковника.

— Більшовики вивчили? Зарізяка паскудна! — вилаявся полковник. — Вже? — гукнув він роздратовано до капрала...

— Ні, пане полковнику, тут таке, що я нічого не второпаю! — випалив капрал, струнко ставши. Потім він нахилився до нашого з Жабі чемодана і, витягнувши чорного серпанку сукню з буйною, щедро гофрованою спідничкою, розір'яв її в руках.

Дешеві діаманти засяли на корсеті. Це була шантанного чи опереткового крою одіж. Очі полковникові раптом стали масні. Він заплямкав губами.

— Чие ж ото? — з ласкою в тоні запитав він, ковтаючи слину.

— Моєї дружини... Моє... — разом відповіли ми з Жабі.

Полковник оглядів нас іще раз з ніг до голови і, нічого не промовивши, підійшов до чемодана. Капрал показав йому кілька різних суконь та фракних пар і іншого чоловічого одягу акторського крою. Потім, коли капрал добув якийсь театральні сценарії, клавесини та заходився демонструвати мережану, ніжну, шляхетного крою білизну, він сказав: «Годі». Потім, звернувшись до нас, промовив:

— Що ж, я радий, що помилився. Проте ви ж усе-таки німець. Чи правду я кажу? — запитав він мене.

— Чистісінький русак... може, навіть трохи польської крові, — з усмішкою чемно відповів я.

— Не віриться... а проте... — промовив він і закінчив, звернувшись до офіцера: — Пане капітане, — все, як ся належить, виконати! — і вийшов разом із своїм почтом.

— Прошу! — трохи перехиливши стан, запросив офіцер. Жовнір хутко відхилив другі двері, і ми з дружиною опинилися в невеличкій кімнатці. Почало смеркатися. Я розповів офіцерові, що ми актори — моя дружина навіть співачка. Адже, дійсно, Жабі скінчила консерваторію і чудово співала. Новий лад більшовиків, де тобою поневіряють, як хочать, — співай, грай без жодної платні — і всілякі утиски, що їх не стерпить жодна культурна людина, примусили нас тікати... Ми навіть сиділи в концентраційному таборі — «Прошу подивитися посвідку...» Все це справило непогане враження. А коли до того дружина сказала, звідки вона, а я — де вчився, то «виявилось», що ми із поручиком навіть мали деяких «спільних» знайомих, бо він теж хлопцем вчився в тих околицях... Хутко ми мусили пересісти на талчана, щоб згадати з поручиком давнє юнацтво — адже нас об'єднувало колишнє оточення, природа... Тим часом капітан допитував Михайла... Наша заява, що ми знаємо цього пана Станіслава Закомельського близько шість місяців і навіть разом вирішили тікати, яку в ту ж мить поручик переказав капітанові, мала вплив — і Михайло був звільнений. До того ж знакомито говорив по-польському. Патріот!

Михайло пішов, і увійшла Валентина.

Мені відбило тямки. Певне, те саме було і з Жабі. Ми щось мололи поручикові чи, мабуть, потакували на те, що він нам торочив, а наші вуха були там, біля розмови капітана з Валентиною.

Вона пояснила, що у неї, крім документа про службу в Наросвіті, більш нічого нема і розвела довгу історію про свого батька, маєток, про полювання... Врешті, коли вона скінчила, капітан промовив:

— Що ви мені дурниці торочите: невже я ідіот, щоб повірити, що заради мисливства відмовились від батька, а потім пішли в більшовики, щоб тікати.

— Але слово честі! — гордо відповіла Валентина. — Врешті ви телеграфуйте до Німеччини, чи правду я кажу.

— Нам нема часу телеграфувати... Німці — наші во-

роги,— гостро перебив її капітан і додав:— Гаразд. Тоді ви мусите сказати, хто разом з вами вирядився.

Цього Валентина, певне, не сподівалася, і вона якийсь час дивилася на вікно повз капітана.

В ту мить я зиркнув на Жабі й побачив, що вона сидить бліда, як полотно. Вона навіть трохи хиталася, і мені здалось, що вона от-от знепритомніє.

«Що відповідь Валентина?... — кружляло в голові, а до висків так стукотіло, що, мені здавалось, було чути на всю хату.— Ще мить — і ми: я, Жабі, Михайло — будемо закуті в кайдани. » — губилися в нестями думки.

— Чого ви так тремтите? — запитав поручик.— Невже застудились? Тут, правда, болота, пропасниця...

— Так, так, вже два дні з'являється... — бурмотів я, почувачи, що ось-ось моє серце трісне надвоє.

— Нічого. Сьогодні добре виспитесь... Там, де ви будете,— хата тепла.

Мені здалося, що поручик глузує з мене, з нас двох, що їм давно вже відомо... Можливо, Валентина запискою сповістила...

— Ні, цього я не знаю! — раптом зачувся Валентинин голос.

— Більшовичка! — щосили гримнув капітан і так ударив по столі кулаком, що Жабі перелякано скочила.

— Коли ти, шлюхо, не скажеш, я закатую тебе! Тут фронт, і ми не будемо довго патякати! — гримів капітан.

— Я перепрошую, панове, але тут таке,— звернувся він до нас. Він увесь став багровий, балухи налялись кров'ю, руки йому тремтіли.

Валентина зблідла. Вона миттю схопилась.

— Я — шлюха? Я, дворянка,— шлюха? — і вона щосили ляснула його по лиці. Офіцер підскочив, мов оскаженілий. На шум вбігло двоє жовнірів і на помах офіцерової руки схопили Валентину.

— Обшукати! Добре обшукати! — повним злості тоном гримнув капітан услід Валентині, що її потягли жовніри у двері, де з'явився знайомий нам капрал.

— А, більшовичка, пся крив! Он яка краля! — чулися вигуки з другої кімнати.

Кліщі, що стиснули серце, відпустили, і я отямився. Але стало непереможно боляче. Я якось охляв і дивив-

ся на дружину, що знесило сперлась спиною об стіну.

— Може, тут недобре вам. Підіть перебудьте доки там,— ласкаво звернувся до нас поручик. Він провів нас у другу кімнату і, промовивши кілька чемних слів до нас і Михайла, вийшов.

Я пошепки розповів Михайлові пригоду з Валентиною і капітаном, а він, зітхнувши, буркнув:

— Так їй і треба, падлюці...

— Але ж не забудьте, що вона ще може виказати на нас,— тихо зауважила Жабі.

— О ні, цього вже не буде,— відказав я,— вона тепер так пойнялась лютістю, що, здається, сама ладна висадити в повітря всю польську армію.

За другими дверима, куди потаскали Валентину, чулось верещання, плач, сердите бубніння капрала і жовнірів. Чувся грюкіт, ніби хтось рубав сокирою щось тверде, а за кілька часу звідтам прожогом вихопився капрал і проскочив до капітанової кімнати з шматочком білої тканини в руці.

— Єсть! У закаблуці був! — захлинаючись, гукнув капрал.

— Документ! Більшовицький документ! — кричав капітан.— Капрале Шпонський, я її віддаю під ваш цілковитий догляд. Розумієте, цілковитий! — гукнув капітан. Потім у кімнаті зачулось хихикання, і пан Шпонський, увесь червоний, помчав до кімнати, де була Валентина. За кілька хвилин Валентину під ескортом двох жовнірів і пана капрала повели з хати.

У капітана був фабрикант. Він щось голосив. Довго вони про щось сперечалися. А коли врешті вийшов фабрикант, слідом за ним з'явився поручик і наказав відпустити «цього» фабриканта на кілька часу до місцевого «рабі»...

— Цю пані хай обшукає жінка — господарка, чи що,— показав він на Жабі і, підійшовши до нас, зауважив: — Вибачте, але треба виконати формальності.

Капрал з'явився з якоюсь жінкою і попрохав Жабі до кімнати. Він хутко вийшов звідти і поніс до капітана пакунок. Поручик визирнув із дверей і кивнув нам головою.

— Пощо ви це ховали? — спитав капітан, показуючи на пакунок з грошима.

— А хіба ж гроші не ховають, пане капітане,—

з усмішкою відповіла дружина.— Коли б запитали, я б сама їх віддала.

— А, гроші? У мене теж ось,— промовив Михайло і, витягнувши з кишені, поклав перед капітаном пачку банкнотів.

— Ви маєте рацію,— знизивши тон, промовив капітан.— Бачте... все цінне треба... прикордонні звичаї цього вимагають...

І ми повикладали на стіл коштовності, обручки та жіночі оздобы.

— Прошу пробачити, все це ви одержите трохи далі від кордону. Такий наказ у нас.

Поручик визвався провести нас до будинку, де ми мали переспати ніч.

Дорогою він просив вибачити за капітанову брутальність: «Війна... війна... військова служба роблять людину жорстокою»,— пояснив він. Сам поручик був тільки другий рік у армії — і ще не звик до жорстокості...

Кімната була простора й тепла. Поручик наказав господині виконувати всі наші прохання і попросив нас пробачити за неприємне сусідство, бо ж поруч була арештантська кімната.

— До ранку! — промовив поручик і, стиснувши нам руки, а дружині поцілувавши, як належить шляхтичеві, зник із хати.

До кімнати увійшла господарка. Її обличчя було поійнято якимсь жахом, і вона, закривши руки під свій чистий фартух, що, певне, вдягла на честь таких гостей, стояла мовчки край порога. Її обличчя було зелене, і, здавалося, глибокі зморшки на нім тремтіли...

— Вибачте, панове, що я не вмю говорити польському,— ледве промовила вона білоруською мовою,— я хотіла спитати, що ви замовите на вечерю?

Жабі, усміхнувшись до неї, підійшла, поклала свою долоню на її заховані фартухом руки і ласкавим тоном відповіла:

— Ми теж не вмємо... Ми руські... Нам треба...— та вона не договорила — господиня хутко вихопила з-під фартуха порепані руки, схопила руку Жабі і почала її цілувати. У неї линули з очей сльози.

— Що ви? Що з вами? — жажнулась Жабі.

Господарка на мить стерла рукавом сльози і, хлипаючи, пошепки промовила:

— Вони забрали мого чоловіка... А вчора вночі от

там,— вона махнула рукою до забитих дверей в арештантську,— катували одного тутешнього хлопця... Кажуть, більшовик... Тепер там пані,— кивнула вона головою до дверей.— Що з нею буде, сердешною? — у неї знову сльози покотилися з очей.

Ми не знали, що їй відповісти. Чи ж таки вона білоруска, а не полячка і не наймичка польської жандармерії?

— Простіть мені, мої панове,— похапцем промовила господиня, хапаючи рукав Жабі й цілючи його. Вона, певне, схаменулася, бо ми все мовчали, а Жабі задумано гладила її руку.

— Нам чаю нагрійте та, коли є, дайте що-небудь до чаю,— байдуже промовив Михайло і, повернувшись до вікна, що було знадвору зачинене віконницею, замуликав якусь мелодію. Я помітив, що пальці йому тремтіли.

Господиня зникла, а Жабі глянула на мене, зітхнула і мовчки сіла на ослін.

— Пам'ятайте, що тут і вікна, і стіни мають вуха і очі,— зовсім тихо промовив Михайло, повернувшись до нас.

Тепер, коли в хаті стало тихо, ми почули від забитих дверей ледве чутний брязкіт зброї, тихе тупання ніг. Я пройшовся по хаті й на мить, ніби щось підіймаючи з долівки, зупинився біля забитих дверей.

— Прошу пана не підходити близько до мене,— почув я жіночий, трохи охриплий голос, голос Валентини.

— Зовсім і не думав,— почувся чоловічий голос. Потім хтось злегенька засміявся. Я одійшов і сів до столу. Господарка поставила чайник, філіжанки, а потім принесла хліба і сала.

Ми тихо трапезували.

— Чи не можна врятувати її? — ледве прошепотіла Жабі, наливаючи собі чаю.

Михайло хмикнув.

— Що, хочете замість дорученого встрявати в сентиментальну авантюру? — промурмотів він.

— А, ще двоє соколиків?! Це гаразд! — вигукнуло там, за дверима, кілька голосів.— Не сюди... Тут сама пані буде... Цих туди, до клуні! — роздратовано кричав капрал. Це був його голос.

Брязкіт зброї і тупотіння вщухли. Когось привели й знов вивели.

— Хто ж ці? — прошепотіли ми із Жабі.

— Робітник і юнак-єврей, — упевнено пробубонів Михайло.

— Так, це вони...

Увійшла господарка, принесла соломи й почала слати нам постіль. Чути було, як вона схлипувала. Ми мовчали. Врешті вона закінчила свою роботу і, виходячи, ніби сама до себе тихо прогомонила. «Ще двое у клуні... Один білорус і єврейчик...»

— Так не можна сидіти сичами, треба якісь дурниці говорити, — пробубонів Михайло й голосно зауважив: — Що ви, пані Маріанно? Таж у Варшаві тепер польська опера: вам доведеться вивчити спочатку нашу мову...

— А, звичайно... Я гадаю, ви не одмовитеся бути мені за навчителя до Варшави... Польська мова така музикальна, чудова... — веселим тоном відповіла дружина. Її голос тремтів.

— Ну, пані більшовичко, як ся маєте? — знову зачувся глухий голос капрала. — Мовчите? Нічого, ми вас примусимо забалакати. — Він зареготав якимсь хворобливо скрипучим сміхом.

— Одійдіть, я вам кажу! — скрикнула Валентина. Її голос був твердий і дзвінкий.

Михайло почав знову якусь балачку, ми загомоніли, щоб не чути звідти голосів, що завдавали нам пекельних мук.

Раптом я промовив до Жабі й Михайла... Треба лягати... Погасити світло... Ні, краще Жабі буде митися... Михайло, доки викупається Жабі, вийде до господині — може, дізнається за тих двох.

В цю хвилину до кімнати увійшов капрал. Його широке червоне обличчя з прикрасою кирпатого носалисніло, а очі були вузьенькі, як у горили. Він трохи похитувався. Але випростався й голосно, заплітаючи язиком, промовив:

— З наказу пана капітана, начальника охорони полку, прошу заховувати спокій, хоч би який лемент ви чули отам — за стіною, — показав він рукою на забиті двері.

Я щось промурмотів, і капрал, кивнувши рукою до свого кашкета, вийшов.

Мов під яким гіпнозом, Жабі вихопилась до господині, а Михайло почав шукати свого кашкета. Господиня принесла чавун теплої води, ночовки.

За дверима чувся лемент, тупцяли залізними цвяхами закаблуків жовніри. Я погасив лампу і став біля дверей. Мені здалось, що гомоніли й лементували п'яні голоси...

— Ще огинається, більшовицька паплюга! — зачув я капралів голос.

За мить за дверима зачулось борюкання, звіряче гарчання і несамовитий крик Валентини. Чулось гупання тіла на щось тверде, ляскання, скавуління і знов жахливий крик жінки, що, здавалось, з неї живцем лупили шкуру...

Я весь тремтів, а Жабі, обхопивши мене, сиділа поруч на підлозі, знепритомнівши. А за стіною чулось гарчання, знеможений хворобливий стогін і десь збоку реготання кількох п'яних.

На мить все вщухло. Зачулись крики. Голосна руська капралова лайка змінилась на сатанячий сміх і регіт сп'янілої ватаги.

— Я! Ні — я! Я! — заревло кілька душ, і після короткої боротьби в кімнаті знову почувся жахливий стогін, вайкіт, крик підбитого чибіса — чайки... Потім все це змішалось в лемент, шум пекла... П'яна юрба осатаніло ревла, змагаючись за чергу до непритомної жертви...

Коли я отямився, до дверей хтось нервово стукав. Я одчинив. Передо мною було бліде обличчя Михайла. Він важко дихав і ледве промовив:

— Можна? Я не в силах...

Смуга світла з кімнати господині осяяла його зігнуту постать, коли він почвалав у темряві до соломи і занурився лицем в подушку.

— Ви чули, бачили? — ледве прошепотів я, підповзши до нього.

Я засвітив сірника і тепер побачив, що Жабі, схиливши на коліна голову, сиділа біля стіни. Навшпиньках підбіг до неї, допоміг підвестись і одвів на солому.

І ми мовчки лежали покотом, важко дихаючи.

— Що з вами? — врешті ледве прошепотів Михайло. — Ви ж були в хаті. Хіба тут теж побували...

— Гірше, — нишком прохрипів я.

— Там, у клуні, робітник і юнак-євреї... Що за катю-

ги! — Михайло підвівся, сів, і ми всі троє попритулялись одне до одного головами. Михайло розповідав.

З господинею йому не пощастило побалакати. Він вийшов надвір і зачув лемент на вгороді, біля клуні. Тихцем він підійшов до повітки, недалечко клуні. Там світився ліхтар. Посеред клуні сидів голий робітник. Його оглядали — «чи він єврей»... І, коли той рухнувся після вдару капрала і одштовхнув його, він був прикладом збитий на землю. Капрал бив його закаблуком по спині, голові, вигукуючи: «Скажеш, більшовицьке падло, де ваше військо, скажеш, де твої більшовики?..» Робітник раптом вихопився і щосили стрибонув до дверей. Його схопило кілька душ, він несамовито видирався. Певне, він когось ще раз добре штовхнув, бо двоє аж присіло на землю. Решта вхопила його й за допомогою двох, що вже підвелись, поклали на землю. Потім, схопивши за руки й ноги, почали бити об землю, наче вибивали ковдру. Робітник пручався, намагаючись вислизнути, а вони, цупко тримаючи, били його об землю грудьми, спиною, боком — як тільки могли... Врешті робітник знепритомнів, і вони, вдаривши ним ще кілька разів об землю, кинули його. На землю впало ніби не людське тіло, а мішок з потрощеними кістками... Капрал наказав принести води. Його обливали, а капрал, б'ючи мертвяка по обличчю, ревів: «Тепер не пручатимешся?.. Видужаєш, падло!.. Скажеш, де ваше військо? Скажеш?!» Більш я не міг стерпіти і, мов очманілий, пішов сюди.

— Що робиться, що робиться на світі! — стиха вихопилось у Михайла, і він знову ліг на соломку. Ми з Жабі притислись одне до одного. У наших головах роїлись жахливі думки.

І на далекій холодній півночі є південна сторона. Пекельна ніч минула... Я навіть не міг збагнути, чи ми спали, чи ні. Увійшла господиня і, стенивши плечима, винесла сухе коритце й вже холодною чистою водою. Коли відчинили віконниці, до хати зазирнуло веселе сонечко. Тепер воно здалось таким непотрібним... навіть противним... Я згадав сонячні дні там, у лісі, біля річки, де ми з Жабенятком ловили рибу, — і мені стало непереможно тужно.

— Які пекельні дні почались, — ніби у відповідь на мої спогади, стиха промовила Жабі. — Я гадаю, що, коли б зо мною трапилось таке, я б заподіяла собі

смерть,— додала вона і здригнулась, певне, пригадавши вчорашнє за стіною.

— Комуністи духу не можуть вбити свого тіла. Тільки ідеалісти це роблять,— з усмішкою на устах зауважив Михайло...

— Що?! Хвора? — почувся різкий капітанів голос за забитими дверима. Я підійшов до стіни, щоб краще чути.

Валентина щось глухо промовляла. Її голосу майже не було чути. А може, вона й зовсім не говорила. Мене поймав переляк. Мені здалось, що вона рухнула рукою в наш бік... «Та ні, бути не може!» — миттю я відкинув химерну уяву зденерованого мозку й чуття...

— Так чому ж це ви вчора не показали, коли сповідалися? — почувся капітанів голос.

— Я забула,— глухо почувлись слова Валентини.— А може, батькові хтіла показати... мені однаково...— знов ледве чути було її голос.— А втім, чуєте, жандармська мерзото?! — раптом несамовито вигукнула вона.— Тепер мені однаково! Геть з моїх очей, польський псарю!

— Га-га! — вигукнув офіцер, і капітан задзвенів острогами з кімнати. Знадвору чути було його роздратований голос: — Хворий? Не може підвестись? Покласти на воза! Цю теж. — і його голос зник в далечині. До нас з'явився чистенький, виголений поручик. Певне, йому спалось добре цієї ночі — він видавався надто бадьорим.

— Так от, панове. Сьогодні вирушимо в дорогу. Я теж із вами,— веселим тоном почав він.— За військовими звичаями всіх затриманих на кордоні виряджається до штабу дивізії. Так ми й рушимо туди. До речі, треба до тюрми відпровадити трьох більшовиків. Ви, певне, чули про них. Ото халепа. І гарна пані між ними. Мені аж страшно подумати, що пані Феодорець може теж бути більшовичкою...— і він зареготав дитячим сміхом.

Ми теж кисло усміхнулись, а Жабі навіть зашарілась.

— Не червонійте, пані Марі, жарти до рахунку не йдуть. За пару годин ми рушаємо. Ви, певне, задоволені, що саме я їду, а не хто інший? — звернувшись до всіх нас, запитав поручик.— Це вже мені й випадкові

дякуйте. Я маю відпустку на пару тижнів до родини — у Вільно. Тож до Слуцька нам по дорозі. Поки, на все... Дорогою вже наговоримося,— і він, козирнувши, вийшов.

Господиня, чувши з другої хати поручикову мову, ввійшла й зауважила, що до Слуцька три доби їзди.

Ми заплатили їй за постій, а вона, беручи гроші, стиха промовила:

— Коли б оце смерти, краще було б, ніж так поневірятися... Вони із моєї оселі зробили тюрму...

Жабі взяла її за плече...

— Не вірте їм, пані... Нічогісінько не вірте... Ой, які ж злодюги! Ой, які ж кати! — вихопилось у господині, і вона, хлипаючи, пішла до своєї куховарні.

Х. КРАСУНЯ ДІВЧИНА

Ми їхали на передній підводі довгої валки. Цілий загін жовнірів — варта теж сиділа на окремих возах поміж хурами арештованих. Крім тих, що ми знали, серед арештованих «більшовиків» був і юнак у військовій шинелі — колишній вояка царської армії. Його схоплено в тім селищі. Фабрикант, тримаючись рукою за край воза і похнюпивши голову, шкутильгав біля своїх нащадків і мурмотав свою нескінченну молитву... Робітник лежав, зігнувшись, поруч юнака-єврея. Валентина теж не в силах була сидіти і простяглась на возі. Поручик їхав слідом за нами, але, скоро ми виїхали за село в чисте поле — він перебіг на нашу хуру.

— Я оце думаю, що було б, коли б моя дружина теж втікала з Росії,— почав він, легко підстрибнувши й сівши поруч Михайла.— Адже вона теж руська. Власне руська полька. Я вам уже казав, що ми жили біля Орла. Нам пощастило вибратись вперед того, як почалась війна межи поляками й більшовиками...— Він раптом замовк.

— Пане поручику,— з тремтінням в голосі звернулась Жабі до нього.

— Але прошу, панове,— звернувся він до всіх нас,— звіть мене просто Юзеф. Прощу, пані Марі, пробачити, що перебив.

— Я кажу,— продовжувала Жабі,— що коли б ото

ваша дружина їхала... і потрапила в таке становище, як ота...— Жабі кивнула головою назад.

— Але, пані. Ви ж не знаєте, які в неї документи знайшли... Що вона більшовицька шпигунка, про це не може бути жодних сумнівів...

— Але вона людина...— почала була дружина, але я стиснув її лікоть, і вона раптом замовкла.

Поручик або не зрозумів її речення, або вдавав, що не зрозумів.

— Що ж, і хай собі буде людиною,— наївно відповів він. А згодом додав: — Є прислів'я: з хама не буде пана.

— Або із звірячої шкури не буде живого звіра,— з усмішкою додав Михайло.

Поручик знову не зрозумів, до чого це сказав Михайло, і, не відповівши йому, протягнув: «А-а-а!» Потім замислився, ніби збираючи до купи думки, що їх хотів нам висловити, або ж думаючи, як краще почати про щось надто мудре. Врешті він надумав і, ляснувши собі по колінах, почав:

— Я вам признаюсь. Я читав багато літератури, що лише міг добути,— більшовицької літератури. На мою думку, вони мають теж рацію. Я маю на увазі те, що вони позахоплювали наші маєтки, фабрики тощо. Адже наші прадіди захоплювали землі... Потім буржуазія захоплювала їх у дворян... Чому б ото більшовикам не захопити у буржуазії і поміщиків разом? Адже на війні теж сильніший захоплює в слабого чуже майно — власність.

До чого це почав свою балачку пан Юзеф, нам було незрозуміло. Коли він нас мав за дурнів, то, напевне, помилявся.

На задніх возах жовніри почали веселої пісні, що не мала жодного змісту, за виключенням окремих непристойних слів, які ховались у комбінації музичних звуків. Вони ляскали в долоні, гиркали. А врешті виходила веселенька мелодія.

— Ви гадаєте, що вони не могли б бути більшовиками? — сказав про жовнірів Юзеф. Він зиркнув на фурмана, що йшов поруч коней, і тихо додав: — Бидло завше буде бидлом. Для нього треба батіг та іноді ласкаве слово. Коли б ми їх не брали в шори, вони теж, замість того, щоб зараз битись з більшовиками, були б ними.

— Глядіть, пане поручику, щоб такого лиха у нас не трапилось, хай йому цур! — зауважив Михайло.

— Ні, в нас не буде, **будьте** певні, пане Станіславе, — упевненим тоном відказав поручик. — Для Польщі це було б загибеллю. Це всі ми добре розуміємо. Та не тільки ми, шляхтичі, а й їхні ж соціалісти.

Мене цікавило, пощо ото він почав таку дивну балачку. І я не втримався:

— Пане Юзефе, а на якого дідька ви ото читаете ще ту більшовицьку писанину? Хіба ж ви тим не даєте іншим приводу її читати?.. А це ж така жахна пошесть...

— Бачите, пане Феодорець, ми, поляки, шляхта, ніколи не були чужі соціальним проблемам, — згадайте Міцкевичевого Тадеуша, якщо читали. Ви пам'ятаєте, як він подарував свої землі селянам. Так ото ж ми завжди вели перед серед шляхти цілого світу. А більшовики ж зуть себе марксистами. Просто природна наша цікавість. Врешті я, як і кожний поляк, вояка. А щоб ворога знати, треба вивчати. Чи не так, пані Марі? — звернувся він до Жабі.

Жабі стенула плечима і, удаючи, що нічого не розуміє з наших балачок, кинула:

— Нічого я не второпаю...

Поручик замовк і глянув на мене й Михайла. Він перевіряв, яке враження зробила на нас його промова. Михайло, певне, щоб змінити тему розмови, запитав:

— Як ви гадаєте, пане Юзефе, — чи я добуду собі роботу як спеціаліст?

— Аби ваша ласка. Агрономів у нас не вистачає. Я погано на тому розуміюся, але кілька днів тому ми обідали у графа Радзівілла, пам'ятаю, він просто жажався, що нема агрономів. Між іншим, — звернувся він до Жабі, — отого юнака-білоруса піймали в його маєтку... був за пташника... Там ще кілька було, але тих відчухрала так, що повік забудуть більшовизм, а його, проводиря, арештували.

— Ви не заперечуватимете, пане Юзефе, щоб я, коли зупинимось, навідалась до отієї арештантки? — запитала Жабі. — Адже вона жінка — може, їй треба допомогти...

— Як хочете, — байдуже зауважив поручик, — я тільки не радив би вам. Адже вона більшовичка. До її послуг ми знайдемо якусь жидівку...

Я спробував балачку звести на щось інше й почав про польський театр, літературу. Поручик запалився і почав читати цілі реферати, пояснюючи найменші дрібниці, ніби він був викладачем історії польської культури і театру зокрема. Він добре знався й на музиці і, пояснюючи твори своїх музик, цілком вільно демонстрував пісні й численні зразки музичної творчості. Я згадав, що тепер у них за міністра-прем'єра був визначний музикант, і не дивувався цьому. Проте мене дивувала ця універсальна у всіх питаннях людина.

Поручик звелів спинитися біля першої хати, коли ми під'їхали до села.

Ми четверо: я, Жабі, Михайло й поручик — розмістилися в двох кімнатах, а решта — у дворі: під повітками, в клуні.

На всю хату голосило дитя, але в хаті, окрім його, не було ні душі. Поручик гукнув капрала і наказав перенести колиску-ночви до кухні і добре зачинити звідти двері. На предиво, дитя, тільки капрал взявся за ночовки, замовкло. Чи злякалося воно, чи зраділо, побачивши перед собою пикате червоне обличчя.

Війт, що, захекавшись, прибіг до поручика, белькотав якоюсь мішаниною білорусько-польської мови. Розвівши руками, він зауважив, що господиня, напевне, знову десь повіялась... «Це ж хата голови ревкому,— пошепки доповів він поручикові,— очевидно, тепер, коли він утік, вона й швендяє...»

Ми з дружиною вийшли з хати... «Панове, не баріться довго,— почули ми поручиків голос,— за півгодини будемо обідати!»

У дворі був гармидер. Жовніри змішалися з арештантами, фурманами, щось порядкували, гримали на візників, тягли в оберемках солому.

На одному возі маячило жіноче вбрання. Валентина ще лежала на підводі. Жабі підійшла до неї, нахилилась, але за хвилину до воза наблизився капрал, і дружина тихо одійшла до мене.

Ми вийшли за ворота і поволі пішли в напрямку лісу... У нас зовсім не було бажання йти до села, що простяглось однією вулицею по обидва боки второваного шляху.

— Коли б ми устругнули штуку — майнули в ліс? — з усмішкою промовила Жабі.

— Це для того, щоб втекти і більше нічого? — сердито відказав я. Вона ласкаво глянула на мене, і мені стало соромно за свій гострий тон.

Я забув і про вартових, і ту небезпеку, що ми перебували, обняв Жабі, і ми тихо ішли, сповнені ласки.

— Вгадаєш, що сказала мені Валентина? — тихо промовила Жабі, коли ми звернули й пішли по узліссі.— Вона сказала: «Вибачте мені, я зле вчинила, але я спокутую...»

Нараз у лісі щось зашелестіло, і ми почули поспішні кроки. В цю хвилину недалечко нас, майже на узліссі, спинилась молодиця. В руках у зав'язаній хустині вона тримала горщик. Жінка остовпіла і дивилась на нас поглядом, що раз у раз мінився з запитливого на лякливий, із спокійного на злий. Потім вона поглянула на двір, що в нім через низенький тин видно було, як метушились жовніри, і в її очах спалахкотіли й знову погасли вогники.

Я подивився на двір, на молодицю й Жабі, що міцно стисла мені руку... і голосно проказав, ніби відповідаючи на запитання:

— То жовніри спинилися... нас та ще кількох втікачів із Росії везуть до Слуцька...

Жінка пронизала нас своїми розумними очима, не нахилиючись, торохнула вузликом об дерево, і в нім захрумчали черепки. Все не зводячи очей з двору, вона похашцем витрусила з хустки черепки, пов'язала нею голову і хутко пішла назад.

Ми мовчки простували далі. Вона виринула перед нами за кільканадцять кроків і кущами шпарко пішла в напрямку городу. Коли ми за хвилину повернули, зауважили, що жінка городом увійшла в двір, несучи оберемок хмизу.

— Це вона, — стиха промовила дружина.

Я мовчки кивнув головою. Потім додав:

— Вона носила йому їсти...

— Хутенько, хутенько, пані комісарша! — жартівливо гукав до сіней поручик. В кухні на припічку вже тріскотів вогонь. Господиня забирала з поли вїта яйця й клала їх у миску.

Слідом за нами до хати увійшов вїт і, обтрушуючи поли нової свитини, зауважив:

— Пане начальнику. Все, що наказали, я віддав хазяйці.

— Гаразд. На ранок нам десять підвід! Все! — гостро промовив поручик і звернувся до нас: — Ще хвилину, панове, — і ми матимемо добрий обід. Гей, хлопче! — гукнув раптом поручик, кинувшись до сіней. А ка ву й вершки добув?

Знадвору зачулось мурмотіння вїта, і поручик, повернувши до нас, потирив руки, вискаливши усмішкою свої білі зуби.

Ми підживились смачною яечнею на салі, квашеними огірками та свіжими баклажанами ще й на десерт кавою з вершками.

Поручик саяв, безперестанку припрошував до страви, підкладав сам кожному і поглядав на нас і їжу, ніби чекав, щоб ми похвалили його за таку смачну страву. Ми не пошкодували й подякували, бо ж він категорично заборонив що-будь платити вїтові або «комісарші», хоч Жабі таки не послухала поручикової ради.

Врешті поручик вийшов до своїх вояк поглянути, чи добре вони влаштувалися на ніч, а господарка взялась прибирати посуд. Тоді Жабі взяла її за руку і пильно подивилась їй в очі.

На хвилину хазяйчині гостро-серйозні очі поблякли, а потім блиснули росинками сліз. Вона раптом озирнулася і, прикусивши губи, мовчки пішла до кухні.

Ранком ми, кинувши господарці: «До побачення», а поручик до того ще захопивши «на спомин» з стіни опудало вивірки, що майстерно зробив «комісар», покинули хату. У дворі всі вже посідали на вози, і тільки біля клуні стояла купка жовнів. Звідти білорус і юнак-єврей, обнявши робітника, майже винесли його і під лайку капрала обережно поклали на воза. Хтось із жовніврів штовхнув юнака-єврея прикладом рушниці у спину, «щоб швидше повертався», бо той, зігнувшись, ледве волочив ноги до свого воза. Йому, певне, добре напухли м'язи, а одна рука висіла поліном.

Жабі підійшла до Валентини й щось поправила їй під боками.

— Треба б лікаря для арештантки, — промовила вона байдуже до поручика, — бо у неї, здається, запалення... та в грудях щось не гаразд.

Поручик стенив плечима і промурмотав:

— Ви ж знаєте, що лікаря матимемо тільки у місті. Хіба тут на селах водяться вони?

Ми їхали довженням білоруським селом. Де-не-де курилися димарі, а проте було враження, ніби все тут вимерло. На вулиці навіть собак не було, ніби вони теж позабігали кудись світ за очі...

Війт стояв біля кам'яниці, тримаючи шапчину в руках. Коли наша підвода порівнялась із ним, він низенько вклонився.

А поручик замість відповіді гукнув:

— Дядю! Треба нову зробити, а не квасити по старому крейдою,— і він показав рукою поверх голови війта.

Над карнизом кам'яниці висіла таблиця. Старий напис її був замазаний чимсь чорним, ніби дьогтем, а посередині невмілою рукою нашвидкуруч виведено білилом: «POLSKA SZKOŁA DLA DZIECI»¹

— Бидло, пся крив! Не хотять робити нової таблиці, сподіваються ще більшовиків...— голосно міркував поручик.

— Невже у вас тут є й селяни-більшовики? — усміхнувшись, запитала Жабі.— В Росії я щось цього не примічала...

— Вони гадають, що більшовики їм дадуть власну республіку! — замість відповіді, продовжував уголос свої міркування пан Юзеф. Потім він притих, поринувши у свої думки.

Поручикова присутність гнітила нас. Треба було зважувати кожне слівце, щоб не проходило раптом щось «більшовицьке». Слово «товариш», що механічно могло зірватися з уст, доводилось безнастанно відсувати кудись в глибину свідомості, натомість висувати: пан, пані, панове...

Доводилось вигадувати й говорити різні дурниці. Такими вправами захопилися Михайло та Жабі. Поручик заводив іноді якусь пісеньку; часом махав руками до жовнів, втягаючи їх до гуртового співу. Стогін, що іноді нісся із задніх підвід, заглушала бадьора мелодія.

Коли смерклося, валка спинилася серед села. Ми ще раніш були попереджені, що не ночуватимемо, а тільки перепочинемо годину-другу, доки перемилять підводи.

Біля хур миготіли ліхтарики, що невідомо звідки вzialiся.

¹ Польська школа для дітей (пол.).

Поручик не тільки не перечив, а, навпаки, порадив нам піти до якої халупки перекусити. Він, на жаль, не міг піти з нами, бо ж йому треба було давати лад... вночі з арештованими небезпечно...

І ми хутко подались вздовж вулиці. Михайло лишився біля підводи, а поручик дав йому слово честі, що він матиме й тут, серед вулиці, непогану вечерю.

Навколо підвід чатували жовніри.

— Невже вони бояться, що арештовані повтікають? — прошепотіла мені на вухо дружина.

— Темрява. Там є один ще зовсім дужий, — тихо відповів я.

Коли відійшли від валки, до нас долетіли ще слова: «Та в цім селі жид на жидові сидить. У них і за гроші не купиш... тільки силою можна здобути».

На вулиці було темно. Майже ніде в хатах не світилося, і ми попрямували на підсліпуватий вогник, що десь ледве блимав у вікні.

Біля хвіртки стояла зігнута постать. На запитання, чи не можна тут хоч молока напиться, постать щось пробурчала і посунулась у хвіртку. Ми рушили слідом за нею.

Свічка ледве освітлювала темну, широку, але низеньку хату, і старенький, але кремезний єврей, що ми за ним увійшли, запросив нас сідати до столу. Він щось сказав у темряву, і біля припічка заворушилась жінка, що почала порпатись у горщиках. Єврей сів край столу і мовчки дивився на нас, шпортаючись пальцями в своїй пишній чорній, повитій сивиною бороді. З-під його темного кашкета, глибоко натягнутого на лоб, поблискували чорні, як безодня, розумні очі.

Він, певне, був дуже цікавий знати, хто ми, але не важився питати. Тоді я, усміхнувшись, промовив:

— Ми втікачі з Росії... на кордоні натрапили на військо, і тепер нас везуть до міста... Тікаємо від більшовиків...

Старий нічого не відповів і тільки кивнув головою.

Висхла господиня поставила на стіл кухлик молока й кілька бубликів. Вона мовчазно повернулась до свого припічка.

— А там дуже погано? — врешті запитав густим лагідним басом старий. Він вимовив це таким тоном, що годі було зрозуміти, чи він мав на увазі більшовиків, чи валку, що на ній ми їхали.

— Звичайно, коли б там було добре, хіба ми тікали б, відповів я. — Голод... нема ладу...

Старий сидів притишено і поглядав, як ми зголодніло спорожняли кухлик. Врешті він зітхнув і сам до себе промовив:

— І тут буде скоро голод. Вони позабирали вже всю худобу й скотину, замість грошей видаючи розписки, що ними тільки оселедці загортати, коли б вони були... Ви руські? — закінчив старий запитанням.

— Руські, — відповів я.

Скригнули двері в сінях, хтось хутко переступив поріг, і звідти зачувся дзвінкий дівочий голос:

— Татуню, вони побили до смерті Чароту й дружину. — За цими словами на порозі з'явилася у чорному вбранні дівчина. Вона остовпіла, побачивши нас, і її чарівне личко нервово засмикалось.

Я механічно перестав їсти. Перед нами була юна красуня. Великі чорні батьківські очі між довгими віями іскрились звабливими вогниками. Смугляве обличчя з рівним виточеним носом та чорними дужками брів нагадувало одно з тих облич, що їх знакомиті митці пензля беруть для Іродіад, Саломей і інших красунь давнини. Вона була струнка, як аргаль. Дивно було зустріти таку прекрасну жіночу вроду в сільській єврейській родині.

Вона дивилась на нас своїми блискучими очима, ніби намагалася протягти ними наші погляди, щоб розгадати, хто ми були.

Старий втомлено хитнув набік головою і байдуже запитав:

— За віщо?

— Що у них нема підводи, — тихо відповіла дівчина. Вона одійшла до побічної лави й сіла.

— Авжеж. Тих б'ють, що не мають коней, інших — що мають коні... — протягнув старий.

Якийсь час у хаті панувала тиша. Потім дівчина звернулася до Жабі і запитала:

— А ви з тої валки?

— Руські... — замість нас буркнув старий і зітхнув.

— Там хвора жінка... — почала була дівчина, та, не докінчивши, схопилася з лави, подалась у куточок до матері і щось зашепотіла їй.

Біля печі зачулось важке зітхання й розпачливе: «Ой-йо-йо-йо-йо!»

Дівчина сіла біля матері, і я бачив, як із темряви на нас дивились її блискучі очі.

А ви не більшовики? — раптом зачувся біля печі тихий дівочий голос.

Жабі підвела кутиком свої бровенята, стелула плечима і усмінулась.

— Ви нас ображаєте цим, — відповіла вона і, насупивши брови, мовчки вилила до філіжанки решту молока з кухля.

Старому ніби заціпило. Він все сидів непорушно й мовчазно, ніби на нього не справило жодного враження ні доччине запитання, ні наша відповідь. Він увесь поринув у свої думки.

Коли ми підживились і подякували, коли я поклав на стіл гроші й ми підвелись, старий не рухався — ніби скаменів. Вже в сінях нас наздогнала дівчина, звичним рухом клацнула заціпкою і відчинила двері. Ми були надворі, і я тепер міг запалити цигарку. Я навіть не зауважив, що красуня взяла за руку мою дружину й одвела до дверей. Затягнувшись кілька раз тютюновим димом, я почув на своїй руці руку дружини, що потягла мене до себе. Дівчина щось шепотіла до Жабі, і, коли я нахилився до двох голів, що близько притислись одна до одної, мене вразило те, що я почув.

— І коли ви захочете тікати — скажіть. Мій брат там, у лісі... Там ще є кількох... — голос дівчини дрижав.

— Люба дівчино, — тихо промовив я. — Адже ви добре знаєте, що ми не більшовики, і боятись нам нема чого. Ми ж самі втекли від більшовиків, і нам неприємно, що ви пропонуєте таке.

— Пане, — твердим тоном шепотіла дівчина, — я не більшовичка... мій тато швець... мій тільки брат повстанець, і він у лісі... Ми вам допоможемо... бо я знаю, що вони вас замучать...

Я весь палав. «Хіба це не яскраве нахабство! Зрозуміло — дівча підіслане поляками. Або ж просто старий є агент дефензиви і використовує його...» Переді мною були очі старого й чистий погляд дівчини, що так дивилась на нас. «Але як вони можуть нас, шляхетно вбраних панів, уважати за більшовиків? — все це вихором кружило в моїй голові. — Врешті, хіба наша мета тікати — коли перед нами ще довгий шлях і коло-

сальна робота? Хіба нам жахатись чого? Адже нас зовсім не підозрівають поляки».

І я хутко відповів, удаючи, що ледве стримуюсь од сміху:

— Спасибі за ласку. Нам цього зовсім не потрібно.

— Зрозумійте, дурненька,— лагідно, але трохи роздратовано додала дружина,— ми ж актори, що втекли звідти, а ви нам таку нісенітницю торочите.

— Панове, я вам не вірю. Ви мене боїтесь. Ходіть у хату, хай старий мій батько вам поклянеться, що ми вам допоможемо...— з тремтінням у голосі шепотіла дівчина.

...І вмить мені прийшло на думку натякнути їй про те, кому вона могла б допомогти, коли дійсно має зв'язок із «лісом»:

— Коли ви така войовнича... Можете допомогти отим арештантам, більшовикам, що там на возах лишилися. Нам не треба вашої розбишацької допомоги...— і я рушив з двору, тримаючи за руку Жабі.

— Вибачте, дівчинко, але ми про це не скажемо вартовим,— пошепки встигла промовити дружина.

У дворі було тихо, ніби дівчина скам'яніло стояла на своїм місці й міркувала про те страшне, що може бути наслідком необережної пропозиції. А можливо, вона спересердя кусала губи, що не поцестило їй видобути від нас визнання, хто ми, щоб сповістити дефензивних агентів.

— Яке нахабство! — тихо промовила дружина.

У мене в голові все йшло обертом. Я ніяк не міг похопити одної думки, що ледве ворушилась десь під свідомістю, намагаючись підвестись. Аж ось вона поволі почала підійматися і врешті випросталась. Переді мною був жахний план: ми тікаємо. Ми ризикуємо... Хай старий поклянеться, адже він релігійний фанатик... Тікати в ліс до наших, відбити арештованих... Розвинути одчайдушну боротьбу. Хіба це не заступить собою тих завдань, що перед нами були? Та Захід... Револьюція на Заході!.. Мільйони галичан, що борсаються в лабетах білого орла, що смутно уявляють собі можливе визволення і не розуміють тих величезних перспектив, які постали перед людством. Ця нова думка вбила першу, і я спокійно йшов темрявою вулиці туди, де чулись голоси, вайкіт, де блимали ліхтарі, де чекав на нас Михайло, де стогнали побиті півмертві

бранці, де були веселі, задоволені з своєї роботи, озброєні люди в блакитному одязі.

— А може, справді вони хотіли допомогти? — неймовірним тоном запитала Жабі.

— Так, я тепер чомусь певен... вони хотіли допомогти,— відповів я, і ми обидва важко зітхнули.

Темряву вулиці розрізала смуга багрового проміння, і в ту ж мить бабахнув постріл. Коли ми підходили до валки, там була метушня, лайка, гомін.

Михайло стояв, обіпершись спиною на віз, і палив цигарку.

— Це добре, що прийшли. Я був почав турбуватися,— кинув він.

— Або що? — запитав я.

— Та так... Білорус хтів, кажуть, тікати...— буркнув він і, пригнувшись, пошепки додав: — Ця ніч, здається, буде для нас жажна.

Я потиху розповів йому пригоду з дівчиною. Він досмоктав свою цигарку, кинув її на землю і, затоптавши ногою, відповів:

— Нам не можна. Коли б не гроші. А ми їх можемо одержати, як пояснив поручик, аж у Варшаві. Без грошей ми будемо, як вояка без шаблюки. А розпочати видання треба буде негайно...

Недалечко зачувся голос поручика, що наказував щось жовнірам.

— Я гадаю, жовнір просто збрехав. Кожен хоче підвищення рангу,— промовив поручик біля воза.— А, ви вже прийшли? — звернувся він до нас.— Чудово! От тільки зберемо жовнірів... Пустив їх на чверть години, а їх і досі нема. Нап'ються, лайдаки... Тут один хтів тікати... Та, брешуть, куди йому... А втім, наказав зв'язати руки.— Проказавши це, поручик знову поринув у п'ятому ночі. Десь далеко, ніби в кінці валки, він голосно лаяв якогось фурмана, а може, кого з селянок, що стояли осторонь від валки, іноді перекликаючись із фурманами. Це були жінки нових наших візників.

Біля нас майнула й зникла темна постать. За мить вона знову появилася і, близько підійшовши до нас, почала приглядатися. Врешті вона простягла до Жабі руку й потягла її від воза.

— Вона. Знову вона,— ледве прошепотів я до Михайла. Ми мовчки чекали на Жабі, обмірковуючи кожен, як скористати нагоду та чи безпечно це...

Хутко підійшла Жабі.

— Вона знову пропонує чим-небудь нам допомогти.

Наша нарада тривала недовго. Ми вирішили ризикнути. Адже свідків нема, а «там» може, потрібні гроші. Жабі пригадала, що у неї є ще прихованих за шкіркою ридикюля двадцять царських п'ятисоток.

Дівчина наблизилась, і дружина простягла їй гроші:

— Оце десять тисяч... це за вашу одвертість і добре серце. Ці царські гроші тепер у Польщі нам не потрібні... Передайте братові, коли з ним трапиться лихо...

Дівчина блиснула очима й прошепотіла:

— Може, вам зберегти? — Її голос звучав уперто й переконуюче.

Ну що ж. Може, й справді поляки зі всіма погано поведуться... Тоді, коли будуть непотрібні вам, дізнайтесь, може, з нами трапиться лихо... — Я відчував, що кажу дурниці, але треба було щось казати, щоб відкараскатись від неї, бо кожному мить міг підійти поручик або хтось з жовнірів.

— Тоді... я буду за три дні в Слуцькому. Запам'ятайте, коли буде з вами все гаразд: Пральна вулиця, № 1... Фарбівня. Спитати Ніну. Затямили? На все!

Вона рухнулась іти, але на мить затрималась і тихо промовила.

— Здається, так: три підводи з більшовиками... один зв'язаний... — і дівчина зникла... В ту саму хвилину ми знову зачули, коли це не була галюцинація слуху, її шепіт: «Хай тікають, коли б що...»

Ми почували себе, як людина, що зробила злочин і боїться, що ось-ось про це хтось дізнається.

Це тривало, певне, тільки одну хвилину, бо в другу я щось прошепотів дружині на вухо, і ми поволі пішли до других підвід. Я намацав у кишені складаний ніж і затиснув у руді. Чатові жовніри стояли купками й про щось весело розмовляли — вони відступали, коли ми проходили, даючи нам дорогу: поручиків наказ, що ми свої, мав силу.

Я напружив зір, щоб побачити, на яким возі білорус та де Валентина й робітник. Врешті я надивав білоруса. Біля нього нікого не було, і він лежав з зв'язаними руками, а вартові скупчилися біля воза з робітником. Я нахилився до білоруса, в одну мить намацав його руку й сунув йому ножа. Він мов обцеңьками стис його в руді, а я встиг прошепотіти йому: «Коли що

трапляться в дорозі — тікайте». Жабі вже була біля мене, і ми тихо пройшли повз купи жовнів, які слухали пригоду свого колеги, що тільки-но повернувся з полювання... «на жидівок».

Жабі нагнула мені голову й прошепотіла: «Вона ще дуже слаба й тікати не годна...»

*Chapaј cupaј, chapaј cupaј,
Chapaј cup — kajdany —
Dziewczyна kochana,
Chap-paј cup!..¹*

Залунала вулицею пісня. То жовніри поверталися з нічних ловів...

— П'яні. Я ж казав! — промовив біля нас поручик.

В цю хвилину недалеко валки вибухло одразу кілька пострілів, на мить спалахнувши до неба вогняними віхтиками. Жовніри зареготали, клацнувши замками рушниць.

— Лайдаки! На місце! Хутко! — вигукнув поручик.

Настала тиша, тільки десь іззаду кінь бив копитом в землю.

Валка рушила, і поручик, втомленим голосом промовивши до нас: «Піду відпочину», став серед вулиці, чекаючи на свою підводу, що їхала слідом за нами.

Хоч ніч була зовсім тепла, проте і я, і Жабі тремтіли. Час од часу ворушився й Михайло... Нас зовсім не брала втома, і ми ні на одну мить не задрімали. Щохвилини ми сподівались, що ось-ось із-за купця виринуть повстанці й оточать валку. Та марні були наші сподіванки. Вже настала густа темрява — знак перед зорею, а ніщо анітелень. У мене майнула болюча думка: «Так... Дівчина шпигунка... тепер ми в пастці». І по тілі пробігла дрож.

На сході почала виступати м'яка смуга світанку. Поволі вона розповзлася по небі синюватим серпанком, а ще за хвилину почалось світання — стало зовсім видно коні, дорогу, ліс.

В цю мить, мов за командою, вздовж цілої валки заторохкотіли постріли, що іноді зливались до купи і вибухали бомбами. Коні кинулись убік, зчинився

¹ Бери рви, бери рви,
Бери рви — кайдани —
Дівчина кохана,
Бери рви!.. (Пол.)

лемент, а крізь нього гучний поклик розітнув стрілянину:

— Товариші, тікайте сюди!

Наша підвода спинилась побіч кількох інших, що чіплялися колесами одна за одну й затримували збен-тежені коні, які рвалися урозтіч. Ми прилягли на возі. Жовніри вже посхоплювалися на землю і безладно бахкали в повітря, ще більше здійсмаючи паніку.

Я побачив, як постать білоруса майнула в кущі, а робітник знесилено підвівся був на возі... Та жахна картина вкрила все... мої очі застелились серпанком сліз... В ту ж хвилину, як робітник безсило підвівся, два багнети чатових з розмаху всадились йому в груди, і він, лише ойкнувши, упав на віз. В другу мить кілька пострілів торохнуло в скручене на возі від переляку тіло юнака-єврея. Жабі застогнала і, закривши очі долонями, занурилась головою в сіно.

Та це була одна хвилина. Повстанців як не було, і розгублені жовніри ніяково поглядали один на одного та навкрути...

— Пся крев! — вилаявся поручик. — Галло! Рушай! — сердито крикнув він на нашого фурмана. Підводи знову звернули на шлях.

— Перелякались? — з усмішкою промовив трохи тремтячим голосом поручик. Він вже сидів на нашому возі.

Я підвівся, підвела голову й Жабі.

— Ще б пак! Тут і душа вискочить із тіла! — роздратованим голосом відповів Михайло. — От іроди! — вилаявся він.

Я знав, що його слова стосувалися жовнірів, але поручик, цілком зрозуміло, взявши їх за обурення проти нападників, відповів:

— Та вони й не таке витворяють.

— Невже тут у вас теж розбишаки водяться? — запитав я.

— 'Кий чорт! — відказав поручик. — То ж більшовики.

— Чи ти ба! — здивовано зауважив Михайло. — І тут є...

— Утік-таки лайдак, — хитнувши головою, промовив Юзеф.

— Хто?

— Більшовик, білорус, — пояснив поручик.

Край першого села поручик звелів залишити підводу з трупами — робітника й юнака-єврея...

— Перекажи вйтові,— наказав він фурманові,— хай викине їх у ривчак собакам, а не ховає у землю...

Валка посунула далі. Батько юнака, старий єврей, впав з воза і навколішках голосив, благаючи залишити його, щоб поховати дитя своє, але вартовий ударив його кулаком по спині і, схопивши за комір, потяг на віз.

Фабрикант ні на що не звертав уваги... Він, як філософ, ішов біля воза й мурмотав безугодно молитву. Час од часу він вкривав то одного, то другого свого нащадка, що, притулившись один до одного, завмерли в солодких обіймах юнацького сну.

ХІ. ПАН ЮЗЕФ — «БІЛЬШОВИК»

Другого дня ще до обідньої пори валка під'їздила до Слуцька. Це «стародавнє польське» місто, населене наполовину білорусами, наполовину євреями, було повите гірляндами зелені та прибране національними польськими прапорами. Пан Юзеф одразу впізнав, що воно за свято так урочисто справляло слуцьке населення: сюди має завітати «сам пан маршал — начальник держави».

Жовніри зухвало позирали в боки, маючи, певне, намір викликати в обивателів неабияку пошану до себе.

Валка минула вибоїстим бруком церкву, шерегу амбарів, що колись були складами, а тепер, затьопані, сиротами поглядали на шлях своїми розчавленими дверима. Хатки похилили набік залізні кашкети й теж плакали з вікон рудими патьоками, що залишали слід на стінах. Біля червоного цегляного будинку на один поверх валка спинилася.

Це був штаб дивізії. Поручик, дружньо підморгнувши нам, зник за дверима ганку. Коли згодом услід за ним увійшли і ми,— я, Жабі й Михайло,— поручик щось розповідав чорнявому ставному офіцерові. Вони говорили на «ти».

— Оце й є мої друзі,— підвівшись, промовив пан Юзеф і познайомив нас з офіцером.

Капітан Ржевуцький, начальник дивізійної контрроз-

відки, потис нам руки й попросив сідати. Після того, що сказав йому за нас пан Юзеф, він не хоче й говорити з нами про неприємну втечу та подорож, він буде дуже радий, якщо ми хутко поїдемо до Варшави, центру культури, добре там улаштуємося й потім відпишемо йому — «як ся маємо». Він ще говорив про те, що йому обридло вже воювати й що його душа прагне якнайшвидше вернутися на спокійне життя до культурного центру, до родини та безлічі близьких і знайомих. Щоб нам тут не було сумно, він обіцяв навіть прислати квитки до театру, що хоч і поганесенький, але становить єдину розвагу для культурних людей...

Ми йому подякували. А я просто був зачарований з такої славної зустрічі й милої бесіди пана капітана.

Він нам повернув кишенькові коштовні дрібниці, що ми віддали їх при арешті, і з них я навіть подарував йому на спомин золоту монету в два з половиною долари, що я зберіг як пам'ятку від одного славного американського друга. Правда, може б, я подарував панові капітанові яку обручку, що про всякий випадок у нас їх було з Жабі аж по три, — адже ж ми артисти, — та пан Ржевуцький, певне, кохався в таких рідкісних речах, бо надто довго й ласкаво розглядав цю з червоного золота монетку. Всіх грошей він не може нам віддати — надто велика сума... ми їх одержимо в Варшаві... Та й нам краще, безпечніше... А на видатки, скільки нам треба, він нам залишить...

Ми дали йому на добридень і вийшли разом із поручиком. Пан Юзеф попросив нас хвилинку зачекати, доки він забере в Ржевуцького свого відпускнуго документа. Адже він мав поїхати до родини до Вільно, а тим часом, доки знайдуть підводу, він перебуде в готелі, де й ми.

Поки ми вели цю розмову, повз нас пройшла до кабінету Валентина. Вона ще була слаба й ледве йшла. Вартові спинилися біля дверей, і Валентина пішла сама. Поручик теж зник за дверима, і ми заціпеніли.

«А що, коли викаже? — пронизувала усіх нас трьох гостра думка. — Що їй тепер... Може, там був момент нервовості... образи... а цей же капітан такий лагідний, що в душу може влізти...»

В кабінеті панувала тиша, ніби капітан не звертав уваги на арештантку. Та я помилився. Контррозвідник, очевидно, до неї щось тихо промовляв, бо згодом ми

зачули її голос. Вона, здається, умисно говорила голосно, щоб і нам за дверима було чути.

— Пане капітане,— гостро відказала вона,— ваші улесливі слова ні до чого. З ваших наказів мене згвалтувала п'яна юрба ваших жовнів. Я вся палаю помститися. Я вас ненавиджу всією своєю істотою... і, коли б було моєї сили, я ладна вас усіх передушити, перетруїти, винищити до пня... Я ненавиджу хамську, брутальну Польщу, що ховає своє дикунство під шляхетним одягом... Так, я більшовичка! О, яка тепер я запекла більшовичка! Я вам ще доведу це, коли тільки ви мене зовсім не вб'єте. Нам більше ні про що балакати!..— І Валентинин голос згук.

— Гарзд! — зачувся теж трохи підвищений голос капітана. — Ви будете доводити свою ненависть у тюрмі... в досконалій Віленській тюрмі!

Двері відчинилися, і Валентина, велично піднісши голову, пішла до дверей ганку. Вона встигла зирнути на нас світлими очима, що в них були скупчені ласка, замирення і тверда рішучість.

Я ледве помітно вклонився їй.

— От і гарзд! Все! — веселим тоном, як і завжди, промовив поручик, виходячи до нас із дверей капітанового кабінету.

На ганку ми зустрілися з фабрикантом, що йшов до будинку. За його сурдут трималося двоє пацанят, слідом шла ціла череда його малих нащадків, а наостанку — їх виснажена ненька з немовлям на руках.

В готелі-заїзді з наказу поручика нам звільнено дві кращі кімнати. Відтепер ми вже вільні й цю волю мусимо відсвяткувати урочистим обідом на честь пана Юзефа.

Поручик зашарівся і був схвильований. За ці дні він так звик до нас, що йому здавалось, коли настане час нашої розлуки, він загубить кращих своїх друзів і приятелів, що таких навряд чи коли мав за своє життя. Він таки був ще дитиною з чистим серцем, що тількино почало вбирати в себе військову жорстокість та жандармську брутальність.

Коли ми випили на брудершафт, я йому це щиро зауважив, і в нього на очах з'явилися сльози. Він признався, що волів би залишитись вдома, біля коханої дружини, що чекає на нього, аніж вертати до полку.

— На біса мені більшовики здались! — не стримавшись, прошепотів він.— Хай собі там соціалізують Московію. Нам годі й того, що Польщу маємо.— І він, наливши чарку вина, запропонував випити за Польщу без більшовиків і за більшовиків-героїв.

Цей раптовий його тост мені здався чудним і робленим. І я запитав:

— А чому за більшовиків, хай їм лихо?

— Я вам скажу. Тільки вип'ємо, ну, прошу!

І ми мусили випити за більшовиків.

— Перш за все, що коли б не це лихо, я, може, ніколи в житті з вами не здивався.

Ми засміялися, він мав рацію. І він знову налив чарки.

— По-друге, я хоч і ненавиджу їх через свою, як вони кажуть, класову свідомість, але я їх люблю за розмах, за сміливість, за романтизм. Чого ви дивитесь на мене переляканими очима? — раптом запитав він, зиркнувши на нас.— Я вам доведу, за що я їх люблю. Уявіть собі: випустити на повну волю мільйони, десятки мільйонів люду голодного, з звірячим інстинктом. Грабуй грабіжників! Хіба не краса? Зуміти тримати їх у руках і, коли треба, кидати проти класового ворога чи заводити в береги спокою. Це ж щось надзвичайне! Я їх щиро люблю і за їхній романтизм: невідоме рожеве майбутнє. Не героїзм, скажете, взяти на себе сміливість оголосити війну цілому світові й проголосити, що він гнилий, а можна його перебудувати на чудово рожевий?! Це ж чортзна-як прекрасно! І хоч з обов'язку, як громадянин нації, яку я люблю всією душею, я мушу боронити країну від цієї руської навали, але в душі, як романтик, я їх люблю і проголошую їм славу!

Юзеф вихилив чарку і щасливими п'яними очима дивився на нас, ніби перевіряючи, яке враження справила його балачка.

— Це ви вже занадто, пане Юзефе,— почав був Михайло, але поручик перебив його, зауваживши:

— Не ви, а ти... Адже ми пили на брудершафт чи ні?

— Так, ото я й кажу тобі, Юзефе, що це помилкове міркування вже тому, що вони, більшовики, несуть руїну...

— Та чудило ти, пане Станіславе! — відказав поручик.— Яку руїну, коли вони співають, ми старий світ

зруйнуємо й на його руїнах побудуємо новий. А вони зроблять це, слово честі, вони здатні на це. Ви згадайте, панове,— будь не при столі сказано,— отих... робітника, білоруса, оцю вродливу панну. Хто зважиться йти на певну загибель, хто, я питаю? Або от ви... Ви розумієте... Я вас уважаю за більшовиків. І це мені не раз спадало на думку, та й тепер я не певен того... Мені навіть хочеться вірити, що ви таки більшовики... Знову не дивіться переляканими очима. Хто таки зважився б піти назустріч ворожому військові, жахливому невідомому? А ви зважились... Ні, що не кажіть, хай хоч ви будете закляті їхні вороги, а я їх люблю і п'ю ще раз за них.

І поручик знову вихилив келих вина.

— Я нічого не розумію, про віщо ви говорите,— промовила Жабі.

— Пані Маріанно, не жахайтесь, знайте, що Юзеф — ваш друг. Це ви можете бачити по тому, як вас зустрів начальник контррозвідки, бо ж хіба я не ручився за вас, не запевняв, що усіх знаю з давніх-давен. Ручку, пані Маріанно! А тепер прошу випити за жінок, не за женщин, а за жінок, за мою дружину, пані Броніславу, за Маріну та за дружину Станіслава, що теж чекає на нього. Віват!

Так бучно ми відсвяткували цей урочистий день, хоч маршала, начальника держави, так-таки й не було в містечку, та й взагалі, виявилось, він тут і не гадав бути.

Нам треба було залагодити ще деякі справи з документами у старостві — і можна було виїздити до Варшави.

Другого дня Юзеф, зворушений, із сльозами на очах, попрощався з нами і, забгавши собі до кишені ласощі, що ми йому презентували, махнувши нам на прощання кашкетом, рушив від готелю.

Михайло ледве встиг ускочити до кімнати... Він просто впав на ліжку і, зануривши голову в подушку, реготав, як навіжений. Ще б не радіти!

Тепер ми були одні, без сторонніх свідків, вільні й мали змогу спокійно обміркувати дальший план діяльності. Правда, той план був дуже нескладний: хутенько дістати від воеводи легітимацію перебування в Польщі та мандрувати до Варшави, щоб одержати

гроші. Там далі все було ясно, як день. За умовним знаком об'яви у газеті «Поруч» ми знаходимо Юлія, Тимоша й Гриця або вони нас,— і наша робота вже в русі...

У старостві нам обіцяли приготувати посвідки другого дня. Певно, ми надто раділи, бо коли одержали фотокартки в салоні «Аля мінут», що потрібні були для посвідок, ніхто з нас ні себе, ні інших не міг пізнати. Мабуть, щастя змінило наші обличчя...

Переходячи базаром, що на нім було кілька рундуків із красним крамом та позаторішньою сухою таранею, ми побачили фабриканта. Він був убраний у новий чорний сурдут, що вилискував, як мащений олією; на голові фабриканта був новенький кашкет, а з-під довгого сурдута визирали намащені чоботи. Фабриканта оточувало кілька євреїв в патріархальних одягах і з пейсами; вони дуже приязно, навіть трохи запобігливо, вели з ним розмову й увесь час делікатно з ним поводились.

Фабрикант, побачивши нас, низько вклонився, що, за його прикладом, зробили й його співбесідники. Мало того, один з них, коли ми трохи відійшли, наздогнав нас і, низько вклонившись, запитав:

— Може, панам треба розміняти гроші?

Ми подякували, але від послуги не відмовились, і щасливий валютник, метнувшись у першу крамничку, за мить приніс нам за крони, що полишили в Києві австрійки, копицю польських банкнотів.

Жабі згадала за свої царські й за дівчину. Нам заманулося знати, що там трапилось, і взагалі, чи матимемо яку звістку від чарівної дівчини, що в її добрих намірах тепер ми не мали жодного сумніву. Ми навіть пройшли тією вулицею, що вона назвала, і під указаним числом дійсно знайшли фарбівню.

...Коли смерклося, я манівцями дістався до двору фарбівні. Там вовтузилась біля барила чоловіча по-стать. На моє запитання вона зникла за дверима амбара, і звідтам до мене вийшла чарівна дівчина.

— Так хутко ви вже тут? — вигукнув я, на мить втративши обережність. Вона мовчки підійшла до мене, стисла мої руки й тихо прошепотіла:

— Тільки одному пощастило втекти. Братові й тим гроші не потрібні. Я привезла їх вам,— вона добула їх із-за пазухи й встромила мені в руку.

На мить мені спала на думку Валентина, що їй, може, потрібна допомога, та я згадав, що її вже відправили до Вільно, і ця згадка, а також бажання заховати себе конспіративним хоч перед ким-небудь угамували моє поривання.

Я мовчки стисненням руки подякував дівчині за турботи й сказав їй, що, коли вона хоче ще побачити паню, хай завтра навідається до нашого готелю. Коли їй незручно без діла прийти, хай заявиться як швачка...

Я хотів дати їй одну з двадцяти п'ятисоток, але вона одхилила мою руку й тихо зауважила:

— Як вам не соромно. Мені й так радісно, що я будь-чим змогла вам допомогти.— Нараз вона вхопила мою руку й притисла її до вуст.

Я в ту ж мить вихопив руку і, збентежений, пішов геть. Я почував на руці жар, ніби її опалило якимсь солодким вогнем.

— Любі мої, вам же загрожує смерть,— прошепотіло раптом біля мене. Дівчина спинила мене за рукав і ще тихше проказала: — Завтра вранці я прийду до вас.

Коли я розповів дружині й Михайлові пригоду, поклавши на коліна Жабеняткові пачечку банкнотів, ми помовчали хвилину, а потім вирішили: дівчині не треба казати, що ми за одні.

Ранком ми лагодились іти до староства, коли служка готелю повідомила нас, що в коридорі чекає на паню швачка. До кімнати увійшла дівчина. Ніна її звали. Вона тихенько ступала по підлозі і, вся в чорному убранні, здавалась черничкою.

— Це з вашого боку була надзвичайна послуга,— лагідно промовила до неї Жабі,— ми й справді були настрашились поляків. Але, як бачите, з нами все гаразд. Це дуже гарні люди...

Обличчя Ніни перекривила усмішка, і вона стенула плечима. Потім взяла руку дружини, що зачаровано розглядала цю надзвичайну вродливицю, і почала голубити її. Вона звела на Жабі свої очі, повні чулого страждання, і з докором у голосі промовила:

— Для чого ви мені неправду кажете? Адже я певна і всі повстанці-лісовики певні, що ви більшовики.

Жабі знизала плечима:

— Гадайте, що хочете, люба дівчинко, але ми звичайні собі люди.

Ніна всміхнулась. Потім вона зітхнула й підвелась.
— Я не буду вам набридати,— сама до себе проказала вона.

Жабі й Ніна немов скам'яніли в довгому поцілунку. Врешті-таки вони попрощались, і Ніна, кинувши на нас останній дитячо-ласкавий погляд, вийшла за двері. З вікна ми бачили, як вона тихесенько, нахиливши голову, пройшла повз готель і зникла.

Жабі раптом сіла в кріселко і, примруживши очі, задумалась.

— Годі, пані Маріанно, багато думати — рушаймо по документи,— весело промовив Михайло.

— Скільки відданих людей є, що формально не належать до партії,— зітхнувши, відказала Жабі й почала натягати рукавички.

Кур'єр від пана капітана приніс нам три квитки до театру. Він знав, що ми завтра вранці від'їздимо, і хотів наостанці виявити до нас свою прихильність. Ввечері він сам зайшов по нас, і ми рушили до театру.

Це було довгеньке помешкання, як взагалі у всіх містечках,— з лавами й стільцями в першому ряді, з облізлими стінами і лампами замість електрики, що її тут, певне, ще довго не бачитимуть. В куті за заялженими поруччями кілька військових музик тнули якусь увертюру, що назву її та композицію знав, мабуть, тільки сам капельмейстер, який надавав їй такту й більшої музичності безугавним маханням рук та гучним тупанням.

Наші місця були в першому ряді просто проти сцени.

— Я ще ніколи тут не був. Це вперше за місяць перебування,— почав капітан, коли сіли.— Напевне, такого заграють на сцені, що нам доведеться тікати, а мені до всього того — просити у вас пробачення.

— Та що ви, пане майоре,— зауважила не без кокетування Жабі,— невже ви гадаєте, що і в цьому містечку не знайдеться жодного доброго актора чи режисера, щоб вимуштрувати до пристойної гри навіть аматорів.

— Може бути. Але ця музика. Бачте, якої виводить.

Дійсно, в цей момент капельмейстер аж принизився, простягнувши руки до тромбона, ніби своїм «балетним» повільним рухом «лебедя» хотів надати йому натхнення.

Але громбон, певне, малодосвідчений на балеті, такої завив, що навіть сам капельмейстер на мить завмер.

Михайло хмикнув собі в бороду, а капітан усміхнувся:

— Чого доброго, вони нас таки примусять своєю музикою пуститись у танок,— жартівливо промовив він.

Ззаду шуміло море глядачів, театр хутко сповнявся публікою. Побіч нас сіло ще кілька військових та цивільних із дамами, що шелестіли своїми сукнями, ніби під ними був не шовк, а сухе листя. Капітан на привітання поважно хитав головою.

— Між іншим, коли будете в Варшаві і сидітимете де в театрі або на сцені гратимете, не згадайте мене лихом,— кинув він до дружини.— Ви побачите дійсно гру наших національних акторів. Підіть неодмінно до опери, а потім до мініатюри — тільки там ви побачите справжню гру.

Зателенькав дзвоник, який, мабуть, колись був голобельним дзвоником на «тройках», що поринули в минуле руської веселості; латки почали запинати погнутими шматками заліза, і в залі стало півтемно.

Тільки перед завісою ясно горіло кілька ламп; одна з них, проти капітана, просто куріла. Суфлер напіввисунувся з будочки, чим викликав голосне задоволення серед глядачів, і, не кваплячись, прикрутив лампу.

Задзвонили вп'яте, і ззаду хтось, певне контроль, голосно проказав:

— Тихше, панове, зараз почнеться.

І воно почалось. Звичайно, почалось із того, що заворушилась завіса, на якій була намальована пані з дужкою, а може, серпом у руці, зачесана а la Жарон. Ця пані, мабуть, мала являти собою Мельпомену, а пузатенький хлопчик з гусячим пером у руці, із домальованою чорнилом борідкою, мав правити, певне, за Амура.

Ці повишкрябувані малюнки почали гойдатися, досить непристойно наближатись один до одного та смикатись, ніби їх тіпала пропасниця. Врешті завіса потяглась догори, захопивши разом із собою і суфлерську будочку... Правда, згодом ця будочка таки обербенилась на бідолашного суфлера, що здивовано позирав угору, ніби міркуючи, чи довго ще там буде мандрувати його накриття... Одначе нещастя не трапилось, бо

суфлер встиг вискочити на сцену, і будочка загула, не пошкодивши його. Публіка захоплено плескала в долоні і гукала «bis». Артисти тим часом на сцені спокійно чекали, доки закінчиться інтермедія і їм дадуть змогу грати. Але за мить виявилось, що їм не можна грати зараз, бо суфлер захопив не «Одруження» Гоголя, а «Ревізора», та до того ще й руський текст, а не польський. Довелося завису знову спустити, доки суфлер змотається за польським «Одруженням».

Михайло, мов дурний, реготав у бороду, а Жабі, приклавши хустку до очей і рота, ледве стримувалась, щоб не пирснути.

— Я десь читав про таке, — цілком серйозно промовив капітан, звертаючись до мене. — Певне, автори оповідань і анекдотів ніколи не вигадують, коли воно дійсно в житті буває.

Щоб не сидіти під час перерви в задушній атмосфері, ми вийшли на вулицю. Капітан цілком слушно зауважив, що, здається, досить надивилися й насміялися, і попросив пробачити йому, що він вже не верне до театру, а піде візьме купіль та ляже байки.

Капітан обіцяв ранком сам бути біля автотранспортної станції, щоб гаразд нас улаштувати на авто.

Ми теж вирішили краще піти додому, аніж повертатись до театру.

Цілу дорогу Михайло тихо сміявся, стримуючись, щоб не зареготати.

ХІІ. ЗНИКЛА ГАЗЕТКА

Цю щасливу для нас ніч ми спали, як мертвяки. Ранком, ледве розвиднилось, ми вже були вбрані і, поквитавшись з господарем готелю, подались до автогаража.

Біля амбара вже двигтіло двоє вантажних авто, переповнених пасажирами. З другого боку вулиці до них підходив капітан. Він коротко щось проказав до агента, і той миттю звільнив нам вигідне місце на передньому авто. За мить авто задвигтіло й рушило.

Спочатку воно сунулось поволі, але чимдалі шофер надавав ходи, так що, коли ми мчали по вибоїстім шляху, мені здавалось, що доки ми доїдемо до станції, у мене, та, певне, і у всіх пасажирів, поодлітають

нутроці. Але людина звикає до всього. Ми навіть і не помітили, як сонце звернуло з полудня і ми спинилися серед шляху на колійовім переїзді.

Публіка почала злазити, а шофер, побачивши, що ми чогось чекаємо, чемно сказав:

— Вже приїхали, панове... Це нічого, що серед чистого поля... За годину тут буде проїздити потяг, і він хутко вас допровадить до Барановичів...

Аж тоді ми зауважили, що неподалік од залізничного валу прилипла дощана халабуда. Туди рушили всі пасажери. Їх було чоловік тридцять: це були, певне, комерсанти, підрядчики та інші люди, заклопотані комерцією. Серед них було кілька військових...

«Певне, комусь із них припоручено доставити до Варшави і наші гроші»,— спало мені на думку.

Халабуда була просторенька, на підлозі, мала два віконця, а попід стінами були пороблені лави.

Ми поскладали наші чемодани й тихенько посідали.

Пасажири точили теревені про цю станцію, про потяг, про ціни на борошно й залізничні квитки. Раптом до Михайла підійшов смиренський чоловічок і, усміхнувшись, привітався. Михайло теж кивнув до нього, як до незнайомого, і посунувся, щоб дати йому місце на лаві.

Чоловічок був подібний до мученика. Його обличчя було висхле, і запалі очі були повні якогось страждання. Коли б не густі чорні вуса та брови, це обличчя можна було демонструвати як обличчя людини, що їй лишилося жити лише кілька день. Під непоказною одежею був кістяк, що показували його тоненька шия, висхлі пальці, кілки, що виступали замість рамен, та запалі груди. Мабуть, із нього знаменитий український режисер Лесь Курбас зробив тип свого невмирущого Джіммі Хігінса.

Але в мене майнула думка, що цей чоловічок і Михайло знають один одного. Мороз пішов мені поза шкірою. Та Михайло витяг цигарничку, і, коли вони обидва скрутили по цигарці, Михайло зиркнув навкруги, на низеньку стелю і, пробурчавши щось, мовляв, «мало повітря», підвівся, і вони вийшли разом покурити на повітря.

Я зауважив, що чоловічок дуже незграбно робив цигарку — певне, він не палив, а тільки удавав, що

палить. Ця дрібниця мене ще більше збентежила, і я, сказавши дружині подивитися за речами, вийшов.

Михайло й подорожній походжали повз вал, байдуже перекидалися словами та іноді позіхали — неначе з нудьги.

«Хто він цей чоловічок? Невже давній Михайлів знайомий? Як Михайло спекається його?» І знову лихе передчуття холодною гадюкою оповило мені серце...

Чоловічок врешті одбився кудись набік... підійшов до інших пасажирів, що виглядали потяга.

— Знаєте, хто це? — тихо запитав Михайло, витягнувши цигарничку. І, не чекаючи відповіді, промовив: — Це наш...

Ми пішли в прохідку, і Михайло розповів мені.

Це був старий польський революціонер, що здавен належав до лівого крила соціалістичної польської партії... З фаху він слюсар... Ще п'ятнадцять років тому його засуджено на каторгу, і він одбував каторжні роботи у Сибіру, по жахних царських хурдигах... аж тринадцять літ...

— Тринадцять літ! — вихопилось у мене.— Бідолашний! — тому у нього такий страшний вигляд.

Але Михайло розповідав далі, і я довідався, що ще на каторзі мали його за більшовика, а за часів керенщини він мусив якийсь час бути навіть у запллі. Потім він приїхав на Україну й брав активну участь у революції в більшовицьких шерегах. Мало того — він був разом із Михайлом спершу у запллі під час боротьби з отаманщиною, а потім в Подільським ревкомі. Михайло був за голову, а цей товариш, Ляський, за комісара праці. Вони працювали майже рік разом, доки Михайла викликано до Києва. Тепер Ляський з дозволу більшовицької польської військової організації, що пробувала в Києві, їхав до Польщі на роботу.

Ціле моє ество сповнилося радістю. Я згадав закатованого робітника, безвинного юнака-єврея, Валентину, а потім Гриця, Юлія, Тимоша, Тринника, дівчину, тих, що в лісі, нас самих і цього лагідного Ляського — і легко зітхнув. «О! Нас сила! Ми непомітними струмочками течемо до мертвого озера, щоб відживити його свіжим життям».

— Я вас познайомлю з ним, — сказав Михайло, перервавши мої міркування.

В голові в мене спалахнув вихор; перекидаючи на-

громадження думок і шукаючи відповіді, я пригадав аксіому: краще сто разів будь обережний, ніж один раз необережний, і хутко відказав Михайлові:

— Не треба... Хай ви його знаєте... Це добре... Але хай він нас не знає...

— Та що ви, здуріли, чи що? — ображено буркнув приятель. — Адже він нам потрібний, як вода: він знає всіх у польським центрі, там його приятелі, а як ми без нього відшукаємо?

— Так ви ж будете з ними тримати контакт, я кажу, про всякий випадок, про нас, мене і Жабі. Не треба, прошу вас. Так краще буде... Не в нім справа, а в сторонніх та інших, нам не відомих, обставинах...

— Але ж це буде з мого боку нечемно. Адже він бачитиме, що я з вами... Розумієте ви, які дурниці говорите?

Я стенув плечима... Ми мусили розійтись. Надто гострої форми почала набирати розмова, — це було небезпечно.

На обрїю задимів паротяг... Товаровий потяг спинився, і пасажири кинулись до розчинених порожніх вагонів.

Біля нас був Михайло, а неподалік і Ляський. Ми влізли до вагона. Коли потяг рушив, я зауважив, що в порожнім товарнім пульмані, крім нас чотирьох із Ляським, нікого не було.

— Гадаю, тут зовсім безпечно — і нам треба умовитись, — промовив Михайло, оглядаючи вагон.

Стискаючи Ляському руку, я відчув, що й моя, і його рука тремтіли, ніби цей дотик надавав нам нових сил і надій на перемогу. Він глянув на нас своїми ласкавими, чистими, як у дитини, очима й промовив:

— Я певен, що ми переможемо.

У Барановичах ми пересіли до пасажирського потяга, який хутко домчав нас до столиці шляхеччини.

Ми зупинилися в недорогому, але чепуренькому готелі. Михайло із Ляським у дешевенькому номері нагорі, а ми з дружиною — в розкішній кімнаті внизу.

Перед нами був цілий день біганини — адже треба було знайти вигідне помешкання, як належить пристойним акторам, та поклопотатися про гроші. Ми поклали з дружиною, що нас зовсім не обходять тих двоє подорожніх, що оселилися нагорі...

Ми не знаємо ні Ляського, ні Михайла, як не знають

і вони нас... Ми собі шукаємо помешкання, бо маємо жити у Варшаві, щоб, вивчивши мову, вступити до польських театрів... Ми справді мали акторський вигляд. Господарка готелю, шляхетна дама, не беручи ще наших документів, запитала, коли ми оглядали кімнату:

— Ви, напевне, актори?

Цілий день ми бігали по місту, оглянули багато розкішних квартир і навіть прицінилися до однієї, подавши господареві надію, що в кінці тижня, коли не знайдемо ще вигіднішої й розкішнішої, візьмемо її... З грошима справа була складніша: нас запевнили, що після виконання деяких дрібних формальностей, що ми й залагодили одразу, нам повернуть їх за кілька день. Увечері ми навіть побували в опері і, згадавши капітана, прийшли до висновку, що він мав цілковиту рацію.

Накупивши всіляких газет, ми повернулись до готелю. Я хутко перебіг очима усі об'яви й незабаром знайшов... ту, що була мені потрібна. Усе гаразд. Юлій і Тиміш щасливо дістались до Львова і чекають на нас.

Було, певне, по опівночі, коли я постукав до Михайла.

Ляський, уже роздязнений, сидів у ліжку й ласкаво посміхався, споглядаючи із Михайлом нашу радість. Він пошепки розповів мені, що його особисті справи стоять чудово: він здібав багато давніх знайомих — і працюватиметься йому гаразд. Він уже зараз міг би стати до роботи і тільки жде, поки Михайло налагодить зв'язок із центром. Очі йому радісно блищали, а запалі, як у скелета, груди, що визирали з-під розхристаної сорочки, важко дихали... Він навіть узяв з моїх рук газету поглянути на Юлієву об'яву.

— Яка радість відчувати, що ти щось робиш для великої справи,— тихо шепотіла мені на вухо дружина, коли ми лишилися на самоті.— Ще кілька день — і ми поринемо в активну роботу...

Ранком я написав листа до Юлія, що зміст його міг зрозуміти тільки він один. Потім я знищив решту чистих конвертів і паперу того гатунку, на яким писано листа, і, запровадивши їх в таке місце, звідки ніхто не міг їх добути, додав до самописної ручки водички... Склавши всі газети на бюро і запхнувши межі них оту «нашу», в якій була об'ява, ми з дружиною знову

вирядились у справах... Кинувши листа до скриньки, я легко зітхнув. Тепер ми могли швендяти де хтіли, заходили до кращих кравчих, де Жабі інформувалась за ціни на акторські сукні та останні новини з жіночого крою французьких театрів... Ми завітали навіть до дирекції одного театру, де нас гарно привітали, коли ми сказали їм, що вчимо польську мову, щоб дістати ангажемент... Ми заходили до книгарень і цілком щиро купили польських самонавчителів та книжок, бо ж нам такі справді треба було вивчати польську мову. Навідались і до шевця, де Жабі замовила собі елегантні акторські черевички. Взагалі бували де тільки мога, лишаючи свої сліди скрізь, де належало бути такому шляхетному подружжю, як ми, і з такою професією, яка значилась у наших документах. Обідати пішли до артистичного салону, а ввечері сиділи в перших рядах аристократичної мініатюри «Czarny kot»¹.

Близько півночі ми повернулися до готелю. Я допомагав Жабі виплутатись із складного капелюша, коли постукали в двері. На порозі був Ляський.

— Прийдете? Все гаразд,— тихо промовив він.

Його очі блищали щасливими вогниками, він усміхався, від нього навіть трохи відгонило вином.

...Михайло лежав у ліжку й читав газету, а Ляський роздягався. Михайло хутко підвівся і сів.

Він бачився з головою польського більшовицького центру. Я довідався, що він залагодив усі справи,— і нам лишилося тільки одержати гроші й зникнути. Я, певне, надто був захоплений конспірацією і сказав, що Михайлові краще було б зразу зникнути та почекати на нас десь в іншому місці, доки ми одержимо гроші.

Михайло усміхнувся і ніяково подивився на мене. А коли Ляський сонним голосом зауважив: «Хай хоч відпочине», мені здалось, що докірливий погляд Михайла ніби промовляв до мене: «Невже я не можу й один день відпочити по-людському?»

Я щось пробурчав і, побажавши на добраніч, тихенько вийшов з кімнати.

Жабі не спала й читала польську газету. Власне, не читала, бо читати вона не вміла, а намагалася розібрати слова й літери незрозумілої для неї мови.

Я хутко роздягся і пірнув під ковдру. Мені хотілося

¹ Чорний кіт (пол.).

скоріше поділитись із дружиною, що зробив Михайло...

Вона спокійно вислухала й зауважила, що й на її думку Михайлові краще було б виїхати.

Я тепер шкодував, що так легко дав Михайлові переконати себе, і спересердя повернувся на другий бік. Газети, що Жабі поклала перед собою на ковдрі, ізсунулися на долівку й зашелестіли. В ту ж хвилину я згадав за об'яву і, піднявши з підлоги купу газет, почав переглядати її. Але газети «Поруч» не було. Не було її і серед другої купи. Я швидко підвівся, підійшов до бюро, що на нім ще лишилося кілька примірників. Але й серед них того числа, яке я шукав, не було. Мене почала тріпати лихоманка. Я зібрав всі газети до купи й знову ретельно переглянув їх, навіть розгортаючи кожну, але потрібного числа все-таки не знайшов. Я, певне, пополотнів, бо Жабі збентеженим тоном прошепотіла:

— Що з тобою?

— Де, де та газета? — тремтячим голосом пробубонів я. І я нишпорив по обох чемоданах, у шафах, під ліжком, килимом, змусив Жабі встати з ліжка й перетрусив його догори ногами. Але тої газети не було ніде. Тоді стомлений, я сів на ліжко. Мабуть, у мене був безпорадний вигляд. Бо Жабі сіла поруч і, обнявши мене, намагалась заспокоїти.

— Не хвилюйся, — промовила вона. — Може, та газета в Михайла лишилася.

— А й справді це може бути... — намагався я заспокоїти себе. Але пам'ятав, що запхнув її межі інші газети і поклав їх до купи на бюро.

— Скажи, будь ласка, коли ти брала їх, поверх лежало прес-пап'є? — запитав я трохи спокійніше.

— Так, лежало, — відказала Жабі.

— Тоді, де ж воно могло дітися? Михайло міг прийти й забрати? Коли? Адже убрання для Ляського з мого гардероба я сам одніс нагору.

Жабі, втупивши позір в електричну лампу, замислилась...

«Піти спитати Михайла? Пізно, певне: сплять уже», — міркував я. І недобре передчуття поволі опанувало все моє ество. Я попросив Жабі, щоб вона переглянула ще раз всі свої гаманці, чемодани, щоб не було нічого підозрілого. Я добув паспорт і посвідки старости, ви-

вчав всі дрібниці віз, заявок, намагався запам'ятати всі дати й міста, «де ми були»... Потім екзаменував Жабі. Я, певне, робив враження хворого, бо дружина добула рушничок, намочила у воді й поклала мені його на лоба.

— Що з тобою? — збентежено й безпорадно питала Жабі.

— Я почуваю, що тут щось не гаразд. З нами станесться якесь лихо. Треба Михайлові сказати, щоб тікав...

Жабі сиділа біля мене з застиглими, переляканими очима. Ця ніч для нас була якимось пеклом. Ми, певне, і не спали, а ледве засіріло — я вже був одягнений і подався нагору. Михайло теж був убраний, і я, кивнувши зійти наниз, подався назад.

Приятьель жартівливим тоном зауважив:

— Чудило, а хіба служка, що прибирала кімнату, не могла випадково її висмикнути для своїх потреб, — і часопис тепер десь у каналізаційній рурі? Це все дурниця.

— Слухайте, Михайле, — серйозно запитав я, — а ви певні Ляського?

— Ви просто дурний, — відказав він. — Це все одно, що на мене або на Жабі сказати.

— Тоді ви мусите негайно ж виїздити! — різко заявив я.

— Гаразд, — спокійно відповів приятьель. — Я виїду завтра або навіть сьогодні ж увечері.

Ми більше не розмовляли, і Михайло вийшов. Мені огидна стала кімната, і я хутко винісся на вулицю.

Жабі ледве встигала за мною: у неї від шляхетних черевиків боляче муляло ноги, і, сердешна, ледве дибала, мовчки переносючи моє бурчання. Тепер мені здавалось, що за нами слідкують, і я зробився спокійний. Я навіть жартував, і Жабі щиро сміялась.

Ми пішли ще раз спитати про гроші, і нам сказано, що завтра ми їх можемо одержати. Нам стало зовсім весело, і я, забувши вчорашню пригоду, запропонував дружині пообідати в «Гранд-Отелі».

Ми ще зайшли до якогось помешкання, здибали на вулиці Михайла й пройшли повз нього — ніби незнайомі. Він теж кудись поспішав.

В «Паласі» було повно панства, а біля дверей стояла ціла шереха жебраків, які то відходили, то знову з'яв-

лялися, коли зникав поліцай, що раз у раз навідувався сюди, щоб розігнати голодних.

Ми з Жабі розглядали польську й чужоземну аристократію й іноді посміхались одно до одного. «Що станеться з ними, сердешними, на випадок революції?» — мабуть, приходила нам до голови одна думка.

Вийшовши з «Паласу», ми відчули сильну втому і аж тоді згадали, що не спали сливе цілу ніч. Чвалаючи додому, я мріяв про довгий, спокійний сон.

Та тільки скинули ми свої пальта — до дверей чемно постукали. На мій поклик до кімнати увійшло кілька жандармів з офіцером на чолі.

— Ми мусимо зробити трус,— коротко промовив до нас офіцер, і в ту ж мить наші чемодани, ліжко, стіл, бюро задвигтіли від енергійних жандармських рук.

В цей момент до кімнати увійшов Ляський,— він зупинився на півслові, а офіцер наказав йому відійти до куту, кинувши разом до жандарма: «Обшукати!»

Я бачив, як Ляський блимав ніяково очима і стенов плечима. Він скинув чобіт, і жандарм, оглянувши його, звелів узутти.

Я притис руку Жабі до своїх вуст і, усміхнувшись, спокійним тоном запропонував їй сісти.

Таким самим спокійним тоном після тругу офіцер заявив:

— Панове, мушу вас обох арештувати, як і того пана,— байдуже вказав він на Ляського.

— Причина?

Офіцер, здвигнувши плечима, відказав:

— Маю наказ. Там панове дізнаються. Прошу,— чемно попросив він, зробивши рух рукою до дверей.

У військовім жандармськім управлінні офіцер зник за дверима кабінету, де було написано: «Помічник начальника».

Ми мовчазно сиділи на лаві, кожен міркував над загадкою арешту, доки на порозі з'явилася постать Михайла, а слідом за ним двоє жандармів. Михайло знизав плечима й сів поруч.

— Мене просто на вулиці, недалеко готелю,— тихо промовив він до мене.

Жандармський офіцер, що ми із Жабі опинились в його кабінеті, перевтомленим поглядом оглянув наші папери, протокол тругу, пробурчавши собі під ніс:

«Нічого не розумію»,— почав говорити до когось по телефону.

Згодом він перепитав наші прізвища і, позіхнувши, запропонував пождати в сінях.

Михайло теж швидко винісся, і лише Ляський про- був у кабінеті офіцера трохи довше.

Він вийшов веселим і запобігливо зауважив:

— Нас випустять. Мабуть, якість непорозуміння.

Та, доки смеркло, ми все сиділи на твердій лаві й чекали. Було б зовсім сумно, коли б не привели п'яного матроса. Він ледве тримався на ногах, голосно розмовляв сам із собою та відштовхував дебелих жандармів, що вели його під руки. Посеред сіней він тріпонувся — і жандарми попустили його.

— Ёх ви, кровопивці! Мерзота! Кого ви хапасте? Хіба не бачите перед собою героя відродження Польщі? — б'ючи себе в груди, крізь плач кричав матрос і цілував малюсіньку лялечку, що тримав у руці.— Моя славна донечко! — хлипав він до ляльки.— Через тебе, бідненьку, твого нещасного батька, героя польського флоту, паскудники жандарми арештували.

Один із жандармів хотів було висмикнути матросові з рук ляльку, але дістав такого мордаса, що відлетів на кілька кроків.

Одбивши ворога, матрос зарепетував на гвалт. З кабінету начальника визирнув знаний нами офіцер і, підморгнувши до жандармів, знову зник за дверима. Підбадьорені начальством, жандарми кинулись гуртом на матроса. Вони схопили його, потягли до коридора, повалили на підлогу й старанно, немов пральниці, почали тасувати кулаками й ногами. Матрос затих, ніби міркуючи щось. Потім раптом вихопився і шугнув до дверей. Але жандарми знову підхопили його й щосили кинули його на підлогу. Матрос відбивався ногами й так ударив одного в живіт, що жандарм відлетів і покотився до присінців, але знову підхопився й стрибнув до своїх колег на допомогу. Вони схопили матроса за руки й ноги і, піднісши, хряпнули ним об поміст. Та, певне, вони мали діло з силачем. Матрос вихопився і вмить опинився біля вихідних дверей. Він щосили бахнув у них ногою — і вони аж тріснули надвоє. Ще один такий удар — і замкнені двері були б розскачилися. Жандарми були вже біля нього. Вони знову згребли його, тасуючи без жалю і намагаючись

відтягти до коридора. Матрос пручався, як в'юн, але згодом забився в конвульсіях, як спіймана риба...

Жабі щільно притислась до мене. А матрос, що ще хвилину тому був такий чистенький, добре вдягнений, тепер тріпотів на землі, весь обдертий, скривавлений. Піна текла йому з рота. Іноді вигукуючи щось незрозуміле й стогнучи, він бився в епілепсії...

Михайло тихо промовив:

— Цей матрос не епілептик, але віднині він буде вже невігойним епілептиком.

Можливо, наш приятель мав рацію, бо хіба ж даремно він мав за собою два курси медичного факультету?

ХІІІ. В НОВІМ ГОТЕЛІ

Прихилившись одно до одного, ми куняли цілу ніч, од часу до часу спостерігаючи різний люд, що приводили жандарми і вправлялись на нім у фізкультурі. Зранку під ескортом жандармів нас повели на прогулянку з одної установи до другої, і мені здавалось — більше для розваги, ніж у якійсь справі. Нам нічого не інкримінували, а проте ми таки досить находились. У поліцайпрезидіумі шляхетний інспектор, подібний на ксьондза, запропонував нам трьом оглянути Моко-тово, а дружині — інший їхній готель для жінок.

За годину ми троє — Михайло, я і Ляський — оглядали внутрішнє устаткування мокотівської тюрми.

Цей новий палац, що містив у собі кілька тисяч душ, побудовано царським урядом яких п'ять років тому за останніми зразками німецької техніки. Колись він призначався для польських революціонерів і взагалі соціалістів... Тепер польські соціалісти використали його для польських соціалістів-більшовиків.

Тюремний черговий, заповнюючи новий листок у книзі «політичних», байдуже запитав: «За що пана арештовано?» І коли я відповів, що хотів би сам про це дізнатись від нього, він усміхнувся і сам до себе сказав: «А... виходить, більшовик».

Мабуть, тут уже знали, що коли кому нічого не інкримінується, то це — більшовик.

Довгі коридори, залізні східці, що тяглися нагору, привели нас до світлого пасажу, що мав скляний дах, а по обидва боки обшиті залізом дверцята з вічками.

Мовчазний ключник одімкнув дверцята до одної комірки, а після **того**, як я увійшов, хутко зачинив їх.

Комірка була світла, дарма що мала віконце майже під стелею. З одного боку стіни було замкнено залізне ліжко, а з другого стояли столик, і стілець, та ватер-клозет. Кімната була досить економна — три кроки завширшки та п'ять завдовжки.

Вся стіна, де притислось ліжко, та біля вікна була геть-чисто пошкрябана написами. Найяскравіше впадав у вічі вздовж усієї стіни вишкрябаний лозунг по-польському: «Хай живе соціалістична Польща». Далі, нижче тією ж рукою постскриптум: «Отут матиме притулок і «свободу слова» соціаліст Пілсудський».

Потім густо-густо написано руською мовою: «Радянська Польща і Радянська Росія виведуть цілий світ до соціалістичного суспільства».

А збоку приписано: «Невже ця країна дала Міцкевича?»

Ще нижче олівцем обведений був вірш, що залишив невідомий поет, іронізуючи з державного гімна:

*Jeszcze Panska nie zginęła,
Ale zginąć musi.
Jeszcze pany robotnikom
Bóty czyścić muszą.
Marsz, marsz, Piłsudski,
Z Pepees do łóżka,
Kiedy cię my nie złapali,
Mordy nie zedrali...¹*

Біля підвіконня у куточку по-англійському написано: «Тут сидів гість SE-s, запрошений від польського соціалістичного уряду на свято відродження краю». Під написом була примітка: «Певне, польська дефензива приятелює з англійською. З «приятельським» привітанням... SE-s». Тут же поруч нашвидкуруч написано по-французькому: «Хай живе незалежна Польща... Переїздом спинився в цім готелі депутат до Комінтерну Жак д'А...і, перебув від XII—1918 до IV—1919».

Цей тонкої іронії напис мене звеселив, і я не втерпів, щоб не додати поруч і свого по-українському: «В тих

¹ Ще панство не загинуло, але згинуть мусять.

Ще пани робітникам мусять чистити чоботи.

Марш, марш, Пілсудський, з ППС до ліжка,

Поки ми тебе не спіймали, голови не одірвали... (Пол.)

самих справах, але в другий бік їдучи, та, певне, з тих самих причин спинився в цім готелі Польської республіки ІХ-92...»

На цьому кінчилися стінні написи. Правда, ще на підвіконні почато й не закінчено: «Сонце сходить і захо...» Хтось, мабуть, перервав сумному бідоласі написати цілого вірша.

День згасав, і я, міркуючи над тим, де тепер Жабі, хилився до сну. Коли засвітилась електрична лампа посеред стелі й принесли «каву», що більше була подібна до патьоків із брудної одежі, та потім відімкнено залізне ліжко,— я впав і заснув, як убитий.

Певне, я довго спав на велике диво вартових, що не хотіли чомусь турбувати мене, бо, коли прокинувся, сонечко вже кидало проміння до маленького віконця.

Я сів на стілець і замислився про те, що могло дати привід для нашого арешту. Певне, я б ще довго сидів, коли б раптом не задеренчали двері і до комірки не увійшов у сірому одязі арештант. Він мовчки кинув на підлогу дві сукенки і, ступнувши на них, досить зручно почав витинати фокстрота. Вартовий стирчав на порозі й наглядав за нами обома та за тим, чи добре блищить цементова підлога після арештантового фокстрота. А цей чорнявий юнак, заклавши руки за спину та зиркаючи то на мене, то на вартового, ритмічно човгав по підлозі. Мабуть, вартовий на мить одхилився, бо раптом я почув у руці зібганий шматочок паперу. Ніби електричним током пройняло мене. Від кого? Що воно? Я нетерпляче чекав, доки симпатичний криміналіст закінчить свій танок. Коли замкнулися двері, я одійшов до вікна спиною до вічка.

На клаптику паперу невідомим для мене письмом було нашкрябано: «Просіться, щоб посадили нас усіх разом».

«Певне, Ляський передав — у Михайла не таке письмо». Пропозицію чоловіка, що мав тринадцятилітній досвід, я вважав за цілком доцільну. Проте я вирішив, що краще, коли це зробить Михайло або Ляський, але не я. Адже ми умовились із Жабі, що ні я, ні вона не знаємо ні Ляського, ні Станіслава, крім того, що випадково здибалися з ними... Пощо мені проситися сидіти разом із ними? Я міркував: «Коли про когось із нас дізнаються, так хтось же мусить докінчити справу, лихо його вхопи! Або Михайло, або я — хтось мусить

продертись до Юлія, бо ж там чекають на нас і на гроші...»

Після обіду, що складався з кислого борщу, вареного з гнилих буряків, від яких відгонило, як від псини, та кавалочка хліба, мені сказано, що я можу прогулятись.

В коридорі були Михайло й Ляський.

— Не розмовляти й шпацірувати нарізно! — зауважив дозорець, показавши рукою на сходи.

У дворику ми походжали навколо невеличкої грядки баклажанів — мабуть, власності тюремного господарства. Проходячи один повз одного, ми перекинулись кількома словами. З них я довідався, що писав записку Ляський, і ми умовились, що проситимуть посадити нас усіх докупи Михайло й Ляський.

Вечері, коли до кімнати ввійшов черговий помічник начальника тюрми, щоб перевірити ув'язнених, він хвилинку затримався, ніби чекав, що я маю щось сказати. І я запитав:

— Чи скоро мені скажуть, за віщо мене ув'язнено?

Замість відповіді на це запитання він промовив:

— Завтра вранці вас переведуть до спільної камери.

Я міркував про те, чому польська поліція запротоує людей до хурдиги, не маючи на них жодних підозрінь. Невже тому тільки, що жахається кожного чужоземця? Але чому вони не бояться руських монархістів, людей, ворожих польському шовінізму? І я згадав про пана Юзефа та його міркування про шовінізм, коли він захищав необхідність війни польської. Він доводив: шовінізм — це прояв або тенденція до гноблення і визискування інших національностей. Коли ж яка нація намагається здійснити тільки своє право рівності й досягти матеріального й культурного розцвіту, хіба то буде шовінізм чи навіть націоналізм? Це скорше буде нацправізм...

Мені прийшла на думку справа Галичини, і я згадав напис на стіні француза Жака д'А... «Єсть же такі ідеалісти, як отой поручик пан Юзеф!»

...Ранком, коли я прокинувся, у дверях стояв вартовий. Його широке червоно-синє лице пересмикувалось гримасами, хоч він, здається, тільки усміхався і запропонував іти геть з камери. В коридорі чекали Михайло і Ляський. Вони розмовляли поміж собою, і я зауважив, що вартовий і не гадав їх спинити. «Невже звільняють?» — прийшло мені на думку.

— Ходить до іншого приміщення, — буркнув ключник, зачиняючи за мною двері.

Ми знову пройшли довгі коридори, сходи й опинились в просторенькій світлиці на три загратованих вікна і на трое ліжок. Коли ключник почвалав, ми — Михайло, Ляський і я — опинилися віч-на-віч.

— Це відділ політичних в'язнів, — зауважив Ляський тоном, ніби він тут був не вперше, і кивнув на довгий коридор, що виднівся з ґратчастих залізних дверей. По коридорі раптом тихо залунала мелодія «Інтернаціонала». Співало двоє. Цей спів пройняв мене бадьорим натхненням, і мій кислий настрій зник. Мені захотілося пустувати, і я простягнув руку Михайлові, а потім Ляському:

— Здоровлю з новосіллям! — веселим тоном промовив я.

Михайло усміхнувся, перекутивсь на одній нозі і мені в тон відказав:

— Чудово! Тепер краще!

Ляський тим часом підійшов до ліжок і почав мацати матраци. Врешті він вибрав собі бажану постіль і почав пушити.

До ґрат-дверей підійшов новий вартовий і заглянув до нас. На його обличчі грала лагідна посмішка, а його очі світилися співчуттям.

— Хто то співає? — запитав я.

— Більшовики... — стиха промовив він, озирнувшись і хутко одійшовши.

...Михайло лежав на ліжку й задумано палив цигарку та дивився на Ляського, що в цей час показував різні гімнастичні вправи, щоб зберегти своє здоров'я. Він присідав на долівку, падав на руки й хутко підводився, поволі викручував тулуб або ритмічно підносив руки.

Я подивився на його виснажене обличчя, сухі руки й запалі сухотні груди — і мені стало шкода, що він так висилюється.

Десь у коридорі зачувся брязкіт залізних дверей, а згодом до нашої камери підійшов уже знайомий з лагідною усмішкою ключник. Нас усіх кликали назив, до контори.

...В кабінеті на нас чекала кремезна особа в цивільнім убранні, що нагадувала ксьондза з поліцай-президіуму.

— Прошу,— галантно торкнувши кріселко, запросив він мене сідати і, не кваплячись, почав перегортати папери.

Я розглядав випещене гладенько голене обличчя без виразу, і мені здалось, що я його десь бачив. Я почав пригадувати, доки не пригадав офіцерів польської армії, капітана на фронті і в дефензиві — і я покинув міркувати. Мені тільки здалось, що хтось із них одягнув цивільну одіж... Врешті він одклав теку набік, витяг золоту цигарничку й простяг її до мене:

— Американські. Спробуйте.

Якусь хвилинку він мовчав, слідкуючи за синім димком, що здіймався від цигарки, та ніби спостерігаючи, чи до смаку мені припала його сигаретка.

— Ви не турбуйтеся за дружину,— приятельським тоном звернувся він до мене,— вона себе добре почуває і навіть переслала сюди до контори для вас грошей.

— А де вона? — запитав я, стримуючи тремтіння в голосі.

Поліцай хвилинку слідкував за моїм лицем, шукаючи потрібної йому ознаки внутрішнього мого стану, а потім, позіхнувши, відказав:

— Вона в жіночій тюрмі.— І, зітхнувши, ніби йому чогось було тяжко, додав: — Шкода, що вам, молодим, доведеться нарізно так довго-довго сидіти.

— Слухайте, пане,— суворим тоном звернувся я до нього.— Скажіть, будь ласка, за віщо ви нас запроторили до тюрми? Невже це такі закони в країні, де ми сподівались найти захист?

— Атож. Такі закони. Ви ж, певне, знаєте, що більшовики — наші вороги. Отже краще буде, коли б ви призналися, для чого їхали сюди, і не відкараскувались, що ви не комуністи.

— Я не розумію, про кого ви балакаєте. Може, ви до когось іншого маєте справу. Моє і дружини прізвище Теодорець.

Він знизав плечима й зауважив:

— Так, саме про вас і йде мова. Мені, як соціалістові, неприємно слухати, що ви відмовляєтесь від свого комуністичного колективу та не хочете навіть назвати своє дійсне прізвище. Але я доведу це за кілька день.

Він знову підсунув до себе теку і, розкладаючи передо мною на столі фотокартки діячів соціалістичної революції, зауважив:

— Бачите, ми маємо досить малюнків. Будьте певні, ми ще маємо таких тисячі — і, очевидно, серед них знайдеться і ваша картка з написом, як ви дійсно прозиваєтесь.

Я засміявся тоном людини, що слухає нісенітницю, і роздратовано відказав:

— Мені неприємно констатувати, що ви так жахливо налякані більшовиками, бо ж у кожній особі, що навіть утекла від них, ви вбачаєте комуніста і безвинно садовите до тюрми.

— Коли ви признаєтесь і позбавите мене клопоту витратити час на зайву роботу, я вам обіцяю налагодити систематичні побачення з вашою дружиною. Ви ж хоч її пожалійте.

Дефензивник знов підсунув мені цигарничку, а я схвильованим голосом проказав:

— Прошу пана не завдавати собі клопоту. Ми з дружиною ніякі не більшовики, а ті, котрі названі в наших документах.

Поліцай зітхнув, знизав плечима й упевнено проказав:

— Гаразд. Не признаєтесь? Тоді я сам доведу вам, хто ви і що. Ми досить маємо на це засобів.

Я підвівся, а дефензивник натиснув гудзика. За кілька хвилин я був у камері і нетерпляче чекав на Михайла й Ляського.

— Ні чорта вони за нас не знають! — весело промовив Михайло, увійшовши до камери.— Потримають трохи й випустять,— і він заходив, мугикаючи «Не спокуси...».

Ляський весь саяв і, захиляючись, розповідав про свою аудієнцію:

— Коли довідався він, що я польський соціаліст і був тринадцять літ на каторжних роботах, він аж підвівся. І почав просити пробачення. Це, мовляв, непорозуміння. Для формальності він пошле до моїх родичів у Прагу по заяву, щоб взяли мене на поруки, і завтра обіцяв звільнити.

Ляський тряс нам руки, за звичкою тер своє плече і намагався заспокоїти нас:

— Нема сумніву, вони й вас випустять, а я зроблю все, щоб сповістити центр та ваших товаришів.

Ми теж раділи. Ще б пак! Хоч один звільниться.

Адже через нього можна сповістити Юлія й Тимоша, щоб розпочинали роботу без нас.

Михайло в захопленні ходив по камері й час од часу потирав руки. А передо мною пропливали картини останніх часів і бентежили чуття. Я перегорнув у пам'яті всі дрібниці нашого приїзду, перебування у Варшаві — і холодний піт виступив мені на чолі. Коли Михайло підійшов до мене і стиха сказав: «Треба написати шифровку, щоб через польський центр переслали її до Юлія», я тремтячим голосом прошепотів: «Поговоримо про це потім. На проходку не підемо...»

Михайло замовк і хвилину пильно дивився на мене. На прогулянку пішов один Ляський.

— Що ви? — суворо запитав Михайло, коли ми лишились самі.

— Шифровки писати не треба і через Ляського нічого не передавати... — я не вжився говорити далі.

Михайло з презирством подивився на мене:

— Ви що ж гадаєте, що він той? — запитав він.

Тоді я пригадав йому все. Чому Ляський не висів біля Варшави, а поїхав з нами й спинився в нашій готелі? Чого він приходив увечері до мене і чого від нього тхнуло вином? Куди зникла газета, навіщо Ляський заходив до нас під час арешту? Адже ми так і не чули, чого йому треба було, коли ми умовились, що до нас ніхто не заглядатиме і ми мали триматись окремо? Як розгадати оте скидання одного чобота у Ляського в час арешту? Навіщо писав він записку, щоб проситись до спільної камери, і, нарешті, чим пояснити це його звільнення?

Михайло розпалився, йому очі блищали, і він похапливо розбирав мої хворобливі підозріння:

— Біля Варшави він не висів тому, що мусив же нас із'язати з польським центром... про газету я вже казав, що покоївка могла забрати для своїх потреб до виходу. А вино?.. Тхнуло вином. Але ж ми в той вечір в час побачення пили пиво. А під час арешту Ляський зайшов поспитати мене, бо треба було негайно побачитись із кимсь... Записка й пропозиція? Хіба первина для Ляського? Адже він знає всякі тюремні хитрощі. Звільнення? Це ж цілком логічно. Він же соціаліст і боровся за Польщу, належав, а виходить, на їхню думку, і тепер належить до їхньої партії. Тринадцять літ у тюрмі. Нарешті, він же тут живе на Празі —

і коли що, його всякий момент можуть арештувати. А взагалі — на Ляського, що був тринадцять літ у каторзі, що я з ним працював цілий рік, що його знає польський центр, що... що... та що там балакати! — Михайло кипів увесь, доводячи безпідставність моїх підозрінь. — Я ручуся головою своєю, розумієте! — Він замовк і нервово заходив по камері.

Я сидів замислений. В моїй голові чимраз більше роїлись дивовижні фантазії. Врешті я запалив цигарку і промовив:

— Скажіть, Михайле, ви хочете послухати казку хворої голови?

Він глянув на мене здивованим поглядом, потім усміхнувся і відказав:

— Гаразд, гаразд, доводьте свою хворобливість до кінця.

— Перекиньтесь в період п'ятнадцять років тому, — почав я вигадувати, — і уявіть собі юнака, що прагне визволення свого краю від царського гніту. Коли ми візьмемо під увагу давність польської культури й свідомість всього польського народу своєї національної гідності, то зрозуміємо, що навіть цей юнак, хоч і робітник, захоплений соціальними проблемами, прагне перш за все відродження своєї нації. Його хапають і одривають од краю на тринадцять років. Він переходить тортури, катування каторги, він навіть усім еством за цей час проймається світовими інтернаціональними проблемами, він навіть потім бере участь у соціалістичній революції тої країни, де захопило його визволення з каторги. Уявіть навіть, що цей колишній юнак, а тепер сухотний літній чоловік, всім еством є більшовик-інтернаціоналіст, і от він, нарешті, повертається до рідного краю, щоб у нім робити соціалістичну революцію. По дорозі здибається з нами і пристає до нас з щирим наміром разом з нами допомагати революції в Галичині чи Польщі. Але раптом — бачить військо, білого орла, жовнірів, офіцерів, одягнених у блакитну одіж, установи, театри, залізниця, крамниці, цивілізацію. Він чує військові марші, він бачить «у всій красі» Польську державу, за ідею якої тринадцять років тому потрапив до каторги. Нарешті, уявіть, що цей літній чоловік зустрічає колишніх своїх товаришів по організації, що з ними працював, може, був разом у царській тюрмі. Що ці його товариші — соціалісти —

тепер сидять і керують краєм, хто за міністра, хто за комісара Варшави, хто за начальника війська, хто за начальника політичної поліції, хто за керівника робітничих організацій, хто на чолі соціалістичної партії, що всі вони до неї належать і що він сам колись до неї належав. Уявіть собі, що цей літній чоловік здивався з ними. На radoщах вони влаштовують бенкет, згадують минуле й нарешті те, чого вони досягли. Уявіть, що там столітнє вино, польське вино й давні польські напої. Вони навіть розмовляють на політичні теми... теми про більшовизм, комунізм, і ці його приятелі, не знаючи, що він більшовик, доводять йому, що вони теж прагнуть комунізму, але, мовляв, наперед треба відбудувати свою країну, та, за Каутським, відродити свою промисловість, щоб потім поступово переходити до соціалізму. Уявіть, що йому відразу пропонують роботу, соціалістичну роботу... уявіть, що вони чомокаються, п'ють за Польщу, польський робітничий клас і за здоров'я... Припустіть також, що в цю хвилину перед цим сухотним каторжником, революціонером виринає все жахне тринадцятилітнє минуле і дворічне неспокійне життя в голоді... і часами холоді, коли він робив революцію в іншій країні. Уявіть, що цей літній чоловік згадав, що він увесь поточений сухотами, що йому залишилося жити яких два-три роки... Що він хоче лікуватися, що він хоче хоч останні роки прожити по-людському, коли немає надіївилікуватися зовсім. І от перед ним виникає друга перспектива — знову запілля, боротьба проти своїх колишніх товаришів, що «теж прагнуть комунізму», але не таким швидким темпом, і... йому ввижається знову тюрма, боротьба без просвітку і фізична загибель. Як ви гадаєте? — чи попри всім цім не може з людиною, цим літнім каторжником, революціонером, поляком, статися метаморфоза? Га? І чи не може він офірувати нами заради свого щастя і для «добробуту» краю?

Я закінчив свою байку й узяв з столика цигарничку, щоб зробити собі ще цигарку. Михайло зареготав і похитав головою:

— Бігме, ви чудовий фантаст. Із вас вийшов би непоганий Шерлок Холмс або автор його Конан Дойл. Як ви можете так думати про людей? Коли б я вас не вважав за більш-менш розумну людину, я подумав би, що мені все це оповідає варіят. Викиньте все з голови

і звіртеся на мене. Ви мені вірите чи ні, чорт забори? — гостро запитав він.

Я рішуче кивнув головою.

— Я вам більше скажу — я можу звіритись більше на нього, аніж на вас, коли на те пішло,— і Михайло стурбований почав ходити по камері.

Хвилину межі нами панувала мовчанка. Врешті, він спинився біля мене і, злегенька торкнувши мене в плече, промовив:

— Вибачте, що я так гостро сказав, але це лише для того, щоб переконати вас, що йому можна вірити, як самому собі.

— Гаразд,— відказав я,— я вірю. Сьогодні вночі я напишу шифровку.

Коли повернувся Ляський, ми обговорювали, як він заховає записку на випадок, коли б його обшукали при виході. Ляський усміхнувся,— хіба йому первина? І він показав нам таку схованку, що ми вже до цього питання більш не поверталися. Коли його цілого порізати на шматки, то й тоді б не знайшли записки. Разом із тим вирішили, що Ляський нам купить теплу одіж, бо почалась вогка осінь, і передасть її ким-небудь. Що він дізнається, як там сидиться моїй дружині, а також передасть просьбу до центру, щоб цю шифровку негайно переслали на адресу, яку запам'ятав Ляський.

Решту дня і цілий вечір я писав до Юлія шифровку.

Вранці вартовий сповістив Ляського про звільнення. Ми, сердечно попрощавшись із ним, лишилися самі. Я дав йому доручення одержати гроші з контори, а він наостанку порадив не забувати про фізичні вправи, що загартовують тіло.

За годину ми дивились у вікна нашого п'ятого поверху, звідки видно було частину дороги до тюрми, як ішов Ляський. Він бадьоро махнув нам рукою на знак привітання.

Ми полягали на наші залізні ліжка й довгий час мовчали. Мені було тужно і непереможно боляче чогось. Я згадав про Гриця, Тимоша, Юлія та дружину — і важко зітхнув.

— Годі з сентиментами! — удаючи веселого, промовив Михайло.

XIV. НОВІ ЗНАЙОМІ

Надворі була мряка. Повиті туманом, загратовані вікна нудно сльозились, накликаючи на нас тугу. Але ми бадьорились. Михайло лагідно доводив, що наші спільники, напевне, вже одержали записку й взялися самі до роботи.

В коридорі було тихо, як пізньої осені в степу. Не чути було гомону, що звичайно нісся з інших камер, і здавалось, ніби все завмерло. Навіть вартовий, що завжди походжав коридором, і той принишк у своєму куточку на стільчику біля ґрат.

— Жахна тиша,— сам до себе промовив я, підвівшись із ліжка і підходячи до гранчастих дверей, щоб зиркнути в коридор. Михайло воружнувся на ліжку й важко зітхнув. Вартовий, ніби зрадівши, що побачив мене, хутко підвівся.

В цю мить по коридору залунав тихий спів «Інтернаціонала». В ту ж мить Михайло стрибнув із ліжка, і за хвилину я відчув біля себе його важке дихання. До наших дверей підходив вартовий. Михайло, крутнувшись, пішов вздовж камери, а я, ніби зачарований, хвилину дивився повз вартового, що питав щось мене. Врешті я зрозумів його питання — що я хочу? — і механічно відповів:

— Чи не можна піти до якої камери поспитати щось прочитати? — Хоч я був переконаний, що вартовий одмовить, та все-таки почав доводити, що надто нудно сидіти, не маючи й прочитати що. На превелике диво — вартовий хутко засунув ключа до дверей.

— Тільки швидше, будь ласка,— придушеним голосом промовив він, боязко зиркнувши вздовж коридора.

Я хутко подався до камери, звідки тихо лінула мелодія.

Ніби за командою пісня стихла, і в мій бік повернулись голови. Арештанти в цивільнім одязі покотом лежали на ліжках, і по тому, як всі вони раптом повернули голови в мій бік, було ясно, що вони не спали. До ґратчастих дверей, через які я заглянув до них, підскочив білявий чоловічок. Він хвилину дивився на мене. Його погляд поволі мінився з суворо-недовірливого на лагідно-ласкавий.

— Я хотів попрохати у вас що-небудь прочитати,— прошепотів я, ніби боявся порушити тишу, що панува-

ла в камері. Чоловічок швидко повернувся до полиці, спорудженої з дошки на мотузках, де лежала купа книжок. Він запитав щось по-польському в чорнявого юнака, який лежав на крайньому ліжку, вихопив пару книжок і подався до дверей.

— Що це — ви всі хворі, чи що? — запитав я, беручи просунуті мені крізь ґрати книжки.

Білявий озирнувся, подивився на ліжка, ніби перевіряючи моє запитання, потім, глянувши на мене, лагідно відповів:

— Ми чекаємо відповіді на наш ультиматум. За півгодини буде вирішено, чи ми голодуємо, чи ні.

Я нічого не зрозумів з його відповіді, але, щоб якось **протягти** розмову з людиною, що, можливо, була **ув'язнена** за те саме, що й ми, запитав:

— Який ультиматум? Кому?

— Прокуратурі. Хай скажуть, за що ми сидимо... віддають під суд. Побачення з рідними два рази на тиждень... Прогулянка...— Але він не договорив.

— Прошу, панове,— промовив біля мене вартувий. Я зиркнув на нього й побачив в очах цього стражника відблиск жалю. Чи він мав яке своє горе, чи просто йому було шкода нас усіх.

Я кивнув білявому в'язневі на знак подяки й подався до своєї камери.

— Атож, коли вони почнуть голодовку, ми теж пристанемо,— зауважив Михайло, коли я розповів йому причину тиші.

— «Роріоу»¹,— прочитав я назви книжок. Але вони були польські, і я з жалем похитав головою.

— Це гарні речі! — захоплено відказав Михайло.— Хочете, я буду читати вголос? — І, не чекаючи відповіді, Михайло почав, як мені здалось, з чудовою вимовою читати новели визначного польського майстра слова. Я слухав, немов чарівну казку, це читання, і мені здалось, що це якась незвичайна польська мова. Та мова, що я чув від поручика, жовнірів, Ляського й усіх, з ким тут **довелося** здибатися, була такою незграбною й безбарвною, що ця соковита, барвіста, витончена мова, яка звучала тепер з вуст Михайла, здалась мені зовсім одмінною, сповненою краси.

¹ «Попіл» (назва твору С. Жеромського).

У коридорі нараз почувся лемент, бряжчання, гупіт, Михайло замовк, і ми підійшли до дверей.

З тої камери, де я добув книжки, ув'язнені виносили в коридор запаси їжі. За кілька хвилин вздовж стіни лежала довга купа посуду, хліба, якихось пакуночків.

Ми мовчки перезирнулися, а я усміхнувся, побачивши, що Михайло обвів поглядом нашу камеру, ніби шукаючи чогось, щоб винести до коридора. Ми нічого не мали, крім цигарничок із тютюном та сірників.

Згодом в коридорі знову настала мертва тиша.

Коли нам принесли обід, ми одмовились од їжі. Новий черговий стелував плечима й наказав арештантам в сірій одежі нести чавуни назад.

Увечері, коли ми відмовились і від брудної гарячої водиці, що звалась «кавою», з'явився до нас інспектор. Він був трохи схвильований і, оглядівши нас обох по черзі з голови до ніг, запитав:

— Ви теж більшовики? Чому ви голодуєте, навіть не попередивши нас?

— Бачите, пане, ми не знаємо ваших порядків,— відказав я,— але ми приєднуємось до домагань арештованих, хто б вони не були, коли їх, як і нас, запаковано суди не знати за що.

— Ми вимагаємо, щоб нас судили, коли в чім винні,— додав Михайло.

Інспектор поторгав вилогу свого кітеля, прикусив губи і, повернувшись до виходу, кинув:

— Гаразд! Я сповіщу про це.

Потяглись жахливі дні голодування. Організм вимагав задоволення і завдавав мук, що чимраз збільшувались і призводили до якогось божевілля. Нюх ловив найлегший запах їжі, що нісся з коридора, навіть пах хліба, що десь проносили для ув'язнених інших відділів тюрми, просякав до нас, роз'ятрюючи апетит. А носії страви, ніби нарочито, за чимся наказом проносили по кілька разів коридором гарячий борщ, каву, що наповняли парою повітря і викликали бажання їсти. Звичайно, цей кислий, брудний борщ або каву було огидно їсти чи пити,— але тепер вони здавались недосяжними ласощами. Раптом третього дня організм охляв, не хотілось рухатися, і стало байдуже до всього на світі... Цигарки, що ми палили, нудили нас.

П'ятого дня нам було зовсім байдуже до їжі. Ми лежали на ліжку нерухомо, прислухаючись до звуків

в коридорі. Ми два рази чули з тої камери якісь вигуки, потім тупцяли люди; з окремих слів і реплік ми зрозуміли, що звідтам двох ув'язнених винесено до лікарні...

Мені тепер було зовсім добре. Я навіть сказав Михайлові, що голодувати тепер можна хоч цілий місяць. Адже американці вживають це як лікування... Тільки не треба палити.

Михайло взявся знову за «Роріоґу», і я мав насолоду з мережива звуків та мистецьких комбінацій автора.

Нараз ми зачули жвавий гомін і тупотіння. За хвилинку ми побачили серед ґрат наших дверей обличчя білявого чоловіка. Він, захлинаючись, вигукнув:

— Голодовку скінчено! Вітаємо з перемогою!

Затим білявий чоловічок зник, а коли ми підвелися і підійшли до дверей, білявий знов був біля нашої камери. Він просунув нам засохлу булку і застеріг:

— Будь ласка, два рази: рідка кава й суха булка...

І ми залюбки випили тюремної кави.

Увечері Михайла покликано до контори.

— Нарешті,— пробурчав він, взуваючи черевики.— Голодовка таки дала наслідки. Звичайно, вони мусять нас випустити.

— А чому мене не кличуть? — запитав я.

Він подивився на вартового, що чекав у дверях, але, не діждавши від нього відповіді, промовив:

— Звичайно, викличуть. Просто забули відразу.

Кожен раз, коли я хоч на момент розлучався з Михайлом, я відчував якусь порожнечу й безнадійну самоту... Так і тепер я схвильовано ходив по камері, прислухаючись до брязкоту в коридорі. Врешті, я зачув знайомі кроки, а потім побачив і його самого. Він йшов похапливо, ніби його хтось підганяв. Коли він увіходив до камери, я побачив його бліде, як пергамент, обличчя.

— Вони знають усе,— коротко промовив він.

— Як? — аж підстрибнув я на місці.

— Так, усе. Що я не Станіслав Закомельський, а Михайло Меринос. Знають, яка організація мене послала. Мало того, вони знають, де вродився, де вчився, скільки маю дітей і де моя дружина. Цілу біографію знають, починаючи від дитинства. До всього того нахваляються за кілька днів арештувати мою дружину... Ви розумієте тепер?

Я остовпів і безтямно дивився на його бороду, що тремтіла.

— Хто ж це міг? Звідки вони дізнались? — бурмотів я.

Михайло здвигнув плечима і, підійшовши до вікна, дивився в простір над дахом тюрми.

— Гаразд. Хай у них там, по наших боці, є шпики, але звідки вони дізнались про вашу біографію? — стурбованим голосом питав я.

— Певне, мають добру агентуру, — проворкотів він і нервово стиснув у кулак бороду.

— А про мене що казали? — раптом запитав я.

— Ні слова. Але, звичайно, вони напевне все знають, і вам доведеться не опиратися...

— Чудово! — спалахнув я. — Ви не казали мого дійсного прізвища Ляському?

Він сердито зиркнув на мене й пробурчав:

— Ви знову за своє?

— А скажіть — Ляському ви коли-небудь розповідали про себе? — роздратовано запитав я.

— То що? Якось розповідали один одному про себе. — Він сів біля столу й, узявши «Роріоу», почав неухважно перекидати сторінки.

Я зареготав. Михайло підвівся, щось хотів сказати й знову сів, а згодом промовив:

— І реготати нічого. Я ось мушу щось написати для протоколу. Сідайте краще, разом складемо, щоб не вони писали те, що захочуть.

— Нічого я не буду писати. І, будь ласка, про мене ні звуку, коли ви не казали нікому, як моє дійсне прізвище.

— Ви, бігме, вибачте, дурний! — прогомонів Михайло і спересердя аж зломив перо, що почав ним щось виводити на папері.

— Знайте, що вони арештували Юлія, і нам чи вам самому, тепер один дідько, не пощастить щось зробити. Принаймні там у нас будуть знати, що ми арештовані, і пошлють інших.

Я, мабуть, не чув, що він казав, бо звістка, що арештовано Юлія, а виходить — розбито всі головні зв'язки, — мене зовсім приголомшила, і я безсило сів на ліжку.

— Але чорти батька його! Вони брешуть! Звідки

вони знають, де Юлій? Я не буду признаватись... Хай доведуть, хто я!

Михайло підвів від паперу голову.

— Гаразд,— промовив він.— Тоді вони вас триматимуть тут цілі роки, як отих політичних,— кивнув він головою на двері,— яка буде з того користь? За кілька місяців буде обмін полоненими, і ми можемо повернутись, щоб діло робити. Майте хоч трохи логіки, коли маєте щось на плечах.

— Єрунда. Спробувати не пошкодить. Я не признаюся,— рішуче заявив я.

Поліція, мабуть, вирішила не турбувати мене. Коли я за кілька тижнів після цього побачився з дружиною і вона розповіла мені поводження з нею, я зрозумів, чого мене не кликали на допит.

Діставши від Михайла признання, спритний у своїх справах помічник начальника поліції за годину був у жіночій тюрмі. Перед тим дружину майже зовсім не викликали, крім одного разу, коли вона з обуренням відкинула обвинувачення і домагалася звільнення... Але того вечора, коли її покликали до контори, поліцей передав їй ніби від мене привітання і спокійно зауважив, щоб вона надалі не вдавала з себе безвинної, а краще призналася. «До речі,— пояснив їй, позіхаючи, поліцей,— ось уже ваш товариш Михайло Меринос написав». І він подав писане ним признання. Жабі кинула оком. Дійсно, то було писано Михайловою рукою і з його підписом. Жабі тоді нічого не лишилося робити, як засміятись і зауважити: «Що ж, ваша взяла».

За кілька днів після Михайла мене покликано до контори. В кабінеті сидів знаний мені поліцей. Він чемно усміхнувся, витяг із теки жовтий папірець і, показавши мені його, спитався:

— Ви не знаєте нічого про цю цидулку?

То була шифровка. Копія шифровки, що писав я до Юлія і що передав через Ляського до центру...

— Ми, бач, заарештували вашого приятеля Юргенса, тобто Юлія Болотюка. Так оце й знайшли в нього...

В мене в голові пішло все шкереберть.

— Правда, ми не знаємо, змісту цього листа, але знаємо, що писали його саме ви. Писання ваше. У нас є добрі лупи,— тягнув, позіхаючи, поліцей, ніби хотів натішитися моїм хвилюванням.

— Я вам кажу, що не знаю ніяких Юліїв. Прошу не вигадувати. Я актор, втікач,— гостро відказав я.

— Тоді, може, скажете, пане Леоніде Віоліне, щоб ми разом звільнили й вашу дружину — пані Жабі?

В голосі поліція чулася іронія. Він витяг із теки папірець і подав мені.

То було признання Жабі, що його добув від неї дефензивник.

— Коли б ви знали, палкий пане Леоніде, хто в нас працює, так ви б, напевне, луснули спересердя,— сказав він до мене, коли я сів і, закусивши губи, тремтів від злості.

— Атож,— відказав я,— коли мати до послуг таких мерзотних людей, як той, що передав вам копію чи самий шифр, ви далеко підете.

Він почервонів, але нічого не відповів.

— Дуже радий, що надалі ми не будемо сваритися, а ви собі спокійно чекатимете, доки ми обмінємо вас на наших панів, що застрягли в ваших краях. Ми вас довго тримати не будемо, а то ще, чого доброго, захочете втекти на свою голову... До речі, тепер ви нам не страшні і ви час од часу можете бачитись із своєю дружиною.

Наша аудієнція скінчилась, і я повернувся до камери, щоб ще раз ствердити своєму приятелю Михайлові, що я мав рацію, коли застерігав од Ляського.

...Політичні не перечили, щоб ми перейшли до них, і того ж вечора ми вибрались до їхньої господи.

Це була величезна камера — на сорок п'ять ліжок по обидва боки. Кілька вільних защебнених ліжок висіло на стіні. Посеред кімнати простягся довгий стіл, а біля нього — такі ж довгі лави. Як розкіш із меблів, тут було кілька стільчиків та ще другий стіл у куті, що на нім були передачі «для політичних».

Тут було тридцять вісім чоловіка «більшовиків»... хоч ні про одного з них поліція не мала певних доказів. Так уже ведеться в світі, що підозреного ізолюють від суспільства. Так і тут: хто тільки був запідозрений у більшовизмі — його запровадили сюди.

З правого боку від мене було ліжко Янека, задумливого чорнявого юнака, що вважався тут за ватажка, а як потім ми довідались, він був одним з активних діячів польського центру. Янек був надзвичайно лагід-

ної вдачі, говорив спокійно, з привабливою усмішкою, і, лише коли розмова заходила про тактику чи перспективу розвитку світових революцій і людства, його чорні очі палахкотіли іскрами, і він увесь був, як натягнена струна. Проте він здебільшого мовчав, і тільки, коли треба було розв'язати яку заплутану дискусію межі кількома політичними, тоді або до нього звертались, або він сам устрявав, щоб розтлумачити питання. Ліворуч від мене стояло ліжко старенького дідка, що своїм виглядом, подобою трохи нагадував Ляського. Щоб приховати й не виявити своєї немочі, що точила, певне, його легені чи серце, він раз у раз ходив по хаті, а вночі ховав лице в подушку, і я чув, як він намагався притамувати стогін. За віщо посадовлено до цюпи цього старого поляка, я так і не довідався, аж поки його не звільнили за кілька тижнів. До нього частенько присідав товариш Янек, і між ними точились довгі тихенькі розмови.

З другого боку від старого розташувався юнак Протаз, ще зовсім хлопчик, років п'ятнадцяти-сімнадцяти. Протаз був або надто веселий і витворяв такі кумедні штуkenції, що всі до одного лягали покотом од сміху — він знав силу різних чарівних забав, — або ж він усе зітхав, а тоді його не чути було цілими днями... У нього залишилася вдома без шматка хліба старенька мати і молодша від нього сестра. А втім, одного разу крем'язний, мов цирковий силач, пикатий Адам Збенський підморгнув до старенького й зауважив:

— Яюсь на побаченні я бачив, крім матусі, ще й досить гарненьку дівчинку, що він із нею розмовляв і поводився зовсім не як із сестрою і називав її Зосею, а не Валею, як звуть сестру...

Хлопець зашарівся і, блимаючи наївними очима, відказав до того:

— А... а... хіба до тебе на побачення не приходять Тіля... — і сумним тоном додав: — Дурний, коли б не вона, мамця давно померла б із голоду...

Янек кинув на Адама докірливий погляд, і той, щоб загладити свою провину перед хлопцем, сказав:

— Диви, Протазе, як я одного разу звів поліція. — Він ухопив тендітного, але верткого мулярника Штепана, що трапився біля нього, і миттю поніс його собі над головою. Бідачисько дригав ногами, але Адам ще з хвилину тримав його під стелею.

Я поглядав на цього грубезного, як куфа, пикатого чоловіка і міркував. Як він тут на прокислім борщі та каві, поміях зберіг свого тулуба? Ще більше я був здивований, коли побачив, що він надто мало їсть, а за кілька місяців, коли Адам ще погрубшав, я довідався, що він слабує на акромегалію...

— Біда мені з цим,— хвалився він якимось.— Адже хіба хто повірить, що це хворобливе? Кожен міркує: «Ото відгодував своє черево й пику, як кабан... Цьому, мабуть, добре живеться...» — і він сміявся дзвінким приємним сміхом, а очі світилися юнацьким завзяттям.— Одного разу трапилось таке, що я волів би провалитися крізь землю,— тягнув він далі,— це було на передвиборному мітингу, серед мулярів. Там були від усіх партій, тож і мене вирядили туди. Звичайно, я всіх попередніх промовців, різних аристократів та соціалістів, стоптав у багно. Коли це в час моєї промови про те, як бідний люд голодує, страждає від сухот, хтось із спритних ворогів гукнув: «Ви подивіться на цього, як він розжирів од голоду! Гляньте на його лузо, пику!.. Що він нам голови морочить!..» Звичайно, я провалив справу,— закінчив він.

— Ні, ти краще розкажи про свої роботи,— гукнув Протаз.

Всі чомусь засміялися, а я й Михайло ніяково поглядали навколо та на Адама, що теж вишкірив свої білі зуби.

Врешті він розвів руками й промовив:

— Що ж тут дивного? Для якого дідька я буду працювати? На капіталістів?

В цей момент до нас протиснувся білявенький присадкуватий чоловічок і, витираючи сльози долонею, зауважив:

— Він має тисячу й одну професію. Хай він розповість, як він працює в наймах.

— Та не перебивай — сам розповім,— сміючись і відтягнувши білявого набік, промовив Адам.

— Ну от, скажімо, на заводі Гюта. Приходжу. Дивляться і гадають: «О, цього можна й замість битюга запрягати». Призначають на роботу. Мені вказують циліндра від малого дизеля. Його треба перекотити в другий двір. Я прикинув оком — роботи душ на п'ять... «Якого дідька,— думаю,— один буду це робити, коли п'ять голодних зароблять?» Взяв свій чемодан

і подався геть з двору.— Адам усміхнувся.— За містом відбудовувався тартак акціонерів. Дають і там роботу. Знаєте, мені ніде не відмовляють, як тільки глянуть на мене,— пояснив Адам і продовжував: — Треба перетягати тачкою цеглу від складу до будівлі. «Гаразд,— міркую,— де б його покласти свого чемодана?»

— Він скрізь із чемоданом ходить,— перебив його білявий, пояснюючи нам,— а в тім чемодані — дві хустки до носа та робочий фартух,— і білявий зареготав...

— Дурний ти, Владек,— спокійно зауважив йому Адам.— А коли треба, може, вбрання покласти. Що ти його так і кинеш на цеглу? — Потім, звернувшись до нас, з усмішкою додав: — Адже ж я мандрівний робітник. Так ото,— знов продовжував Адам своє оповідання,— заховав я під повіткою свого чемоданчика, наклав цегли на тачку, закурив, посидів трохи на ній, а потім повіз. Одвіз одну... «Е,— думаю,— коли я так буду справлятися, то, гляди, за три-чотири дні впоруюсь...» Прикинув оком, вирахував цеглу — виходить, коли б для себе робив, так за три дні скінчив, а коли на капіталіста — то за всіма правилами праці тут треба ще двох тачкарів, та й то роботи вистачить на п'ять день. Треба ж людям заробити... Так ото я собі не кваплюсь, тягаю потроби та й тягаю. Правда, щоб хто не підчистив чемодана, я його теж поклав на тачку. І що ж ви думаєте: другого дня ще одного приставили. «Тільки швидше»,— кажуть. «Натрапили дурних»,— гадаю. Хлопець трапився ще неїжджений. Куди тобі! Він так кинувся до роботи, що аж засапався. Тоді я його посадовив на тачку й прочитав кілька лекцій. Звичайно, робота пішла охітніше. Так ми й попрацювали там цілий тиждень. Правда, ще б можна було днів зо два поробити, та іродів десятник захопив нас, коли ми якраз відпочивали межі дошками. Мабуть, той хлопець хріп дуже, коли спав. Отака моя система праці! — закінчив Адам.— Може, скажете, погана? — звернувся він до компанії.

— Він і поліцаєм був,— знову пристав до нас білявий Владек, що, певне, був незадоволений з оповідань свого товариша.— Слово честі, був. Правда, тільки один день... Послали його одразу на саму паскудну роботу для всіх поліцаїв — наводити лад біля державної молочарні, де по картках видавали масло. Так

що ж він утнув там? Як тільки підходили до дверей пани та пані чи їхні наймички, він їх викидав із черги, а першими пропускав голоту. Ото була лахва для бідноти. По всіх бідненьких квартирах тільки й було в ту ніч розмови, що про гарного поліцая. Дехто припускав, що уряд так наказав... Чудасія! Другого ранку вся бідацька Варшава посунула до тієї молочарні. На жаль, Адама вже не було. Того-таки вечора його звільнили.

Взагалі Адам тут був улюбленцем, і коли в камері ставало надто сумно, а штуки юнака Протаза вже не могли розважити товариство, тоді Адам починав щобудь оповідати з своїх незчисленних пригод та життєвих штукенцій — і камера знову веселішала, а сум людський поступався перед бадьорістю та добрим настроєм.

Третім веселим був присадкуватий білявий Владек — муляр з фаху. Все своє життя він здебільшого сидів у тюрмі — і за царських часів, і за Польської республіки, але це йому не заважало мати на передмісті Варшави досить величеньку сімейку: вона складалася з шістьох дочок, що старший з них було десять років, та одного найменшого з дітей — сина. Йому щастило ціле життя. Він нікуди не виїздив із Варшави, його нікуди «не вивозили». Він ніколи не належав і тепер не належить до жодної партії, але його кінечне завдання було, як він казав — «знищити панство». За царських часів він допомагав усім революціонерам — чи переховував кого, чи давав приміщення для літератури, чи просто іноді встрявав де, щоб визволити з рук поліцая якого бунтівника. Тепер усі його симпатії перейшли на комуністів, і він був найвірнішим їхнім другом. Тому не диво, що Владек одсиджував перманентно не більше, як місяців зо два, зо три, а іноді й рік... Принаймні всі тюрми варшавські були його помешканнями, і кожен вартовий політичного відділу, коли довгенько не було в тюрмі Владека, позіхаючи, казав до своїх колег: «Щось довго немає Владека... Невже потрапив до іншої хурдиги?» Коли Владек виходив на волю, все тюремне начальство теж знало, що він через яких пару місяців знову повернеться... Проте Владек був певний і того, що йому таки пощастить знову вийти на волю. Тоді він сумував, що доведеться покидати товаришів, хоч і радів з того, що побачить

сім'ю, дітей, які матимуть хоч у неділю пончиків до кави... Спочатку Владек страшенно не любив сидіти влітку, коли мулярська справа аж кипить, однак потім він зметикував і навчився в тюремних майстернях палітурництва та бляхарства. Відтоді йому було однаково, коли сидіти. Сюди він потрапив уже місяців зо два і сподівався на звільнення. Він був безугавно веселий, і хто його не знав, — не йняв віри, щоб цей, здавалось, безпечний сміхун був батьком багатьох дітей і революціонером ціле своє життя. Тільки коли йому доводилось сидіти на лекціях Янека про марксизм та інші галузі соціальних наук, він був задумливо-серйозний.

— Хоч я й не в партії, — зазначав він, коли заходила розмова про те, навіщо він учив марксівський закон, — і ніколи не буду комуністом, а може, навіть доведеться і з ними боротися, як запаніють, як ті наші «соціалісти», але вчитися гарних речей треба. Це не пошкодить.

Оця трійця була серед чотирьох десятків ув'язнених, як сонячний промінь серед похмуро-сумних скель.

Третину ув'язнених становили скалічені або хворі люди, що вигоювались тут без лікарської допомоги.

Броніслав, ставний, як німецький капітан, тільки з буйними вусами під Шевченка, був сливе глухий. Щоб він почув що, треба було кричати на всю тюрму. До того ж у нього було болюче порушище в животі. Це все він дістав як подарунок на ціле життя від республіканських соціалістів жандармів під час лодзинського страйку. Він сидить без малого рік, а поліція все вишукує докази його більшовицької роботи, щоб колись розпочати слідство.

Він був тут за шапаря¹. Цю «посаду» посідав уже кілька місяців, і всі були задоволені його розподілом сніданків та вечер. Він так чудово виконував свої обов'язки, що коли який тиждень чи два не було передавань, ув'язнені завжди щось мали — коли не по шматочку ковбаси або сала чи смальцю з булкою, то хоч по півгрудочки цукру та по маленькому куснику калача. Одного разу серед ночі він почав вовтузитись у своєму куті. Всі так звикли до його акуратності лічити та вичисляти своє «споживче майно», що цьому

¹ Ключник, економ.

не надали жодного значення. Хто грав у шашки, хто в доміно чи читав, а деякі навіть уклалися спати. Коли нараз він будить тих, що поснули, і наказує хутко вдягатися. Коли б він не підморгнув до кожного, можна було б подумати, що в нього в голові кебета догори дригом стала. Гадали, що й цей, нарешті, вигадав якусь штуку, бо ж одного разу Адам, Владек та Протаз утнули серед ночі панахиду по одному дуже злющому вартовому, якого забрали десь на другий відділ до кримінальних. І яке було наше захоплення, коли Броніслав одкрив скатертину — і на столі серед двох порожніх винних пляшок ми побачили свої філіжанки.

— З Новим роком, панове товариство! — проголосив він, взявши свого келиха й піднісши його догори, — прошу частуватися.

Аж тоді ми згадали, що маєм сьогодні Новий рік. Було п'ять на першу. Тої ночі ми добре поласували.

Коли саме він вийде з тюрми, Броніслав не знав, як певне не знав, чи взагалі коли-небудь вийде. Він тільки знав, що жандарми позбавили його слуху й скалічили на все життя його нутро. Отже, коли йому траплялось почути хоч слово «жандарм... поліція», він увесь палав і, стиснувши кулаки, промовляв: «О! Я їм покажу. Ми їм на все життя дамось узнаки!»

Якось ми грали з ним в шахи чи доміно і я ненароком щось промовив. Його обличчя перекошилось, він зиркнув на мене очима, сповненими страждання, і, ткнувши себе в вуха пальцями, казав: «Ви собі не уявляєте, які муки бачити, як люди говорять — і не чути. А ще вісім місяців тому я був зовсім здоровою людиною...» Мені тоді ставало так боляче за нього, що хотілося ридати.

Його нещасливим товаришем по Лодзі був кульгавий молодик, майже без передніх зубів у роті. Хоч він був і природний поляк, але його товариші звали Іван. Це він помінявся іменами з одним гуцулом робітником, з яким його разом схопили на мітингу в час страйку і який після жандармських знущань не витримав і сконав у тяжких муках — йому розтрощили всю голову, і він зійшов кров'ю разом із мозком. Цей Іван вийшов щасливішим, ніж той Іван, що загинув. Він тільки на одно вухо недочував та кульгав на одну ногу, що викрутили жандарми, домагаючись, щоб він

назвав більшовиків на фабриці. Але їм не вдалося почути від нього жодного прізвища.

— Ви, може, дивуватиметеся, чому я на одно вухо став тугий, а Броніслав зовсім оглухнув? — якось запитав він мене і зразу ж пояснив: — Коли їм не пощастило добути від нас зізнання, незважаючи на те, що вони тільки з нами виробляли: і ноги крутили, й на животі танцювали, й зуби повибивали... тоді вони почали на нас з двох боків в обидва вуха лити водою з кишки. У мене перед тим одно крутило, і я заклав бавовною. От і врятував.

Іван був неспокійний і цілий час підбивав Янека дозволити йому тікати, бо він непереможно хотів іти на роботу або тікати до Росії чи ще куди. Він доводив, що не може байдикувати в тюрмі, що його душа кипить помститися за померлого товариша, за знуцання.

Янек вичитував йому цілу лекцію про те, як повинен реагувати комуніст на особисті образи чи на образи близьких. Він доводив йому, що біль фізичний однаковий скрізь — чи якому марокканцеві в Африці, чи краківському вантажникові, що особисту помсту треба підпорядкувати загальносвітовій пролетарській, і не лише як помсту для помсти, а для перемоги.

Іван тоді шкутильгав до мене або Михайла і починав запально доводити, як він буде їх по шматку різати і на очах у них же смажити... Його очі палали, а губи дрижали. Він доводив нам, що його вдача вимагає якоїсь дії, а не сидіння в тюрмі, і що він ладен хоч зараз тікати геть під три чорти. Він шепелявив:

— Умовте Янека, хай доведе центрові, щоб дозволили мені тікати. Бігме, я скажуся тут.

Але Янек був, як кремень: «Ще не час... нема рації. Коли треба буде, дістанемо розпорядження», — відповідав він на запитання.

Іванову ідею тікання підтримував кудлатий Пйонек-граф. Графом він став завдяки поліції. Коли рік тому його якось арештовано на одній вечірці, де поліція знайшла листівки, його на допиті спитали: «А ви часом не родич графові Пйонекові?» — «Авжеж», — з усмішкою відповів він. Його так і записали — граф Пйонек. Коли звільняли його, бо винного не знайшли, — хтось таки дременував **через** вікно, щоб одвести слід, — полі-

цай похитав головою і зажуреним голосом промовив: «Дивно! Швець і — граф...»

З того часу його прозвали графом. Так оцей «граф Пйонек» теж не мав терпцю сидіти. Правда, більш урівноважена, не така палка, як Іван, людина, він ніколи не звертався до Янека з пропозицією тікати, але вдвох із Іваном цілими годинами вигадував найрізноманітніші способи тікання.

Графові теж було чим згадати польську дефензиву. Раніше він працював на петербурзькій фабриці взуття, але після революції йому, як полякові, заманулося до рідного краю, де, на його думку, пролетаріат щось довго чухався і не брав до своїх рук свої багатства. З ним був і його брат. На кордоні їх заарештували як більшовицьких агентів. У брата знайшли членський квиток соціал-демократів більшовиків. Він і в голові не покладав, що, їдучи до рідного краю — вільної республіки, не можна мати соціал-демократичного квитка... Тож їм довелося зазнати тортур. Їх залишили, в чому мати породила, а одіж порізали на шматки — все вишукували паперів. Потім обох підсмажували в кузні, тискали їм ковальськими кліщами руки, підвішували за австрійським способом на дереві, і тому, що граф зомлів зовсім та й у нього не було документа (він вступив до комуністичної партії аж тут, зазнавши отих тортур), його випустили, а над братом так знущались, що він не міг і підвестись. Йому навіть відтягли те, без чого людина не може мати нащадків, і потім кинули до цитаделі, де бідачисько й сидить другий рік, сподіваючись, що уряд колись-таки видасть закон про охорону краю — і йому призначать суд. Граф погано володів руками: він їх не міг піднести догори — щось із жилами трапилось після підвішування.

Довершували покалічених ще Юзько Гарець та Юдко Левик. Перший зовсім не міг рухати головою — йому перекрутили шию. Дефензивники доміркувались закласти йому голову межі двері і намагалися, певне, відсмикнути від неї тулуб. Тепер бідолаха не міг повернути голову інакше, як із цілим корпусом. Юдко ходив, зігнувшись на один бік, йому підрізали під пахвою жили — і сердега став кривобоким.

Коли я дивився на цю жертву дефензивників, я пригадав Валентину й робітника та юнака-єврея. Мене оповив смуток і туга за таку цивілізацію, що несли

з собою будівники нової республіки... Я підійшов до Янека й сказав йому про Валентину. Він обіцяв переказати до центру про неї, щоб сердега не потрапила в Вільно в становище, коли й свої люди будуть вважати її за чужу. Потайки від Михайла я кинув Янекові гадку перевірити Ляського, бо ж було трохи дивно: минуло вже кілька тижнів, а ми з Михайлом і досі не одержали від нього теплої одежі, як і жодної звістки.

XV. КАТОРЖНИК

Ув'язнені не марнували часу. Вони були розподілені на кілька гуртків для вивчення марксистських законів, революційної тактики, різних мов та спеціальних наук. Камера була якоюсь універсальною теоретичною лабораторією. Одного разу, під час відпочинку, веселий Владек, ставши на ліжку, мусив веселим тоном констатувати, звернувшись до всіх:

— Ото, коли вийду, — не підступайся, кобето. Перш за все, я знаю польську мову, як свої п'ять пальців, по-друге, не гірше за самого Янека знаю марксизм і, по-третє, я тепер уже можу бути за бухгалтера в першій-кращій установі. Може, скажете, я зле математику вчу?

Хтось неймовірно мотнув на це головою, і він звернувся до Янека:

— Прошу довести неймовірному.

І Янек ствердив, що Владек іде першим серед гуртка математиків.

Ув'язнені щотижня мали побачення з своїми близькими. У цей святний день вчення припинялось. В камері стояв гармидер, шум. Раз у раз хтось з'являвся знизу з горщиками, рондлями та глечиками з їжею і ділився новинами, що дізнався від брата, сестри, жінки, знайомого, що мали з ним побачення. Тоді перед нами життя Варшави й цілої Польщі було як на долоні. Ми знали за нові події та скільки людей польській дефензиви пощастило захопити минулого тижня. Але минав цей повний щастя для кожного день — і знову наступала тиша й систематичне вчення ув'язнених. Крім Янека, студенти Бенський та Шлюзберг не тільки віддавали свої знання ув'язненим, але й самі безнастанно

вчилися, навперемінку викладаючи один одному свої знання.

Мені щеміло серце за Жабі. Що з нею? Одного дня це болюче питання було розв'язане: з контори тюрми сповістили, що мені дозволено побачитися з дружиною... але не в неї в тюрмі й не тут, а на «нейтральній» території — в поліцейському комісаріаті.

Я весь палав і, здається, був до всіх неуважний. Я чекав дня побачення, як дня волі. Мені відлетів сон, і кожна хвилина часу здавалась за вічність. Певне, я захворів би, коли б нова подія не заступила похмурі дні. Ще вдосвіта Янек схопився з ліжка й нервово почав ходити по камері. Його дерев'яні капці ритмічно цокотіли по асфальтовій підлозі й неприємним звуком збуджували турботливі почуття.

Він безперестанку палив і врешті, побачивши, що я теж прокинувся і взявся до тютюну, підійшов до мене, сів на край ліжка й промовив:

— Цієї ночі захопили наш центр. Хто встиг утекти, ще невідомо. Але сьогодні до нас когось приведуть...

Я не питав, звідки він дізнався про це. Янек мав такі способи сполучення з волею, про які ніхто не відав, хоч усі щоразу почували його обізнаність з тим, що «там» робиться.

Він почав тремтячими пальцями крутити цигарку.

— Невже, не вже тутешня охорона влади так чудово працює? — тихо запитав я, вражений звісткою.

— Тут щось не тее! Тут якась зрада! — кинув Янек. — Але ж я всіх знаю. Не може бути, ніколи в світі, — тихо гомонів він.

В цю хвилину в коридорі забряжчали залізні двері.

— Це вони! — похапцем промовив Янек і хутко пішов до дверей.

За мить усі прокинулись. А на порозі камери Янек чоломкався з літньою русявою людиною і білявим юнаком.

— Пан Барон? Пан Земський! — загукали з ліжок ув'язнені. Деякі схоплювалися і босоніж в спідньому одязі перебігали до новоприбулих, щоб привітатись щирим чоломканням.

Прибулі знали всіх. Вони кивали весело до кожного з них, кидаючи на всі боки до в'язнів слова привіту чи який жарт.

— Вам, певне, не зле тут у наших польських гости-

нах? — вітаючись із нами, бадьорим тоном зауважив русявий Барон.

Янек знову повеселів і жартував з товаришами, зауваживши, що новоприбулі трохи розвантажать його від лекцій. Потім я зрозумів, чому Янек такий веселий: заарештовано було тільки чотирьох: Барона, Земського та двох жінок. Решта уникла арешту — і робота не спинятиметься, хоч трохи й ускладниться, бо доведеться знову зав'язувати контакти й перемініяти пункти зборів...

Барон і Земський були рідні брати Янека. Про це, здається, в камері ніхто не знав, а коли знав, то удавав, що не знає.

Чому вони всі мали різні прізвища, було цілком зрозуміло, і цим питанням я ніколи не турбував Янека.

Земський був студент останнього курсу, а Барон — управитель банку. Барон був певний, що його за кілька днів випустять: поліція жодних доказів не має, а його неабияке становище на біржі примусить владу не так поводитись, як із «безбатченками» та «лайдаками», що за термінологією поліції були всі ув'язнені в Мокотові.

В цей день всі варшавські газети присвятили цілі сторінки перемозі влади над злочинною організацією. Ще б пак: захоплено цілий центр разом із паперовим гуздром. Преса соціалістів до цієї радісної інформації додавала своїх міркувань. На її думку, після цього більшовики, врешті, визнають, що їхні наміри «злочинні», і покинуть колотнечу та зваду серед пролетаріату Польщі.

Янек усміхнувся на ці сподіванки, а Владек, цей непартійний більшовик, аж за боки хапався. Йому на думку спало інсценізувати таку урядову радість, і він, затягнувши в куток Протаза та Адама, напучував тих. Час од часу з кутка нісся гучний регіт.

...Вартовий, що вирядився зо мною до комісаріату, на диво трапився досить симпатичною людиною.

Перш за все він не заперечував, щоб ми зайшли випити по чарці «міцної». Після того ми з ним ішли вулицями Варшави, ніби приятелі які, а не арештант і вартовий.

Вночі лив дощ, і небо ще не позбулося брудних хмар, що іноді проливали на заслинену і без того Варшаву свої помії.

Почувалася рання холодна осінь. Людність, ніби аж тепер згадавши, яке сунеться холодне лихо, висипала на брудні пішоходи розкішної Маршалківської вулиці і наступом захоплювала магазин взуття, теплої одежі, та... пивниць. Заклопотана голота, зіщулившись од холоду, підтюпцем протискувалась серед шляхетно вбраних пань та панів, лякливо обминаючи офіцерів, і зникала в темних суточках.

Я хутко відігнав від себе думку теж дременути в ті темні суточки, бо тепер це було майже непотрібно.

У комісаріаті вже чекала Жабі. Спочатку мені, а може, і їй здалось, що ми просто випадково знайомі, а не чоловік і жінка, і оце зустрілися, щоб перекинутись кількома словами вітання та й усе. Але це була тільки одна мить, бо раптом ми кинулись один одному в обійми, і наші ества сповнилися тою любов'ю і чуттям, що п'янять розум. Якусь мить ми навіть не могли говорити і тільки роздивлялись одно на одного, чутливо спостерігаючи зміну.

Жабі трохи змарніла, була бліда, а її тонкі жіночі риси, що вабили до себе, виявились ще яскравіш. Нас охопила та дитяча радість, що панувала над нами там, у лісі, біля річки, на заллятім сонцем моріжку. Ми забули за все на світі й любувались одно одним. Та раптом ми згадали, що це тільки побачення на півгодини, при свідках, з вартою за дверима та вухами в стінах. І ми похапцем почали пошепки інформувати одно одного про своє життя. Виявилось, що Жабі сидить разом із десятима жінками — політичними в'язнями, до яких вчора прибуло дві нових: молоденьке дівчатко Гелен та старенька Кральська.

Наша розмова була така кострубата, що годі було щось до ладу зрозуміти. Над нами тяжіла кожна хвилина, що посувалась уперед, і болісне чекання, що ось раптом відчиняться двері і вартовий оголосить про кінець побачення. Так воно й сталося. Тільки ми почали логічно обговорювати можливість повороту назад — двері відчинились, і мій вартовий, усміхнувшись, дав знати, що пора йти...

І я не тямив, де я, що зо мною. Я ще був під гіпнозом голосу своєї дружини і її ласкавих, повних любові очей та нашої розмови. Я намагався впорядкувати свої думки, запам'ятати, про що ж ми умовились, які новини я передав їй та дізнався від неї, але все пере-

плуталось мені в голові. Я не чув, що мені казав вартовий, і аж коли він спинився, зрозумів його запрошення ще раз зайти до шинку. Я залюбки пристав на його пропозицію, і ми відсвіжилися нектаром національного польського виробу, що, як зауважив мій провідник, був не гірший від «колишньої царської».

Кілька днів я був насичений своїм побаченням із Жабі, і коли це перейшло в нове непереможне бажання побачити її, я взявся завзятіше до вивчення польської мови та нотування тих матеріалів, що диктувала розпалена голова.

О, тепер життя, що часом за останні дні здавалось іноді прибите пилом, знову розжеврилось і палахкотило фарбистим полум'ям надій і упевненості в перемозі. Мені стало тільки тоді боляче за своє радісне чуття, коли одного дня Михайло довідався, що його дружина, яку захпали до тюрми аж у Львові, захворіла на запалення легенів, а двоє малих дітей залишились у її сестри — старої злющої дівки. Мені було ніяково, і я нічим не міг розвіяти тугу, що повила серце мого приятеля і що він її намагався приховати силюваною усмішкою.

Того дня Янек сповістив, що до сусідньої мішаної камери прибув один українець. В цій камері перебували тимчасово всілякі політичні в'язні. Там годі було дати собі раду й зрозуміти, за віщо хто сидить. Багато з них говорило, що сидять як обвинувачені в більшовизмі (хоч Янек мав добрі відомості, що вони до жодної більшовицької роботи не мали дочинення), тут були й монархісти та націонал-революціонери білоруси, литвини і взагалі «неблагонадійні»... Іноді хто-небудь з них намагався перейти до нашої камери, але тоді долю цього бажання вирішував Янек. На предиво, наша камера за весь час нікого не взяла до себе, і Янек загадково іноді підморгував до мене оком. Я розумів його побоювання, але, згадуючи Валентину, міркував, що і серед тих є отакі жертви жахного збігу обставин, коли своя людина могла вважатися за чужу.

Отаман камери Владек, що ставав завжди за старшого, коли потрапляв до тюрми, за згодою Янека дозволив українцеві бувати в нашій камері. Це, звичайно, було як виключення, бо ні тому бідачиськовці, панові Ханчукові, ані нам двом ні з ким було перекинутись своєю мовою. Адже, коли вже все обговорено, все

ясно, хіба часто розмовляють між собою двоє ув'язнених, які були Михайло і я? В такі часи поволі розум пристосовується до оточення, до спільної мови й потроху вилучає з неї нюанси значення, і темп, і самий зміст мови. В такі часи людина поволі забуває неньчину мову, і у неї лишаються тільки її недогризки, що ними вона потім тільки й виявляє приналежність до певної мовної культури... чи нації.

...До нас увійшов кругленький, ситенький, статечний літній чоловік з привітним поглядом. Він був добре вбраний, виголений і виглядав на галицького панка. Це можна було відразу вгадати, коли б навіть він нічого не говорив за себе.

Ми люб'язно привіталися, і він сів на Михайлове ліжко.

— Так більшовики, кажете? — промовив він, усміхнувшись, хоч ми й не казали нічого.— А я оце зовсім навпаки,— додав він, не чекаючи нашої відповіді,— мене посадовили знаєте за що? За те, що обрали до Львівського магістрату... Їхав, дурний, до Варшави. Як же — центр, а я ж аблегат¹ міста Львова — щось путяще. Ну, поїхав придивитись, як воно в центрі, а тут мене й схопили.

Албегат усміхнувся із свого дотепу й задумано подивився на стіну.

— Що ж вони вам інкримінують? — запитав Михайло.

— Хіба їм треба щось інкримінувати? Хіба не досить того, що я українець? Хіба не відомо на цілий світ, що українці змовились між собою повалити Польщу чи визволитись із-під її піклування? Хіба не відомо, що всі тюрми Галичини набиті українцями за те, що кожний хоче збутись Польщі чи не хоче віддавати дітей до польської школи й таким чином повстає проти державних законів? Чи вилаяв ксьондза, що посів уніатську церкву, чи відбився від п'яного жандарма, що чіплявся до жінки або доньки, чи в громаді голосував проти того, щоб прилучити яких пересельців поляків із Познані — за все те матимеш хурдигу. Взагалі бунтівник кожен українець. А щоб одразу нагнати страху та показати, яка сильна польська влада й що її закони непохитні, а наміри непереможні,— от і хапають за

¹ Посланець (з латин.).

кожну дурницю, так собі, як-от мене, та напакуюють тюрми. Де там — тюрем уже не вистачає, і їх, мов отари, заганяють у концентраційні табори, де колись були полонені. Одним словом, точнісінько так, як у вас там у совдепії, чи то пак — на Радянській Україні.

Він огидливо скривився й хитнув головою — мабуть, він хотів ще щось сказати, та не зважився.

Я бачив багато типів у житті й у цей час міркував: що привело його до тюрми? Адже верхи польської республіки були в надзвичайно дружніх відносинах з «верхами» націоналістичного уряду України, які під тиском бідноти й робітництва мусили тікати до Галичини, а потім до Польщі. Всі знали, що ці верхи уклали угоду, за якою Польща мала допомогти їхньому урядові посісти владу на Україні, за що цей «уряд України» без жодних претензій визнав Галичину як частину Польщі та до того ще мав віддати їй деякі округи. Не було таємницею, що уряд мав також повернути поміщикам-полякам «їхні землі й плеці», а до того ще віддавав Польщі монополію деяких підприємств та військово-фінансовий контроль.

Михайло щось чемно зауважив Ханчукові, і той, потерши руки й трохи здригнувшись, ніби йому було холодно, провадив далі свою бесіду.

— Бачте, пане чи товаришу, як там у вас... я чув, що у вас слова «пане» не можна говорити, а тільки «товаришу», а от у поляків-більшовиків всі прозивають один одного панами, і нічого. Ви послухайте! — мотнув він головою до камери, де чулись розмови. — І тут не вбачають нічого контрреволюційного в цьому слові. А в вас тому, що це слово українське, воно посеред горла стає.

— А хіба «товариш» не українське слово? Адже ж і січовики називали один одного товаришем, і навіть пісні є, де мова йде про товариша як друга, брата? — лагідно відказав Михайло на зауваження Ханчука, що зовсім не стосувалося до початої розмови.

— Так... але там казалося: «пане-товаришу», а у вас же забороняють вживати цього слова.

Михайло, певне, зрозумів мій морг і далі залишив сперечатися на цю тему, знизавши плечима.

— Ото й виходить по-вашому, ніби ми йолопи, — повернувся Ханчук до початку розмови, що сам був перебив. — Та історія довела нам... Ні, не тільки істо-

рія, а так склалися економічні обставини, що москалі та поляки — наші вічні вороги. Це все одно, що ти маєш сусідів по обидва боки без криниці, а в тебе криниця... Вони завжди будуть лізти до тебе по воду...

— А чому б і не дати води? Хіба від того буде непереливки мені? — усміхнувшись, перебив Михайло. — А коли за те я попрошу у сусідів гарбуза чи картоплі, що в них уродили, а в мене на вгороді висохли — це буде зовсім гаразд.

— Го-го! Сподівайтесь, що вони вам дадуть свого гарбуза, — спалахнув Ханчук, — так, так, вони дадуть гарбуза, тільки того, що дівка дає нелюбу на сватанні... — і Ханчук дико засміявся.

— А ви ж як, гадали одгородитися залізною стіною від сусідів і нічирк їм. Хай хоч виздыхають? — запитав я.

— Не виздыхають, а я за кожне цебро води правитиму те, чого в мене нема. Он як! — сердито відповів бесідник. — А це може бути тільки тоді, коли я матиму силу власну й не сподіватимусь на їхню силу й допомогу. Атож! Коли в мене буде залізна загорода.

— Ви маєте рацію, — відповів Михайло, — тільки в тому разі, коли вас не обходить цілий світ і ви сам у себе пан. Але коли б вас обходив цілий світ, як нас обходить, тоді б ви не запиралися за залізною брамою і розгородили її для тих, кого ви вважаєте за своїх спільників.

— От-от-от-от! — підхопив Ханчук. — Нас обходить цілий світ, тільки той, що нам щось дасть, а не той, що сам голий, як опеньок, і норовить стягти з нас сорочку для себе. Нас обходить той світ, що дасть нам машини, дасть нам техніку, дасть нам цивілізацію, а не сирівець та панську фанаберію.

— Але ж, добродію, — нетерпляче зауважив Михайло. — Чи ви думали над тим, що ця техніка й машинерія та цивілізація боком вилізе робітникові та бідному селянинові. Ми ж і ви бачили її в часи німецької навали на Україні. Гарну техніку показали ваші спільники, таку, що аж ребра потріскали... — Михайлів голос дрижав. Він почав хвилюватися. А коли він почне хвилюватися, що було так рідко, як у безодні сонячне проміння, тоді могла статись біда. На щастя, в цю мить підійшов Барон і спинився біля мене.

Ханчук зиркнув на нього поглядом, що надто мало виявляв приязні, і підвівся.

— Вибачте, що ми сьогодні з вами трохи погиркались... та ще з першого разу,— ласкавим тоном промовив він, зітхнувши.— Я просто йолоп, вибачте. Я все гадаю, що коли маю справу з українцем, то це ж зовсім щось інше від руських більшовиків. Проте, вибачте, іншим разом про щось лагідніше побалакаємо...— і він, кивнувши до нас, поволі пішов до дверей. Він стиха постукав залізною клямкою, і за мить вартовий випустив його.

Коли в коридорі клацнули двері другої камери,— Ханчук повернувся до себе,— Барон торкнув мене за руку та, кивнувши Михайлові, пішов до Янекового ліжка.

Янек напівлежав, укривши ноги ковдрою, і щось читав у книзі, занотовуючи на папері, як роблять люди, коли натрапили якусь цікаву думку. Коли ми підійшли, він дописав на тонесенькому папірці ще декілька слів і, мистецьки звернувши його, як поштову марку, заклав у край книжки між сторінки.

— Хто б міг сподіватися? Тринадцять літ каторги — і на тобі!

Мені стало млосно, і я присів на край ліжка та втопив у Михайла погляд. Мені здалось, що Янек повторює мої слова.

— Ляський виказав і вас, і наш центр,— з усмішкою промовив Янек.— Не диво, що ви не одержали теплої білизни. Тепер він виїхав від «соціалістів» за крайового організатора в Галичину, до Львова. Адже він тепер спеціаліст в українських справах...

Я був такий лютий, що мені хотілося вчепитися Михайлові в бороду й повисмикувати все волосся до одного.

Та Барон дав мені рівновагу: він провадив далі думку Янека:

— Хто міг припустити... Карський йому вірив, як собі. Цілий центр покладався на нього... Я сам із ним балакав. Це було навіть за день до арешту... Це ж зовні ніби свята людина... Чорти батька зна, що твориться у світі!

Михайло, мені здалось, знепритомнів і, скам'яніло примруживши очі, дивився на коробочку, звідки Янек добував тютюну на цигарку. Врешті мій приятель зі-

тхнув, мотнув головою до мене і, намагаючись усміхнутись, промовив:

— Ви таки мали рацію, товаришу Віоліне. Вибачте! Ви знаєте,— звернувся він до Янека й Барона,— мій друг мене попереджав. Я теж, коли б оце не ви казали, ніколи в житті не повірив би. Ми майже два роки були разом...— і Михайло раптом замовк.

За вікном поволі смеркалось. На шиби грайливо падав лапастий сніг. Стало тужно і разом із тим ясніше на душі. Принаймні вияснилось те жахне — хто ж виказав на нас.

XVI. БАТАЛІЯ

Буржуазія, маючи за спільника поміщиків та соціалістів, боролася завзято. Вона виявила тепер цілу свою життєздатність та здібність орієнтацій в оточенні різних верств. Вона чудово використала досвід цілих століть і навіть тисячоліть боротьби з повсталими, пригнобленими й прекрасно відбивала кожний удар революційного робітництва. Найвеличніше в її боротьбі було те, що вона розвинула її одночасно по всіх країнах, кинувши всі свої засоби на буферні країни — Румунію, Польщу, Литву, Латвію і Фінляндію. Тут вона була немилосердна, і закон людяності, що вона висувала в боротьбі з королівським та царським абсолютизмом, тепер був захований до кращих часів... Чудово виконували роль й ватажки соціалістичних партій. Вони йшли попліч з нею, замилюючи очі тим сотням тисяч і мільйонам пролетарів, що в них зле ворушилась думка та що втомились і так у боротьбі за існування... зради в лавах революційного робітництва, подібні до зради Ляського, деморалізували його одностайність. Ставало ясно,— прорвати вал, бар'єр до європейських країн силами зсередини неможливо, принаймні в ближчі часи. Про це свідчило й наше перебування за ґратами. Те саме було й по інших країнах... Єдиним сміливим кроком було б — силою прорвати цей вал. Але це було б кроком у невідоме... Це був би стрибок через прірву без гарантії перескочити, але з більшими шансами на те, щоб загустити в провалля. Доки єдиною метою могло бути хоч би врятування

тих країн, що вже міцно почали тримати стяг комунізму.

...Ми з Михайлом сподівалися з хвилини на хвилину на поворот до краю. Нас вимінювали, як іще десятки таких, на ті реакційні елементи, що були затримані в Країні Рад.

— Хто хоче їхати до радянських країн? — перепитав Владек одного вечора інспектора тюрми, який прийшов до камери й обвів усіх поглядом.

— Я, — тремтячим голосом відгукнувся Іван.

— А решта? — лагідно запитав інспектор.

— Решта? — знову перепитав отаман камери. — Решта чекатиме тут, доки буде ваша ласка звільнити, — відказав Владек.

— Тут треба людей із залізними нервами, — пояснив нам Янек про виїзд Івана. — Він палкий, як порох. Там такий більше придасться, як тут...

— Кажуть, ніби ви поїдете до краю? — запитав Ханчук, підсідаючи до Михайла.

Він кілька днів не з'являвся до нас, чи для того, щоб не викликати підозріння з нашого боку, чи просто вважав за небажане часті зустрічі з більшовиками...

— Атож, чому не скористатися з ласки польської влади? — відповів приятель.

Ханчук замислився. Михайло почав крутити цигарку, а я моргнув до Янека, і той теж підійшов до нашого гурту.

— Чув, чув, — ватажок польського пролетаріату! — з іронією, але з повагою в тоні промовив Ханчук, стиснувши Янекові руку.

— Я оце дивуюсь із Мериноса та Віоліна, — хитнувши на нас головою, сказав він. — Ідуть знову, щоб продовжувати московське більшовицьке діло...

— А чому б і не продовжувати, чие б це було діло, аби воно було гарне й усім на користь, — відказав Янек.

— Ви от єврей, адже так, пане Янеку? — запитав його Ханчук. — Тож мені нічого критись перед вами із своїми думками. Ми в Галичині всю нашу боротьбу з поляками провадили вкупі з євреями.

Янек невизрно схилив набік голову й мовчав.

— На мою думку, — провадив балачку Ханчук, — москвини для українців будуть могилою... Знаєте чо-

му? Тому, що вони не розуміють чистих поривань ні Мериносів, ні Віолінів. Зважайте: українські маси, головним чином молодь... десятки, сотні тисяч були активними борцями за національне відродження... Раптом вони, не розуміючи ваших більшовицьких теорій, опинились в стані, так би мовити, контрреволюції... Це все частково робітнича, а здебільше селянська та інтелігентська чи напівінтелігентська молодь, що походила зовсім не з буржуазії й ніколи не мала бажання стати буржуа... У них було на меті визволення краю з чужої неволі... Тепер усі ці люди — самий актив української нації — залишились за облавком революції... Що ж — ви їх, звичайно, посадите до тюрем, розстріляєте, в кращому разі, оголосите їх ворожим елементом і відсунете від можливості брати участь у будівництві України... Що лишається: величезна сила руського елемента, що знову стане гегемоном на Україні, та одиниці Мериносів, Віолінів, що будуть між ними білими воронами.

— А чому ви гадаєте, що сотні тисяч, коли вони соціальним станом близькі пролетаріатові, не візьмуть участі в революції? — запитав Михайло.— Невже ви гадаєте, що вони всі так і залишаться в таборі несвідомої контрреволюції?

— Хм. Бачите, пане Мериносе,— перетягуючи слова, ніби шукаючи відповіді на них у своїй голові, промовив Ханчук.— Революція — це блискавиця, що не визнає на своїм шляху ніяких статичних речей: вона всіх убиває чи приголомшує. Ці сотні будуть приголомшені, а на чолі будуть руські. Чи ж вони зрозуміють цю молодь і чи захочуть вони її зрозуміти? Адже вони ніколи не знали національного пригноблення. Тому-то вони не дадуть їм взяти участь навіть у вашій революції, а використовуватимуть для цього близьких собі духом і мовою людей — руських. А ви знаєте, що на Україні все чиновництво, всі кваліфіковані культурні сили — руські?.. І вони підуть за руськими, хоча б це були й більшовики, вже тому, що вони ближчі мовою. І вийде те, що знову гегемоном буде руський...

— Шановний пане Ханчуку,— лагідно відказав Янек.— Ви не знаєте просто марксистських засад і тих проводирів, що стоять на чолі великої революції. Діалектика — така річ, що перед нею безсилі ваші міркування. Руські можуть чудово виконати роль відбудов-

ників української нації, звичайно, в пролетарському, марксистському розумінні, як вони будуть відбудовниками й киргизів і татар... Ви навіть не помітите, як ці сотні тисяч увійдуть у коло соціалістичного будівництва.

— Я з вами не буду сперечатися, пане Янеку, — перебив його Ханчук, — бо це тільки припущення. Але я теж припускаю інше...

— Що саме? — з іронією в тоні запитав Михайло.

Ханчук зітхнув, провів рукою по голові, ніби концентруючи думки, і потім промовив:

— А ось що: ви спираєтесь на пролетаріат. Українського національного свідомого пролетаріату — як кіт наплакав. Це здебільшого або руський, або русифікований люд. Хто візьметься за те, щоб цей пролетаріат дерусифікувати та створити на майбутнє нові українські кадри?.. Адже ми казали, що весь низовий і технічний склад руський, — чи ж не розумієте ви, що завдяки тому, що гегемоном буде не український елемент, а руський, то й пролетаріату українського не буде... Адже він може утворитись тоді, коли владарі скерують на те всі сили... А чи розуміють вони в перспективі, що це треба зробити? Ні. Стара інерція руського духу залишиться, і та молодь, що про неї я вам кажу, залишиться за облавком. А Україна, як така, й надалі буде під чоботом руського. Хіба це відповідатиме хоча б і вашим інтернаціональним завданням?

Я чимраз більш переконувався, що цей статечний чоловік був спритний, розумний післанець польсько-української реакції, але, щоб не вилаятись, тільки зауважив:

— Невже ви гадаєте, що український пролетаріат можна зробити за день чи рік? Адже щоб позбутись усіх наслідків минувшини та щоб створити свої кваліфіковані сили техніків і керівників в новому суспільстві, потрібні роки, а може, і десятки років. Врешті, неville ви гадаєте, що коли б ви чи ваші патрони були на чолі України, то був би й український пролетаріат і все добро для краю з неба впало? Можливо навіть, що не один десяток років мине, доки український пролетаріат створиться та українська нація, як така, буде щось суцільне, культурне, свідоме, — але зате це буде соціалістична Україна, а не попихач буржуазії та чу-

жого імперіалізму. Для цього варто потерпіти. Адже чекали, тягли ярмо...

Ханчук зблід, йому тремтіли навіть губи. Михайло усміхався, а Янек перегортав у себе на колінах книжку.

— Та й не тільки це... Ми ще й Галичину визволимо, і вона буде одною цілістю з Радянською соціалістичною Україною,— з посмішкою додав Михайло.

— Так, так! — скрикнув Ханчук.— Ми б створили український пролетаріат. Ми б закрили кордони — і за рік-два мали б свій пролетаріат. Ви знаєте, що за царських часів і австрійської влади десятки тисяч українських селян щороку переселялися до Сибіру, їхали до Канади, Аргентини та інших країн... О... тоді б український люд нікуди не їхав — він мав би у себе що робити... А ви хіба зможете це зробити? Ніколи! І українське бидло, як і раніш, буде їхати до Сибіру, до Канади, поступаючись місцем руському на Україні, полякам в Галичині... Бо ж усі, починаючи від десятника в копальні до директора, є руські, що мільйонами волокон зв'язані ближче з тими, хто їх розуміє й кого вони розуміють. Це — закон.

— Ви просто не уявляєте собі соціалістичного будівництва, ні законів його щодо розподілу праці, людської сили та матеріальних засобів,— зауважив я.— Нарешті, ви не хочете зрозуміти тої логіки революційного інтернаціоналу, що не дозволить будь-якій нації залишити в первісному стані іншу.

— Ви помиляєтесь, пане Віоліне,— спалахнув Ханчук.— Я чудово розумію і кажу вам, що будете безсилі щось зробити... Я не хтів би вас образати, але приклад не є образа... Ви пам'ятаєте історію русифікації України за Петра й Катерини... Ви пам'ятаєте, як після перемоги під Полтавою Петро пороздавав всі землі й маєтки, закріпивши за ними й козаків та слобожан, що жили на землях, тим сотникам, осавулам та полковникам, що брали участь у баталії проти Мазепи, і потім створив із них чудових емісарів і дворян...

— То ви хочете сказати, що й комуністичне руське суспільство так і з нами, комуністами-українцями, робить? — з іронією в тоні запитав Михайло.

— Ні, не те, — відказав Ханчук, — але, щоб ви зрозуміли цей приклад, я хочу звернути увагу ще на один бік справи. Все контрреволюційне руське — це старе

чиновництво, купці, дрібні буржуа, я кажу про тих, що лишаються як «трудовий елемент»... Коли їх посадили до тюрми, від цього руська революція не згубила, бо їх замінили сотні тисяч, мільйони революційної молоді... А на Україні ж молодь посадили, молодь же приголомшили, і таким чином на місце тих старих руських урядовців і інших посібників будівництва сіла руська молодь, тобто люди, що від них годі сподіватися культурного й матеріального будівництва для української справи... я хочу сказати цим, що маса, молодь, майбутнє українське, навіть ваше пролетарське, повне сил, знання, енергії, буде тою пригнобленою масою, що за Петра в осавулів закріпачені козаки...

— Це просто якісь дурниці! — вихопилось у мене. — Невже ви гадаєте, що ця молодь, повна сил, енергії, знання й таке інше, не буде використана, не втягнена в будівництво країни?

— Я вам ручусь, що ні! — проказав Ханчук тоном, що відкидав усякі заперечення. — Вже тому ні, що все це юнацтво не підготовлене сприйняти соціальні проблеми та перспективи інтернаціонального розвитку.

— Ви гадаєте, що у нас не буде можливості перевиховати їх? — зауважив Михайло. — Адже ж свідомість більшовика чи взагалі всякого політичного діяча твориться від впливів та виховання.

— У вас цього не буде. Бо нікому буде їх виховати. Надто величезна їхня сила, а вас, Мериносів — купка, та до того ще ваших жадань не зрозуміють ваші руські колеги, що їм не на руку буде виховувати. Навпаки, в них бажання буде штовхати їх далі шляхом контрреволюції, щоб винищити це українське, здібне, повне сил кодро, що в перспективі заступить їхнє місце, бо кожному хочеться бути якимсь владарем, кожному хочеться мати теплий куточок, кожний хоче над кимсь панувати...

— Ви, пане Ханчуку, просто засліплені тим жахним шовінізмом, що виховував у вас австрійський цесаризм та руський царизм, — зітхнувши, проказав я.

Мені обридла вся ця балачка з українсько-польським Рейнальдо, і я відійшов до свого ліжка, щоб взятись до перерваної роботи над матеріалами.

Мені було байдуже, про що далі розмовляли Ханчук і Михайло та Янек. Я готував до друку брошурку, що

потім ще треба було разом із Михайлом перекласти на польську мову.

— На все, пане Віоліне,— зачув я бадьорий вигук Ханчука.— Не сердьтеся. Ви такий же гарячий, як і я. І коли б здибались поза стінами тюрми, то комусь одному з нас було б од другого непереливки... До побачення! — гукнув він, піднісши руку догори і зникаючи за дверима, що відчинив вартовий.

— Прощайте! — сердито пробурмотів я і заглибився в матеріали.

Михайло й Янек голосно засміялись, певне, резюмуючи розмову з Ханчуком.

Мокра зима заціпеніла в цупких обценьках морозу. На прогулянку ми ходили тепер не щодня. Ув'язнених пан Владек розподілив на три гурти, і кожного разу одіж переходила на плечі чергового гурту. Самому Владекові не довелося ходити на прогулянки — його хутко звільнили.

Про що тривала нарада межі Владеком, Янеком і Бароном в день, коли оповістили, що Владека звільняють,— ніхто не знав.

Тільки коли вартовий втретє прийшов і з усмішкою заявив: «Коли пан Владек врешті не вийде геть під три чорти з камери, то доведеться його витягти силою», Владек похапцем почоломкався із усіма та, кинувши: «До побачення!»,— зник за ґратчастими дверима камери.

За годину ми бачили з вікна, як Владек простував повз парк: він тримав за руку хлопчика і в такт вистрибам свого сінка пустотливо підстрибував і сам. За ними ледве поспівала жінка з дівчиною і, похитуючи головою, щось розповідала малій, раз по раз киваючи рукою до тюрми.

Біля найвищого та найтовщого платана Владек зупинився і, повернувшись назад, підвів голову на дах тюрми.

Ми знали, що він дивиться на наше вікно, і Броніслав, простягнувши руку в кватирку, махнув хусткою. Владек закивав головою і теж махнув рукою. Потім він вхопив сина і підніс над собою. Хлопча дригало ногами й мотало обома руками. Біля вікна скупчились усі мешканці камери, і тим, хто не міг бачити останнього

вітання Владека, Броніслав, не повертаючи голови, переказував картину Владекового прощання.

В камері стало сумно.

Янек із Бароном нервово походжали по камері й час од часу кидали один одному незрозумілі нікому слова.

Сподіванки Барона були даремні — ні біржа, ні його значення серед торговельно-промислових кіл, певне, не вплинули на поліцей-президіум, і його цупко держали за ґратами.

А тим часом, за інформаціями Янека, по всій Польщі й Галичині майже щодня були провали організації... Дефензива працювала скажено. Робітники були тероризовані, і серед них почалося взаємне недовір'я.

А робітництво Заходу мовчало. Там владарі за допомогою соціалістів вжили всіх своїх зусиль, щоб притамувати пролетаріат «в законних межах»...

Нас охоплював смуток... Тож не диво, що навіть завжди витриманий, немов скутий із заліза Янек, і той підпав під вплив жвавого нервового Барона й виявляв якусь нетерплячку.

На прогулянці до мене підійшов Янек і попросив очима перевірити, чи дійсно мур має від землі догори двісті п'ятдесят цеглин... Тим часом він голосно попросив Барона допомогти витрусити ковдру, і вони, знявши тюремну сіру ковдру, що Владек перед тим розіслав на вузькій примерзлій до землі рамі від тюремного парника, почали її витрушувати... Згодом вони поклали ковдру на іншу, трохи довшу раму, що визирала з-під снігу поруч першої...

Опівночі, коли Броніслав, ставши на стіл, надів на електричну лампу паперовий ковпак, після чого в камері стало темно, я чув, як поруч мене на Янековому ліжку межі Янеком і Бароном точилась тиха довга розмова.

...За деякий час до прогулянки Янек пошепки сказав мені, щоб ні я, ні Михайло сьогодні не йшли на прогулянку. А коли нам цікаво бачити забавну картину, ми її можемо спостерігати з вікна.

В коридорі забряжчали двері, і лункий голос вниз гукнув: «Шпацер!»

Янек хутко підійшов до вікна й хвилинку пильно вдивлявся в далекі парку. Врешті він повернувся, ледве помітно кивнув до Барона, що очима зорив за ним, і почав одягатись... Проходячи повз мене, він міцно

стис мій лікоть і прошепотів: «До побачення». Його очі блищали... Михайло, теж ледве помітно кивнув головою...

Сонце тільки-но сховалося за будівлями міської околиці. Надворі серед тьмяної прозорості морозяного дня ліниво падали сніжинки...

Ми з Михайлом були біля вікна. Коли я підійшов, мені здалось, що від того дерева, де прощався Владек, відійшла просто на брук в напрямку суточок повз мури тюрми якась знайома жіноча постать...

Внизу в дворіку, навкруги замерзлих та засипаних снігом грядок та парникових рам, шпарко сновигали наші приятелі. Вони проходились по второваній стежці. Дехто пустував, штовхаючи замерзлих друзів. Он Броніслав раптом нахилився, зібгав в руках пухкий сніг і торохнув ним «графа». Іван, шкутильгаючи, підставив ногу Протазові, а ще за мить на стежці заметушилились... Почалась баталія сніжками. Хтось когось підібгав під себе... Там на землі збилась ціла купа, а «граф» тягнув когось з-під неї за ноги...

Вся ця забава в бойовисько була така рухлива й метушлива, що ми ледве встигли побачити, як раптом довга парникова рама опинилась біля муру і по ній, мов в'юн, вихопився Янек; рама не вистачала метрів зо два до верхка муру, і він на хвилинку розгубився... але тільки на хвилинку. В ту ж мить кілька душ підхопило раму і високо підсунули її догори над собою... І Янек зник за муром.

Я чув, як там, за муром, гуркнув газ авто. Але забава в бойовище не припинялась, а рама знову лежала на своєму місці.

Михайло аж подався всім корпусом у вікно, і я відчув тремтіння його ліктя, що торкнувся мого плеча.

— Невже не бачив вартовий, що там їх стереже? — прошепотів він до мене.

Я щось промурчав, а сам напружив свій слух у квартиру. Але у дворі було тихо.

Тоді я охляло зліз з лави і, мов п'яний, пішов до ліжка. Я почував себе зовсім розбитим, ніби я теж брав участь у тому запеклому бойовищі своїх товаришів у дворіку.

Вже коли вартовий, ставши в дверях, лічив, скільки увиходило людей з прогулянки до камери, він рап-

том якось дико скрикнув і подався геть по коридору...

За хвилину нас вишикували в шереди, і сам начальник лічив кількість душ. Так, одного не було. Він перевірів по списку і дізнався, що не стало Янека.

Чи дізнався він або дефензива, в який спосіб той зник, невідомо. Ми лише знали, що нас позбавлять прогулянки.

Так і сталося. Нас позбавили не тільки прогулянки, але й побачення.

Знову потяглись сумні, невеселі дні, аж поки одного разу, за який місяць, до камери знову з'явився веселий, бадьорий Владек і запропонував голодовку як протест проти позбавлення ув'язнених двох єдино щасливих годин.

Ще перед тим ми знали від Барона, що з прибуттям до організації Янека робота хутко набрала контрборотьби з владою. І коли з'явився Владек, організація відразу зміцніла, очистившись від підозрілих людей.

Наша триденна голодовка, що її підтримували й інші тюрми Варшави, та в зв'язку з цим величезні демонстрації робітництва, а в деяких підприємствах і страйки знову повернули нам побачення й прогулянки, а до того ще звільнено Протаза, і почалось, хоч для ока, й слідство над тими, що невідомо з яких причин були ув'язнені...

— За віщо мене знов ув'язнено? — перепитав Владек Броніслава, що й досі не знав, чому так хутко Владек з'явився знову до камери, щоб відібрати у нього старостування.

— А як же я міг довести, де саме я був того дня, коли втік Янек? — усміхаючись, відповів він.— Проте хіба я винен? Навіть моя дружина доводила їм, що, певне, я швендяв до якоїсь лярви-полюбовниці і що не хочу про неї їм сказати... Кобета хрестилась, що це так — та хіба ж повірили?

— Дідько його забери! Все одно випустять, — додав Владек. Потім раптом визвірився на Івана і жартівливим тоном прогомонів: — Куди ти лізеш проти мене? Ти знаєш, що я осягнув ще один фах... Тепер я й шофером можу бути, коли на те пішло...

XVII. НАЗАД ДО КРАЮ

Зима конала. Весняний подих точив зашкарублу крижану кору, що вкрила землю, і вона танула, залишаючи на поверхні хворобливий, поточений, мов губка, чорний, брудний шар грязюки. Час од часу сніжок намагався вкрити цю ознаку зимової немочі, та з обіднім сонцем біле накриття зникало з поверхні. Ішла весна.

Одного дня, коли повітря було сповнене туманом і на душі був серпанок тужної безнадійності, до камери з'явився черговий помічник тюрми й сповістив, що другого дня ми будемо відряджені до кордону для заміни на польських «громадян». На його запитання, хто в камері вважає себе за радянського підданця, крім Івана, ув'язнені похмуро мовчали і здвигували плечима. Вони були громадяни Польщі, і їх не обходить радянське підданство... Коли черговий вийшов, в камері зчинився гармідер.

Товариші просто звар'ювали з радості, що нас звільнять і що там, у великій країні світової боротьби й надії, будуть знати, що вони тут сидять за справу робітничу, за велику ідею визволення людства з неволі капіталу. Кожен намагався нам щось сказати, висловити своє побажання на свій сердечний привіт по той бік усім борцям за пролетарську справу. Кілька душ сиділо на ліжках і, зануривши голови в подушки, плакали.

Ще б пак! Ми їдемо в ту країну, де такі, як кожен із них, є проводирі в боротьбі за велику справу. Дикий контраст! Тільки через кордон блакитної уніформи охорони — і там подібні до них творять нове життя.

Ця остання ніч була ніччю тужно-радісних переживань. Не спав, здається, ніхто з товаришів, а коли до вікна зазирнув ранок, всі були вже на ногах. Мені здалось, що я бачу зовсім інших людей; кожний мав ніби від плачу опухлий вигляд. Всі були серйозні, навіть завжди веселий Владек і той сумний ходив по камері, щось міркуючи. Врешті він спинився і, простягнувши руку, повернувся півколом. Всі стихли.

— Любі мої друзі, — з тремтінням у голосі промовив він. — Наші приятелі сьогодні вирушають у країну волі. В ту країну, де, замість тюрми, кожного з нас чекає кипуча діяльність... Але ми лишаємось тут... Хай пе-

редадуть наші друзі товаришам, що й ми, врешті, досягнемо того, що вони в себе досягли.

Він подивився на Барона таким поглядом, ніби чим звинився, потім зиркнув на Броніслава, що, приклавши до вух долоні, ніби хотів допомогти цим собі щось почути, і тремтячим голосом закінчив:

— Адже так чи ні, пане Броніславе?

Після цього він зщулився, ніби йому стало зимно, і присів край ліжка.

Бронісловові повіки дрижали, і шкіра смикалась йому на висках.

— Друзі! — раптом вигукнув Іван. Він вихилясом, кульгаючи на одну ногу, підвівся на ослін. Хвилину він мовчав і тер долонею шию, потім нараз, відкинувши з чола біляве рідке волосся, випростався і промовив: — Ви знаєте, що ви ніколи не зробите революції... — Голос його був хриплий, череп'яний, йому дрижали губи й тремтіли коліна. — Ляські! Каторжники! Соціалісти! К...и межі нами! — ось хто не дасть нам тут скоро здобути владу. Вибачте, Бароне, що порушую дисципліну... — звернувся він у його бік, а потім, крутнувши головою, вигукнув: — А на мою думку, — всім нам треба туди... Бо однаково всіх сюди-о запакують... А там треба людей, сили!

Іван нахилився, щоб утриматись рукою за стіл, і поволі зліз з ослінця.

— Нічого, товариство, — лагідно промовив Барон. — Іван, знаємо ми всі, трошки палкий... Але наша справа — тут, у себе... Там ми завжди встигнемо побувати...

У камері запанувала тиша, і чути було, як десь у коридорах лаявся одділовий.

Мені здавалось, що істота моя роздирається надвоє: було безмежно радісно, що врешті звільняють із цих суворих стін тюрми і що попереду стелеться шлях до країни боротьби, що я буду разом із Жабі, але одночасно сповняла непереможна туга, що доводиться розлучатися з друзями, з якими тут ділив горе й радість, перебуваючи вкупі триста тисяч хвилин свого життя...

І коли, врешті, за нами дзвенькнули на автоматичний замок гратчасті залізні двері й повітря тюрми розтяв звук чотирьох десятків голосів — пісні «Інтернаціонала», я йшов униз по східцях слідом за Іваном і Михайлом, мов непритомний.

Пісня завмирала в міру того, як ми сходили коридорами вниз тюрми, і врешті раптом затихла, коли за нами зачинилась важка залізна брама, що ділила камери від контори. Іван був веселий, він жартував з діловодом контори, вартовими, а коли ми вийшли за браму, він щосили гукнув:

Повстаньте, гнані і голодні! —

і в ту ж хвилину кільканадцять жіночих постатей, що стояло під брамою тюрми, сподіваючись на побачення з рідними, підхопило його спів, і повітря наповнилось звуками войовничої мелодії. Зігнуті жіночі постаті випростались, і я побачив, як їхні змарнілі, зелені обличчя миттю освітилися врочистим натхненням, а очі заблищали іскрами фанатичної відваги.

Вартові хутко посадовили нас на візників, і коні шпарко помчали, ніби намагаючись якнайхутчіше відпровадити нас від тих матерів, сестер, жінок і коханок, що, чекаючи на своїх близьких, вітали нас світовим співом боротьби та слали помахами рук та хусточок своє благословення.

— Го-го! Польська жінка є страшна національна та релігійна фанатичка, — ніби сам до себе промовив Іван. — Але вона в тисячу крат стане фанатичнішою за справу робітничу, коли скоштує націоналізму та «своєї рідної релігії».

Сивий вартовий щось хотів заперечити чи застерегти, щоб ми не розмовляли, але тільки махнув безнадійно рукою, ніби кажучи цим: «Один дідько — це ж явні більшовики. Хай собі їдуть до біса від нас і не завдають клопоту...»

Це був почорнілий від часу дощаний барак, обведе-ний колючим дротом.

Михайло бадьоро вистрибнув із візка, струсився, ніби хтів струсити з себе тюремний пил, і подивився в далечінь, де маячило повите в передвесняний туман місто, потім перевів погляд на забруднену колію, що тяглась неподалік, і попростував до хвіртки загороди з табличкою «Етапний комендант».

Візник, коли я заплатив йому, раптом простяг до мене руку, стиснув її — ніби дякував за щось, а потім, злякано зиркнувши на вартового, смикнув віжками й круто повернув коні. Ми наздогнали Михайла біля

дверей хижки, де чатував жовнір. Із півтемних присінців ми перейшли в маленьку комірку, що до неї ледве пробивалося світло з двох пожовклих від патьоків малесеньких вікон.

Засліплені раптовим світлом, ми ледве могли розглядати присутніх у кімнаті, але знайомий радісний поклик торкнув моє серце — то була Жабенятко. Вона кинулась до мене, як дитина, що чекала на неньку.

Михайло усміхнувся в бороду і, вітаючись із нею, мотнув задоволено догори головою. Іван довго тряс руку Жабі й увесь час намагався щось висловити поруському, але потім покинув це і, звернувшись до жандарма, що підвівся в куті, сказав якийсь польський дотеп, що від нього той вишкірив зуби.

Доки жандарм розписувався в книзі та про щось гомонів з тюремними вартовими, ми, збившись у гурт, намагались відповісти Жабі на її запити і самі засипали її питаннями.

Раптом Жабі змовкла, кивнувши головою на лаву. Аж тепер ми зауважили там схилену постать. Вона сиділа, трохи нахилившись, байдужа до оточення, задуmano втопивши погляд у жовтяве віконце.

Атож. Це був Юлій. Я ступнув був до нього, але Жабі утримала мене за руку. А Юлій, не повертаючи до нас голови, заціплено сидів у своїй позі, ніби боячись поворухнутись.

Ми сіли на протилежну лаву, і я, слухаючи щебетання дружини, дивився на нашого приятеля.

Юлій майже не змінився. Так само підстрижена борідка, нервові рухи пальців, тільки його змарніле обличчя стало зелене. Нарешті він повернувся до нас і обвів усіх байдужим поглядом людини, що дивилась не на близьких людей, а на якісь мертві речі.

— Що він, удає, що не знає нас, чи сердиться? — тихо запитав у Жабі Михайло.

— Він і зо мною не перекинувся навіть словом і удавав, що не знає, як тільки прийшов сюди,— відповіла Жабі.

— Дивно! — пробурчав Михайло і щось сказав на вухо Іванові, що позирав на нас, не розуміючи, про віщо йде розмова.

— Прошу, панове, пересісти осюди-о! — промовив жандарм, вказавши рукою на лаву, де сидів Юлій. Він

зачинив за тюремними вартовими двері і сів на своє місце в кутку.

В коридорі забряжчали остроги. До комірки увійшов офіцер. Він хутко пройшов до стола і почав розглядати папери, що підсунув йому жандарм.

— Юліан Болотюк хто? — роздратованим тоном вигукнув офіцер, не підводячи голови від паперів.

Юлій підвівся. Він склав руки на животі, як це роблять люди, що будь-чим завинили, а його очі перелякано блимали.

— Віолін і дружина! — не знижуючи тону, гукнув офіцер.

— Меринос! Ян Затульський! — гука офіцер, щось надписуючи на паперах. Врешті він випростався і спинив погляд на Юлієві, що все ще стояв біля лави.

— Більшовики? Їдете до Росії? — лагідніше запитав офіцер.

— Атож, пане капітане,— веселим тоном відповів Іван.— Яюсь тут у вас холоднувато. Так ми вже краще до себе поїдемо.

Офіцерове обличчя скривилося кислотою усмішкою, він хвилинку мовчав, вдивляючись у одвірок. В цю мить, певне, його думки були далеко від нас, можливо, десь біля картярів, що він їм програвся, і тому мав такий пригноблений настрій, а можливо, його поїняли спогади, зв'язані з тим краєм, куди він мав нас одправити, що ніколи не стираються з серця лютої людини.

— Гаразд,— ніби прокинувшись од сну, промовив капітан тоном, що говорив за його згоду скоритись нашому жаданню.— Завтра раненько ви вирушите.— Потім він зиркнув на жандарма, що раптом ніби проковтнув шворінь, витягшись біля стола, і процідив крізь зуби: — Їм нема рації тікати. Хай у бараці переночують.— І, не глянувши на нас, задзвенів острогами геть з комірки.

— Що з вами? Що ви конспіруєтесь? — запитав Михайло Юлія, коли ми опинились самі без жандармів у просторім бараку.

Юлій, замість відповіді, стурбовано озирнувся навкруги, а потім тихенько прошепотів:

— Хіба ви не знаєте, що тут і стіни мають вуха...

— Але яке це має відношення до вашого повождення? — сердито пробурчав Михайло.

Борідка Юлія затремтіла, і він ще тихше проказав:

— Ви певні того, що вони нас відпровадять до краю? Ви погано їх знаєте.

Михайло зареготав, а в Юлія обличчя раптом взялося зморшками.

— Їм надто потрібно виміняти своїх князів та графів, що застряли там десь у нас,— відказав Іван і тут же висловив думку, що більшовики погано зробили, що й досі їх не понижили.

Юлій скинув на нього перелякані очі й тихо відказав:

— Ви просто дурень.

Іван засміявся дрібненьким юнацьким сміхом і пошкунтильгав до пілка, де він поклав свій чемоданчик.

Михайло замуликав свою улюблену пісню і почав допомагати нам із Жабі вимести пил з широких нар, де ми гадали розташуватися.

Юлій цитьнув, і, коли я озирнувся на нього, побачив, як двері тихесенько відхилилися і до кімнати ввійшло мале дівчатко. Воно спинилось біля порога і, прижмуривши очі, озирало барак. Перемерзле дівчатко все зщулилось, ніби гадало, що від того буде йому тепліше в його старенькому пальті та плохеньких черевиках. Млявим рухом воно скинуло свій вицвілий темний берет і, тримаючи його в руці, тихо промовило до вікна:

— Чи тут товаришка Жабі?

— Гелена! Геленка! Божевільна жінка! Яким робом? — збентежено вигукнула Жабі, шугнувши до неї. Обвивши дівчинку руками, дружина пестила її, цілуючи в чоло...— Оце та сама Гелен,— звернулася Жабі до мене.

Геленка зовсім не була дівчинкою. Правда, вона дуже низенька на зріст та мала дитячу подобу, хоч їй і було більше як двадцять років. Вона тільки-но вийшла з тюрми, де просиділа місяць. Вона була, як і Владек, перманентним мешканцем тюрми. Цю Гелену знали всі підприємства, тюрми, редакції газет і навіть костьоли та парламентські кулуари. Скрізь вона мала якусь справу — чи збирала пожертви на політичних в'язнів, чи носила їм давання, чи ходила на побачення, коли яка жінка, сестра, мати або донька якогось в'язня були хворі. Це вона завжди приносила до редакції газет відомості про знущання поліції чи голодовки в'язнів.

Вона постійно «мотлялась під ногами», як роздратовано казали про неї дефензивники. Але про те, що вона комуністка, щоб «на підставі закону» назавжди запакувати її до тюрми, поліція ніяк не могла добути відомостей. Тому для неї ніби виробили спеціальний розклад — коли саме вона мала сидіти в тюрмі, і час од часу позбавляли її волі. Геленка звикла до цього і, перебувши свій час у цюпі, знову провадила свою роботу Червоного Хреста — МОДРу¹.

Так і тепер, виконуючи уперто свій обов'язок, вона з'явилася до виявлених більшовиків, що польський уряд випроваджував геть з краю. Приписи закону були не для Геленки. І тепер вона спокійно сиділа на пілку і сіяла лагідною усмішкою, слухаючи, що про неї розповідала Жабі. Іноді вона засоромлено, мов молодда, потуляла очі в землю, поволі клала свою мініатюрну лапку на руку Жабі й тихо промовляла:

— Та годі-бо. І вигидає... Це ж дурниця, а не робота.

Потім, коли Жабі замовкла, ми всі слухали її голос, що лився тихеньким струмочком по травці. Вона розповідала, що нового є «на волі» та скільки нових людських істот зазнало тортур від дефензиви.

XVIII. ЖИТТЄВІ КАЗКИ

Цілу дорогу до Менська Іван жартував, розповідав анекдоти та показував всілякі штуки, що з них реготали не тільки ми, а й цілий ескорт жовнірів, що нас чатував. Тільки Юлій був замислений: він майже не реагував на Іванові штуки. Він ніби щось передчував; і кожен раз, коли в вагоні зчинявся веселий регіт, його обличчя болісно кривилось.

Санітарний потяг, що ним ми їхали, ледве посувався і нагадував той самий санітарний, яким ми вирудились із Києва.

Сливе кожна велика станція давала нам нових пасажирів, що так само, як і ми, призначались для обміну на графів... Між ними були молоді й старі, жінки й чоловіки, поляки й білоруси, євреї й руські. Вони похашцем лізли до вагонів і, кинувши свої окулачки, нишком сідали біля них, ніби чекаючи своєї долі...

¹ Міжнародна організація допомоги революціонерам.

Біля нас розгашувалась літня молодиця, що їй допоміг увізти до вагона парубок. Від підклав їй під спину якийсь лахміття і раз у раз турботливо звертався до неї з запитаннями. Жінка з притамованим стогоном щось відповідала йому, кидаючи навкруги переляканими очима.

Що з'єднувало ті дві істоти, що так любили одна одну?

Жабі підсіла до них, смикнула мене за рукав, і згодом крізь тихе стукотіння потяга я почув жажну казку...

Бідолашні Карафари, Пії та Торквемади. Вони луснули б од задрощів, коли б піднесли із своїх світовим соромом повитих могил і побачили й почули про ті вишукані засоби знущань, що ними користувались їхні учні — носії західних вікових культур.

...Осінній вечір насичений хлюпотінням дощу й болота. Ціле містечко Августове принишкло, терпляче підставивши боки своїх хаток під осінню зливу.

З хвіртки мурованого двору, що понад нею вдень можна ледве прочитати поржавілу таблицю «Підприємство вухналів Солейль і К°», висунулось кілька постатей.

Одна з них, ледве утримавшись на ногах від наскоку вітру, щільніше загорнулась в свою ряднину, що правила за кирею, і, натягнувши кашкета, хутко подалась вздовж довгого паркана, уважно приглядаючись до землі, щоб не вступнути в калабаню. Людина, перехилившись корпусом уперед, протискалась крізь дужий вітер з дощем, раз по раз хапаючись за загорожу, щоб не впасти. Біля низенького парканчика постать намацала заціпку хвіртки, увійшла в двір і постукала до приземного віконця. За хвилину людина, обтрусивши на порозі вузеньких дверей грязюку, увійшла до хати.

— Чого ти тремтиш? — проговорила постать до молодиці, що допомагала йому в сінях скинути кирею.

Крізь одчинені двері з хати до сіней ледве пробивалось світло малесенької лампи, людина, що увійшла, не мала змоги розглядіти обличчя і вираз молодиці, що дрижала всім тілом, намагаючись стягти прилиплий до руки мокрий рукав ряднини. Врешті кирея повисла на гвіздку, і людина увійшла до хати. Це був ставний юнак. Він спинився на порозі, ніяково долонею змив

з свого лица воду, що струмочками збігала з буйного чуба, і застиг поглядом на кількох особах в блакитному убранні, що сиділи на лаві усміхаючись.

Їх було троє. Кожен з них тримав у руках по блискучому револьверу, і в ту мить, коли юнак ще раз ступив від порога, один з них підвівся і пішов до дверей, мовчки вказавши револьвером на лаву, де залишились сидіти двоє його колег.

— Сідай! — коротко кинув один із них.

У колисці, що висіла біля ліжка в куті, заголосило немовля, і молодиця кинулась із сіней на плач, закривши обличчя руками. Вона обхопила колиску, і переляканий плач дитини зіллявся з її риданнями.

Жандарми не звернули на це жодної уваги, і той, що стояв біля дверей, владно проказав:

— Роззуйся й роздягнись!

— Я не розумію, панове жандарми, чого ви від мене хочете, — ледве прошепотів юнак.

— Роздягнись! — щосили крикнув жандарм, тупнувши ногою.

— Надворі злива, і нам поспішати нема чого, панове, — зауважив один, що сидів поруч юнака, взявши двома пальцями мокрий чобіт і розглядаючи його, ніби він був зроблений з якогось коштовного матеріалу.

— Немає, — сказав він, беручи другий чобіт.

— Де прокламації і... взагалі комуністичні папери? — запитав третій, що мовчки сидів. Він повертів у руках револьвер і недвозначно наставив цівку на юнака.

— Комуністичні папери? Що за папери? — перелякано спитав юнак.

— Прошу говорити по-польському. Ти де? В жольській країні? Пся крив! — заревів на всю хату жандарм, що стирчав біля дверей. Дитина плакала, аж захлинулась.

— Слухай, кобето! — роздратовано гиркнув у кут жандарм, що вивертав промоклі кишені юнацького піджака. — Коли ти не припиниш галасування свого байстряти та не покинеш сама мимрити, ми тебе викинемо разом з твоїм більшовиченям на дощ.

— Панове, — прогомонів юнак, обвівши поглядом жандармів, — прошу не чіпати дитини й жінки... Ви ж, певне, до мене прийшли!

Мабуть, жандармам не сподобалось зауваження

юнака, і той, що спокійно вертів у руках револьвер, щосили торохнув ним просто по голові юнака.

Раптовий захисний рух юнака не спинив удару, але в ту ж хвилину другий жандарм збив його на долівку, і по нім кілька хвилин товклись ноги трьох людей в блакитній уніформі.

Молодиця рвонулась була боронити чоловіка, але дужий удар одіпхнув її в кут. І коли вона потім кинулась просто на чоловіка, щоб захистити його своїм тілом, на допомогу жандармовим ногам з'явилися руки, і крізь розпачливий крик жінки чути було бухання об людське тіло шести дужих рук і ніг... Коли жінка знепритомніла й без ознак життя лежала на підлозі, один з жандармів ногами відкотив її, як колоду, до ліжка.

Тепер вони запалили цигарки й відпочивали, поглядаючи на два непритомні людські створіння на долівці.

Врешті вони заходилися робити трус. За кілька хвилин в хатинці було все перекинене догори ногами, а на підлозі разом із подушками, горщиками та висипаними з шухляди слюсарськими інструментами валялись образи й дитячі пелюшки, сорочечки та постіль із коліски.

В хаті було тихо, не чути було й голосу дитинки. Чи з переляку принишкло немовля, коли жандарм, перекинув його на скуйовджену перину ліжка, чи стомлене поринуло в сонне забуття.

Жандарми, зморені шуканням, знову сіли відпочивати.

Вони мовчки палили цигарки, потім один із них сердито глянув на віконце, ніби його бентежило безнастанне стукотіння віконниці та торохкотіння дощу, і промовив:

— Що ж, спробуємо тут чи заберемо його?

— Бач, яка злива — доведеться до ранку бути. Спробуймо... — відказав другий, розглядаючи блискучого шурупа, що підняв з підлоги. Запхавши шуруп собі до кишені, він вийшов у сінці і за хвилину увійшов з цебром. Він повагом підніс руками цебро над тілом юнака і почав лити на нього воду. Рівний струмочок, поблискуючи сріблом, падав на чоло, шию юнакові й стівав на груди...

Юнак ворухнувся і підвів голову, що знову знесиле-

на впала на підлогу. Врешті він увесь затремтів і поволі почав підводитись.

— Ожило падло! — кинув жандарм і поставив по-рожнє цебро біля печі.

— Який я комуніст... Я тільки білорус,— ледве прошепотів юнак.

— Білорус! Бидло! А хто на підприємстві говорив, що нема більшовиків на нас? Хто розліпив прокламації по містечку? — заговорили всі три жандарми.

— Боже мій... Та звідки ж я знаю, хто розліплює що. Я ж з ранку до ночі працюю. У мене жінка, дитина. Хіба мені до того?

— Але ж ти говорив, говорив в конторі: «Нема більшовиків на вас»,— злегенька торкнувши носком чобота в плече юнака, захарчав жандарм.

— Так... Але ж то спересердя. Хазяїн нас примушує робити по п'ятнадцять годин і ще вичисляє штрафи якись.

— Патякай там! Признайся, що більшовик,— менше клопоту буде,— улесливим тоном промовив жандарм.

— От хрест святий — ні. Я тільки робітник-слюсар,— звівши благаючий погляд на жандармів, промовив юнак і перехрестився.

— Що з ним панькатись! — скрикнув раптом жандарм.— Вставай! — Він ухопив юнака за руку й щосили смикнув догори.

— Кажі — більшовик? Давай папери.

— Я нічого не знаю,— промовив юнак і дивився на жандармів широко розплющеними очима.

— Руку! — раптом гукнув один жандарм, вхопивши за руку юнака, потяг його до дверей. Він хутко видобув з кишені блискучий шурупик, вклав його в долоню юнакові і, смикнувши руку, затиснув юнакові кулак межі двері... В ту ж хвилину другий жандарм зручно вивернув другу руку юнакові за спину, а третій вхопив за ручку дверей і, допомагаючи першому, щосили потяг їх до себе...

Юнакове обличчя перекосилося, і він застогнав... На мить він закрав очі, і, здавалось, скам'янів, але раптом все його тіло затремтіло, і він розпачливо закричав голосом божевільної людини. Жандарми на мить попустили, і той, що тримав ззаду руку, запитав:

— Признаєшся? Підпишеш?

На хвилину юнак застиг, заплющивши очі, ніби спо-

стерігав свій біль чи намагався відчутти, чи ціла його рука, чи розчавлена. Врешті він простогнав:

— Але ж це неправда. Я ніколи не був...— та він не докінчив: двері міцно стисли його руку, і по хаті знову розлігся жакливий його крик. Раптом він затих і непритомно осів додолу. В ту ж хвилину жандарми попустили двері, і одубіла рука з затиснутим кулаком, що з нього визирав блискучий шматок криці, упала вздовж змертвілого тіла.

Тоді біля ліжка підвелась, хитаючись, жіноча постать. Молодиця обхопила руками лице, ніби намагалася зрозуміти, що сталося... Жандарми мовчки стояли над непритомним тілом і мурмотали витворні польські лайки.

Жінка поволі опустила руки й повернула голову до дверей. Її погляд був ніби п'яний. Раптом вона смикнулась, наче пригадала все, кинулась до стола і, ухопивши лампу, жбурнула її в жандармів.

Але жандарм миттю підніс шаблюку — і лампа, вдарившись об неї, впала на купку інструментів і білизни на підлозі...

Вояки шарпнулись і почали топтати ногами полум'я, що розповзалось по білизні, поллятій гасом... За мить в хаті палало багаття... а жандарми, вхопивши юнака, шпарко висунулись геть.

Вітерець, що прорвався з відчинених дверей, здмухнув багаття — і середина хати заллялась жовто-білим вогнем...

— Пся крев... С..! — вилаялись жандарми, поспішаючи на двір і тягнучи за собою непритомного слюсаря.

Дужий вітер, дощ миттю опам'ятали юнака, і жандарми, поставивши його на землю та закувавши в кайданчики руки, штовхнули йти. Хоч юнак був півголий та босий, проте він не відчував осіннього холоду й зливи. Його думки полинули до хати, де лишилось немовля та побита дружина... Його непокоїло одне: чи хутко його звільнять, чим будуть житись його дружина й дитина. І коли б він знав, що якраз тепер його дружина й дитина охоплені полум'ям, він напевне не гадав би про «ці дурниці»...

Я дивився на цього слюсаря, що тепер висилався з Польщі, і мені стало зрозуміло, чому він так турбується за цю невідому йому літню молодицю.

Двері вагона відчинилися, і під проводом вартового

двоє цивільних внесли велике цебро, що над ним здіймалась пара.

— Чай! — гукнув жовнір.

Хвора жінка повела байдужим поглядом навколо, і її очі зустрілися з очима слюсаря.

— Ви не турбуйтеся, товаришко Грогос. Я візьму на вас, — промовив до неї слюсар і обважніло підвівся.

Хвора жінка простежила за ним, потім перевела погляд на жовніра, що поглядав за людьми, які купчилися біля цебра, і застигла в задумі.

...І на цей раз, як і завжди, цей жовнір нагадав їй багатьох інших жовнірів з недавнього минулого. Їй пригадалась рідна біленька хатинка, чоловік і восьмилітня донька Малася, школа і вчитель Кохоцький. Хіба Малася знала, що новий учитель питає її про «історію Польщі». О, коли б вона знала, що новопризначений учитель таке заподіє, хіба вона опиралася б, коли той вхопив її за волосся і з криком: «А, більшовики навчили. Не знаєш, що то за Польща!» — потяг її з ослона на середину класу. Як вчитель пустив дівчору і залишив Маласю одну в школі, як він, пообідавши, прийшов і копнув дівчинку ногою і, коли вона впала, підхопив її та розіритований почав бити, а надвечір виштовхнув за двері... Як Малася прийшла додому, вся тремтячи... як вона вся палала і вже не вставала два дні з постелі, а потім і померла...

Усе це вихором кружляло в мозку Грогос...

Потім чоловік... вчитель з перев'язаною головою... поліція... усмішка інспектора поліції, що чоловік її сам наклав на себе руки... сусіда Цішка, що бачив усе: як її чоловіка тасували... потім роздягли й голого прив'язали за ноги до саней і тягали по снігу в дворі поліції сливе цілу ніч, заткнувши рота ганчіркою і перев'язавши рушником. Як кусікали його собакою... і на ранок поклали в труну й одвезли на кладовище тюрми... Але хіба це все? Цього мало було... Поліція з'явилась до неї і нишпорила цілу ніч по хаті, у дворі, під новіткою... Заржавіла рушниця під хмизом і арешт. Як вона ставила опір і зраділі поліцаї збили її на землю і тупцяли по ній ногами, вигукуючи: «Все, все паadlo треба винищити!»

«Більшовицький склеп? Більшовичка?!» Грогос усміхнулась і взяла з рук слюсаря філіжанку.

Вагон оповила темрява. Було тихо, як у тюрмі, і

тільки чути було, як люди ковтали з філіжанок простиглаий чай. Раптом чатовий брязнув філіжанкою, чиркнув сірника й підніс його до стіни, де висів ліхтар.

Потяг стихився і став. Десь грюкнули двері, і за мить до вагона, ледве ступаючи, увійшло двоє літніх чоловіків, у пошарпанім одязі. Чатовий, що йшов за ними, буркнув щось до кутка, де сиділа в уніформі людина, і зник за дверима. Двоє новоприбулих важко дихали і, присівши, знітились. Нас стало на двоє більше.

...Одного морозного ранку околиці Гродно стрясались од дружної стрілянини. Гупали з рушниць, торохкали з кулемета. Невеликий натовп робітників хутко розвіявся, окрім двох, що стояли на місці, позираючи навколо.

— Та що ж ми таке зробили? — стеноввши плечима, промовив до товариша літній парубок у колишній військовій шинелі.— Ходім скажемо.

— Атож,— рішуче відповів другий. І вони рушили до паркана, де довгою стрічкою розтяглись жовніри.

— Руки догори, пся крев! — гукнув до них офіцер, коли вони рушили.

Робітники піднесли руки.

— Обшукати! — заверещав тремтячим голосом енергійний начальник.

Кілька жовнірів кинулись до робітників і, обмацавши їх та повивертавши порожні кишені, доповіли офіцерові, струнко ставши:

— Нема нічого.

— Дозво...— ледве встиг промовити один з робітників, але його голос потонув у крику: «Пов'язати. Забрати їх!»

...Загін жовнірів спинився біля кам'яниці і розступився. Двоє пов'язаних за руки жовнірськими пасами робітників слідом за офіцером пішли до хвіртки.

За хвилину вони стояли серед добре устаткованого кабінету.

— Що? Надвишки жадали? А ви знаєте, що нині військовий час? — стрибнувши до робітників з стиснутими кулаками, заверещав товстенький офіцер...— Знаємо, пся крев... Хочете Гродно приєднати до Совдепії! Я вам покажу приєднання! Ви його побачите! — і він дав знак жандармам, що стирчали біля дверей.

У півтемній коморі жандарми розв'язали робітникам руки й кинули жовнірові, що ввійшов слідом за ними, ремінні паси.

— Одійдіть на середину! — суворо наказав жандарм, коли робітники хотіли притиснутись до стіни. Сам він сів на ослінчик біля дверей, витяг кольта і, поклавши руку з ним на коліно, почав оглядати «гостей». Його обличчя було застигле, ніби висічене із сіро-зеленого каменя, і тільки в очах з'являлись вогники, що їх викреслює лунь, побачивши табунець каченьят. Так скам'яніло сидів він аж доти, доки робітники почали переминатись з ноги на ногу й кинули погляд на підлогу.

Жандарм ніби угадав їхнє бажання — і в кімнати залунав його хриплий голос:

— Не сидати й не розмовляти!

Так минуло кілька годин, доки з'явився другий жандарм і замінив свого колегу. Коли той вийшов, робітники, ніби за командою, раптом сіли на підлогу.

— Встати! — суворо зауважив жандарм, і, коли ті не послухались, він мовчки натиснув у стінці гудзика. Кілька жандармів з'явилося до кімнати, підійшли до робітників і піднесли їх із підлоги.

— Що, хочете сидіти? — запитав один із них і додав: — Гаразд! — він кивнув до свого колеги, що сидів біля дверей, і за мить той, метнувшись із хати, приніс ломаку, мотуззя та шаблю.

— Сідай, — показав він на одного з робітників, і, коли той сів, кілька жандармів мовчазно взялись поратись біля нього. Хутко роззули, нагнули спину і, прив'язавши руки до ніг, протягли між руки й коліна шаблю.

Коли впоралися з одним, жандарм, усміхнувшись, запитав другого: «Ти теж хочеш сісти? — і, не чекаючи відповіді, ударив його кулаком по голові, додавши: — Сідай!»

Робітник хотів боронитися, та в ту хвилину кілька рук схопили його й щосили кинули на підлогу...

— Ми навіть покладемо тебе! — задихано промовив один із них і підкотив ногою під спину робітникові ломаку. Відтак йому загнули назад руки, протягли під ломаку й примотали до зігнутих ніг. Усе це жандарми проробляли так спритно, з таким спокійно діловим виглядом, ніби це була їхня давня професія.

Зробивши своє діло, жандарми вийшли, залишивши одного на ослоні сидіти біля дверей в компанії двох потворно вигнутих фігур.

Коли пов'язані почали стогнати, жандарм прокинувся і, відхиливши двері, гукнув до коридора:

— Вже!

За кілька хвилин увійшов товстезний офіцер. Він пройшов на середину кімнати, сів на стілець, що хутко підставив йому жандарм, і, спершись руками в коліна, промовив:

— Ну, кажіть: хто бунтівник? Хто більшовик у вас? Ну, ти кажи! — підвівшись, підійшов офіцер до робітника, що лежав на спині і ліктях.

— У нас нема більшовиків. Ми домагались підвищення платні,— ковтаючи слину, промовив той.

Офіцер щосили ляснув його по виду, просичавши: «А, чудово!» — і, перехилившись до другого та підтягнувши за волосся голову обличчям догори, запитав: «А ти? Може, скажеш, не більшовик?»

Робітник замотав головою. Його горло було стиснуто — і він не міг нічого вимовити, хоч і намагався щось сказати.

Офіцер зі злості смикнув його голову вниз і крутнувся на місці.

— Суревич! — кинув він до жандарма-жовніра, що їв свого офіцера очима.— Скажи там, щоб прийшли.— І товстенький із задоволенням залускав пальцями. Він пройшовся кілька разів по кімнаті, потім раптом підійшов до пов'язаних і запитав: — Як твоє прізвище? А твоє? А? Як? Мелуш? Чуйка? Як? Микита Чуйка? Чудесно! Чудесно! — Ніби їхні прізвища надавали йому нових сил.

Увійшло двоє жандармів. Один тримав у руці довгу дощечку, другий — гумовий мотуз.

— Поворухіть їх,— кинув офіцер і сів на стілець. Жандарми, нахилившись над робітниками, почали щосили бити їх по голих п'ятах... Стогін двох істот ніби сп'яняв і жандармів, що все сильніше й сильніше били, і офіцера, що аж совався на стільці, смакуючи вихиляння і стогін катованих...

Офіцер простяг раптом руку — і жандарми спинились, важко дихаючи. Вони, здавалось, теж були раді, що відпочинуть.

— Ну, хто з вас більшовик? Ха-ха! Платню. А хто

Гродно хоче до більшовиків приєднати? Ні? Не знаєте? — офіцер аж затрясся і кивнув до жандармів...

Стогін катованих перейшов у розпачливий крик... Але він чимраз тихшав і врешті замовк. Голови робітників безсило схилились набік і посиніли.

Вечірній присмерк заволокав кімрку і, здавалось, намагався вкрити собою двоє людей, що непритомно скарлючилися на підлозі.

— Годі! — промовив офіцер. — Розв'яжіть і одлійте! — і він хутко винісся з кімнати.

Спочатку заворушився Чуйка. Він здригнувся і повів рукою, ніби натягаючи ковдру... Але його рука хапала повітря. Тоді він підвівся і сів. Було вогко... Він лежав на підлозі, политій водою. Вся одіж його була мокра.

Тепер він зауважив жандарма, що сидів біля порога і на його уніформі блищали від електрики гудзики. Жандарм байдуже поглядав на нього, затиснувши міцніше в руці револьвер.

Чуйка схилив в долоні обличчя і так застиг. Він мовчазно сидів, аж поки поруч його підвівся Мелуш. Тоді він зиркнув на товариша й закусив губи.

— Чого від нас хочуть? — прохрипів Чуйка до жандарма.

— Щоб признались, що ви більшовики, — хутко проказав той, але, ніби злякавшись своєї відповіді, скрикнув: — Мовчати, пся крев!

Чуйка подививсь на філіжанку з водою й шмат хліба поруч себе й поволі почав роздягатись. Він повагом викручував сорочку, блузу.

Він хтів відсунутись на другий бік кімнати, де було сухо, але застережливий поклик жандармів прикував його до місця. Жандарм знову натиснув гудзика в стіні, і до кімнати увійшло кілька озброєних рушницями жандармів.

— Холодно? — з усмішкою на устах запитав кап-рал. — Ану побігайте!

Чуйка й Мелуш поглянули на них недомислено. Вони ще не встигли навіть надягти викрученої білизни.

Кілька жандармів підскочило до них і, підвівши, штовхнули в спину.

— Бігай, бігай, лярво! — гукали всі разом, а один з них ляснув батогом по ногах... Чуйка і Мелуш побігли, а жандарми, ставши колом попід стінами кімнати, прикладами рушниць примушували їх бігати хутчіш...

Двоє голих людей метались по малій кімнаті, немов божевільні. Коли вони, закрутившись у фантастичному танку, падали, їх знову становили на ноги й стьобали батогами по ногах, щоб стрибали і бігали, штовхали прикладами, аж доки вони непритомно брязнули на підлогу... Тоді жандарми вийшли, а вартовий, що сидів біля порога, нахилившись за двері, добув цебро з водою і, підійшовши, вилив його на двоє тіл, розпластаних посеред хати.

Я більш не годен був слухати оповідання цих двох істот, що їх виряджали на наш бік, і, прихилившись потилицею до холодної стіни вагона, заплющив очі... Передо мною майнула Валентина, білорус, юнак-еврей,— і я закусив губи.

ХІХ. ДАВНЯ ЗНАЙОМА

Надворі було сіверко. Холодний вітер шарпав плехеньку одіж людей та поли туго затягнених блакитних шинелей чатових, що йшли навколо гурту.

Слюсар, притримуючи одною рукою ковнір своєї тоненької блузи, другою ніжно, мов крихку річ, підтримував хвору жінку.

Ми з Жабі йшли поруч, близько притиснувшись одно до одного, захищаючись од вітру та тримаючи одно одного по вибоїнах потрощеного бруку.

Почало світати, коли ми спинились біля почорнілого високого дощаного паркана, що за ним виднівся обгризений залізний дах високого будинку. Блакитні уніформи метушилися навколо, доки, врешті, ми посунулися чередою у вузеньку хвіртку брудного, з кушами гною та сміття двору.

Порепаними сходами вийшли на третій поверх і пішли півтемним коридором, пропахлим разючим смородом. За хвилинку ми поодиноці протиснулися крізь вузенькі двері до величезної кімнати.

Тютюновий дим заволікав усе навколо, збільшуючи морок кімнати, до якої і без того ледве пробивалося світло із кількох цілих шибок, позабаваних дошками та позапінаних ганчір'ям вікон. Хата була набита людьми. Вони лежали, сиділи на полицях біля стін, на підлозі поміж окулнків та зібганою одежею. Ніхто

навіть не ворухнувся, ніби боячись поступитись місцем, і, щоб протиснутись, треба було переступати через людей, оклунки. Кілька душ посунулось і дали місце, щоб ми могли хоч покласти наші чемодани, що на них ми посідали, а флегматичний юнак в кунтуші польського селянського строю підвівся з полика, щоб дати місце хворій жінці, яка ледве ступала.

Якась жінка, вкрита вицвілою ковдрою, повільним рухом посунула до хворої під голови маленький оклунк і погладила співчутливо плече хворої.

Я прослідкував за схудлою блідою рукою тої жінки й прикипів очима до її обличчя.

Атож, це була вона. Правда, не та струнка, білява, з шляхетними рухами і задумано ясними очима — Валентина, ні, це було зігнуте ество з брудним, як віхоть, волоссям і побляклими очима на зеленім висохлім обличчі. Вона навіть не ворухнулась, коли ми протиснулись до неї і привітались. Її очі на мить засвітились, але хутко погасли. Вона одсмикнула свою кощаву руку, що було простягла до нас, і закусила губу. Потім прошепотіла: «Я хвора...» — і дивилась на нас тужним поглядом, що просив пробачення.

Жабі намагалася до неї заговорити, але вона жалібно подивилась на неї й на нас, знову стиха промовила:

— Я дуже прошу не питати, що зо мною...

Її ніздрі набрякли і тривожно роздувались. Ми одійшли, залишивши її з Жабі. Коли я озирнувся, побачив, що вона затулила долонями лице, і її тіло здригалося. Дружина, схилившись до неї, обвила її рукою і щось шепотіла їй на вухо.

— Вона хвора на сифіліс і... вагітна,— сказала нам Жабі, коли повернулась.

Юлій здригнув плечима і незадоволено смикнув свою борідку. Ми розповіли йому епізод із гвалтуванням, і він несподівано попросив у Михайла закурити, хоч перед тим ніколи не палив. Я зауважив, як тремтіли його зеленкуваті пальці, коли він підніс цигарку до рота.

Ніби змовившись, ні я, ні Жабі, ні Михайло ні слова не сказали йому про її подвійну метаморфозу.

...Іванові розмови з паном комендантом мали наслідки. Для арештованих звільнили ще дві малюсінських кімнатки по коридору, що правили перед тим за комо-

ри для схованки продуктів та всілякого господарського мотлоху.

Одну з них дали для жінок, а другу Іван одвоював для нас. Він сам порядкував переселенням до цих комірок і одразу зажив поваги серед невільників. Його навіть одразу обрали за невільничого коменданта, і, можливо, він зробив би не одну послугу понівеченим неволею людям, коли б не з'явився сам офіцер.

Огрядна постать стала в дверях і, поглядаючи на папірець, запитала:

— Меринос? Віолін Леонід? Віолін Мар'яна? Ян За-тульський?

— Маєте рацію, пане коменданте, це ми, що з Варшави,— грайливим тоном відповів за нас Іван.

Офіцер, приплющивши очі, подивився на Івана, і на його обличчі заграла іронічна усмішка.

— Ви вирушите завтра.

— А хіба не всіх разом будете обмінювати? — спитав Іван.

— Ні... На тих ще не все оформлено...

Юлій прикипів до стінки нар, скулився, ніби злякався чого, і стис рукою мое плече.

— Не їдьте... Чуєте, не їдьте, кажу вам! — повним трагізму голосом прошепотів Юлій, коли офіцер ви-йшов.

Михайло із жалем подивився на нього і витяг ци-гарничку.

— В чім річ? — запитав Іван.

— Вони брешуть,— відповів Юлій.

— Тоді вони всім брешуть, що відправляють на наш бік,— буркнув Михайло, припалюючи кручанку.

— Як хочете, а я почуваю, що вони брешуть,— стояв на своєму Юлій.

Жабі уважно дивилася на мене. Мене охопило три-вожне почуття, але я не міг висловити його... Надто здався мені Юлій жакливим панікером, щоб пойняти віри його словам. Я пригадав його тремтіння в бараці й намагався приглушити жах, що льодовим холодом обілляв мені серце.

Настала тиша. Кожен ніби міркував про щось неві-доме; врешті Іван пошкутильгав і, обернувшись до нас біля дверей, весело гукнув:

— Дурне! Піду поспитаю, чи ще хто їде з нами.

Я приліг на полицю й тихенько прошепотів Жабі:

— Може б, ти лишилась... Захворіла, чи що.

Жабі подивилась на мене поглядом, повним докору. І я більше не говорив ні слова.

...Лише зазоріло — ми були на ногах.

— А як Валентина? — запитала Жабі й мовчки вийшла з хати. Ми з Михайлом рушили за нею. Авжеж, нам треба попроситись. Адже це була, крім Юлія, одинока наша давня знайома.

...Нам ніхто не відповів на стукіт, і Жабі штовхнула двері. В одному куті з подертої канапи, що з неї висіла суха трава, підвела голову дівчина. Вона протерла сонні очі і, сівши, запитала: «Може, цигарка є в кого?»

Михайло подав їй цигарничку і сів край полика, де спала хвора жінка. Запаливши сірника, він тримав його в руці, доки дівчина зробить цигарку.

В куті на полику підвелась на лікоть Валентина. Її губи були перекошені. Трудно було зрозуміти, чи вона усміхалась, чи скривилась од болю. Валентина ледве повела рукою, показуючи нам місце коло себе.

Жабі нахилилась до неї і раптом відсахнулась, ніби її кинуло що назад. Вона присіла край полика й мовчки дивилась на Валентину. Тепер Валентина усміхалась і стомленим рухом руки загнула свої груди. Потім потерла чоло долонею і стиха промовила:

— Тяжко було... Жахливо боляче... Адже минуло тільки вісім місяців. На місяць раніш...

— Давно це? — глухим голосом, ніби ковтаючи слину, запитала дружина.

— Опівночі,— буркнула дівчина й смачно затяглась. Вона підвелась, підійшла до Валентини і, нахилившись до неї, почала щось замотувати. Нараз вона ніби скам'яніла й на хвилину застигла в зігнутій поставі. Потім тріпнула головою, хмикнула й швидким рухом, замотавши щось, перенесла клуночок собі на канапу. В ганчірках окулунка я зауважив біде, синє личко немовляти...

— Мертве вродилось? — запитала Жабі ласкавим тоном і присіла ближче до Валентини.

Валентина усміхнулась, але нічого не відповіла.

Михайло, повернувшись до клуночка на канапі, дивився на нього й нервово термосив свою бороду.

Валентина закинула за голову руки й зупинила на вікні непорушний погляд. Від руху ковдра й шаль

ізсунулись і відкрили округлі, художньої форми плечі й стиглі, молоді, наче вирізьблені груди.

Жабі одним рухом натягла Валентині на плечі ковдру і тихо сказала з зітханням:

— Нічого. Все буде гаразд.

— Скажіть, будь ласка,— твердим тоном промовила Валентина, обводячи поглядом нас усіх,— де кращі венерологи? Чи в Києві можна вилікуватись?

— Я кажу, що тобі треба найменш півроку систематичного лікування... Отже, поїдеш туди зо мною, куди я тобі сказала,— промовила дівчина, надягаючи пальто.

— Так, звичайно, вам треба гарну клініку,— відказала лагідним тоном Жабі.— Це і в Києві можна...

— Атож,— згодилась, зітхнувши, Валентина і з запалом додала:— За рік напевне я вилікуюсь... Тільки шкода, що цей час марно піде... А як хочеться тепер у вир боротьби!

Її обличчя пашіло рум'янцем, а очі іскрились синюватим блиском.

— Я піду скажу комендантові, щоб прислали з похоронного бюро,— звернулась до Валентини дівчина й вийшла.

— Я гадаю, ви мені пробачили,— після короткої мовчанки промовила Валентина. Вона дивилась на мене розкритими очима, звівши брови догори. В її погляді таїлась туга й дитяча наївна бадьорість.

— Все буде гаразд, товаришко Валентино,— приятельським тоном відказав Михайло. Він підійшов до ліжка й почав навчати її, до кого звернутись у Києві і як знайти нас, коли б їй треба було що.

Я слідом за Жабі підійшов до канапи і розглядав немовля, що дружина трохи розвинула. Воно було все в зморшках і здавалось посинілим шматком м'яса, щільно завитим в прозорий газовий серпанок. Плід сифілітичного вояки... слуги польського панства!

Завиваючи мертве тільки, Жабі перехилила його набік, і я зауважив на шиї дитинки ледве помітні темні сліди жіночих пальців. Я згадав нашу зустріч у лісі, коли Валентина дивилась на нас трохи збентеженими очима, тримаючи грибок шляхетними випещеними пальчиками з рожевими нігтиками. Я зрозумів, що вона вчинила з сифілітичною дитиною.

XX. НА СВІЙ БІК

На вулицях лежали хворобливі купи сміття, і з-під них текла слизна талого снігу. Обшарпані, облуплені хатинки вулиць смутно дивились своїми вищербленими вікнами на початок весни і теж точили брудні краплинки з своїх стріх.

Де-не-де в купах сміття вовтузились згорблені чоловічі постаті в німецьких обдертих уніформах із траурними стрічками на рукавах. Деякі з них жували добуту із сміття поживу.

Але, певне, для кожного з нас ця весна була така чарівна, що хотілося цілувати навіть огидно черствих жандармів, що нас стерегли. Ще б пак! Нарешті, за яку добу ми будемо по той бік кордону — в своїй країні, серед близьких людей, людей, що проти них тепер став цілий гнобительський світ... Ми будемо серед тих, що рухнули землею кулею, що заходилися перебудовувати світові суспільні взаємовідносини, будемо серед людей, що хочуть все людство зробити людьми...

На станції повз нас пробіг з розпачливим виглядом черговий, щосили киваючи червоним папірцем.

Товаровий потяг, що рушив був, поволі спинився, і жандарм, показавши нам іти за ним, пішов до вагона. Він зручно відсунув скрипучі двері й легко стрибнув усередину. Я допоміг Жабі та кульгавому Іванові влізти у вагон і стрибнув слідом за ними.

Потяг рушив, і ми, сповнені прекрасних мрій, заціплені, щільно притиснувшись одно до одного на двох чемоданах.

Жандарми сіли по обидва боки вагона навпочіпки і мовчазно дивились на підлогу, ніби теж кожен із них був сповнений щасливими мріями. Було лагідно й спокійно. Навіть стугін і гойдання здавались тепер якимсь колисанням, конче потрібним для нас, безсилим і безправним, як немовлята.

Я дивився на стрункого молодого жандарма, що немов прикипів до стіни вагона, і думав: «Невже це наш ворог, невже він — сліпа зброя в руках тих, котрі скалічили людей, що залишились на етапі, та безліч ще інших, що над ними вони вчинили і ще не раз вчинять жакне знущання?» І мені стало непереможно весело, що другого дня на тім боці вони залишаться згадкою дивного сну. Я підвівся і запропонував їм цигарок.

Молодий жандарм підвів на мене очі, простяг був руку, щоб узяти, але, мабуть, жажнувшись чогось, замотав головою.

— Дякую, пане! Я не палю, — лагідно відказав він.

— Коли будемо на місці? — голосно, ніби сам себе питаючи, вигукнув Іван з другого боку вагона.

Літній жандарм сердито щось пробурчав і підвівся.

Я підійшов до своїх і зиркнув на Михайла. Мені хотілося спитати, чого він такий сумно-мовчазний, а він, ніби вгадавши моє бажання, тихо сказав:

— Юлій дурень. Чому він не домагався, щоб вирядили його з нами.

Жабі взяла мене за руку, щоб я сів, і нас четверо та двоє жандармів притишено сиділи, прислухаючись до приємного стукотіння потяга. Морок поволі заволодав півтемний вагон, і разом із ним нас охоплювала втома. Жабі схилила свою голову на моє плече, і за мить я відчув її спокійне сонне дихання.

...Нас побудили метушня й крики біля вагона. Потяг стояв.

Крізь щілини й верхнє напіввідкрите віконце ранкове сіре світло пробивалося до вагона, і я побачив, як похашцем підвелись із підлоги жандарми, шарпко підтягли паси, протерли обличчя. Біля вагона стояло кілька жовнірів, слухаючи наказ капрала.

Оточивши нас, вони за командою капрала рушили від залізниці. Потяг спинився біля вартової будки із прикордонним знаком.

В будинку лісника, що тепер правив за прикордонний пункт, офіцер розірвав пакета, що передав йому літній жандарм, перечитав папірець і оглядів нас поглядом людини, що цінувала вартість худоби.

— А де ж Юлій Юргенс? — визвірився до жандармів офіцер, перепитавши за записом наші прізвища.

Жандарми перезирнулися, і старший відповів:

— Нам тільки чотирьох доручено.

— Пся крев! Порядки! — два рази переправляй, дідько б їх забрав! — пробурчав офіцер, відмітивши щось на паперах. Потім зиркнув на нас і прохрипів: — Добре. Сьогодні ви будете на тім боці.

— Нагодувати й напоїти! — прохрипів він до капрала тоном, яким, мабуть, говорив до нього, коли йшлося про коней чи яку іншу тварину.

Капрал приклав до кашкета долонею і дав нам знак вийти з хати.

В тісній землянці, устаткованій всілякими хатніми речами (тут було навіть люстро), було тепло й привабливо.

Кілька жовнів чистили свої карабіни і радо забрали свої ганчірки з порозкладеними на них частинами замків од рушниць.

— Звідти до нас, панове? — тепло запитав один із них, витерши полою віденського стільця та підставивши його Жабі.

Іван поплескав по плечу жовніра й весело відказав:

— Не звідти, а звідси туди.

Жовнір роззявив рота.

— Як? Пан поляк звідси туди, до більшовиків? — Потім раптом його обличчя засіяло усмішкою, і він додав: — А... на роботу туди! Яка відвага!

Капрал, що стовбичив у дверях, примружив очі, і жовнір, побачивши незадоволений погляд свого начальника, мовчки почав складати замок, присівши навпочіпки.

Капрал вийшов і за хвилину знов увійшов, поклавши на стіл шматок селянського окосту та поставивши дві пляшки.

— Прошу, панове! — запросив він нас до столу, підсівши сам і наливаючи у філіжанки питво.

Михайло потер руки, а Іван, цокнувши капралову чарку своєю, хутко випив напій. Хвилинку він стояв з широко відкритим ротом, часто дихаючи. Його очі налились слізьми. Раптом він ухопив шматок свинини й почав заїдати, час од часу припиняючи жування і часто дихаючи.

— Та це ж спирт! — врешті, прохрипів він.

— А ви думали, ми п'ємо воду? — зауважив капрал і одним духом вихилив своєю філіжанку.

Жабі переляканими очима поглядала на мене й Михайла, ніби хтіла спитати: «Невже й ви будете пити?»

— Панове, а ви чому ж? Це ж гостина. Останні ваші гостини у нас, — проказав капрал і п'яно зареготав.

— Прошу! — підніс він чарку Михайлові.

Я випив невеличку дозу гострого напою і миттю відчув, що все навкруги — і капрал, і жовнір, що складав рушницю, і мої друзі — пішло обертом. Люди,

речі — все здалось надзвичайно привабливим, а голос капралів був тепер якимсь чарівним співом.

— Пийте, пийте, панове! Це буде краще для вас... Адже ви більше не побачите осоружних поляків...— промовив капрал і раптом упав головою на стіл і істерично заривав.

— Капрале, пане капрале! Що ти, здурів, чи що? — термосив його за плече Іван.— Кинь до біса ідіотську службу. Гайда з нами! — п'яним голосом вигукував він.

Михайло смикнув Івана за полу, але той не зважав на це і, перехилившись через стіл, протягнув філіжанку з спиртом до жовніра.

— Пий, друже, за Радянську країну, де нема гнобителів, де жовнір є рятівник революції.

Жовнір схопив філіжанку і в одну мить спорожнив її, за мить він намагався підтягати Іванові «Інтернаціонал».

Михайло затулив долонею Іванові рота, але він, одпихнувши руку, гукав:

— Ти що, здурів? Адже це наші брати! — і, обхопивши капрала за голову, підвів її і цілував його, неприязного, в губи. Капрал не рухався, потім безсило простяг руку Іванові й ледве промимрив:

— Гади! Ти дурень і нічого не знаєш...

Зачувся дзенькіт острог, і на порозі з'явився офіцер. Він люто скинув очима на капрала, що намагався підвестись та щоразу осідав на стілець, і вигукнув:

— Годі! В дорогу!

Ми підвелись. Іван простяг руку офіцерові.

— Замирімся, пане капітане, спасибі за гостину.

— Речі не беріть! Чи варто тягатись вам з ними? — промовив офіцер, з огидою зиркнувши на Івана.

Ми вийшли з землянки й рушили в напрямку лісу.

Спереду йшов жовнір. Він ніс карабін на плечах, і мені часом здавалось, що їх ідуть двоє. Позаду нас ішло ще кілька жовнірів та наші жандарми.

Мабуть, не я підтримував Жабі, а вона мене. Я таки почував себе п'яненкою. Раптом жовнір, що йшов спереду, спинився.

Нас оточили жовніри, а згодом верхи під'їхав офіцер. Він досвідченим оком глянув уперед, де за кількисот кроків виднівся ліс, і прохрипів:

— Отам, де ліс, ваш кордон. Вам треба туди. Марш! — закінчив він несамовитим тоном.

Жабі щільно притислась до мене, і ми рушили за Іваном, що, розмахуючи руками, пошкутьльгав наперед.

Коли я озирнувся, побачив, що жовніри в супроводі жандармів і вершника капітана поволі посувались слідом за нами.

На мить мені спала до голови жахлива думка. Я притис лікоть Жабі і озирнувся навколо. Збоку нас і ззаду було поле. Тільки спереду був ліс.

Іван спинився і озирнувся на нас. Його лице було біле, як полотно, він щось хотів сказати, але його щелепи тремтіли, і він ворушив ними, як німий.

Перед нами була річка, ще закута льодом. Але посеєдині виднівся талий сніг...

— Але ж там вода, панове офіцере! — гукнув я назад.

— Вперед! — почув я його крик, і в ту ж мить кілька пострілів розтяло повітря. Жовніри торохнули в небо.

Ми збились до купи, як вівці, і мовчазно глянули одно одному в вічі. Нарешті Іван, шкутьльгаючи, подався вперед, а за ним рушили й ми.

— Коли вода, беріть праворуч, — хрипким голосом промовив Михайло, — тримайтесь ближче до мене. Я добре плаваю, — додав він.

Але в цю мить під Іваном провалився лід, і він, борсаючись, силкувався вилізти назад... Михайло підбіг до нього і, ухопивши за рукав, намагався витягти... Ось я побачив Івана, як він перехилився вже тулубом на край льоду й Михайло витягає його за спину... Ми із Жабі підбігли допомогти йому. Та раптом під усіма нами зломився край льоду, і ми всі четверо опинилися у воді. Наш розпачливий крик заглушили постріли з рушниць... Я побачив, як Іван, залившись кров'ю, перекинувся навзнік, потім вирівнявся і посунувся під лід...

Тримаючись за край льоду, я миттю розстебнув бекешу й бистрим рухом скинув її з себе. Потім ухопив Жабі під руки і, перехилившись на спину, почав виповзати на лід... Михайло, розбиваючи лід, теж простував уперед, легко тримаючись на воді. П'яний серпанок миттю розвіявся, мозок працював легко й гостро.

Я зрозумів — назад вилазити не можна. Звідти щохвилини чулись постріли, і кулі, ніби граючись, з шипінням прорізували талий сніг на льоду і булькали в воду.

Нараз Михайло круто повернув і поплив до мене. Спорохнявілий лід ломився під мною... Я почував, як сильно тягне мене течія під лід, та нерухомість Жабі надавала мені сил. Я шепнув їй пораду лежати тихо і щосили бився ногами. Нарешті я почув біля себе Михайлів голос: «Передайте мені». Я відчував, що позбавляюсь сил. Вага одержі й Жабі тягли мене наспід, під лід, і допомога Михайлова якраз була на часі. Він хутко підхопив Жабі, і ми разом пливли голічерева до лісу, де... був наш берег... Ми випливали на зовсім крихке. Позаду ми чули хрипкі розпачливі вигуки капітана. Ми бачили, як жовніри підбігли до берега й разом з жандармами ціляли в нас... Капітан лупцював держалном револьвера по шиї коня, що крутився, як навіжений... Іноді капітанові щастило спрямувати револьвер на нас, і його кулька пролітала над нашими головами... Нараз гримнули разом кілька рушниць, і Михайло, ойкнувши, відкинув руку. В ту ж хвилину Жабі перехилилась набік і вислизнула йому з рук. Переборюючи течію й цурпалки льоду, я підплив до Жабі, що зовсім поринула у воду, і підхопив її під пахви... Але я побачив, що з рота її сочилась кров, а навколо неї червона пляма води зникала з течією... Я скрикнув, намагаючись виволати від дружини хоч слово, але її закриті очі і зблідле обличчя та обважніле тіло казали мені, що вона була нежива.

— Прощай, Люсю! — зачув я тихий голос Михайла і, зиркнувши в його бік, побачив, як він занурився у воду.

Течія хутко потягла його під лід...

Нараз мої плечі вдарились об щось тверде і мою шию ніби хтось ризонув ножем. Так. Це був твердий лід... він уже не ломився... Я напружив усі сили, щоб вилізти спиною на край криги, але течія хутко посунула мене вбік і кам'яним тягарем потягла вниз. На мить я випустив Жабі, і раптом вона зникла під водою. Та я пірнув і хутко вхопив її за кучері. Я відчув у руках дорогі волосинки, і це чуття, коштовніше за життя, пронизало моє єство. Я щосили притяг її до себе, намагаючись прибитись до крижаного берега... як раптом почув, що в мене нема руки... я не міг нею

володіти... А мій зір на мить спіймав у воді голівку Жабі, що все глибше і глибше поринала на дно. «Все. Кінець!» — болоче пронизало моє серце... але в ту ж мить блискавична думка «там, у тюрмі, ще сидять друзі... я мушу передати їхній привіт» пройняла мою свідомість. Тоді, напруживши всю свою силу, я перекинувся на спину і, розштовхнувши ногами течію та шматки льоду, вислизнув на твердий лід. Мов в'юн, я поповз по кризі, потім підхопився і щосили подався праворуч, де маячили кущі...

По тім боці постріли оскаженіло розтинали повітря. Чувся істеричний крик офіцера... а я бачив перед собою тільки темну гущавину...

Коли на мить розтулив очі, то відчув, як по всьому тілі розлилось тепло, а в вухах шумів ласкавий шепіт. На мене дивились сірі юнацькі очі з-під кашкета, що на нім була червона зірка.

Була мертва тиша. Пасмо сонячного проміння простяглося од вікна на протилежну білу стіну і своїм блиском засліпило очі, що на мент я одкрив. Пахло ліками. Нараз я пригадав усе: і тюрму, і етап, і Івана та Жабі, і Михайла. Перед очима мерехтіли офіцер, жовніри, жандарми, проламаний лід, вода, постріли... Смерть Івана... Потім Михайла... Жабі... Серце немов що стисло холодними кліщами, і я поринув у забуття. Потім я відчув, ніби війнуло на мене свіже повітря, і мені заболіла рука.

Коли я розплющив очі, переді мною схилились дві постаті в білому — чоловіка й жінки.

— Не нервуйтеся. Гарячка скінчилася. Ви на своїм боці. Рука хутко заживе... Тільки не рухайтесь... Спокій і спокій,— тихо промовляв до мене лікар.

Я нічого не відповів йому. Перед моїми очима маячив білий, з пошарпаним пір'ям та скривавленими кігтями і дзьобом орел...

З М І С Т

ОЛЕСЬ ДОСВІТНІЙ. <i>Павло Федченко</i>	5
АМЕРИКАНЦІ. <i>Соціальний роман</i>	35
ХТО. <i>Соціальний роман</i>	265
НАС БУЛО ТРОЄ. <i>Роман</i>	399

ДОСВИТНИЙ Олесь Федорович

СОЧИНЕНИЯ
В ДВУХ ТОМАХ

ТОМ 1

Романы

Киев,
издательство художественной литературы
«Дніпро»

На українском языке

Редактор *Н. Д. Олександренко*
Портрет роботи *В. І. Харченка*
Художнє оформлення *Ю. В. Мітченко*
Художній редактор *Г. Т. Конев*
Технічні редактори *І. М. Драгончук,*
Т. М. Мацапура
Коректори *В. Ф. Котляревська,*
Л. Г. Лященко

ИБ № 4915

Здано до складання 10.09.90. Підписано до друку
22.01.91. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура балтика. Друк високий. Умовн. друк. арк.
30,24. Умовн. фарбовідб. 30,24. Обл.-вид. арк. 30,682.
Тираж 15 000 пр. Зам. 0—329. Ціна 2 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ
Головного підприємства республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Досвітній О. Ф.

Д70 Твори: У 2 т. / Упоряд. В. О. Косенко.— К.:
Дніпро, 1991.—

Т. 1: Романи. Передм. П. М. Федченка.— 572 с.

ISBN 5-308-01012-9 (т. 1)

ISBN 5-308-01014-5

Олесь Досвітній (Олександр Федорович Скрипаль, 1891—1934) — один з українських радянських письменників, представників «розстріляного відродження».

До першого тому його творів увійшли романи «Американці», «Хто» та «Нас було троє», на яких виразно позначилася біографія автора: він був учасником першої світової війни, засуджений до розстрілу, але врятувався й емігрував, побував у країнах Азії, Далекого Сходу, в Америці, пізніше — в Західній Європі. Багаті життєві враження, досвід революційної боротьби та журналістської діяльності знайшли своє відображення в його творчості.

А $\frac{4702640201-080}{M205(04)-91}$ 80.91

ББК 84Ук7

ОЛЕСЬ
ДОСВІТНІЙ

2 қрб. 90 к.